DİJİTAL KÜTÜPHANE KANALI

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

https://rantey.org

Yedek ve Duyuru Kanallarımız
Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

• Telegram: https://t.me/birkitapbir

• WhatsApp Kanalımız : https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4IvMoc0Y

TAHSİN PAŞA

ESBAK MABEYN BAŞKÂTİBİ

ABDÜLHAMİT

VE

YILDIZ HATIRALARI

MUALLİM AHMET HALİT KİTAPHANESİ

İSTANBUL — 1931

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

TAHSİN PAŞA
ESBAK MABEYN BAŞKÂTİBİ

ABDÜLHAMİT

YILDIZ HATIRALARI

MUALLİM AHMET HALİT KİTAPHANESİ
STANBUL — 1931

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

MİLLİYET MATBAASI

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Mukaddeme

(Milliyet) gazetesinde tefrika suretile intişar etmiş olan bu yazıları — bazı tashih ve ilâvelerle — kitap şeklinde tab'a başlarken ufak bir mukaddemeyi faydadan hâli bulmuyorum.

Tefrikanın başlangıcında da söylemiş olduğum veçhile bu yazılara "Hatırat„ demekten ise "Hatırladıklarım„ demek daha münasiptir. Filhakika bunlarda Abdülhamit devrinin tam bir tarihini veyahut hakikî manasile bir hatırat kitabının bütün şeraitini aramak doğru olmaz; ben bunları öyle bir maksat ve iddia ile yazmadım; takip ettiğim gaye o devrin yaşamış olduğum senelerinde gelip geçmiş hâdiseleri, seyir ve istikametine şahit olduğum meseleleri hakikati üzere tesbit ve Abdülhamit devrinin tarihini yazacak müstakbel müverrihleri azçok tenvir etmekti. Esasen otuz beş senelik bir saltanatın ve serapa vukuatı mühimme ile dolu bir devrin tarihini yazmak iddiası benden çok uzak olduğu gibi bunu tek başına her hangi bir devlet adamının yahut her hangi bir müverrihin başarabileceğine de ihtimal verenlerden değilim. Osmanlı imparatorluğu tarihinde balıbaşına bir devir teşkil eden ve bilhassa siyasî tarihimiz noktasından sayısız ibret levhalarile meşhun olan Abdülhamidin zamanı saltanatı dahilî, haricî, idarî ve içtimaî, hulâsa bütün teferrüatile zabıt ve tesbit ve umumî tarihin sahasına tevdi edilebilmek için birçok salâhiyet ve kudret sahiplerinin teşriki mesai etmelerine, yerli ve ecnebi bir çok vesaikın gözden geçirilmesine ihtiyaç vardır. Ne yazık ki, bu uğurda ciddî bir adım atılmamış ve bütün neşriyat hertürlü tarihî ve ilmî kıymetten mahrum ve masal nev'inden yazılara munhasır kalmıştır. İstikbalin müverrihleri bu yalan yanlış, bu uydurma ve msaal mahiyetinde neşriyata istinat edecek olurlarsa tarihin bu kısmı hata ile dolu olarak ahlâfa intikal etmiş olacaktır.

Hatıralarımı neşre başlarken: "Bunlarda hiçbir tarafın telkin ve tesiri ve hiçbir kimseye tecavüz ve taarruz kastı da yoktur„ demiştim. Bu teminatım pek samimî olduğu ve yazılarıma hakikat ha ricinde hiç bir şey karışmadığı halde yine bazı tarafların bunlardan rencide olduklarını ve bazı hakikat-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lerin ortaya atılmalarına ve bazı maskelerin çarnaçar yere düşürülmüş olduklarına hiddet eden birtakım kimselerin de tehevvüre kapılarak nezaket ve nezaheti içtimaiye ye yakışmıyacak bir lisanla şahsıma tecavüz ettiklerini gördüm. Şahıs ile uğraşmaktan ne derece muhteriz olduğumu, vazife ve vicdanımın telkinatına ne mertebe riayetkâr bulunduğumu beni tanıyanlar teslim ederler. Hissiyat ve infialâtı şahsiyeyi terviç için o devrin en müsait makamlarından birini senelerce müddet işgal etmiş olduğum halde nefsimi bu kabîl küçüklüklerden daima uzak tutmuştum. Bugün yaptığım şey o meslekin bir devamından ibarettir. Sultan Hamidin sarayında en yüksek makamlardan birini on dört sene mütevaliyen işgal etmiş ve nice nice hâdisatın küzergâhında bulunmuş olmak salâhiyetile gördüğüm, işittiğim, okuduğum ve öğrendiğim hakikatleri son derece bir muhakeme ile tahlil ve en mutedil bir lisan ile ifade ve tesbit ederken bundan bazı kimselerin güceneceklerini ve bazı sahte iddiaların mahiyeti meydana çıkacağını hesap etmiştim. Müşahedelerimin noksan olabileceğini, muhakemelerimin yanlış yoldan gidebileceğini de ihtimal dahiline almıştım. Aczimi muterifim; şahsımda kemal ve malûmatımda şümul iddia edenlerden değilim. Bu itibar ile neşriyatımın mütekabil bir müdafaayı istilzam etmesini bekliyordum. Halbuki buna bedel tecavüzler, tehevvürler, mantık ve idraki parçalıyacak mecnunane mukabeleler gördüm. Ben vicdanen müsterih ve yazılarımın hakikatinden emin olduğum için bu çılgınlıklara sadece gülmekle iktifa edeceğim. Çünkü yazılarımda hakikatten başka memba ve hakikate hizmetten başka gaye ve hedefim yoktur; kapanmış bir devrin, maziye intikal etmiş hâdiselerin, efkârı umumiyece tetkik edilip hükümleri verilmiş ef'al ve harekâtın hikâye ve teşrihinde garez veya fikri intikam tasavvur edenler ancak ve ancak hakikatlerin işaasından korkanlardır. (Milliyet) te intişar eden tefrikaları şahsiyat vadisine sürüklemekten nekadar hazer ettimse şimdi bu kitabı neşrederken de o tecavüz ve taarruzların tesirinden uzak kalmağa o kadar itina ettim. Mevzuun ciddiyetine yakışmıyan o kabîl şahsiyatı başkalarına bırakıyorum. Ne ahlâkım böyle şeylerle uğraşmağa müsait, ne de karilerin nezaheti bunları okumağa mütehammildir.

(Milliyet) teki tefrikanın nisyandan kurtarılarak kitap şeklinde tab'ına birçok teşvik ve iltifat neticesinde karar vermiş olduğum için o lûtufkâr teşvik ve muhabbetlere burada alenen teşekkürü vecibeden addederim.

TAHSİN

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Saraya nasıl girdim?

Mabeyin başkâtibi Süreyya Paşanın yerine tayin edilişim şu suretle vuku bulmuştu: Süreyya Paşa 1310 Teşrinisanisinin 12 inci günü konağında füceten vefat etmişti. O tarihte Bahriye mektupçusu bulunuyordum. Süreyya Paşanın vefatı haberini Bahriye Nezaretinde vazifem başında duymuştum. Dairenin akşam tatili üzerine evime avdet ettim. Çok geçmeden Maiyeti Seniye çavuşlarından bir zat gelerek Yıldız sarayına azimetim iradesini tebliğ etti. Amirim olan Bahriye Nazırı tarafından resmî bir tezkereyi takdim veya resmî bazı maruzatı arz ve tebliğ için Yıldız sarayına birkaç defa gönderildiğim vaki ise de böyle resen ve bir irade ile davet olunduğum yoktu.

Çavuş Efendi ile birlikte gittim. Beni mabeyin dairesinde bir odaya götürdüler ve burada tebliğ olunacak iradei seniyeye intizar etmemi söylediler. Bu intizar ertesi günü ayni zamana kadar, yani tam yirmi dört saat devam etti. Bu müddet zarfında ne bir irade tebliğ eden, ne de görmeğe gelen oldu. Yalnız akşama doğru tanımadığım bir zat gelerek geceyi burada müsafereten geçirmekliğim irade buyurulduğunu söyledi ve esbabı istirahatim temin olundu. Bu dakikadan itibaren endişem zail olmuştu; çünkü fena bir maksatla ve fena bir akıbete gitmek üzere getirilmiş bir adama böyle misafir muamelesi yapılmıyacağı ve izaz ve ikram edilmiyeceği tabiî idi.

Bu yirmi dört saatlik intizarın sebebini bilâhare anladım: Sarayda az çok ehemmiyetli bir hizmete alınmaları takarrür eden kimseler ilkönce bu suretle davet olunur, misafir edilir, bu müddet zarfında haklarında tahkikat icra olunarak ondan sonra tayin muamelesi yapılırdı. Bu tahkikatı daha evvel ve daha başka suretle yapmak mümkün iken alâkadarın saraya celbi ve adeta göz hapsi altına alınarak o veçhile tahkikat icrası abes olmakla beraber sarayda bu itiyat daima mahfuz kalmıştır.

Ertesi gün akşama doğru, mabeyincilerden Bekir Bey olduğunu sonradan anladığım bir zat odaya gelerek:

— Efendimiz ferman buyurdular. Birşey yazınız, takdim edeceğim.

Ne yazmak lâzım geleceğini tayin de mütehayyir iken Bekir Bey şu sözlerle müşkülümü halletti:

— Hatırınıza ne gelirse onu yazınız.

Bir hizmete tayin olunacağımı hissettim. Belli ki zatı şahane yazımı ve tarzı ifademi görüp anlamak istiyordu. İcabı zamana muvafık bir arıza yazdım. Bekir Bey bunu alıp gitti. Bir saat sonra tekrar geldi ve beni alarak vaktile hasbelvazife bir defa gitmiş olduğum Başkitabet dairesine götürdü. Başkâtiplere mahsus odaya girdik. Bekir Bey: "Zatı

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

şahanenin beni mabeyni humayun başkitabetine tayin buyurduğunu,, tebliğ etti ve masama oturtarak çekildi gitti.

Ferdası gün, odaya yaşlıca bir zat geldi. Bunun gidiş müdürü Hacı Mahmut Ef. olduğunu bilâhare öğrendim. Gidiş müdürlüğü Hünkârın araba veya atla bir tarafa azimetinde buna ait tertibat ile meşgul olan makamdı. Hacı Mahmut Efendi Sultan Hamidin emektarlarındandır. Padişahın itimadını kazanmıştır. Geceleri Hünkâr istirahat odasına çekilip yatağa yatınca karyolanın önündeki paravananın arkasına şayanı itimat olan bendegânından biri otururak Padişahın uykusu gelinciye kadar roman okurdu. Hacı Mahmut Efendi bu vazifeyi de ifa ederdi.

Hacı Mahmut Efendi zatı şahanenin beni kabul buyuracağını tebliğ etti. İkimiz birlikte hafif yokuşlu bir yoldan çıkarak tek katlı bir daireye girdik. Burası Çit köşkü idi. Biribirine geçme birçok salonlardan müteşekkil olan bu dairenin kapısı önünde ve methalinde yaverlerden, tüfekçilerden ve harem ağalarından mürekkep bir kalabalık vardı. Sultan Hamit gibi bir Padişahın sarayında omuzlarıma cidden ağır ve mes'uliyetli bir vazife tahmil edilmiş olmasından dolayı zaten müteheyyiç idim. Çit köşkünün önündeki bu dekor heyecanımı tezyit edecek mahiyette idi. Bahriye mektupçuluğunun asude muhiti ile şimdi girdiğim bu yeni muhit arasında müthiş bir fark vardı.

Hacı Mahmut Efendi ile birlikte bu kalabalığın içinden durmıyarak geçtik. Tam karşımıza gelen bir salonun kapısı açıldı. Girdim. Sultan Hamit, salonun ortasında ve ayakta duruyordu. Şık bir sivil elbise giyinmişti. Resmi tazimi ifa ettim. İlk sözü şu olmuştu:

— Hüsnü halinizi işittim ve sizi başkâtipliğe kendim intihap ettim. Müstekimane hizmet edeceğinizi ümit ederim.

Sultan Hamidin bana yeni vazifemi tebliğ ederken "sizi kendim intihap ettim,, demekten maksadı şu idi:

— Siz vazifenizi hiçbir tarafın tavsiye ve himayesine, hiçbir makamın iş'ar ve inhasına medyun değilsiniz. Bu lûtfu münhasıran benden gördünüz. Binaenaleyh benden başka merciiniz, benim irademe inkıyattan başka gayeniz olmıyacaktır.

Sultan Hamit için bu, bir siyaset idi. Herkesin kendisine ve makamı Saltanata merbut ve minnettar yaşadığını isterdi. Bu sebepledir ki herşey için kendisine müracaat olunduğunu ve her lûtfun kendisinden beklendiğini memnuniyetle telâkki eder, gene bu sebepledir ki en aykırı görülen istitafları bile reddetmiyerek bazan bir suretle tatmin edemediği kimseleri herhangi diğer bir şekilde hoşnut etmek cihetine giderdi.

İlk kabul resmi bu suretle oldu ve vazifem başına avdetime müsaade olundu. Biraz sonra gene gidiş müdürü Hacı Mahmut Efendi odama gelerek birkaç tebrik ve taltif cümlesini müteakıp şu sözleri söyledi:

— Zatı şahane sizi kabul buyur-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

madan evvel Sadrı sabık Sait Paşa huzura çıkmıştı. Ben de hazır bulunuyordum. Hünkâr sizi başkitabete tayin ettiğini söyleyince Sait Paşa da hakkınızda bir hayli hüsnü şehadette bulundu.

Mahmut Efendi, başkâtipliğe intihabımda Sait Paşanın oynadığı rolü şu suretle anlattı:

Süreyya Paşanın vefatından iki saat sonra tarafı şahaneden Sait Paşaya bir zarf gönderilmiş ve bunun muhteviyatı hakkında beyanı mütalea etmesi irade buyurulmuştu. Bu zarfın içinde bir pusula vardı. Pusulada başkâipliğe namzet gösterilen bazı kimselerin esamisi yazılı idi. Sait Paşa, Abdülhamit gibi bir hükümdara kendi mes'uliyeti altında bir başkâtip tavsiye etmenin nekadar tehlikeli birşey olabileceğini düşünmiyecek bir adam değildi. Herhalde böyle bir hareketin avakıbinden hazer edecek kadar vehham bir zat idi. Maamafih diğer taraftan Sultan Hamidin ilk başkâtibi olduğu için bir başkâtipte bulunması lâzım gelen evsaf ve şeraiti bileceğine Hünkâr kani idi. Sait Paşa ilkönce:

— Pusulada esamisi muharrer olanların hangisi tercih buyrulursa isabet ondadır.

diye cevap vermiş; fakat Sultan Hamit behemehal bunlardan birinin tercihi için pusulayı tekrar Sait Paşaya gönderince artık çare kalmadığını gören Sait Paşa diğer iki kişi ile beraber benim de hatıra geldiğimi arzetmiş, Sultan Hamit te bunun üzerine beni intihap eylemiş...

Başkitabet dairesi:

Ötedenberi Yıldızda başkitabet dairesi saray dedikodu ve entrikalarından uzak, vakar ve ciddiyeti, vazifei resmiyesine sadıkane merbutiyeti ile tanınmıştı. Başkâtipliğe tayin olunarak resmî vazifemle ilk temas ettiğim ve mesai arkadaşlarımı yakından ilk tanıdığım gün başkitabet dairesinin bu temiz şöhreti pek yerinde olduğunu anladım. Başkitabet dairesini teşkil eden ve herbiri ayrı ayrı birer kıymet ve meziyet sahibi olan arkadaşlarımın bir kısmı rahmeti hakka intikal etmiştir, diğer bir kısmı da eyevm berhayat olup muhtelif vazifelerde bulunuyorlar. Hatıralarıma başlarken bunların ölenlerini rahmetle, sağları hürmetle yadetmeği vecibeden addederim.

Yıldız sarayında resmî mahiyeti haiz, Devlet salnamesinde mukayyet birtakım daireler daha var idise de hakikî manasile resmî addolunabilecek yegâne daire Başkitabet dairesi idi. Başkâtiplik vazifesini ifaya başladığım zaman dairenin umur ve muamelâtını, vazifelerin tarzı taksim ve icrasını tetkik ettim. Daire muamelâtının mazbut ve muntazam olduğunu gördüm. Hiç aldanmış olmaksızın iddia edebilirim ki o zaman Başkitabet dairesi intizam, inzıbat, muamelâtta sadelik ve sürat itibarile Babıaliye ve diğer nezaretlere faik idi. Burada hiçbir kâğıt parçasının kaybolmasına, hiçbir muamelenin kontrolden kaçmasına imkân olmadığı gibi işlerin sürüncemede kaldığı da vaki değildi; çünkü Başkitabet dairesine girip çıkan mesaili bizzat Abdülhamit

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

kontrol ederdi. Dairei kitabete gönderilen herhangi bir tezkere veya arizayı vürudu akabinde Hünkâra başka taraflardan haber verirlerdi; Dairei kitabet vasıtasile tebliğ olunan iradeler hakkında günügününe Abdülhamide hesap vermek mecburiyeti de vardı;, bu itibar ile bir taraftan Padişahın sıkı murakabesi, diğer taraftan kâtip beylerin samimî vazifeşinaslıkları daire muamelâtını bir makine gibi işletmekte idi.

Başkitabet dairesinin vazifesi hükümdar ile devairi resmiye arasında tebliğ ve tebellüğa vasıta olmaktan ibaretti. İkinci kâip, başmabeyinci, mabeyinciler, hususî şifre kalemi vasıtalarile Hünkâra arzolunan bazı muamelât ile bendegân ismini taşıyan kimselerin vasıta oldukları jurnallar müstesna olmak üzere bütün maruzatı resmiye başkitabet kanalından geçer, burada kaydolunarak Hünkâra takdim olunur, gerek bunların cevapları gerek resen sâdır olan iradei seniyeler bu daireden lâzım gelenlere tebliğ edilirdi.

Maruzat şu suretle saraya gelirdi: Mülkî işleri Sadrazam, ilmiyeye müteallik umuru Şehislâm, bahriyeye ait kâğıtları Bahriye Nazırı, umuru askeriyeye taallûk eden maruzatı Serasker, Tophaneye ve mekâtibi askeriyeye ait olan evrakı Top hane müşürü, Hazinei hassaya ait umuru Hazinei hassa Nazırı takdim ederdi. Padişaha resmî tezkere göndermek, yani büyük kâğıda yazılı resmî maruzatta bulunmak hakkı bu nezaretlere mahsus idi. Bundan maada diğer nezaretlerin kâffesi maruzatta bulunabilirlerse de bu maruzatın adına (hususî) derlerdi ve bunlara icabında gene küçük kâğıtlarla ve hususî tezkerelerle irade tebliğ olunurdu.

Maruzat ya resmî ya hususi tezkerelerle vaki olur, iradeler de ya resmî tezkerelerin zeyline yazılan (hamiş) lerle yahut hususî tezkereler şeklinde tebliğ edilirdi. Sultan Hamit takdim olunan tezkereleri ya bizzat okur, yahut bir mabeyinciye okutarak dinlerdi.

Ekseriya akşama doğru saraya gönderilen maruzat, geceleri dairei kitabette hulâsaten bir deftere kaydolunur.Bu defter ve o tezkereler bir torbaya konulur, ertesi sabah bu torba etü makinesine gönderilerek muhtemel mikroplardan tecrit edilir ve bir musahibe verilerek Hünkârın mesai odasına bırakılırdı.

Sultan Hamidin tasdik ve kabul işareti tezkerelerin arkasına ve başatafa yazdığı Arabî tarihten ibarettir. Eğer bu tarihin yanı başında başka hiçbir işaret yoksa o tezkere ile istizan edilen madde aynen kabul olunmuş demektir. Eğer tarihin yanında (C) işareti varsa bu takdirde Hünkârın bir mütaleası, bir cevabı olacak demektir. Bu mütaleayı ya o tezkereyi huzurda okuyan mabeyinci yahut başkâtip getirir ve ona göre cevap yazılır.

Sultan Hamidin pek dikkat ettiği noktalardan biri de verdiği iradelerin tamamen tebliğ olunmasıdır. Bunun için dairei kitabettten yazılan tezkerelerin bir sureti kendisine takdim olunurdu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sultan Hamit Babıaliden ve diğer nezaretlerden gelip torba içinde kendisine takdim olunan tezkerelerden kabul ettiklerini, herbirinin arkasına tarih koyarak, gene dairei kitabete iade ettiği zaman bunları bir zarf içinde gönderirdi. Sultan Hamit zarf içinde kaç tezkere varsa zarfın üstüne bunu ve saat kaçta teslim olunduğunu işaret eder, zarfın arkasına da imza yerine (malûm) kelimesini yazar. Bu zarfı getiren adamın vazifesi bir makbuz senedi almaktır. Bu makbuz senedine zarftan çıkan tezkerelerin adedi ve herbirinin numarası, getiren adamın ismi ve saat kaçta getirdiği yazılır, altına başkâtip imza eder. Sultan Hamit bu makbuz senedine okadar ehemmiyet verirdi ki behemehal eline teslim olunduğunu isterdi.

Hulâsa kendisine arzolunan şeylerle kendisinden sâdır olan emirlerin zıyaa veya tahrife uğramamasına pek dikkat ederdi. Buna bir de Sultan Hamidin fevkalâde denmeğe lâyık olan kuvvei hafızası ilâve edilecek olursa kontrol tedbirinin nekadar sıkı ve müessir olduğu tezahür eder.

Veliaht Abdülhamit Efendi:

Sultan Hamit, malûm olduğu üzere, Sultan Muradın fetvayı şer'î ile hal'ini müteakıp 1293 te Padişah olmuştur. Şehzadeliği ve veliahtliği zamanında Dolmabahçe sarayının veliahtlere mahsus dairesinde ikamet ederdi. Ovakit Dolmabahçe saraymda Sultan Hamidin diğer biraderleri de birer daire işgal ederler ve bunlar aleddevam yazlı kışlı bu dairelerde otururlardı. Halbuki Abdülhamit Efendi senenin birçok kısmını bu saray haricinde ve kâh Tarabya üstündeki çifftliğinde, kâh Kâğıthanedeki köşkünde, bazan valideliğinin Maçkadaki konağında ve hemşiresi Cemile Sultanın sarayında geçirirdi.Abdülhamit Efendiyi buna sevkeden sebep onun Dolmabahçede veliaht dairesindeki münzevi hayattan ziyade faal hayata merakı idi. Abdülhamit Efendi Osmanlı saltanatının en yakın varisi olduğunu görerek Padişahlığa ait hazırlıklar cümlesinden olmak üzere pek çok kimselerle temas etmek ister, vukuatı âleme yabancı kalmamak için hemen her meseleyi ledüniyatına varıncıya kadar öğrenmeğe çalışırdı. Veliahtliği zamanında devletin mühim mevkilerini işgal eden rical ile, fikir ve kalem erbabile, yerli ve ecnebi ileri gelen simalarla sık sık görüşür, hülâsa yaşadığı devri aleddevam takip ederdi. Valideliğinin konağına ve hemşiresinin sarayına karşı büyük bir muhabbet ve merbutiyeti vardı. Bu iki daireye heves ve zevk ile giderdi. Cülûsundan sonra bu dairelerdeki emektarlardan bazılarını Yıldız sarayına alarak onları hususî hizmetlerin en yüksek payelerine çıkarması valideliğine ve hemşiresine karşı beslediği muhabbetin birer delilidir. Abdülhamidin ilk devri saltanatında kızlarağalığına nasbettiği Behram Ağa —ki bir aralık azîm şöhret ve nüfuz sahibi olmuş ve en büyük devlet işlerine karışacak kadar ileri gitmiş-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ti— Cemile Sultanın ağalarından idi; bilâhare başmabeyinciliğe kadar çıkan Hacı Ali Paşa Valideliğinin Maçkadaki konağında tanıdığı bendegândan idi;hattâ ilk başkâtibi olan Sait Paşayı da en önce Cemile Sultanın zevci Mahmut Celâlettin Paşanın delâletile tanımış, Sait Paşanın zekâ ve iktidarını Mahmut Celâlettin Paşadan dinlemiş, Sait Paşayı o sarayda sık sık görerek beğenmiş idi. Abdülhamidin veliahtliği zamanında bu suretle hariçle vukubulan temasları bilâhare devri saltanatında pek işine yaramıştı. Birçok ahval ve muamelâtta mütalea yürütür ve karar verirken mazideki bu temasların tesirine tâbi kaldığı görülmüştür.

Abdülhamit Efendi, diğer biraderlerinin meslekleri hilâfına olarak ikametgâhını geceligündüzlü ziyaretçilere açık bulundururdu. Mehafili ecnebiye hakkında aldığı malûmatın başlıca memba ve menşei İngiltereli Mösyö (Tomson) idi. Bu Mösyö (Tomson) Abdülhamidin Trabya üstündeki çiftliğinin yanıbaşında bir köşkün sahibi idi. Mösyö (Tomson) sık sık Abdülhamit Efendiyi ziyarete gider, onunla uzun uzadıya görüşür, birlikte tenezzühe çıkılır, bu ziyaret ve tenezzühler esnasında memleket ahvalinden bahsedilirdi. Abdülhamidin bu Mösyö (Tomson) ile görüşmekten büyük bir haz ve alâka duyduğunu daha ovakit maiyetinde bulunan ve bilâhare Padişahlığı zamanında saray hizmetine alınan bendegânı hikâye ederlerdi.

O zamanın vükelâsı içinde Abdülhamidin en çok temas ettiği zevat Saffet ve Etem Paşalardı. Abdülhamit Efendi bu iki zattan Fransızca dersi aldığı için bunlar da sık sık veliaht dairesine gelirlerdi. Gerek bunlarla ve gerek o devrin rical ve ekâbiri ile temaslarında Abdülhamit bilhassa memleket işlerini, umumi ve hususî hayatı öğrenmeğe çalışırdı. Abdülhamit daha o zamandan kendini gösteren hissi tecessüs icabınca herşeyin künhünü ve herkesin ledüniyatı ahvalini öğrenmek merakında olduğundan kendisini ziyarete gelenlerle yalnız umumî meseleler üzerinde konuşmakla iktifa etmez; şunun bunun ve bilhassa rical ve ekâbirin ahvali hususiyelerini, servetlerinin derecesini, konaklarının tarzı idaresini tahkik ederdi. Kuvvei hafızası harikulâde denecek bir derecede olduğundan bilâhare fırsat düşüp hikâye ederken o zamana ait malûmat ve mahfuzatını noksansız anlatırdı.

Abdülhamit Efendiyi biraderlerinden ve diğer şehzadelerden ayıran sıfat yalnız bu değildi. Gerçi yaşadıkları devrin hiçbir hâdisesini ve zamanın rical ve ekâbirinden hiçbirini bilip tanımıyan ve vukuatı cihandan yüksek saray duvarlarile ayrılarak büsbütün münzevi bir hayat yaşıyan diğer şehzadelere nispetle bu da büyük birşeydi; ancak Abdülhamit Efendi kendi hayatı hususiyesi ve maişet ve idare tarzı itibarile de öteki şehzadelere benzemezdi. Diğer şehzadeler günlerini gaflet ve israf içinde şuursuz bir suretle ge-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çirirken Abdülhamit Efendi muntazam bir bütçenin dahilinde ve muktesidane şeraitle imrarı hayat eder, dairesinin en ufak masraflarına varıncıya kadar her muameleyi kendi teftiş ve nezareti altında bulundurur, bilhassa israftan son derece tevakki ederdi. Binaenaleyh vaziyeti maliye itibarile diğer şehzadelerden yüksek bir mevkie malikti.

Kendi dairelerinin içinde dünya ile alâkaları kesilmiş bir halde yaşıyan ve iratlarile masraflarını kapatamıyan öteki şehzadeler bilhassa para hususunda sıkıntı çekerlerken Abdülhamit Efendi bir taraftan tasarruf ve diğer taraftan iradını tenmiye ve idare sayesinde hem müreffeh bir hayat geçirir, hem de para biriktirerek kardeşlerine muavenette bulunurdu. Bilhassa Murat Efendiye çok defalar ikraz suretile para verdiğini bana bizzat hikâye etmişti.

Abdülhamit Efendinin hazinei maliyeden şehrî bin lira maaşı vardı. Ancak o zamanda maaşlar muntazaman çıkmadığmdan Abdülhamit Efendi maaşını (750) lira mukabilinde sarraf Mösyö (Zarifi) ye iskonto ettirirdi.

Sarraf Mösyö (Zarifi), Abdülhamit Efendinin bu suretle iskonto ettiği maaşlarını gene kendi nezdindeki hesabıcarisine kaydeder ve bunlara bir faiz yürüterek gerek bunun hasılını ve gerek çiftliğinden ve diğer bazı emlâk ve akarından aldığı varidat ile birlikte bütün serveti naktiyesini gene Mösyö Zarifi delâletile kârlı işlerde kullanırdı. Abdülhamit Efendinin Mösyö (Zarifi) yi sık sık kabul ederek her ziyarette kendisile para işleri hakkında görüştüğünü ve servetinin tarzı idaresini aleddevam teftiş ve takip ettiğini bilâhare bazı emektarlarından işittiğim gibi bazı fırsatlarda bizzat kendisi de bunu anlatır dururdu. Şurası muhakaktır ki Sultan Hamit bidayeti saltanatında cülûs masrafı olarak sarfedilen altmış bin lirayı kendi kesesinden vermişti. Başka şehzadeler aldıkları maaşlarla ay sonunu getiremezken Sultan Hamidin ledelhacce altmış bin lira tedarik edebilecek kadar müddahar bir servete malik olması hep bu fikri iktısat ve intizam sayesindedir.

Sultan Hamit kendisini bu iktısat yolunda teşvik ve tenvir eden Mösyö (Zarifi) ye karşı sonuna kadar teveccüh ve muhabbet beslemişti. Mösyö (Zarifi) nin vefatından sonra oğlu birkaç defalar arzı tazimat için saraya gelmiş ve Sultan Hamit babasının hatırasına hürmeten oğluna herdefasmda iltifatta bulunmuştu.

Abdülhamidin cümlece malûm olan bu iktısatperverliği ile onun devri saltanatında bendegânına, bazı hususî hizmet erbabına, jurnalcılara mebzul atiye ve ihsanlar dağıtmasını telif edemiyenler zevahire kapılarak aldanırlar. Filhakika Sultan Hamit kendi siyaseti muvaffak olmak ve memleketi sıkı bir kontrol çemberi altında bulundurmak için ta sarayın kapısından başlıyarak hertarafta kuvvetli bir istihbar şebekesi vücude getirmiş ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

bu şebeke de çalışanları kesesinden birçok nimetlere garketmişti. Ancak bu atiye ve ihsanların beyhude yere sarfolunmayıp bir maksadı istihsal ve kendi siyasetini malûm olan gayeye isal için bezledildiği düşünülecek olursa bunların israf manasına telâkki etmek doğru olamıyacağı ve hizmet mukabili verilmiş ücret diye kabul etmek lâzım geleceği teslim olunur. Saltanatın, taç ve tahtın, nihaye şahsın selâmetini temin için sarfedilen bu paralar haricinde Sultan Hamidin kendi hususî ve ailevî hayatında hiçbir israfı yoktu. Padişahlığı zamanında da muktesidane yaşar, her fırsatta iktısat ve intizamın faydalarını söyler, lüzumsuz sarfiyatın ve bilhassa borçlanmanın aleyhinde bulunurdu. Sultan Hamide israf isnat edenler işin yalnız bir cephesini görerek muhakeme edenlerdir. İsraf diye telâkki olunan bu sarfiyat mutlak ve müstebit bir idarenin levazımı zaruriyesinden sayılmak icap eder. Yaşadığı devri ve etrafındaki insanların ahlâk ve istidadını, hangi noktaların ne gibi şerait'e karşı zayıf olduklarını iyice tetkik etmiş olan Sultan Hamit para ve menfaat vasıtasile celbi kulûba muvaffak olacağını kestirdiğinden ve ilk tecrübeleri bu hususta muvaffakıyet temin ettiğinden artık saltanatının sonuna kadar bu yolda devama mecbur idi. Nimetin ihsanın, atiyenin, hulâsa menfaatin arkası kesilirse şebekenin gevşiyeceği, hattâ dağılacağı ve hasbessadaka.. arzulunan hizmetlerin nihayet bulacağı muhakkak idi. İşte Sultan Hamidi bazan göze batacak derecede fazla para dağıtmağa sevkeden sebep bu idi. Bunun ise hususî hayatta iktısat ve tasarruf ile hiçbir münasebeti yoktur.

Sultan Hamit, biraderleri içinde en çok Murat Efendiyi sever, en ziyade onunla görüşürdü. Hünkârın bana bizzat anlattığına göre Murat Efendi açıkfikirli bir zat imiş; erbabı ilim ve irfan sık sık onun dairesine gider, hürriyeti fikir ashabile müsahabetten zevk duyarmış. Murat Efendinin bu evsafını hikâye eden Sultan Hamit ayni zamanda Murat Efendinin pek haris olduğunu da ilâve ederdi. Sultan Hamidin ifadesine bakılırsa Murat Efendi fikren terakkiperver olduğundan ve zamanın teceddüt ve taali cereyanlarını hüsnütelâkki ettiğinden meclisinde bu fikir ve maksatla hertürlü mübahasat ve tenkidatın vukuuna müsaade edermiş. Sultan Hamit bunları hikâye etmekle kendisinin böyle bir muhitte yetiştiğini ve efkârı ahrarane ile daima temasta ve onlara karşı muhabbet ve teveccüh vaziyetinde olduğunu anlatmak isterdi. Filhakika Sultan Hamidin daha Osmanlı tahtına çıkmadan evvel birçok vakayi ile temas ettiği, birçok efkârı müteceddide erbabile görüşüp münakaşalar yaptığı, hulâsa devrinin hâdisatına yakından ve müstemirren alâkadar olduğu şüphesiz idi.

Sultan Hamidin vehmi, ister yaradılışı icabı olsun, ister bilâhare muhitinin tesirile husule gelmiş bulunsun herhalde alelâde denecek derecenin

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

çok fevkında idi. Bizzat Sultan Hamidin anlattığına göre Murat Efendi küçük biraderinin bu müfrit vehhamlığı ile eğlenir dururmuş. Sultan Hamidin ta şehzadelik zamanındanberi hizmetinde bulunan ve devri saltanatında tütüncübaşılığa kadar irtika edip daima teveccüh ve itimadını muhafaza etmiş olan Ali Efendi hikâye ederdi: Murat Efendi küçük biraderine takılmaktan, onu kızdıracak lâtifeler yapmaktan hoşlandığı için bazan gene bu maksatla Abdülhamit Efendiye:

— "Birader! Bugün benziniz gene biraz bozuk, ne oldu gene?„ der, bu lâtife, Sultan Hamidin vehmini tahrik ettiğini ve telâşını artırdığını görerek hiç ciddiyetini bozmadan lâifede ısrar edermiş.

Sultan Hamidin herkesçe malûm olan ve hertürlü ahval ve icraatında hükmünü gösteren bu vehim onu bütün hayatında biran bile terketmemiş, bilûmum harekâtında bu vehmin mühim ve bazan acıklı tesiri olmuştur. Bu vehmin kısmen bir yaradılış icabı olduğunda şüphe olmamakla beraber fırsat düştükçe teşrih ve izah edeceğim veçhile şurası da muhakkaktır ki gerek şehzadeliği ve veliahtliği ve gerek padişahlığı zamanında etrafını kuşatan insanlar onu bu vehim yolunda tahrik ve teşvikten geri durmamışlar, ona daima vehmini kızıştıracak hâdiseler göstermişler, her tarafta onun hayat ve saltanatına düşmanlar bulunduğunu söyliyerek saltanattan mahrumiyet ve ölüm tehlikelerile bu vehme alabildiğine vüs'at vermişler, hattâ çok defalar ortada hiçbir sebep ve vesile yok iken onun vehmini körükliyecek hâdiseler icat etmişlerdir. Sultan Hamidin tarihini yazanlar onun kusur ve kabahatlerini tesbit ederken bütün bu kusurlu ve kabahatli işlere saik olan vehmin memba ve menşei hakkında tetkikat yapmadan mütalea yürütecek olurlarsa hatalı bir yoldan gitmiş olurlar. Sultan Hamidi etrafındaki adamlarla, sadrazam ve nazırlarile, saray bendegân ve mensubini ile, hulâsa bir dakika peşinden ayrılmamış olan muhiti ile muhakeme etmek elbette en doğru yoldur.

Sultan Hamidin eşkâli:

Sultan Hamit ortaboylu, cevval bakışlı, gür ve kalın sesli idi. Hafızası pek nadir insanlarda bulunabilecek kadar kuvvetli idi. Zekâsı şayanıdikkat idi. Nazarî malûmatı noksan idi; hattâ bir hükümdar için pek az denilecek ve muasır hükümdarlarla mukayese edilemiyecek kadar az okumuştu. Onun bütün kuvvetini amelî malûmatında, tecrübelerinde, görgülerinde, fasılasız temaslarından husule gelen bilgilerinde aramak lâzımdır. Bu itibar ile cidden zengin denilecek bir hazinei tecrübeye malik idi. Görüştüğü kimseler üzerinde nafiz nazarlarile ve uyanık zekâsile bir tesiri mahsus bıraktığına şüphe yoktu. Sefirlerin ve ecnebi misafirlerin bu hususta müteaddit ve riyasız şehadetleri olmuştur.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sultan Hamit vücutça zinde ve çevik idi. Bataetten hiç hoşlanmazdı. Zarafete meftun idi. Temiz ve itinalı giyinmek hayatta bir intizam ifade ettiğini söylerdi. İnsanların kıyafetlerinde ihmal göstermeleri kendilerinde fikri intizam bulunmayışından ileri geldiğine kanidi. Nitekim sehiv denilen şeyin gayriihtiyarî olabileceğine inanmazdı. Bazan bir tezkerenin tebliğinde bir ismin yerine başka bir isim yazmak suretile sehvettiğim olurdu. Bunun bir sehiv eseri olduğunu söyliyerek itizar ederdim. Bir defa bana şu sözleri söylemişti:

— İnsanda sehiv olmaz, sehiv ya kasten olur yahut dikkatsizlik neticesinde vukua gelir. Kasten yapılan sehivler mücazatı müstelzim bir kabahattir. Dikkatsizlik neticesinde vukua gelen sehivlerin kabahati o dikkatsizliği yapana racidir. Dikkatsizlik mazeret sayılabilir mi?

Sultan Hamit sıhhatine pek itina ettiği için çalışma saatleri, yemek ve istirahat zamanları son derece muntazam idi. Geceleri erken yatar, sabahları erken kalkar, sabah banyosunu hiç ihmal etmezdi. Her sabah namaz kılar, dua okur, hafif ve az yemek yerdi.

Pek çok sigara ve kahve içerdi. Sigaralarını tütüncübaşı Ali Efendi denilen ve en eski emektarlarından olan zat tedarik ve takdim ederdi. Kahvesini kahvecibaşı hazırlar ve bir tepsi içinde iki beyaz fincan ve bir cezve ile gönderirdi. Sultan Hamit her defasında behemehal iki fincan kahve içmeği sevdiği için birinci fincanı bitirdikten sonra ikincisini ayni fincanda içmeyip diğer temiz fincana koyarlardı. Sultan Hamidin içtiği su ikinci kilârcı Hüseyin Efendi tarafından bir sürahiye konulur ve bu sürahi mühürlü bir çanta içinde takdim olunurdu.

Sarayda biri (matbahı âmire) denilen ve hergün birkaç bin kişinin yemeğini pişirip hazırlıyan bir mutfak, bir de zatı şahanenin hususî mutfağı vardı. Hususî mutfakta büyük bir itina ile hazırlanan yemekler birinci ve ikinci kilerciler marifetile ve her günün yemekleri yazılı bir liste ile dairei hümayuna gönderilir, zatı şahanenin bu listeden intihap ettikleri, haremağaları vasıtasile alınarak kadınlara verilir, bu suretle servis yapılırdı. Sultan Hamit bilhassa hafif yemekleri tercih eder ve her defasında az yerdi. Yemekten sonra bir parça istirahat etmek mutadı idi.

Sultan Hamidin yatak odası kendisine mahsus dairenin birinci katında idi. Bu daireye çimento döşeli bir yoldan ve camlı bir kapı ile girilirdi. Bu kapının iç tarafı küçük bir taşlık idi, buna açılan bir kapıdan iki basamaklı bir merdivenle bir salona çıkılırdı. İşte Sultan Hamidin yatakodası bu salonun sol tarafında idi.

Yatakodasına girilince sol tarafta bir paravana, bunun arkasında da Hünkârın karyolası vardı. Hünkârın muayyen bir yatakodası olmadığı ve yerde yattığı hakkındaki rivayetler hurafedir.

Abülhamidin en çok okuduğu ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

daha doğrusu okutmak suretile dinlediği kitaplar zabıta romanları, cinaî hikâyeler ve seyahatnameler idi. Yıldız sarayında bir mütercim dairesi vardı. Buraya memur edilen zevatın unvanı (Mabeyini humayun mütercimi) idi. Bunlar arasında Sadrazam Hakkı Paşa, rüsumat müdürü Sırrı Bey, hariciye tercüme kalemi müdürü Nişan ve Safer Efendiler gibi zevat ta vardı. Bunların başlıca vazifeleri Avrupada intişar eden romanların dikkate şayan olanlarını ve bilhassa zabıta romanlarını tercüme etmekti. Bu tercümeler Sultan Hamidin yatak odasında ve paravana arkasında Roman okumağa memur olan zevata tevdi olunurdu. Hünkâr yatağa girdikten sonra bu roman okuyacak zat —ki evvelleri gidiş müdürü Mahmut Efendi idi ve ondan sonra bu vazife esvapçıbaşı İsmet Beye ve mabeyinci Emin Beye intikal etmişti.— paravananın arkasına oturur, Hünkârın uykusu gelinciye kadar romanı okur, nihayet Hünkâr "kâfi!„ deyince dışarı çıkar, yatak odasının kapısı içerden kapanır, odanın dış tarafında ve kapının önüne yapılan yer yataklarında bir haremağasile bir boşnak tüfekçi veya Söğütlü alayı efradından biri yatarlardı.

Sultan Hamit, müstacel bir iş zuhûrunda gecenin herhangibir vaktinde kendisinin uyandırılmasına müsaade etmişti. Bir işin müstaceliyetini ve Hünkârı uykudan uyandırmağa değeri olup olmadığını takdir etmek hak ve mes'uliyeti onu arzeden zata ait idi. Bazan ertesi sabaha kadar beklettirilmesi caiz olmıyan veya Hünkârın fevkalâde ehemmiye atfettiği bir meseleye taallûk eden herhangibir tezkere için Hünkârı uyandırmak lâzım gelince o tezkere dış kapıdan içeriye gönderilerek Hünkârın yatak odası önünde yatan haremağasına verilir, haremağası kapıyı vurarak Abdülhamidi uyandırır, kimden geldiğini söyliyerek kâğıdı takdim eder. Abdülhamit bu kâğıdın muhteviyatına muttali olduktan sonra eğer derhal tebliğ edilecek bir iradesi olursa ya nöbetçi mabeyincilerden birini, yahut başkâtibi çağırtır. Fevkalâde ahvalde veya son derece müstacel bir iş için bu suretle geceyarısı evimden alelâcele çağrıldığım ekseriya vuku bulmuştur. Bu takdirde başkâtip veya başmabeyinci yatak odasına girer, paravana arkasında Hünkârın iradesini telâkki ederdi. Paravana arkasında Hünkârın yatağı meyilli ve yüksek olduğu için Padişah paravananın kanatlarının ittisal noktasından görünerek konuşurdu. Böyle gecelerde bile Abdülhamit itiyadını bozmaz, bazan yarım ve hattâ bir bir buçuk saat o müstacel iş için irade tebliğ veya cevaba intizar ettikten sonra da tekrar yatar, fakat ertesi sabah gene vaktinde ve erkenden kalkarak çalışmağa başlardı. Bu yeknesak hayat hiç değişmeden bu suretle devam edip dururdu.

Sultan Hamit ehemmiyetli hiçbir hastalık geçirmemişti. Sıhhatine pek itina ettiğinden bütün ömrü arızasız geçmişti. Bir aralık böbrek hastalığından muztarip olmuştu. Cuma günleri selâmlık resmi yapılmak ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hamidiye camiinde Cuma namazı kılınmak âdet idi. Padişah ile memleket arasında vasıtai ittisal bayram namazlarile bu Cuma selâmlıklarından ibaretti.

Abdülhamidin ilkönce fazla istırap vermiyen böbrek rahatsızlığı bir aralık okadar arttı ki nihayet bir Cuma selâmlık merasimi yapılamadı. Ancak Padişahın hastalığı hakkında yanlış fikirler hâsıl olmasından tevellüdü melhuz tehlikeler gözönüne getirilerek keyfiyetin hiçbir suitefehhüme meydan vermiyecek ve hastalığın pek ehemmiyetsiz olduğunu gösterecek şekilde ilânı emrolundu; dairei kitabetten matbuata gönderilen tebliğnamede (zatı şahanenin bir soğuk algınlığından dolayı doktorların tavsiyesi üzerine dairei humayunlarından çıkmadıkları) yazıldı. Bir taraftan da Almanya imparatorunun itimadını haiz etıbbadan profesör (Bergman) ve muavini doktor (Bir) celbolunarak tedavi ettirildi. Bunlardan doktor (Bir) in liyakati mazharı takdir olarak İsanbulda alıkonuldu, kendisine bir yalı ve yüksek bir maaş tahsis edildi.

Sultan Hamit bu hastalıktan sonradır ki yatak odasını değiştirdi ve ayni katta, fakat bahçe üstünde geniş ve havadar bir odaya nakletti. Sultan Hamidin hergece başka bir odada yattığı ve muhafazai nefis endişesile yatak odasının yerini muttasıl değiştirip durduğu hakkında şayi olan rivayetler bundan galet olsa gerektir.

Sultan Hamit tiyatroyu severdi. Ekseriya çok çalıştığı ve zihnen yorulduğu günlerde tiyatro emrederdi. Sarayda bir tiyatro heyeti vardı. Bunlar İtalyan artistlerinden müteşekkil idi. Bu artistler garp piyeslerini oynarlardı. Maamafih alaturka oyunlar için de muzikayi humayun denilen kadroya dahil san'atkârlar vardı. Son zamanlarda komik Abdürrezak Efendi de bunlar meyanına alınmıştı.

Şimdi olduğu gibi o zamanlarda da Avrupadan meşhur artistlerin şehrimize geldikleri vaki idi. Tiyatro işleri esvapçıbaşı İlyas Beye mevdu olduğundan böyle meşhur artistler geldiği zaman zatı şahaneden istizan olunarak saray tiyatrosunda bunlara oyun verdirilirdi. (Mönesülli), (Sarabernar) (Ermete Nevelli) bu suretle oynamışlardı. Bunlara kâh nişan veya madalye, kâh mebzul atiye verilirdi.

Tiyatro bazan, sefirler ile mülâkata vesile olmak için de tertip olunurdu. Sefirler cuma günleri Selâmlık resminden sonra Çit köşkünde kabul olundukları gibi hususî ziyafetlerden sonra tiyatroda görüşüldüğü de vaki idi. Bu mülâkatlarda tercümanı divanı humayun denilen zat hazır bulunur, bazan saatlerce süren mülâkatlar bu zat tarafından aynen zapt ve Padişaha takdim olunurdu. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında hernekadar Etem ve Saffet Paşalardan Fransızca ders almış idise de bu hususiaki kudreti pek mahdut olduğundan ve başka hanedanlardaki prensler gibi ecnebi mürebbiler marifetile tekellüme alışmadı-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ğından fransızca konuşması yoktu; yalnız sefirlerle muhaverelerinde bazı kelimelere son derece dikkat ettiğinden bunlardan herhangi birisi tercüme esnasında unutulacak olur yahut sefirin bir tabiri yanlış tercüme edilirse derhal tercüman paşanın dikkatini celbeder ve tashih ettirirdi. Sultan Hamidin hizmetinde (Tercümanı divanı humayun) vazifesini ifa etmiş olanlardan bilhassa Münir Paşa Fransızcaya kemali vukufu ile tanınmış idi. Münir Paşanın her iki lisanda kudreti pek ziyade olduğundan gerek fransızcadan türkçeye ve gerek türkçeden fransızcaya nakil ve tercümede kusursuz olduğunu Sultan Hamit bizzat bana söylemişti. Bu itibar ile Münir Paşaya karşı Sultan Hamidin büyük bir teveccühü vardı.

Tiyatro Sultan Hamit için çok çalıştığı ve fazla yorulduğu günlerde bir istirahat ve eğlence vesilesi olmakla beraber locasında bazan işten bahsettiği, hattâ bazı kere mühim muamelât için burada iradeler verdiği de vaki idi. Sultan Hamidin kuvvei hafızası ne derece sağlam olduğunu bir tarihte tiyatro esnasında bir hâdiseden anlamıştım. Ogün Avrupadan gelen ecnebi bir artist tarafından bir oyun oynanıyordu. Hünkâr oyunu merak ve dikkatle takip ederken bir aralık bana tevcihi hitap ederek:

— Başkâtip Paşa, Üsküpte nekadar Bulgar nüfusu var?

dedi. Bu gayrimuntazar sual karşısında şaşaladım, esasen böyle de olmasa Üsküpteki Bulgar nüfusunun ne miktar olduğunu bilmemekliğim pek tabiî idi. Zatı şahanenin bu sualden maksadı Üsküpteki Bulgar nüfusunu tahkik ettirmek olduğunu anladım.

— Müsaade buyurursanız tahkik edip arzedeyim.

dedim. Hünkârın bir tiyatro seyrederken Üsküpteki Bulgar nüfusunun adedini sorması o aralık Bulgaristana müteallik bir mühim iş ile münasebattar olduğunu kestirmek güç değildi. Nitekim çok geçmeden bunun hikmetini ben de anladım. Bulgarlar Rumelide bir metropolitlik tesisine müsaade itasını Babıâliden talep ediyorlar ve bu taleplerini bilvasıta Sultan Hamide arzeyliyorlardı. Sultan Hamit Bulgarları elde etmek için bu talebi is'afa karar vermişti. Ancak bu kararın esbabı mucibesi meyanında o havalideki Bulgar nüfusunun kesafeti ileri sürülmekte olduğundan Abdülhamit bu ciheti anlamak istiyordu. O gece tiyatro locasında telâkki ettiğim emir üzerine dairei kitabete avdetimde Üsküp valisi Hafız Paşayı telgraf makinesi başına çağırttım ve iradeyi tebliğ ederek ertesi sabah cevap istediğimi söyledim. Filhakika ertesi gün Üsküp valisi Bulgar nüfusunun üç binden fazla olduğunu bildirmişti. Bunu Hünkâra şifahen arzettim. Aradan bir hayli müddet geçtikten sonra bir gün Üsküpte bir Bulgar metropolitliği vekâleti tesisi hakkın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

da Babıaliye bir irade tebliği sırasında Hünkâr meselenin mukaddematını hikâye ederek o meyanda Üsküpteki Bulgar nüfusunun üç binden fazla olduğunu söyledi. Bilâhare bunun gibi daha pek çok misaller bende Sultan Hamidin yüksek bir kuvvei hafıza sahibi olduğu kanaatini uyandırmıştır.

Sultan Hamit boş zamanlarında ya dairenin önündeki bahçede bir gezinti yapar, yahut hususî marangozhanesine giderek marangozlukla uğraşırdı. Marangozluğa ve çini mamulâta fazla meraklı olduğundan saray dahilinde bir marangoz, bir de çini fabrikası vücude getirmişti. Avrupa hükümdarlarına bu fabrikalar mamulâtından hediyeler gönderirdi.

At ve güvercini çok severdi. Halisüddem ve fevkalâde kıymetli atları vardı. Bu atlardan hükümdarlara ve bazı muteberana ve süferaya hediye ettiği vakidi. Vakit buldukça gidip atlarını görürdü. Şehzadeliği zamanında ata çok bindiğini ve bu bapta pek büyük mehareti olduğunu emekdarlarından işitmiştim. Güvercinlikler kuşçubaşının nezaret ve idaresine mevdu idi. Bunlardan arasıra vilâyetlere göndererek üretilmelerini emrederdi.

Sultan Hamidin spor ve tenezzüh işlerile münasebeti bundan ibaretti. Yukarda izah ettiğim veçhile resmî ve hususî işler sabahtan akşama kadar onun bütün saatlerini işgal ettiğinden bunlardan vakit bulup spor ve tenezzühle uğraştığı pek nadir idi.

Yıldızda teşkilât:

Yıldız sarayında biri resmî ve diğeri hususî mahiyette olmak üzere iki sınıf teşkilât vardı. Resmî teşkilât doğrudan doğruya muhaberat ve muamelâtı resmiye ile iştigal eden dairelerden, hususî teşkilât ta sırf Hünkârın hususî işlerine bakan dairelerden ibaretti.

Hususî teşkilâta dahil olan daireler esvapçıbaşılık, seççadecibaşılık, ibriktarbaşılık, tütüncübaşılık, kahvecibaşılık kilercibaşılık, kitapçıbaşılık idi. Bunlar isimlerinden de anlaşılacağı veçhile hususî hizmetlerle meşgul olurlardı. Bu dairelerde bulunan kimselerin teşrifatta mevkileri ve devlet salnamesinde isimleri yoktu. Esasen bu hizmette kullanılanlar Hünkârın şehzadeliği zamanındanberi maiyetinde bulunmuş ve uzun tecrübelerle itimat kazanmış kimselerdir. Bunların ekserisi kendi vazifelerinden başka işlerle iştigal etmez ve refah içinde vakit geçirmekten başka birşey düşünmezlerdi. Maamafih bazıları da teveccüh ve menfaat celbini başka yolda arar ve jurnalcılığa vesatat ederdi. Bunlar bahse değer kimseler olmadığı için sükût ile geçiyorum.

Resmî mahiyetteki daireler şunlardı:

1 — Mabeyin Müşürlüğü dairesi,
2 — Başkitabet dairesi,
3 — Mabeyinci Beyler dairesi.
4 — Teşrifat nazırlığı dairesi.
5 — Teftişi askerî komisyonu.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

6 — Maiyeti seniyye erkânı harbiyesi.

7 — Yaverler dairesi.

8 — İzzet Paşa dairesi.

9 — Derviş Paşa dairesi.

10 — Şakir Paşa dairesi.

11 — Kamphoner Paşa dairesi.

12 — Aleksandır Kara Todori Paşa dairesi.

13 — Mütercim Nişan Efendi dairesi.

14 — Hususî şifre dairesi.

15 — Mabeyin mütercimleri dairesi.

1 — Mabeyin Müşürlüğü dairesi:

Gazi Osman Paşaya mahsus olan bu daire bir nevi Saray Nazırlığı vazifesile mükellefti. Ancak Osman Paşanın kimse üzerinde nüfuzu ve hakkı idarîsi yoktu. Mazideki şöhretine hürmeten Hünkâr onu bu vazife ile saraya almış ve iki oğluna iki Sultan vermişti.

Gazi Osman Paşanın saraydaki dairesi cidden çok muhteşem ve müzeyyendi. Gazi Osman Paşanın bir vazifesi de Hünkâra takdim olunan arzuhalleri ait oldukları nezaretlere havale ve irsal etmekti. Bu arzuhaller birer zarf içinde gönderilir ve arkasına (Maruzatı rikâbiye dairesi) ibaresi yazılı bir mühür basılırdı. Maruzatı rikâbiye, zatı şahane Cuma selâmlığına ve Bayram alaylarına giderken rikâbı humayuna takdim olunan arzuhaller demektir. Boyunlarında çantalar asılı memurlar bu arzuhalleri toplar ve maruzatı rikâbiye dairesine tevdi ederlerdi.

Osman Paşa Cuma selâmlık ve Bayram alaylarında arabada Hünkârın karşısında otururdu.

Gazi Osman Paşanın vefatından sonra zatı şahane arabasının karşısına serasker paşayı almıştır. Cuma selâmlıklarında camiye avdet merasimi resmî mahiyette olduğu için Hünkârın karşısında şehzade Bürhaneddin ve Serasker Paşa bulunur, avdet merasimi hususî mahiyette olduğundan o vakit zatı şahane bizzat kullandığı bir faytonla saraya avdet ederdi.

Gazi Osman Paşanın bir diğer vazifesi de muayede alaylarında tahtın yanındaki saçağı tutmaktı.

Bu münasebetle hatırlatmak istediğim bir nokta vardır: Sultan Hamidin hükümran olduğu devirde onun teveccüh ve iltifatına nail olmak, ondan rütbe veya nişan veya atiye koparmak için saray dairelerinin kapılarını aşındıran ve hattâ bugünkü müreffeh vaziyetlerini o zamanın in'am ve eltafına medyun olan kimselerin meşrutiyet ilânını müteakıp ilk bayram alayında o saçağa karşı takındıkları tavrı istihkar cidden teessüfe şayandır. Bu zemaneperestleri teşhir etmek millî ahlâkın tasfiyesi namına pek lâzım bir keyfiyet olmakla beraber bahse değer yerleri olmadığı için geçiyorum.

Başkitabet dairesi:

Mabeyin başkâtibinin idare ve riyaseti altında bulunan bu daire yirmi kadar kâtipten mürekkep olup Yıldız sarayında hakikî manasile resmî sayılan ve Devlet salnamesine mukayyet olup sair memurini dev-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

let gibi tekaüdiyeye tâbi olan yegâne daire budur. Başkitabet dairesinin vazifesi Padişah ile devairi resmiye arasındaki münasebatı tahririyeyi ifa etmektir. Resmî maruzat ile makamatı resmiyeden gelen hususî tezkereler hep bu daireden geçerek kayit ve hülâsaları bir deftere zaptedildikten sonra Hünkâra takdim ve Padişahın gene o devair ve makamata hitap eden iradeleri bu dairece tahrir ve tebliğ olunurdu. Sultan Hamit Başkitabet dairesinin vezaifi bu itibar ile pek mühim olduğunu ve umuru tahririyenin liyakatli ellerde bulunması icap ettiğini bildiği için başkitabet dairesine alınacak kâtiplerin intihabına dikkat ve ehemmiyet atfeder, ekseriya Mektebi mülkiyeden birincilikle neşet edenleri bu vazifeye alırdı.

Başkitabet dairesi kendisine atfedilen bu ehemmiyetle mütenasip unsurlardan teşekkül ettiği gibi kâtip beyler de vazifelerinin vakar ve ciddi yetini muhafazaya son derece itina ederlerdi. Yukarda da söylediğim veçhile dairei kitabet intizam ve inzıbatı muamelât itibarile sair Devlet dairelerine nümunei imtisal olacak bir halde bulunduğu gibi seciye düzgünlüğü ve ahlâk temizliği itibarile de o devrin içinde parmakla gösterilecek bir mevkii müstesnaya malik idi. Diğer taraftan mubalâğa etmiş olmaksızın söyliyebilirim ki Devlet dairelerinin hiçbiri dairei kitabet kadar faal değildi. Dairei kitabet geceli gündüzlü çalışır, her gece on kadar kâtip bey dairede kalarak ekseriya gece yarılarına kadar vazife ile meşgul olurlardı. Dairede yatan nöbetçi beylerin ya Hünkâr tarafından gönderilen müstacel bir iradeyi tebliğ yahut müstacel işaretli şifreleri hal için yataklarından kalkıp saatlerce çalıştıkları nadir değildi.

Dairei kitabetin en büyük meziyetlerindenbiri de o devrin jurnalcılığına karışmamış, canyakan ve hanüman söndüren bu ahlâksızlığa karşı daima nefretle bakınış olmasıdır. Kâtip beylerin bu mülevves işlere karıştığını hiç kimse iddia edemez. Kâtip beylerin bu temizliğine ve saray içinde bir pırlanta gibi yaşadıklarına şahsen şahit ve vâkıf olduğum ve jurnalcılara karşı kalem odasında nasıl taşkın bir gayz ve nefret yaşadığını defaat ile işitmiş bulunduğum için çok kıymetli muavenetlerile vazifemi teshil etmiş ve kendilerine gösterdiğim itimat ve emniyeti hiçbir zaman ve hiçbir tesir altında suiistimal etmemiş olan bu vicdanlı ve namuslu insanlara burada alenen teşekürü kendime en mukaddes bir borç addederim.

Mabeyinci Beyler dairesi:

Sarayda bir Mabeyinciler dairesi vardı. Bu daire bir başmabeyinci, bir ikinci mabeyinci ile müteaddit mabeyinci beylerden müteşekkildi. Sultan Hamit mabeyincilerini bizzat intihap ederdi. Bunların vazifeleri mabeyine gelen vükelâ, vüzera, erkânı devletle sair zevatın maruzatını huzuru humayuna arz ve aldıkları iradeleri lâzım gelen mahallere tebliğ etmetken ibaretti. Saraya gidip gelenler, resmî veya hususî işler için

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

padişaha maruzatta bulunmak istiyenler o kadar çoktu ki mabeyinci beyler bilâfasıla meşgul olurlardı.

Yıldız sarayında merasim dairesi denilen binanın üst katında biri Başmabeyinciye, diğeri ikinci mabeyinciye mahsus olmak üzere iki oda vardı. Diğer mabeyinci beylerin odaları ikinci katta idi. Mabeyinciler münavebe suretile sarayda kalırlar ve nöbetçi oldukları günün gecesi odalarında yatarlardı.

Gene bu merasim dairesinde vezir odası denilen ve Sadrazam ile vükelâya mahsus olan bir oda vardı. Ahvali müstacelede Meclisi Vükelâ ve bazan Sadrazam riyasetinde birkaç nazırdan mürekkep olan Encümeni Vükelâ bu odada toplanırdı.

Vükelâdan olmıyan ricali devlet Başmabeyincinin veyahut ikinci mabeyincinin odasına giderlerdi. Bunlar öğleden evvel geldikleri vakit orada yemek yerlerdi.

Teşrifat Nazırlığı dairesi:

Hükümdarın sefirlerle ve ecnebilerle mülâkatında tercümanlık vazifesi (Tercümanı Divanı Humayun) denilen teşrifat Nazırına mevdu idi. Teşrifat işleri de bu dairede görülürdü. Sultan Hamit sefirlerle mülâkatına pek ehemmiyet verdiğinden bu mülâkatlarda gerek sefirlerin ifadatı, gerek kendisinin beyanatı tercüman paşalar tarafından aynen zaptolunarak mülâkattan sonra kendisine takdim edilirdi.

Sefaret baştercümanları da bazan umuru resmiye için teşrifat nazırlığına müracaat ederlerdi.

Teşrifat nazırlığı dairesinin vezaifi mahdut, gailesi az, muamelâtı basitti. Sarayın gürültülerinden uzak yaşardı.

Teftişi askerî dairesi:

Yunan muharebesi zamanında harekâtı harbiyeyi saraydan takip ve idare maksadile teşkil edilen bu dairenin birinci reisi zatı şahane, ikinci reisi Gazi Muhtar Paşa idi. Azayi asliyesi erkân ve ümeradan olmak üzere kırk üç, azayi fahriyesi de altı idi.

Fransızca lûgat kitabının sahibi Şemseddin Sami Bey bu komisyonun başkâtibi idi. Teftişi askerî komisyonunun vazifesi kendisine havale olunan mesaili tetkik etmekten ibaretti. Maamafih haddizatinde muayyen bir işi yoktu.

Sarayda bir de Komisyonu askerî denilen ve az çok muntazam bir surette Çit köşkünde toplanan bir heyet vardı ki buna Serasker riyaset ederdi. Azası Müşir Etem ve Ömer Rüştü ve Şakir Paşalarla Ferik Şakir Paşadan ibaretti. Bunun vazifesi erkânı harbiye riyasetinden takdim olunan raporları tetkik ve icap eden mukarreratı ittihaz etmekti.

Maiyeti seniye Erkânı harbiye dairesi:

Bu dairenin vazifesi Balkan Hükûmelerinin ahvali askeriyelerini tetkik ve ona göre plânlar tanzim etmekti. Maiyeti seniye erkânı harbiye dairesi arasıra tensikatı askeriye hakkında da Hünkâra rapor takdim ederdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Hususî şifre dairesi:

Zatı şahaneye mahsus dairenin yanı başında bir hususî şifre dairesi vardı. Mabeyin başkitabetinde vilâyet ve sefaretlerin resmî şifre miftahları mevcut olduğu halde bir de ayrıca hususî şifre dairesi tesisi garip gibi gelirse de Sultan Hamidin bütün muamelâtı devleti sarayda toplamak ve her tarafa şamil bir istihbar ve kontrol şebekesi vücude getirmek hususundaki siyaseti onu kuyudu resmiyeye tâbi olmıyan ve sırf mahremiyet ve hususiyet dairesinde işliyen bir şifre dairesi ihdasına sevketmiştir.

Valiler, kumandanlar, sefirler, vali muavinleri, sefaret müsteşarları, öteye beriye bir memuriyeti mahsusa ile gönderilen zevat bu daireden birer miftah alırlar, bu suretle Padişaha doğrudan doğruya ittisal peyda ederlerdi. Bu muhaberatın bir kısmı muamelâtı resmiyeye müteallik olmakla beraber hususî şifre dairesi daha ziyade jurnal mahiyetinde iş'arat ve ihbarata vasıta olurdu. Dairenin bu istikameti almış olması orada jurnalcılık keyfiyetini kuvvetlendirdiğinden İstanbuldaki hafiyelerin birçoğu burada kendilerine hami bulabilmekte idiler.

Derviş Paşa dairesi:

Bu daire Arnavutluk ahvalini takip ve tetkik eder ve icabatına göre tedbirler düşünerek zatı şahaneye azreylerdi.

Kamphofner Paşa dairesi:

Sultan Hamit bu Alman Paşasını tensikatı askeriye için getirmiş ve kendisine yaveri ekrem unvanı vererek tavzif etmişti. Askerlikte terakki ve intizam için neler yapmak lâzım geleceğini teemmül ve arasıra Hünkâra arzetmek vazifesile mükellef olan Kamphofner Paşanın maiyetinde zabitanı askeriyeden müteaddit zevat vardı; ancak oynadığı rol bir gösterişten ibaret kalmıştır. Uzun ve mevzun endamile, vücudüne pek yakışan kıyafeti askeriyesile Kamphofner Paşa Yıldız sarayında Avrupakârî bir süs idi. Bunu kendisi de bilir ve müreffeh bir hayatın ahengini bozmamak için işin ilerisine gitmezdi.

Kara Todori Paşa dairesi:

Berlin kongresinde Türkiye murahhası sıfatile bulunmuş ve Hariciye Nazırlığı etmiş olan Aleksandr Kara Todori Paşayı Sultan Hamit vukufu siyasîsinden dolayı beğenir ve emekdarlığına hürmet ederdi. Bundan dolayı sarayda ona bir daire tahsis olunmuştu. Hünkâr bazı mesaili siyasiye hakkında Kara Todori Paşanın mütaleasını sorar ve Fransızca mühim evraktan bazılarını ona tercüme ettirirdi.

Nişan Efendi dairesi:

Sarayda Nişan Efendi isminde bir Ermeni vardı. Babıâliden yetişmiş olan ve türkçe ve fransızcanın her ikisine de mükemmel surette vâkıf bulunan bu Nişan Efendi her gün Avrupa gazetelerini okur, bizi alâkadar eden makale ve fıkraları tercüme ederdi. Gerek bunlar ve gerek

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ajans telgraflarının tercümeleri günügününe zatı şahaneye takdim olunurdu. Nişan Efendi vefat ettikten sonra bu vazife küçük biraderi Sefer Efendiye havale edilmişti.

Sarayda bir de mabeyin mütercimliği denilen daire vardı ki vazifesi Hünkâr için roman tercüme etmekten ibaretti. Sadrazam Hakkı Paşa bu dairede çalışanlardanbiri idi.

İzzet Paşa dairesi:

Sultan Hamidin son on beş senelik devri saltanatında hayli mühim rol oynamış olan İzzet Paşa Şûrayı devlet azalığından beri sarayın tanıdığı simalardan idi. Daha o vakitlerde Yıldız'a sık sık gelir, ihbarat ve maruzatta bulunurdu. İşgüzar bir adam olduğu aşikâr idi. Hünkârın hizmetine ikinci kâtip olarak alınmıştı. Ayrıca mabeyinci unvanını da haiz idi.

İzzet Paşanın saraydaki dairesi çok kalabalık olurdu. Ricali devletten birçok kimseler buraya gider gelirlerdi. İzzet Paşa bunların maruzatına vasıta olur, Hünkârın iradelerini tebliğ ederdi.

Sarayda bazan Sadrazamın riyasetinde encümeni vükelâ toplanırdı. İzzet Paşa encümeni vükelâ ile Hünkâr arasında vasıtai arz ve tebliğ olurdu.

İzezt Paşa dairesinde biri Hicaz hattı inşaatile, diğeri ıslahatı maliye işlerile iştigal etmek üzere iki komisyon toplanırdı. Hicaz şimendiferinin inşaatı biran evvel hitam bulmasını Hünkâr pek iltizam ediyordu. İngilizler ise bu hattın inşasını Mısırdaki siyasetleri noktasından hiç arzu etmiyorlardı. Londra kabinesi her fırsattan istifade ederek aleyhimize ve zararımıza birtakım meseleler ihdasından hâli kalmıyorlardı. Hattâ bir Akabe meselesi çıkarmışlar ve Bahriahmer sahilinde (Tabe) limanına bir aralık Diyana zırhlısını göndererek bir tehdit ve nümayiş siyaseti yapmağa da kalkışmışlardı. Sırası gelince izah edeceğimiz veçhile Sultan Hamit İngiltere ile mesele çıkarmaktan daima içtinap ettiği için (Akabe) hâdisesinden çok telâşa düşmüş, Yıldız sarayı pek sıkıntılı günler geçirmişti. Bir taraftan işin büyümemesine ve diğer taraftan inşaatın bu yüzden teahhura uğramamasına dikkat olunarak ve bir hayli uğraşılarak iş geçiştirildi ve inşaata devam olundu.

Islahatı maliye komisyonuna gelince, bunun işleri iyi gitmiyordu. Komisyon varidatımızın tezyidi ve havalelerin tanzimi hususunu aleddevam takip etttiği halde muvaffak olamamıştı. İzzet Paşa dairesi bundan başka devletin sair umuruna ve bilhassa büyük maliye işlerine karışırdı. İzzet Paşa çok büyük bir servet iktisabına muvaffak olmuştur.

Yaverler dairesi:

Hünkârın yaverleri üç sınıfa ayrılırdı: Yaveri ekrem, yaveri has, alelâde yaverler.

Yaveri ekremlik müşür rütbesini haiz olanlara tevcih olunan bir unvan idi. Yaveri ekremliğin ayrı bir

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

imtiyazı ve vazifesi yoktur. Bir teveccüh, bir taltif olmak üzere tevcih olunurdu; yüksekçe bir tahsisatı vardı.

Yaveri has unvanı da o kabîl birşeydi.

Diğer yaverlere gelince, bunların bir kısmı mahza kollarına bir kordon takıp Padişaha intisaplarını ilân etmek ve caka satmak, bazıları bunun aidatından istifade eylemek için bu unvana talip olurlardı. Diğer bir kısım yaverler de doğrudan doğruya Seryaverliğin maiyetinde bulunurlardı. Bunlar muhtelif rütbeleri haiz idiler. Sadrazama, Şehislâma, Seraskere ve Bahriye Nazırına gidecek tezkereler yaverler marifetile gönderilirdi. Bunlardan maada Nazırlara gidecek iradeleri maiyeti seniye çavuşları götürürdü.

Maiyeti seniye çavuşluğu yaverlik için bir mahreç idi. Maamafih bir aralık bu çavuşluk o derece iptizale düşmüştü ki bazı saray mensubini ve haricteki rical ve ekâbir daha beşikteki çocuklarına maiyeti seniye çavuşluğu rütbesi istida ve istihsal ederlerdi.

Abdülhamidin şehzadeleri:

Şehzadelere o devirde (Efendi) denilirdi ve Abdülhamidin şehzadeleri kâmilen Yıldız sarayı dahilindeki dairelerinde ikamet ederlerdi. Her şehzadenin ayrı dairesi, maiyeti efradı ve teşkilâtı vardı. Bunların Avrupa prensleri derecesinde tahsil ve terbiye gördükleri kat'a iddia olunamaz, hele bazıları seviyei ilmiye ve fikriye itibarile son derece basit bir halde idiler. Gerçi hususî muallimlerin idaresine mevdu bir mektepte tahsil ettirilirler ise de bu tahsilin mahiyeti mahdut olduğunda şüphe yoktu. Şehzadelere mahsus mektepte bazı ecnebi lisanlarına itina olunur idise de bunun da pek parlak olmadığı görülürdü.

Şehzadeler hemen bütün vakitlerini dairelerinde geçirirlerdi. Bu muhitte nasıl imrarı hayat ettikleri bence meçhul ise de herhalde kemalâtı zatiyeyi temine matuf ve ecnebi prenslerile kabilimukayese bir tarzı iştigale malik olmadıkları aşikâr idi. Esasen Sultan Hamit te şehzadelerin tahsil ve terbiyelerine gösterdiği itina nisbetinde bir netice elde edilemeyişinden ve çocuklarının tahsil seviyelerinden sık sık şikâyet eder dururdu. Ancak itiraf etmek lâzımdır ki şehzadelerin aldıkları tahsil ve terbiye muhitin tesiratile de az çok alâkadar idi. Şehzadelere mahsus metkebin muallimlerini her nekadar Sultan Hamit bizzat ve bir itinayı mahsus ile intihap eder idise de bu intihapta aranılan başlıca şart muallimlerin liyakat ve kifayetinden ziyade kendilerinin hissiyatı sadakatleri ve icabatı zamana derecei intıbakları olduğundan hocalık vazifesini bu cepheden gören kimselerin elinde şehzadeler, tabiîdir ki, başka türlü yetişemezlerdi.

Sultan Hamit, şehzadelere mahsus metkebe bazı ekâbir çocuklarının devamına da müsaade etmişti. Nitekim bilâhare Mekke Emiri olan Şerif Haydar Paşa gençliğinde bu mektebe devam etmişti.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Sarayın muhafızları:

Yıldız sarayının, daha doğrusu şahsı humayunun muhafazası Arnavut, Arap, Türk, Boşnak milletlerinden müntahap taburlara ve tüfekçilere mevdu idi. Sırası geldikçe kendilerinden ayrıca bahsedeceğim bu teşkilât içinde gerek adet ve gerek nüfuz ve kudret itibarile Arnavutlar birinci safı işgal ederlerdi. Abdülhamidin Arnavutlara oldukça itimadı ve bunların şecaat ve sadakatleri hakkında kuvvetli bir kanaati vardı. Sultan Hamidin Arnavutlara karşı bu itimadı onun için bir siyasetin temelini teşkil ediyordu. Rumelide Arnavutlar Abdülhamit siyasetinin bir istihkâmı gibi telâkki olunurdu. O derece ki İttihat ve terakki cemiyeti Rumeliden Yıldız sarayını tazyik ettiği zamanlarda Sultan Hamit her ne olsa Arnavutların kendine sadık kalacaklarından ve ledelhace kendi tarafına iltihak ile cemiyete karşı hattâ silâhla mukabele edeceklerinden şüphe etmemekte idi. Arnavutlardan sonra sarayda Boşnakların bir mevkii mahsusu vardı. Mamafih Sultan Hamit bunların hepsinden ziyade Söğütlü alayı efradının temiz yüreklerine ve payansız sadakatlerine emin idi. Araplar sık sık gürültü çıkarırlardı, pek okadar nüfuz ve kıymetleri yoktu ve silsilei meratipte ileri götürülmezlerdi.

Arnavutlar gerek ikinci fırka teşkilâtında ve gerek tüfekçiler kadrosunda her türlü in'am ve iltifata mazhar idiler, hattâ memleketlerindeki akraba ve ahbapları, müteallikat ve mensubini bile bunimetlerden dolayısile müstefit olurlar ve nev'ama Hükûmete kafa tutarlardı. Abdülhamit bu suretle Arnavutlukta kendine sadık ve her emrini infaza hazır bir teşkilât vücude getirmiş olduğu zehabını taşırdı. Bilâhare vukuat bu zehabın nekadar yanlış olduğunu göstermiştir.

Merkeziyet siyaseti:

Sultan Hamit bidayeti cülûsundan başlıyarak devletin bütün umurunu saraya toplamak siyasetini takip etmiştir. Bunun içindir ki idarî, iktisadî, mülkî, askerî, malî, ilmî ve dinî bütün mesail ile temas etmek imkânını bulmuş ve bu sayede tecrübesini pek çok genişletmeğe muvaffak olmuştur. Sultan Hamit her meseleyi öğrenmek ister, herşeyi sorar, herkesin ahvalini istiknah eder,tayinleri iradei seniyeye mütevakkıf olan her memurun tercümeihal varakasını okutturur ve bazan bunlardanbirinin muhteviyatı nazarı dikkati celbedecek olursa o memurun tayini iradesini vermezdi.

Mülkî ve askerî büyük memurların intihap ve tayinlerini yakından ve alâka ile takip ederdi. Hünkâr bu tayinlerin bazılarını şifahî iradelerle iade, bazı mühim memuriyetlere de münasip gördüklerini resen tayin ederdi. Herhalde sefir, vali, kumandanların ve hattâ bazı mühim mutasarrıfların tayinleri arzolunmadan evvel istimzaç olunurdu. Babıalinin umur ve salâhiyetine müdahale demek olan bu siyaset Yıldız merkeziyet siyaseti icabatından idi. Bütün kuvvet ve kudret, olanca

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

hüküm ve salâhiyet saraya intikal et tikten veya ettirildikten sonra işlerin başka türlü temşiyet olunduğu beklenemezdi. Sultan Hamidin müdahale etmediği bir sınıf memurin vardı ki o da hâkimler idi. Bu tayînleri arzolundukları veçhile aynen ve bilâtereddüt tasdik ederdi. Hattâ bir defasında Adliye Nazırı Abdurrahman Paşa münhal bir hâkimliğe bir kaç isim teklif ve bunlardan birinin tercihini arzettiği halde Abdülhamit bu tezkereyi reddetmiş ve o makama kim münasip ise onun arzını emreylemişti.

Sultan Hamit kendisine takdim olunan mazrufları ekseriya bizzat açmayıp ya bir mabeyinciye yahut başkâtibe açtırtır ve bunlara okutarak münderecaına ıttıla hâsıl ettiken sonra iradesini dikte suretile verirdi. Jurnalların Hünkâr tarafından açılıp okunduğu ve Sultan Hamidin hergün binlerce jurnal alıp irade verdiği hakkındaki haberler uydurmadır. Sultan Hamidin bilhassa jurnallara el sürmediği hal'inden sonra kendi dairesinde sandıklarla kapalı jurnal bulunmasile sabittir. Hünkârın ehemmiyet verdiği jurnallar bunları takdim eden adamların şahıslarına ve mevkilerine bağlıdır. Sadrazamlardan, Şehislâmlardan, Nazırlardan ve mühim mevki işgal eden ricalden gelen ve resmî kanallardan geçmeyip hususî suretle Hünkâra takdim edilmeleri (Hasbessadaka vuku bulmuş ihbarattan madut) olduklarını ispat eden maruzat hakikatte birer jurnaldan başka bir şey değil idiler. Hünkâr bunları ekseriya bizzat açar, bazılarının altındaki imzayı makasla keserek mevkii muameleye koyar, yani iradesini vererek dairei kitabete gönderir.

Hünkâr gerek resmî maruzat ve gerek jurnal ihbaratı üzerine dikte suretile verdiği iradelerde şayanı dikkat bir kudreti beyan gösterirdi. Ben bunları bir el defterine aynen zapteder ve dairei kitabette kâtip beylerden herhangi birine vererek müsveddesini yaptırırdım. Yorgun zamanları haric olmak üzere ve bilhassa sabahları dikte suretile yazdırdığı notları rötuşa hacet kalmaksızın müsvedde kâğıdına nakletmek kabil olurdu.

Sultan Hamit ve Sait Paşa:

Sultan Hamitten bahsolununca Sait Paşayı hatırlamamak, daha doğrusu Sait Paşanın hususî ve siyasî hayatını Sultan Hamidin idarei mutlaka ve müstebiddesinden ayırmak mümkün değildir. Çünkü yukarda da beyan ettiğim veçhile Sultan Hamide daha şehzadeliği zamanında ve Cemile Sultanın zevci Mahmut Celâlettin Paşa delâletile intisap etmiş olan Sait Paşa bidayeti cülûsta mabeyin başkâtibi sıfatile Padişahın hizmetine girmiş ve bu intisap daima mütezayit bir surette meşrutiyetin ilk senesine kadar devam emişti. Sait Paşa iş başında bulunmadığı zamanlar bile Sultan Hamitle temas ve münasebetini kesmemişti. Sait Paşada garip bir haslet vardı:- Daima halden müşteki görünür, ve biran evvel sadareti bırakmak ister, fakat ne zaman iş başın-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

dan uzaklaştırılsa tekrar yakınlaşmak esbabını arardı. (Teveccühü kaybetmemek): İşte Sait Paşanın ef' al ve harekâtında en büyük amil bu idi. Bir aralık İngiltere sefarethanesine iltica etmesi teveccühü humayunu kaybetmiş olmaktan mütevellit bir korku neticesi idi; nitekim sefarethaneden çıkıp konağına avdet etmesi de bu teveccühü büsbütün zevale mahkûm etmemek endişesinden mütevellit idi. Buna mukabil Sultan Hamidin de Sait Paşaya bir meyli mahsusu, bir zâfı vardı. Aşağıda hikâye edeceğim veçhile Padişah bir gün bana: "Bilmem neden benim bu adama bir meylim var„ demişti.

Yıldız sarayının mercii yegâne haline getirilmesi, merkeziyet usulünün Yıldızda hükümran olması, sarayın etrafında hususî bir kuvvei askeriye teşkil edilmesi ve memlekette hafiye tertibatı yapılması Sait Paşanın eseridir. Bunlar Sultan Hamit gibi vehham bir Padişahın hoşuna gidecek şeyler olduğu ve bu tedbirleri teklif eden zatın mergup olacağı ve artık arada karşılıklı bir muhabbet teessüs edeceği aşikârdır. Sait Paşa ilk sadaretinde bir hafiye teşkilâtı talimatnamesi kaleme alıp bunu âmedî kaleminde bir zata yazdırdığı ve iradesini alarak tatbik ettirdiği bir hakikattir. Babıâli hazinei evrakı bunu ispat eder.

Sait Paşanın Sultan Hamide hulûl etmesine vasıta olan zat damat Mahmut Celâlettin Paşadır. O tarihte Mahmut Celâlettin Paşa ticaret nazırlığında, Sait Paşa da Sait Bey namile ticaret nezareti meclisi riyasetinde bulunuyordu. Bu münasebetle Sait Paşa Mahmut Celâlettin Paşanın konağına devam ederdi. Mahmut Celâlettin Paşa o aralık şehzade bulunan ve hemşiresi Cemile Sultanın sarayına sık sık gidip gelen Abdülhamit Efendiye Sait Paşanın zekâsından, belâgatinden, istidadından, kuvvei kalemiyesinden bahsetmişti; hattâ Sait Paşa Abdülhamit Efendi tarafından ızhar olunan arzu üzerine Dolmabahçeye ve Tarabyadaki daireye gidip daha şehzadeliğinde tanışmışlardı. Sultan Hamit tahta geçince bunu hatırlıyarak Sait Paşayı başkâtipliğe getirdi. Halbuki Sultan Muradın hal'i ve yerine Sultan Hamidin tahta iclâsı müzakerelerinde yeni Padişahın başkâtipliğine Sadullah Beyin getirilmesi Mithat Paşa ve rüfekası tarafından kararlaştırılmıştı. Sultan Hamit tahta çıkınca Mithat Paşanın namzedini bırakarak Damat Paşanın mahmisini başkâtipliğe tayin etti.

Sait Paşanın Sultan Abdülhamide yaradılış itibarile pek benziyen ciheti vehhamlığı idi. Ancak itiraf etmek lâzımdır ki, Sait Paşa bu hususta Hünkârı fersah fersah geçmiştir. Sait Paşanın herkesçe malûm olan ve adeta darbımesel haline gelen vehhamlığı o mertebe idi ki, onu yakından tanımıyanlar bu vehhamlığa ait menkıbeleri mubalâgalı addetmekte tereddüt etmezler. Halbuki Sait Paşayı az çok tanıyanlar onun emsaline nadir tesadüf olunur derecede vehmine mağlûp bir zat olduğunu bilirler. Öyle ki, Sait

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Paşanın bilcümle muamelâtı bu vehhamlığın tesiri altında cereyan ettiğini iddia etmek bile caizdir.

Hatıratımı zaman ve vukuat silsilesine pek tâbi tutmıyarak yazmış olduğundan Sait Paşadan sık sık bahsetmeğe mecbur olacağım. Bu bahisler esnasında Sait Paşanın sıfatı mümeyyizesinden birisi ve başlıcası vehmine fartı merbutiyeti olduğunu ve onun bilûmum ef'al ve harekâtında bu vehmin küllî dahlütesiri bulunduğunu hikâye edeceğim.

Vehim Sait Paşanın yalnız söylediklerinde, yazdıklarında ve yaptıklarında değil, hattâ duruşunda, düşünüş tarzında, sükûtunda, bir işi dinlerken takındığı tavırda, herhangibir hâdiseye karşı vukua gelen tezahürlerinde, hulâsa müspet ve menfi bütün harekât ve sekenatında kendini apaşikâr gösterirdi.

Sultan Hamit te yaradılış icabı vehham idi ve bu vehim daha şehzadeliği zamanında, daha Sait Paşayı tanımadığı tarihlerde vardı. Büyük biraderi Murat Efendinin yukarıda hikâye ettiğim üzere onunla lâtife etmek isterken vehmini kurcalaması bunun bariz delillerinden biridir. Ancak şurası muhakkaktır ki, Sultan Hamidin bu vehhamlığında ifrata sevkeden amillerden biri Sait Paşanın kendisine mukareneti olmuştur. Sait Paşa Sultan Hamidin vehmini arttırmağa çalışmakla ne gibi bir maksat takip etmiş olursa olsun her halde Hünkârın bu vehhamlığından tevellüt eden ahvalin mes'uliyeti, büyük mikyasta, Sait Paşaya raci olmak lâzım gelir. Sait Paşanın yerinde başka birisi olsaydı, yani Sultan Hamit tahta geçtiği zaman hariçle münasebat ve muamelâtına vasıta olan başkâtiplik makamına başka bir zat getirilseydi vaziyet, hiç şüphe yok ki, çok başka türlü olurdu. Henüz yeni Padişah olmuş, henüz mevkiinde kuvvet ve istikrar kazanamamış bir hükümdarı mukarrebin ve mensubini diledikleri yola götürebilirler. Sultan Hamit daha ilk zamanında Sait Paşanın vehhamlığile karşılaşmış ve kendi temayülâtı fıtriyesi de bu yolda olduğundan bilâhare memlekete çok zararları dokunan o vehim ve vesvese daha o vakitten kökleşmişti.

On dört buçuk seneye baliğ olan başkâtipliğim zamanında Sait Paşanın Sultan Hamit ile münasebetlerinin hemen her safhasına şahit oldum. Kâh Padişah tarafından bir iradeyi tebliğ veya bir mütalea istifsarı için Paşanın konağına gönderilmek, kâh Sait Paşanın Sadareti zamanında hasbelvazife kendisini sık sık görmek suretile vazifei tavassutu ifa ettim. Sait Paşaya ait bir çok menkıbeleri de bizzat Hünkârdan işittim. Şurasını da söylemek isterim ki, Sait Paşadan şahsen bir fenalık görmedim, hattâ gidiş müdürü Mahmut Efendinin ifadesine nazaran başkitabete tayinim günü Sait Paşa huzuru humayunda bana hüsnü şahadette de bulunmuştur. Binaenaleyh Sait Paşa aleyhine kasten bir yazı yazmak, ona kendisinde mevcut olmıyan noksanları

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

isnat etmek hatır ve hayalimden geçmiyeceği gibi bu tarzı hareket kaidi ahlâka da muvafık düşmez. Ancak hakikati söylemek ve tarihi hakikat yolunda tenvir etmek vazifem olduğundan bu itibarla diyeceğim ki, Sait Paşa Sultan Hamidin şahsı ve siyaseti üzerinde icrayı tesir eden ve Sultan Hamidin ef'al ve harekâtından mütevellit mes'uliyetlerin en büyük kısmını omuzlarına alan amillerin başlıcalarındandır. Tanıdıklarımdan zarif bir zat birgün Sait Paşadan bahsederken:

— Paşada vehhamlık bir hastalıktır ve bu hastalık aşılama suretile Hünkâra telkin edilmiştir.

demişti.

Sait Paşa, başkitabetten sonra Adliye ve Dahiliye Nezaretlerinde bulunmuş ve Sultan Hamidin mutlakiyet devrinde yedi defa Sadaret makamına geçmiştir. Hiç bir devlet adamına nasip olmıyan bu mazhariyet Sultan Hamidin Sait Paşaya olan temayül ve merbutiyetini gösterir. O derecede ki, Sultan Hamit, Sait Paşanın mazuliyet zamanlarında da onunla temas ve münasebeti kesmemiştir.

Sait Paşa, "arzı ubudiyet„ için saraya geldiği zamanlar huzura kabul olunurdu. Hattâ denilebilir ki, Sadrazam ve Nazırlar dahi dahil olduğu halde Sultan Hamidi en çok gören ve huzura en çok giren zat Sait Paşa idi. Abdülhamit mühim işlerde Sait Paşanın reyini sormayı âdet edinmiş olduğundan kâh kendisine evrak gönderilir, bunları okuyup mütaleasını yazması irade buyurulur, kâh şifahî tebligat yapılarak tahriren veya şifahen mütaleası alınırdı. Hattâ Sultan Hamit beni de üç defa bunun için Sait Paşanın konağına göndermişti.

Sait Paşa gerek benim tarafı şahaneden vuku bulan tebligatıma, gerek huzuru humayunda sorulan şeylere verdiği cevaplarda son derece dikkat ve ihtiyata riayet eder, hele teveccühe halel getirecek yolda maruzatta bulunmamağa pek itina gösterirdi. Sait Paşanın zatı şahaneye takdim ettiği arizalarda da bu ihtiyatkârlık aşikârdı.

Sultan Hamit, Sait Paşanın sıkıntı çekmemesini arzu eder ve pek muktesit olduğunu bildiği için refahı maişeti esbabını teminden geridurmazdı. Nişantaşında oturduğu büyük konak Hazinei hassadan yaptırılmıştı. Memuriyette olsun mazul olduğu zamanlarda olsun, saray mutfağından Paşanın konağına sabah akşam muntazaman yemek giderdi.

Başkitabete tayinimi müteakıp Nişantaşında Hayrettin Paşa konağının bir kısmı ikametime tahsis edilmişti. Saraydaki vazifem icabı olarak geceleri geç vakit eve dönerdim. Evime gitmek üzere Sait Paşanın konağı önünden geçerken ekseriya bir mum aydınlığının odaları dolaştığını görürdüm. Her gece bu suretle odaları kim dolaşırdı?. Bu bana merak olmuştu. Nihayet merakımı hallettim: Bir gece Sait Paşaya gönderilmek üzere bir iradei seniye tebellûğ ettim ve tezkeresini yazarak Paşaya götürmesini yavere

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

tembih eyledim. Avdet eden Yaver Bey tezkereyi bizzat Paşanın eline verdiğini ve daha uyumamış olduğunu söyledi. Ertesi sabah iradenin gidip gitmediğini soran zatı şahaneye Yaver Beyden aldığım malûmatı aynen arz ve esasen geceleri konağın önünden geçerken bir mum aydınlığının odaları dolaşmakta olduğunu ilâve ettim. Abdülhamit gülümsiyerek:

— Paşanın âdetidir, geç vakte kadar elinde bir mumla odaları dolaşır, hattâ bazı gece karyolanın altında yatar.

dedi. Paşanın bu kabîl ahvali hususiyesini bile Hünkâra bildirmekte bir zevkı sadakatperverane duyduğuna hükmetmek zarurîdir. Geceleri mumla odaları dolaşmak, bazı kere karyolanın üstünü bırakıp altına girmek evham neticesi olduğu aşikârdır.

Sultan Hamit kuvvetli bir merkeziyetçi idi. Mülkî, askerî, siyasî, dinî ve içtimaî bütün mesaili Yıldızda toplamıştı. İstibdat idaresinin icabatı tabiiyesinden olan bu sistem Sait Paşanın eseri himmetidir. Mabeyin başkâtipliği zamanında Sait Paşa Sultan Hamidi bu yola sevketmişti. Sait Paşa kudreti ilmiye ve kalemiye sahibi ve son derece cerbezeli olduğundan Sultan Hamidi bu tarzı idareye sevka muvaffak olmuştur. Nihayet iş o hale gelmiştir ki, devlet mesailinin tamamen saraydan geçmesini, sarayın ıttılaına vâsıl olmadan hiç bir kararın ittihaz edilmemesini Sultan Hamit adeta bir umde olarak kabul etmiştir. Artık her iş saraydan geçecek, her şey sarayda karar kılacak, herkes sarayı melce tanıyacaktı. Bundan dolayıdır ki hergün Yıldız kapısından giren insanlar, Yıldız telgrafhane ve postahanesinden geçen telgraf ve mektuplar sayılmıyacak derecede idi. Sadrazam ve nazırlardan tutunuz da dairelerin mümeyyiz ve kâtiplerine, mahalle muhtar ve imamlarına kadar herkesin Yıldızda gelip ziyaret ettiği bir oda, tutunduğu bir el, istinat ettiği bir hami vardı. İnsanlar memuriyetlerile değil, hamilerinin ismile kendilerini tanıtmışlardı. Bunlara "mabeyinde filân beyin, filân Paşanın adamı,, derlerdi.

Sadrazamların ve Nazırların da böyle hamileri vardı. Bir Sadrazamdan bahsolunurken "..... Paşanın adamıdır,, denilmek ayıp birşey değildi. Bu tarzı siyaset kendiliğinden son derece kuvvetli ve geniş bir istihbarat şebekesi vücude getirmişti. Bununla Sultan Hamit her işten, her şeyden, her hareketten vaktinde haberdar olabiliyordu. Nazırın ahval ve icraatını müsteşarı, müsteşarın hal ve şanını kalem müdürü, bunun yaptığını ötekisi, şunun söylediğini berikisi saraydaki hamisi vasıtasile Hünkâra yetiştirirdi. Babasını jurnal etmiş evlât, damadının felâketine sebep olmuş kayınbaba, biribirinin aleyhine ihbaratta bulunan kardeşler eksik değildi. Sultan Hamidin herşeyi bilmek ve bütün kuvvetleri sarayda toplamak siyaseti bu hali teşvik ve teşçi ediyor, diğer taraftan da bunların ulu orta hareketleri Sultan Hamidin vehmini ve bu

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

siyasete irtibatını çoğaltıyordu. Bu hal yalnız İstanbula munhasır değildi. Vilâyetlerde valiler ve bir çok memurlar, memaliki ecnebiyede sefirler ve sefarethane mensubini de bu şebekeye dahil idiler, Yıldız sarayı kâh mektupla, kâh açık veya şifreli telgrafla taşranın ve memaliki ecnebiyenin halinden de haberdar oluyordu.

Saraya gelip (arzı ubudiyet) etmek birçok kimseler için sadakat icabı olduğu gibi Sadrazam ve Nazırlar için bir vazife, bir mecburiyet idi. Sadrazam cumartesi ve salı günleri, Nazırlar da pazartesi ve perşembe günleri saraya gelirler, merasim dairesinin üst katında kendilerine mahsus odada bir müddet oturduktan ve "selâmı şahane ile taltif olunduktan„ ve yemek yedikten sonra avdet ederlerdi. Nazırların geldiklerini mabeyinci beyler yaşifahen ya tahriren arzederler, iltifatı şahaneye gene bunlar vasıta olurlardı; nazırların huzura kabul olundukları ender idi. Sadrazam da ancak mühim bir iş olursa kabul edilirdi.

Hulâsa memuriyette olsun mazul bulunsun pek çok kimseler için arasıra saraya gitmek bir âdet olmuştu. Saraya kimlerin geldiğinden, ne istediklerinden, Hünkâr haberdar edilirdi. Bunların kimine bir selâm, kimine bir atiye, kimine niyazı dairesinde bir cevap verilir, bazısına bir hususî hizmet ve vazife, bazılarına yine hususî mahiyette emirler tebliğ olunurdu. Bu suretle Padişah ta, maiyeti de bilâfasıla meşgul olup dururlardı. Yıldız sarayının faaliyetsiz geçen günü yoktu. Kapılarda fazlaca takayyüt tedbirleri alınan cuma günleri müstesna olmak üzere eyyamı adiyede Beşiktaştan Yıldıza uzanan Serencebey yokuşu bir karıncalık gibi durmadan işlerdi.

Daimî misafirler:

Abdülhamidin bir de "daimî misafirleri„ vardı. Bunlar memleketin muhtelif kıt'alarından celbolunmuş Kürt rüesası, Arap uleması gibi insanlardı. Bunların bir kısmı (misafirhanei humayun) denilen ve az çok bir imarethane demek olan dairede otururlardı. Yemekleri saray mutfağından gider, hazinei hassadan kendilerine maaş verilir, çocukları mekteplerde meccanen tahsil ettirilirdi.Bunlarm daha mer'iyyülhatır olanlarına hususî konaklar tahsis olunurdu. Şeyh Cemadeddini Afganî, Şeyh Cevat, Maskat Emiri Seyit Fazlı Paşa vesaire bunlardandır. Abdülhamit bu siyaset sayesinde o adamların bulundukları mahaller ahalisinin isticlâbı kulûbuna muvaffak olduğu kanaatinde idi.

Baştercümanlar:

Sarayın devamlı ziyaretçilerinden bir kısmını da sefaret baştercümanları teşkil ederdi. Bunların iki mercii vardı: Tercüman Paşa, Başkâtip. Abdülhamidin merkeziyet siyaseti yalnız umuru dahiliyede değil, umuru hariciyede de hüküm sürdüğünden sefaretler Yıldız sarayı ile bazan Babıaliden fazla temas ederlerdi. Tebaalarına nişan istemek gibi adi ve

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

ehemmiyetsiz şeylerden tutunuz da diplomasi mesailinin en mühimlerine varıncıya kadar her işi Yıldız kanalından geçirmek âdet olmuştu. Abdülhamit bunları hüsnü telâkki ederdi.

Baştercümanların sefaretlere ve tebealara ait işten maada hususat hakkında ve meselâ şahıslarına müteallik mesailde de hükümdara müracat ve istirhamatta bulundukları vâki idi. Hattâ meşrutiyetin ilânından birkaç gün sonra ufak elçilerden biri Beyoğlu klübünde kaybettiği bir para için Hünkâra ariza takdim etmiş ve bu ariza Sadrazama gönderilmişti. Esasen bunlar içinde bazıları ve İstanbuldaki rüesai ruhaniye "atiyei seniye„ namı altında avait alırlardı. Tebeaya nişan almak keyfiyetinin bir aralık hayli kârlı bir ticaret işi haline sokulduğu da rivayet olunurdu.

Yıldız ve Sefirlerimiz:

Yukarda da yazdığım veçhile vilâyetler ve memaliki ecnebiyedeki sefaretlerimiz birçok mesaili Babıaliden evvel saraya arzederlerdi. Dairei kitabette valilerin, sefirlerin, kumandanların, resmen bir vazife ile gönderilen zevatın şifreleri vardı.

Hergün bunlardan gelen şifreli tel grafnameler okadar çoktu ki sabahtan akşama ve gece yarılarına kadar nöbetçi kâtip beyler bunları halletmekle yetiştiremezlerdi.Bu telgrafnamelerin kâffesi siyaseti hariciyemize ait olduğu zannedilmesin. Pek azı siyasî ve ciddî meselelerden bahseden bu şifreli telgrafnamelerin kısmı azamı "Türkiyeye ithali menedilmesi lâzım gelen Avrupa gazetelerinin tarih ve numaralarını„ veya erbabı fesat denilen firarîlerin ahval ve harekâtına müteallik istihbaratı muhtevi bulunurdu. Bunlara baktıkça sefirlerimizin birer mümessili siyasî mi yoksa İstanbul zabıtasının memaliki ecnebiyede birer ajanı mı olduklarını tayinde insan mütehayyir kalırdı.

Uzun yazmakla melûf olan Müfettişi Umumî Hüseyin Hilmi Paşanın şifreli muhaberatı fasılasız idi. Muamelâtı mülkiye, harekâtı askeriye, hudut mesaili, eşkıya vukuatı, asayiş ve inzıbat işleri, hulâsa memleketimizin dahilinde olup biten herşey ait bulunduğu dairelerin daha malûmatı olmadan Hünkârın kulağına giderdi; nezaretler bu işler hakkında saraya malûmat verdikleri zaman saray esasen bundan haberdar idi. Bazı mesail de vardı ki Babıalinin ıttılaına vâsıl olmadan sarayda halledilip bitmiş bulunurdu.

İstanbulda Zaptiye Nazırı, Beyoğlunda Beyoğlu mutasarrıfı hergün zabıta işleri hakkında hem tahriren hem şifahen arzı malûmat ederlerdi. Diğer kimseler gibi bunların da sarayda bir vasıtaları vardı; çünkü bunlar da birinin "adamı„ idiler ve bu vasıta ile maruzatta bulunurlardı.

Abdülhamidi bu tarzı idareye alıştıran ve sarayı herkesin ve her işin merci ve merkezi haline getiren zat Sait Paşa olduğu hakkındaki kanaat okadar kuvvetli idi ki seleflerim-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

den Ali Fuat Bey Sait Paşanın ilk sadaretinde hattı humayunu hamilen Sait Paşa ile birlikte Babıaliye giderken:

— Paşa Hazretleri, sarayı humayunun merkeziyet usulünden en evvel zatı devletiniz şikâyet edeceksiniz.

diyerek Sait Paşanın sarayda tesis ettiği merkeziyet sisteminin bir Sadrazam için tahammülfersa birşey olduğunu ima etmek istemiştir. Bu merkeziyet siyaseti Sultan Hamidin umuru devlet üzerinde kontrolunu temin ettiği nekadar aşikâr ise Babıalinin kuvvetini adeta sıfıra indirdiği de oderece bedihîdir. Binaenaleyh idarei memlekete ait mes'uliyetleri düşünürken bu noktanın nazarı dikkate alınması icap eder.

Sarayın inzıbatı:

Sarayın inzıbatı çok dikkat ve itina edilen mesailden idi. Bilhassa hükümdarın şahsı ve dairei hususiyesi ve istirahat odası tertibatı mahsusa ile muhafaza altmda bulundurulurdu. Geceleri yatakodasının dışında şayanı itimat tüfekçiler yattığı gibi harem dairesile dış mabeyin arasındaki kapılar tüfekçi ve askerden mürekkep nöbetçiler tarafından muhafaza edilirdi.

Padişahın maiyetinde Türk, Arnavut ve Arap efrattan müteşekkil piyade ve süvari muhafız kıtaatı da vardı.

Sarayda ve şahsı humayunun muhafazası hususunda gösterilen bu itina bir aralık Belgratta Kıral Aleksandır ile Kıraliça Draganın katilleri haberi üzerine büsbütün teşdit edilmiş idi.

Yıldız tepelerindeki kışlalara yerleştirilen ikinci fırkanın vazifesi esasen bundan ibaretti. Bu fırkaya mensup askerlerin hal ve şanına, hariçle ihtilât ve münasebetlerine, istibdallerine pek dikkat edilirdi. Bunların maaş ve istihkakları tedahülde kalmamasma, şikâyet ve sızıltı çıkmamasına bilhassa itina olunurdu. Sultan Hamit bu muhafız kuvvetin ledelhace saraya hücum için elde edilebileceği ihtimalini her zaman derpiş ederdi.

Meşruiyetin ilânını müteakıp İttihat ve terakki cemiyeti Selânikten Sultan Hamide haber göndererek bu fesli sarıklı karmakarışık teşkilâtın dağıtılmasını teklif ve şahsı humayunun muhafazası cemiyetin akdemi vezaifi olduğunu beyan etmişti. Hünkâr bundan fena halde kuşkulanmış ve o dakikadan itibaren cemiyetten itimadı münselip olmuştu.

Sultan Hamidin muhafazai hayat ve saltanat endişesine pek merbut olduğunu ve bu maksada hizmet eden veya eder gibi görünenleri himaye ettiğini bilen birtakım menfaatperestler hem bu yoldan ihbaratta bulunarak teveccüh ve menfaat temin ederler, hem de Padişahın vehmini gündengüne tezyide sebep olurlardı.

Sadrazam Cevat Paşa:

Başkitabete tayin olunduğum zaman Sadaret makamını Cevat Paşa işgal ediyordu. Cevat Paşa Sadarete

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

getirilmeden evvel Giritte memuriyeti mahsusa ile bulunuyordu. Sultan Hamidin bu zatı nasıl tanıdığını ve ne gibi esbap ve sevaikle Giritten getirterek Sadaret mevkiine oturttuğunu bilemezsem de zamanı memuriyetime tesadüf eden sadareti müddetince büyük bir teveccüh ve ikbale nail olduğuna şahit olmuştum. Filhakika Cevat Paşa Sultan Hamidin tanıdığım Sadrazamları içinde manen ve maddeten en çok in'am ve ihsanına mazhar olanlar dan biri idi. Gene diyebilirim ki hiçbir Sadrazam onun kadar bu teveccüh ve muhabbetten istifade etmenin yolunu bilmemiştir. Cevat Paşa Hünkârdan herne istese diriğ edilmiyeceğine emin olduğu için gerek kendisi gerek ailesi ve akraba ve müteallikatı Padişaha müracaatten, lûtuf ve atıfet dilemekten, niyaz ve hacette bulunmakan geri durmazlardı. Cevat Paşanın Sadarete tayin olunduğu günden infisali tarihine kadar konağının kiler masrafı ve diğer bütün ihtiyacatı hazinei hassadan temin olunurdu.

Cevat Paşa bütün sadareti müddetince Padişahın meslek ve mizacına son derece uygun hareket ettiğinden hiçbir zaman iğbirar ve menkûbiyete uğramamıştı. Cevat Paşanın infisaline Ermeni meselesi sebep olmuştu. Sultan Hamit bu meselede Cevat Paşanın kifayetsizlik gösterdiğini ve meseleden vaktü zamanile haberdar olarak lâzım gelen tedbirlerin ittihazında tekâsül vukua geldiğini anlamış ve bu sebeple Cevat Paşayı azletmiştir.

Hatıratımda münasebet zuhûr ettikçe bahsedeceğim Ermeni meselesi son yarım asrın sayılı harekâtı ihtilâliyesindendir. Cevat Paşanın Sadaretten infisaline sebep olan Ermeni hâdisesi Samsunda başlamıştı. Esasen Ermeni milletinin hariçten gördükleri teşvika kapılarak ve Avrupadaki ihtilâl komitelerinden aldıkları para ve silâhlara güvenerek memleketimizin muhtelif noktalarında kargaşalıklar yapacakları ve bu suretle meseleyi Avrupaya aksettirerek bir müdahalei ecnebiyeye yol açacakları ötedenberi malûm idi. Samsunda Ermeni vak'ası hâdis olunca Sultan Hamit ziyade telâşa düştü. Ermeni kıyamının asker ve jandarma kuvvetile bastırılabileceği şüphesizdi; fakat Avrupadaki Ermeni rüesayı fesadı Türk milletini zalim ve hunhar, Ermeni milletini de mazlûm ve zevale mahkûm göstermek için muttasıl propaganda yapmakta ve bilhassa kadın mahafilinden hayli istifade etmekte olduklarından Samsun Ermenileri üzerine sevkolunacak kuvvet vasıtasile yapacağımız tenkil harekâtı Avrupaca bir Ermeni katliamı tarzında tefsir olunması ihtimali vardı. Böyle bir tefsir ve telkinin avakıbini nazarı dikkate alan Sultan Hamit, meselenin mahiyetini tahkika lüzum gördü. Zaten Sultan Hamit gerek merkeziyet siyaseti, gerek hiç kimseye emniyet edememek âdeti icabınca bu kabil mühim hâdiseleri kendi vesaiti ile tahkik ettirirdi. Samsun vak'asını karşılıyabilmek için oraya bir tahkikat heyeti göndermeğe karar verdi.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Şefik ve Celâl Paşalarla Mecit Efendi ve Ömer Beyden mürekkep bir heyet teşkil olundu, kendilerine lâzım gelen direktif verilerek gönderildi. Bu heyetin tahkikatından ihtilâl hazırlıklarının gittikçe artmaka olduğu, anlaşılmıştı. Bir taraftan da Samsun vak'ası kanlı safhalar arzetmekte idi. Sultan Hamit Cevat Paşanın lüzumu kadar kifayet gösterememekte olduğuna hükmetti. Artık o dakikadan itibaren Cevat Paşa hakkındaki itimat zail olmuştu. Hünkârın halinden, sözlerinden, Babıalinin maruzatını tarzı telâkkisinden, verdiği emirlerden, Sadrazam Paşa saraya geldikçe vaki olan tebligattan anlıyordum ki Cevat Paşanın ikbal günleri sayılı idi ve zevali yaklaşmıştı.

Sadarette ikbalin idbara inkılâbı hakikaten feci ve hazindir. Birgün evvel konağının içinde ve arabasının etrafında ihtişam ve debdebeden geçilmiyen Sadrazam birgün sonra sukut ediverince herşey birden söner, herkes birden el çeker. İkbalin nihayet bulacağı gün, meselâ Sadrazamın bermutat saraya geleceği güne müsadif ise konağına bir yaver koşturulur, o gün saraya gelmemesi ferman buyurulduğu tebliğ olunur. Sadrazam bunun ne demek olduğunu bilir ve bu sırada Sadaret kime tevcih olunacak ise onun konağına, başka bir vasıta gönderilerek elinden teminat senedi yani "rızayı âliye muvafık hareket edeceğine dair yemin varakası,, alınır ve saraya davet edilirdi.

Sultan Hamit, Cevat Paşanın artık kifayet gösteremediğine hükmedince tebdili lüzumuna karar vererek Mabeyinci Hacı Ali Paşa vasıtasile kendisinden mührü Sadareti aldırdı ve Sadaret Sait Paşaya tevcih olundu.

Hacı Ali Paşa kimdir?

Bir Sadrazamdan Sadaret mührünün alınması ve ona vazifei Sadareti hitam bulduğunun tebliğ olunması hayli ehemmiyetli bir meseledir. Bu işi ifaya memur edilecek zevat, Sadrazamın karşısına bir heykel gibi çıkıp "Sadaret mührünü almağa geldim, emaneti geri veriniz.,, tarzında basit ve haşin bir lisan kullanmaz, elbette Hünkâr tarafından bazı esbap ve mütaleatın tebliği vazifesi de bu vasıtaya tevdi olunur. Yukarda hikâye ettiğim veçhile Cevat Paşadan Sadaret mührünü almağa, yani ona Sadaretten infisalini tebliğ etmeğe başmabeyinci Hacı Ali Paşa memur edilmişti. Bu Hacı Ali Paşa kimdir? Öyle bir vazifeyi ifaya liyakati var mıdır?

Bir Padişahın mabeyinciliği hatırı sayılır derecede mühim vazifelerden olmasına ve bunların başında bulunan zatın kafalı ve malûmatlı olması lâzım geleceğine nazaran Hacı Ali Paşanın başmabeyinci ve rütbesinin vezaret olduğunu işitenler bu zatı yüksek tahsil görmüş, birçok umur ve muamelât içinde büyümüş farzederler. Halbuki hiç te öyle değildir. Hatıratımın ilk taraflarında da anlatmış olduğum veçhile Sultan Hamit Hacı Ali Paşayı Maçkadaki valideliğinin sarayında gör-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

müştü; orada sarayın hidematı idari yesinden birini ifa eden bu emekdarı valideliğine hürmet ve muhabbeti dolayısile yanına almış, tahta cülûs ettiği gün gerek valideliğinin konağından ve gerek hemşiresi Cemile Sultanın sarayından intihap ettiği emekdarlar meyanında o zaman Hacı Ali Ağa olan bu zatı da odun ambarı emini yapmıştı.

Liyakati ilmiye ve fikriyeden ziyade sadakat ve mutavaata kıymet verilen devirlerin şiarından olmak üzere bu odun ambarı emini de Hünkâr nezdinde kazandığı itimada binaen bir aralık inhilâl eden ikinci mabeyinciliğe getirilmiş, nihayet Şişlideki mahalleye ismini veren Başmabeyinci Osman Beyin vefatı üzerine uhdesine vezaret rütbesi tevcihile Başmabeyinciliğe terfi edilmişti.

Şurası şayanıdikkattir ki o devirde diğer mabeyincilerin hemen hepsi yüksek tahsil görmüş, ecnebi lisanlarına aşina, tetebbüatı ilmiye ile meşgul ve değerli insanlardı. İçlerinde bilâhare paşalığa terfi edilen Emin Bey gibi cidden liyakati fikriye ve ilmiye sahibi zevat ta vardı. Böyle olduğu halde emekdarlığa binaen ve sadakatine itimaden Hacı Ali Paşaya saraydaki meratibi memuriyetin en yükseğini tevcih etmekte tereddüt olunmamıştı. Ancak şunu da ilâve edeyim ki Sultan Hamit herkesin neye kabiliyetli olduğunu pek iyi bildiğinden meselâ Hacı Ali Paşayı bir Sadrazamdan mührü Sadareti istirdada gönderdiği halde bu Hacı Ali Paşaya resmî bir mesele hakkında herhangibir tebliğ vazifesini tahmil etmez, bunun vasıtasile resmî muamelâta ait bir irade göndermezdi.

Fikir ve kaleme mütevakkıf olan meselelerde bir mabeyinci tavsit etmek lâzım gelince Emin Bey, Arif Bey, Bekir Bey gibi metkepte okumuş ve tahsil görmüş mabeyincilerden birine bu işi havale ederdi. Nitekim bir zamanlar bilûmum iradeler mabeyinci Arif Bey vasıtasile ve tahriren dairei kitabete tevdi edilirdi. Ancak her ne de olsa Başmabeyinciliğe ağalıktan yetişme bir zatın getirilmesi tevil edilemiyecek garabetlerden olduğu muhakkaktır.

Bir istitrat:

Burada istitrat kabîlinden bir noktayı zikretmek isterim: Kaymakam ve Mutasarrıf intihabına dair olarak Babıaliden gelen istizan tezkerelerine, intihap olunan kimselerin tercümeihal varakaları raptedilmek usuldendi. Bu istizan tezkerelerini zatı şahaneye okuyan mabeyinci veya Başkâtip bir kere de tercümeihal varakasını okur, Sultan Hamit bu zevatın Mektebi mülkiyeden mezun olup olmadıklarına dikkat ederdi. Hünkâr Mektebi Mülkiyeyi kendisi tesis etmiş olduğu için bu mektebin mezunlarına bir kıymeti mahsusa verir, her sene tevzii mükâfat merasimine saraydan bir Müşür ile bir mabeyin kâtibini göndererek mektep mezunlarını saat gibi hediyelerle teşvik ederdi. Hattâ mekâtibi âliyeden birinci ve ikincilikle neşet edenlere verilmek üzere ihdas etmiş olduğu altın ve gümüş maarif

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

madalyesini ilkönce Mektebi mülkiye mezunlarına vermişti.

Hulâsa Babıaliden Mutasarrıflıklara ve kaymakamlıklara inha olunan zevatın Mülkiye mektebinden mezun olup olmadıklarına dikkat eder ve böyle olmıyanların memuriyetlerini tasdik etmiyerek iade eylerdi.

Birgün gene huzuru humayunda böyle bir istizan tezkeresi okuyordum. İnha olunan zatın Mektebi Mülkiyeden mezun olmadığı tercümeihal varakasından anlaşılmıştı. Sultan Hamit tezkereyi reddetti ve salonda bulunan bir masayı göstererek şu sözleri söyledi: :

— Mektebi Mülkiyenin nizamnamesini ben bu masa üzerinde dikte ettirerek Sait Paşaya yazdırmıştım. Bu mektepten çıkanları daima teşvik ederim, Mülkiye mezunlarının terakki etmelerini isterdim. Bidayette işe alışmaları için bunların devairde beş yüz kuruş maaşla istihdamlarını söylemiştim. Sait Paşa bütçeden bahsederken bu maaşı iki yüz kuruşa tenzil ettirdi. Eskiden Kaymakamlıklara ağalardan tayin olunurdu. Şimdi bu işlerde Mülkiye mezunları bulunuyor.

Bu satırları yazmaktan maksadım Devlet memuriyetlerine tahsil görmüş insanların geçmelerini bu suretle iltizam etmiş olan bir Hükümdarın nasıl olup ta Başmabeyinciliğe Hacı Ali Paşa gibi bir ümmîyi getirmiş olmasını tetkik etmektir.

Yukarda da söylediğim veçhile bunu şu suretle izah edebiliriz:

Sultan Hamit kendi yakınında bulunan ve hasbelvazife sık sık huzura giren kimselerin bir kısmında vazifeleri icabınca ehliyeti ilmiye arar, fakat diğer kısmında malûmattan ziyade sadakate ehemmiyet verirdi. Vükelâ ile kendisi arasında vesatet vazifesini ifa eden mabeyincilerin okur yazar, söylenen sözleri iyi kavrayıp lâyikile tefhim ve tebliğ edebilir liyakat ve kabiliyette olmaları hususuna itina ederse de bunlardan maadasında aradığı şey bilâkaydüşart bir sadakat ve itaatti. Valideliğinin konağından alıp ta Başmabeyinciliğe kadar yükselttiği ve Vezaret rütbesi tevcih edip hertürlü in'am ve ihsanına garkettiği bir adamın kendisine sadık, muti ve merbut kalacağına şüphe etmemekte haklı idi.

Hacı Ali Paşa çalışkan ve saray işlerine alışkan idi. Maamafih Padişahın en eski emekdarlarından olmasına rağmen bir aralık Sultan Hamit kendisinden şüphe etmişti. Bu şüphenin neden ileri geldiğini soruşturmamıştım; yalnız Hacı Ali Paşanın itibarı ve mevkii sukut ettiğini görüyordum. Sultan Hamit bir adamdan şüpheye düşünce ve ondan teveccühü zail olunca o adam lehine şefaatte bulunmak hayli cesarete mütevakkıftı. Bir jurnal üzerine gözden düşmüş ve mevkii sarsılmış kimseler için teveccühü iadeye teşebbüs etmek şöyle dursun, onlarla fazla temas etmek bile tehlikeli idi. Bu hususta ufak bir dikkatsizlik insanı rahatından edebilir, menfalara gönderebilirdi.

Saffeti halinden ve vazifesi harici

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

işlere karışmamak hususundaki meslekinden dolayı Hacı Ali Paşaya hürmet ederdim. Bilâhare muttali olduğum bazı ahval sebebile fikrimi değiştirmek mecburiyetinde kaldım. Bu ahvali izahà lüzum görmüyorum, Esasen kendisinin ne şahsen ne de siyaseten bir kıymeti olmadığından bu noktada fazla tevakkufu da faidesiz addederim. Kendisini sarayda ihtiyar bir emekdar olarak tanıdığım ve bu itibar ile hakkında muhabbet ve hürmet beslediğim sıralarda idi ki Hacı Ali Paşa nagehan Padişahın teveccühünden düşmüştü. Bu menkûbiyetin sebebini bilmediğim için şefaat maksadile tavassutta bulunmağa pek cesaret edemiyordum. Maamafih ihtiyar bir emekdarın bu suretle menkûbiyette kalmasını gönlüm tecviz etmedi; bu menkûbiyetin fena bir akıbete müncer olması ihtimali ile Sultan Hamidin neşeli bir zamanında şu suretle şefaatte bulundum:

—Hacı Ali Paşa kulunuz emekdardır, mazhar olduğu nimet büyüktür, hayat ve necatı doğruluktadır.

dedim. S. Hamit buna cevaben bana şu vak'ayı anlattı:

— Abdülâzizin Ziver Bey isminde bir başmabeyincisi vardı. Ziver Beyin Abdülâzizden aldığı ihsanların haddi hesabı yoktu. Böyle iken bir akşam Murat Efendinin Kurbağalıderedeki köşküne gelmişti. Ben de orada bulunuyordum.

Hünkâr tarafından bir vazife ile gönderildiğine zahip olarak odadan çıkmak istedim. Murat Efendi bırakmadı. Ziver Bey içeri alındı. Oturur oturmaz Murat Efendi müstehziyane bir tebessümle: "Anlat bakalım Ziver Bey ne var ne yok; bizim amca bugün de neler yaptı„ dedi. Ziver Bey Murat Efendinin hoşuna gidecek şeyler anlattı. Sultan Azizin nanü nimetile perverde olmuş bir adamın bu hareketi nankörlükten başka neye hamlolunabilir?. Dünyada böyle adamlar da vardır, insan bundan ibret almalıdır.„

Şunu itiraf etmek lâzımdır ki Sultan Hamidin bir adamdan şüpheye düşmesi için mutlaka ortada ciddî bir sebep bulunmak icap etmez. Bir taraftan vuku bulan herhangibir ihbar, bir jurnal, Hünkârın hüsnü telâkki edeceği bir zamanda yapılmış bir fitnelik şüpheyi davete kâfidir. Bunu Sultan Hamidin yaradılışına hamletmek icap eder. Kendisinin de tahtı itirafında olduğu üzere o, hiç kimseye emniyet edemezdi. Kendisinden evvel gelen padişahların nasıl tahttan indirildiklerini, ne suretle gafil avlandıklarını bildiği için birgün kendisinin de böyle bir hâdise karşısında kalabileceğini daima düşünür, bütün tedbirlerini buna göre ittihaz ederdi. Jurnalcılığın hikmeti icat ve inkişafı bundandır.

Hacı Ali Paşaya ait olup senelerce müddet meçhulüm kalmış olan bir meseleyi burada hayretle kaydetmek isterim. Bir aralık Hacı Ali Paşa hastalanmış idi. İş için sık sık saraya gelen ve umuru resmiyede ekseriya dairei kitabetin tavassutuna müracaat eden baştercümanlardan İngiltere sefareti baştercümanı Mösyö (Adam Blok) —ki bilâhare

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Düyunu umumiyede İngiliz dayinler vekili olmuş ve son senelerin vukuatı maliyesinde hayli roller oynamıştır— birgün Başkitabet dairesinde ziyaretime gelmişti. Söz arasında Hacı Ali Paşadan bahsolundu. O tarihlerde Hacı Ali Paşadan sıtkım sıyrılmış olduğu için baştercümanın sualine hoşa gitmiyecek tarzda cevap verdim. (Adam Blok) bu cevabımdan sıkıldı ve derhal şu sözleri söyledi:

— Yoo... O bizimdir.

Müddeti ömrümde bukadar hayretefza bir söz işitmemiştim. Hacı Ali Paşa gibi bir adamı İngilizlerin kendilerine mal edinmeleri ve onun hakkında tesahupkâr lisan kullanmaları, yani hiçbir mevkii siyasîsi olmıyan bir adamın siyasete karışmış bulunması hakikaten hayret edilecek şeydi. Demek oluyor ki bunlar ecnebilerle temaslarında kendilerine isnadı siyaset ediyorlar, taraftarlık asarı gösteriyorlar, bu suretle ecnebi devletlerin nev'ama sahabet ve himayesini isticlâp eyliyorlar. Tarzı neşeti, derecei tahsili ve marifeti malûm olan Hacı Ali Paşayı bir İngiliz sefareti baştercümanının bu derece tesahup etmesi saray içinde ecnebi entrikasının şayanıdikkat bir delilidir.

Sadaret alayı:

Yukarda izah ettiğim veçhile Cevat Paşadan alınan mührü Sadaret Sait Paşaya tevcih olundu. Sadaret alayları malûmdur. Yeni Sadrazam ve Şehislâm Yıldız sarayından arabalarla Beşiktaşa inerler. Oradan istimpotla Sirkeciye çıkarlar, oradan da at üstünde Babıaliye giderlerdi. Sadrazam ve Şeyislâma bu alayda Mabeyin Başkâtibi refakat eder, Babıalide Hattı humayun okunduktan sonra Başkâtip bu sefer Şeyhislâmla birlikte Meşihat dairesine giderdi. Sadaret Sait Paşaya, Meşihat ta Cemaleddin Efendiye tevcih olunmuştu..

Merasimi mahsusa ile Babıaliye geldik. Hattı humayun okundu. Ben Başkitabete yeni tayin edilmiş olmak münasebetile bu usullerin acemisi idim. Hattı humayunun kıraetini müteakıp saraya döndüm. Meşihat dairesine gitmedim. Bu, ehemmiyetli bir hata ve gafletti. Bir tekdir ve tevbih işitmeli idim. Abdülhamit beni görünce: "Çabuk geldiniz,, demişti. Ben de Babıalide Hattı humayunun kıraeti merasimi hitam bulunca avdet ettiğimi söyledim. Meşihate gitmemiş olduğumu anlayınca Padişah ta bundan memnun oldu. Evvelâ Başkâtibin saray haricinde uzun boylu dolaşması hoşa gider birşey değildi. Saniyen Meşihat dairesi Abdülhamidin en çok dikkat ve tarassut altında bulundurduğu bir makamdı; bir fetva ile Padişahların yarım saat içinde yuvarlandıklarını biliyordu. Meşihatle münasebatı olmak, hattâ orada bir tanıdığı bulunmak bir insan için tehlikeli idi. Meşihate ait haberler, jurnallar, hele fetva hikâyelerini de ihtiva ederse büyük bir ehemmiyetle telâkki olunurdu.

Şehislâm Efendi saraya geldiği günler yolunun üstünde tesadüf e-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

denler bile selâm vermek mecburiyetinde kalmamak için ya başlarını çevirirler, ya yollarını değiştirirlerdi. Şeyislâma selâm vermiş olmak, hele onunla birkaç kelime teati etmek herhangibir kimse için şüpheyi ve hattâ tehlikeyi davet edebilirdi. Şehislâm Efendi saraya gelince doğru Çit köşkünün yanındaki bir odaya gider, tarafı şahaneden emir olmayınca kimse yanına uğramaz, bir müddet oturduktan sonra mabeyinci veya musahiplerden biri gelerek selâmı şahaneyi tebliğ eder, eğer ay başı ise maaş namile muntazaman verilen ihsanı şahaneyi alır ve taam ederek giderdi. Fetva Emini, Rumeli ve Anadolu Kazaskerleri ve Sadaret müsteşarları da bu suretle eyyamı mahsusada gelip maaşlarını alırlardı.

Cemalettin Efendi:

Sultan Hamit devrinin en kuvvetli, en nüfuzlu Şehislâmlarından biri Cemalettin Efendidir. Cemalettin Efendi makamı meşihat gibi her dakika şüphe ve tarassut altında bulunan ve en tehlikeli vukuatın güzeran ettiği bir mevki olan Şeyislâmlıkta on yedi sene bilâfasıla kalabilmek ve bu müddet zarfında hiç teveccüh ve itimadı kaybetmeyip daima mergup olmak için ne gibi hasletlere malik olması ve Hünkârın meslek ve mizacına ne derece mülâyim ve mutabık yürümesi pek kolaylıkla anlaşılır. Cemalettin Efendi Meşihat mektupçuluğunda iken, maruzatı hususiye ve sadakatperveranesile,, kendini saraya tanıtmış ve Meşihat dairesinde olup biten şeyleri vakit ve zamanile ve arzuyu humayuna muvafık bir tarz ve üslûp ile haber vererek daha o zamandan bendegânı şahane sırasına girmişti. Selefinin yeri inhilâl edince buraya silsilei meratip ve derecei liyakat itibarile daha başka müstahakları getirilmek icap ederken bir mektupçunun tayin olunması teveccüh ve itimadı şahanenin bariz bir delilidir. Maamafih Meşihat makamının nezaketi ve bintürlü tehlikelerle muhat olduğu ve Cemalettin Efendinin on yedi sene bu makamı bilâfasıla ve herdem mütezayit bir ikbal ile muhafaza etmiş bulunduğu düşünülünce kendisinin nabızgirlikte hakikaten müstesna bir kabiliyete malik olduğu bilâtereddüt teslim edilir. Esasen sarayda uzun müddet yaşamış ve nice nice insanların ikbal ve idbarlarına şahit olmuş bulunan bütün emekdarların tahtı itirafında olduğu üzere Cemalettin Efendi kadar Sultan Hamidin mizacına ve arzusuna hizmet etmiş bir devle recülü nadirdir. Cemalettin Efendi Padişahın ahlâkına bihakkın vâkıf ve kendisi hilkaten pek uysal olduğundan servet ve ikbale giden yolunu bir defa tayin ettikten sonra artık bundan zerre kadar inhiraf etmemişti. Makamı Meşihat ayni zamanda makamı fetva olup burası fitne ve fesat, dedikodu ve tehlike kaynağı bulunduğundan burada en yüksek mevkii işgal eden bir zatın heran tehlike içinde yaşıyacağı tabiîdir. Bunu pek iyi takdir etmiş olan Cemalettin Efendi itimadı humayunu celbet-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

mek için ne lâzımsa yapmış ve bu suretle makamını sarsılmaz bir hale getirmiştir.

Cemalettin Efendinin Hünkâr nezdindeki mevki ve itibarını ispat için atideki misale bakmak kâfidir:

Birgün Cemalettin Efendi aleyhinde Padişaha bir jurnal verilmişti. Bu jurnalda Musa Kâzım ve Kalender Hasan Efendilerin Şeyislâmın yalısına devam etmekte oldukları ve Hünkârın aleyhinde müzakere yapıldığı bir tekke şeyhinin de bu müzakerata iştirak ettiği bildiriliyordu. İhbar mühim ve dehşetli idi. Şehislâmın yalısında toplanmak, Padişah aleyhine konuşmak derhal hatıra fetva ve hali meselelerini getirirdi. Hünkâr cidden telâşa düşmüştü. Ancak işin dağdağalandırılmasını da arzu etmiyordu. Böyle bir jurnal başka birisi aleyhine verilmiş olsaydı hemen ikametgâhı bastırılır, evrakı elde edilir, kendisi de geceye gündüze bakılmıyarak tevkif olunur, ya sarayda yahut Beşiktaş karakolunda istiçvabı yapıldıktan sonra behemehal bir tarafa sürülürdü. Halbuki bu sefer işin içinde Cemalettin Efendinin şahsı vardı. Şayet ihbarı vaki doğru çıkmazsa Cemalettin Efendi gücendirilmiş olur mülâhazasile zatı şahane Musa Kâzım Efendiyi ve diğerlerini dağdağasızca saraya davet ve merasim dairesinde kimsenin hissedemiyeceği bir surette meseleyi istifsar etmekliğimi emretti. Musa Kâzım ve Kalender Hasan Efendileri bu suretle davet ettim. Tekke şeyhine giden memur bu şeyhefendinin hayli müddettenberi hasta olup yataktan çıkmamakta olduğu haberini getirdi. Esasen Musa Kâzım ve Hasan Efendilerin istifsarı da verilen jurnalın asılsız olduğunu göstermişti. Neticeyi bu suretle arzettim. Serbest bırakılmaları irade buyruldu. Bilâhare işittiğime göre Musa Kâzım Efendi Meşrutiyet devrinde Şehislâm iken Meclisi Vükelâda bu vak'ayı arkadaşlarına hikâye ve hakkında gösterdiğim hüsnü muameleden dolayı beyanı memnuniyet etmiş imiş.

Cemalettin Efendinin Ahmet Muhtar Bey isminde bir oğlu vardır. Sultan Hamit devrinde pek gözde ve nüfuzlu bir Şeyislâmın oğlu olmaktan başka hiçbir meziyeti olmıyan ve babasının kuvvet ve nüfuzuna güvenerek pek çok şımarmış olan bu Muhtar B. Şehislâm Efendinin zayıf tarafı idi. Hatıratımda bilâhare kendisinden bir nebze daha bahs ve hakikî mahiyetini teşrih edeceğim bu Muhtar Bey için Cemalettin Efendi ikide bir Hünkâra ariza takdim eder, oğlunun tedavisi için Avrupaya seyahatine müsaade olunmasını istirham eylerdi. Cemalettin Efendi yaşadığı devrin icabatına ve hele Sultan Hamidin ahlâk ve mizacına herkesten iyi vâkıf olduğu cihetle Avrupa seyahatlerine Hünkârın müsaade etmiyeceğini bilirdi. Avrupada Sultan Hamidin daima telâş ve endişe ile takip ettiği birtakım kimseler vardı ki bunların memleket dahili ile olan münasebetleri tarassut edilip dururken buradan bir Şehislâmzadenin Avrupaya gitmesine ve on-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

larla ihtilât imkânını bulmasına Hünkâr asla razı olamazdı. Cemalettin Efendi bunu bildiği ve diğer mahdumu olup hakikaten tedaviye muhtaç olan Kemalettin Beyi Avrupaya göndermek için hiçbir teşebbüs ve müracaatte bulunmadığı halde bu Muhtar Bey için arasıra istirhama kalkışması vehleiulâda garip ve Cemalettin Efendinin zekâ ve fatanetile gayrikabilitelif gibi görünürse de hakayiki ahvale vâkıf olanlar bunun cerri menfaat ve isticlâbı teveccüh ve atıfet için bir vesile olduğunu bilirler. Bu kabîl istirham arizalarını daima bir atiye, bir in'am, herhangibir imtiyaz veya saire işindeki müşkülâtın izalesi misillû bir lûtuf ve atıfet takip ederdi. Muhtar Bey geçenlerde sahifeler dolusu bir kitap yazarak pederini ve kendisini müdafaaya kalkışmıştır. Kendisinin hiçbir kıymeti siyasiyesi olmadığı için kitabının kendisine taallûk eden kısımları bahse değmezse de herhalde Şehislâm Cemalettin Efendi Abdülhamit devrinin kabilimüdafaa olmıyan ricalindendir, buna şüphe yoktur.

Hususî maaşlar:

Sultan Hamit Sadrazam ve Şehislâmdan itibaren birçok vükelâya, ricali devlete, büyük askerî kumandanlara, bazı mühim memurlara ve hattâ bazı ecnebi sefaretlerin ileri gelenlerine kendi kesesinden muntazaman maaş verirdi. Sultan Hamidin kanaatine göre para her vicdanı satınalabilir, hiç değilse bazı vicdanları yumşatır ve herhalde insanlar menfaat sayesinde isticlâp olunabilir. Sadrazam ve Şehislâmın Padişahtan heray hususî olarak aldıkları maaş biner lira idi. Cemalettin Efendinin oğlu Muhtar Bey, babasını müdafaaya tahsis ettiği kitabında gûya Cemalettin Efendinin saraydan kendisine verilmek istenilen maaşı bir istiğnayı alicenabane ile reddetmeğe karar vermiş iken oğlunun ve etrafmdakilerin ısrarı üzerine kabul ettiğini ve bu maaşın üç yüz liradan ibaret olduğunu yazıyorsa da Sultan Hamidin ihsanını reddedecek ve ona karşı müstağni kalabilecek kimselerin hiçbir zaman Şehislâmlıkta kalamıyacakları ve herhalde o zamanın Padişahına bu suretle kafa tutacak bir kabadayı bulunmadığı cümlece malûm olduğundan Muhtar Beyin bu hususlaki iddiası bir tafrafuruşluktan başka birşey değildir. Şehislâm Cemalettin Efendinin Padişahtan gelen herhangibir ihsanı reddetmek şöyle dursun her yeni atıfet ve atiye karşısında nasıl iğilerek minnettarlık asarı gösterdiği sarayda yaşamış olanlarca malûm bir keyfiyettir. Maaşın bin lira olmayıp üç yüz lira olduğu bahsine gelince pedernin üç yüz lira aldığı Muhtar Beyin tahtı itirafında olduğuna nazaran üç yüz lirayı kabul eden bir Şehislâmın bin lirayı reddetmiyeceği aşikârdır. Bu maaş meselesi kayde müstenit olduğundan Muhtar Beyin bin lirayı üç yüze indirmek suretile tasavvur ettiği müdafaayı kuyudata müracaatle her zaman çürütmek mümkündür. Maamafih mesele bunda olmayıp a-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

sıl aranılacak şey Sultan Hamidin Sadrazam, Şehislâm ve nazırlara kesesinden maaş verdiği keyfiyetidir, bu da muhakkaktır.

Hususî maaş alan vükelâ şunlardı: Sadrazam, Serasker, Bahriye Nazırı Hasan Paşa, birinci ve ikinci fırka kumandanları, Hassa müşiiri Rauf Paşa, Hariciye Nazırı Tevfik Paşa... Veliaht Reşat Efendinin de hususî maaşı vardı. Mabeyinci Beylerden bazıları ve daha birçok kimseler hususî maaş alırlardı. Bu maaşların miktarı muhteliftir. Reşat Efendinin maaşı ayda bin lira idi, bilâhare bin beş yüz liraya çıkarıldı. Hariciye Nazırı Tevfik Paşa üç yüz lira alırdı. Bu maaşlar ayın birinci günü birer zarf içinde olduğu halde doğrudan doğruya Hünkâr tarafından gönderilir, Abdülhamit bunların teslim ve tesellümü muamelesine pek ehemmiyet verirdi.

Sait Paşanın bu sadareti zamanında Ermeni vak'ası zuhûr etmişti. Ermeni komitelerinin hariçte ve bilhassa Cenevre ve Londrada toplanan rüesası Türkiye dahilindeki ihtilâlcilerini rovelver ve hançerlerle teslih etmişlerdi. İhtilâl rüesası türk topraklarında patlatacakları isyanı haklı ve Ermeni milletini mazur ve mağdur göstermek için varkuvvetlerile neşriyatta bulunuyorlar, birtakım nüfuzlu mahafile hulûl ve bilhassa Avrupa kibar kadınlarının rikkat ve merhametlerini tahrik ederek efkârı umumiyeyi aleyhimize a yaklandırmağa çalışıyorlardı. Nihayet ihtilâl başgösterdi. Bunun tafsilâtı herkesçe malûmdur. Ermeni kıyamı ve bu kıyam münasebetile komitacıların ika ettikler fecayi bazı vilâyetlerde de olmuş ve ayni zamanda İstanbul sokaklarında da vuku bulmuştur. Sait Paşa bunun önüne geçemedi. İhtilâl şehrin muhtelif noktalarında ve kanlı bir tarzda cereyan ediyordu. Ermeniler masum halka silâhla tecavüz ediyorlar, bu müsellâh taarruz karşısında ne yapacağını şaşıran, ve hiçbir hazırlığı olmıyan Müslümanlar da ellerine egçen sopa, odun, balta gibi vesaitle kendilerini müdafaaya tevessül eyliyorlardı. Bu vaziyet karşısında hükûmete terettüp eden vazife, isyanın üstüne yürümek ve bir taraftan şiddetli tedbirlerle asileri tenkil ederken diğer taraftan metanet ve vakarını kaybetmiyerek halka emniyet vermek ve panik denilen felâkete mahal bırakmamak idi. Halbuki hükûmetin başında bulunan Sait Paşa bu metaneti gösteremedi, can ve baş telâşına düştü, o derecede ki yolda bir taarruza uğramak endişesile Babıaliye de gidemez oldu. Bu hal Sultan Hamidin fena halde canını sıktığı görülüyordu. Ancak ne çare ki Sait Paşaya zâfı dolayısile ses çıkarmıyordu. Sait Paşa o esnada konağile saray arasında mekik dokuyordu. Birgün gene saraya gelmişti. Tarafı şahaneden nezdine gönderildim. Daha ben söze başlamadan Sait Paşa birgün bana Ermenilerin kendisine de suikast etmeleri ihtimali mevcut olduğunu söyliyerek Babıaliye gidip gelirken Mabeyin çavuşlarından birkaçının arabası yanında bulunmalarına müsaade istihsal etmek-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

liğimi rica etti. Keyfiyeti Padişaha arzettim. Müsaade buyruldu. Maiyet çavuşlarının amiri olan Seryaver Paşaya tebligat yaptım. Sait Paşanın muhafazasına tayin olunan çavuşlardan birini akşam geç vakit celbederek malûmat sordum. Bu çavuş şu izahatı verdi:

— Seryaver Paşa Sadrazamın arabası yanında Babıaliye gidip gelmekliğimizi ve muhafazasına dikkat etmekliğimizi tebliğ etmişti. Arkadaşlarla birlikte Sait Paşanın konağına gittik. Araba hazır idi. Biz de hazırlandık. Derken Sait Paşa konaktan çıktı, bir kira arabası getirtti, kendisi bu arabaya bindi. Bize boş arabanın etrafında ve kira arabasının peşi sıra gelmekliğimizi söyledi. Babıaliye bu suretle geldik.

Bir Devlet adamında korkunun bu derecesi mazur görülemez. Vakıâ muhafazai nefse riayet lâzımdır, ancak halkın telâş ve heyecan içinde yaşadığı günlerde herkese nümunei metanet ve cesaret olması lâzım gelen bir Sadrazamın böyle korkaklık göstermesi ve gülünç tedbirlere tevessül etmesi halktaki heyecanın çoğalmasına sebep olabilirdi, bu da fena bir hareketti. Vuku bulan sual üzerine Padişaha arzı malûmat ettim. Abdülhamit bunu menetti.

Ancak Ermeni ihtilâli Sait Paşayı okadar korkutmuştu ki bir gün saraya gelerek ailesinin saraya alınmasını Mabeyinci Arif Bey vasıtasile zatı şahaneye arzettirmişti. Ayni zamanda da Ermeni patrikhanesinin asker kuvvetile ihata olunup topa tutulmasını teklif etmişti. Bunlar dehşet verecek şeylerdi. Abdülhamit artık Sait Paşanın selâmeti tedbiri kaybettiğine ve vaziyete hâkim olamıyacağına hükmetmeğe başlamıştı. O gün bir hayli düşündükten sonra idarei memleketi başka bir ele tevdi etmek lüzumuna karar verdi ve akşama doğru Kâmil Paşa davet olunarak Sadaret kendisine tevcih edildi.

Hayırhah bir İngiliz:

Ermeniler İstanbul sokaklarında silâh ve bıçakla, kurşun ve dinamitle isyan çıkarırlarken zavallı Müslümanların odun ve sopa ile kendilerini müdafaa etmeleri, yani milletimizde galeyan ve feveran hâsıl olması Ermeni isyanının muvaffakıyetine raptı kalp etmiş olanları şaşırtmıştı. Bazı sefaretlerde telâş asarı görülmeğe başladı. Ezcümle Rus Baştercümanı meşhur (Maksimof) bu esnada bir gün dairei kitabette odama girdi. Zahiren çok hiddetli ve telâşlı görünüyordu. Elinde kocaman bir sopa vardı. Bu sopayı masamın üstüne koyarak: :

— Türkler zavallı Ermenileri bu sopalarla sokak ortalarında öldürüyorlar, bu hal Avrupada pek fena tesirler ve alyeyhinize cereyanlar hâsıl eder.

dedi. (Maksimof) un bu safsatası nekadar çürük, nekadar ağraz ile alûde olduğunu göstermek pek kolaydı. Fakat zaten üst tetikte bulunan bu adamı büsbütün kızdırıp birde sefaret Baştercümanının sarayda hakaret gördüğü yolunda bir hâdisenin vukuuna meydan bırakmamak için sükûnet ve itidalimi muhafaza ettim. (Maksimof) un mizacını bi-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

lirdim. Çok geçmeden onun da haline bir sükûn ve yorgunluk geldi. O vakit ben söze başladım; Ermenileri silâh, bıçak, bomba ve dinamit ile yaptıkları isyana mukabil Müslümanların sopa ile müdafaai nefis etmeleri en tabiî ve meşru bir hak olduğunu ve bu hâdisede acınacak ve zavallı denecek bir halk varsa o da Müslümanlar bulunduğunu, kendisinin bir defa da Ermeni asilerine tevcihi hitap etmesi muvafıkı hakkaniyet olacağını söyledim. (Maksimof) un alevini bu suretle aldım. Rus baştercümanı getirdiği sopayı birlikte alarak gitti.

Bu Ermeni kıyamında Ermeni papazlarının büyük rolü olduğunu ve kiliselerin ibadetten ziyade fesat ve şekavete hizmet ettiklerini haber almıştık. Ancak Ermeni ihtilâlcileri bazı sefarethanelerin de yardımile o derece mahirane tertibat almışlar, silâh ve komitacıları memlekete sokmak hususunda öyle müzaheretler temin etmişlerdi ki ipucu bulmak mümkün olamıyordu. Nihayet bir gün gene kendi aralarından tedarik ettiğimiz bazı vasıtalar bize bu silâhların Beyoğlunda Ermeni kilisesinin duvarında saklı olduğunu haber vermişti. Bunun üzerine Zaptiye Nazırına emir gönderildi, bir heyet marifetile kilise basılarak duvar yıkıldı. Silâh deposu meydana çıktı, bir ibadethaneyi eşkıya tahassungâhı haline sokan Ermeni ihtilâlcilerinin bu fesat ve hiyaneti sefaretlerden celbedilen zevata gösterildi ve hemen bir zabıt varakası yapıldı. Ermeni komitaları en ziyade Londrada efkârı umumiyeyi aleyhimize tahrik etmekte ve bilhassa İngiliz ekâbiri nisvanının muavenetinden istifade eylemekte olduklarından türk muhibbi (Sir Arşmit Bartlet)in delâletile bu kilisede çıkan silâhlar Londraya gönderilerek parlamentonun yanında teşhir ve bu suretle efkârı umumiyede bize karşı uyandırılan gayz ve gazabın mecrası tahvil olundu.

Kâmil Paşa:

Kâmil Paşa gösterişi severdi. Bilhassa kendisine İngilizlerin pek muhabbet ve itimadı olduğu ve kendisi mevkii iktidara geçer geçmez İngiliz politikasının derhal lehimize döneceği efsanelerini tenmiye etmekten hoşlanırdı. Sadareti günü kendisile birlikte Babıaliye gidip hattı hümayun okundu. Avdetim sırasında kendine büyük bir ehemmiyet verdirmek ve Hünkâr üzerinde bir tesir hâsıl etmek için şu sözleri söyledi:

— İngiliz sefiri şimdi tebrik için gelecektir. Bu mülâkatta mühim birşey anlaşılmak muhtemeldir. Keyfiyeti bu suretle huzuru humayuna arzetmenizi rica ederim.

Bunun bir blöften başka birşey olmadığı İngiliz politikasının hakikatini bilenlerce malûm idi. Nitekim ne o zaman ne de ondan sonra İngiltere politikası an'anevî istikametinden inhiraf etmemişir. Bu, olsa olsa Kâmil Paşanın muhafazai mevki için tuttuğu şahsî bir politika sayılabilir.

Ermeni vak'ası esnasında komitacıların bizim aleyhimize silâh olarak kullandıkları en kuvvetli delil İstanbuldan dördüncü ordu Müşürü Zeki

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Paşaya gönderilen bir telgrafta erbabı şekavetin meyyiten derdest edilmelerine dair olan fıkra idi. Avrupadaki Ermeni rüesayı fesadı bunu her tarafa yayarak Türklerin maksadı Ermenilerin vücudünü ortadan külliyen kaldırmak olduğunu ve Ermeni milletinin mazlûm ve zevale mahkûm bulunduğunu işaa ediyorlardı. Avustuya sefiri Baron Kaliçe de hükûmeti metbuasına çektiği bir telgrafta Ermeni hâdisesinin mes'uliyetini Sultan Hamidin şahsına atfederken Dördüncü ordu Müşürüne gönderilen o emirden de bahsetmişti. Baron Kaliçenin telgrafı Sultan Hamidi pek telâşa düşürdü. Sultan Hamit kendisine atfı mes'uliyet olunduğunu hiç istemezdi. Her mes'uliyetin bir akıbeti olabileceğini düşünür ve daima en fena akıbetleri gözönüne getirirdi. Baron Kaliçe'yi behemehal ikna ve o telgrafın tesiratını mutlaka izale etmek azmine düştü. Bu maksatla ikinci kâtip Kâzım Beyi Avusturya sefiri nezdine gönderdi. Fakat sefir bir türlü kani olmuyor, noktai nazarını hiç değiştirmiyordu. Kâzım Beyin Avusturya sefarethanesinden iyi haber getirmemesi üzerine o aralık hizmete yeni alınan ve pek işgüzar görünen İzzet Paşa ayni maksatla tekrar Avusturya sefarethanesine gönderildi ve Avusturya sefirinden sonra İngiliz sefiri Sir Filip Kürri'yi görmesi emrolundu.

İzzet Paşa bir müddet bu mesele için sefaretlere gidip geldi. Mesmuatına nazaran her defasında Sultan Hamide tesliye verecek ve hakikatte kendi mevkiini takviye edecek cevaplar getirmiş. Sultan Hamit "Petersburg„ taki sefirimiz Hüsnü Paşa vasıtasile Rusya Hariciye Nazırı Lukanof nezdinde de teşebbüsatta bulundu. Rusyanın bu meseledeki siyaseti hiç te lehimize değilken Lubanof imale edilerek Rus politikası nihayet bize karşı müsait bir şekle girdi. Ruslar ilkönce huduttan Rusyaya geçen Ermenilerin Rus topraklarında kalmalarına muvafakat etmiyorlar, bunları tekrar bize iade edeceklerini söylüyorlardı. Halbuki Sultan Hamit bunların iadesinde büyük mahzurlar tasavvur ediyordu. Rusları bundan vazgeçirmek için Babıali vasıtasile bir hayli teşebbüsat yapıldığı gibi o aralık Yaltaya gelmiş olan Rusya Çarına tarafı şahaneden birtakım hedayayı takdime memur olan Mabeyin kâtiplerinden Ali Cevat Bey de bu iş için imparatordan ricada bulunmağa memur edildi. Ruslar gene ısrar ediyorlardı. O devirde "taviz siyaseti„ moda olduğundan ve bizim Rus hududuna doğru şimendifer yapmak tasavvurumuz malûm bulunduğundan Ruslar Almanlara verilen imtiyaz misillû kendilerine de bu hudut hatlarının inşası imtiyazının verilmesini talep ve Almanlara verilen imtiyaz dolayısile Rusyada hâsıl olan suitesiratın bu suretle zail olacağını beyan ettiler. Bundanki mahzur ve tehlike aşikârdı. O hattın imtiyazını Ruslara vermek, bizi atiyen çok fena hâdiseler karşısında bulundurabilirdi. Ancak Rusyayı kızdırmamak ve Petersburg siyasetini lehimize imale etmek te lâzımdı. Nihayet (Bu hatalar Devletçe yapılmadığı halde Rus serma-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

yedarları marifetile yaptırılmak) tarzında iş tatlıya bağlandı ve Ermenilerin iade edilmemeleri keyfiyeti hayli pahalıya satmalındı.

İstanbulda Ermeni vak'asının en mühim safhası Bankı Osmanîye vaki olan hücum idi. Komitacılar Osmanlı Bankasına hücum etmişler, direktör Edgar Vensanın odasına girerek bir metalip puslası v ermişler, bu pusla muhteviyatı kabul olunmadığı takdirde bankayı bombalarla berhava edeceklerini söylemişlerdi. Bankanın içerisi komitacılarla dolu idi ve yer yer bombalar duruyordu. Direktör Edgar Vensan azîm bir telâş içinde saraya geldi, işi anlattı. Sultan Hamit derhal Meclisi Vükelâyı saraydaki Vezir odasında toplattı. Bütün fikirler kuvvei zabıta ve askeriye ile komitacıların tenkili etrafında temerküz ediyordu. Bu da yarım saatlik bir işti. Ancak bankanın berhava edilmesinden korkuluyordu. Ermeni komitacıları fedeyı nefisten çekinmez insanlardı. Beyoğlunda ihtifa ettiği mahal keşif ve üzerine kuvvei zabıta sevkolunan çete efradından biri zabıtaya teslim ve komitanın esrarını ifşaya mecbur olmamak için polisin gözü önünde bilâtereddüt intihar etmişti. Osmanlı Bankasının berhava edilmesi zaten Avrupada efkârı umumiyeyi aleyhimize tahrike çalışan ve kısmen muvaffak olan Ermeni rüesayı fesadının ekmeğine yağ sürmek olacaktı. Osmanlı Bankası o zamanlar Avrupanın nev'ama müşterek bir sefarethanesi mahiyetinde idi. Osmanlı Bankası ile Düyunu umumiye her kuvvetin fevkında birer kuvvet sayılırdı. Bunlara karşı vaki olacak her taarruz, bunların uğrıyacakları her zarar behemehal bize ödetilirdi. Yıldız sarayı bu Bankı Osmanî meselesini nasıl halledeceğini düşünmekle meşgul iken Rusya sefareti selesini nasıl halledeceğini düşünmekle meşgul iken Rus Baştercümanı Maksimof saraya geldi. Gûya hiçbir şeyden haberi yokmuş ta başka bir iş takibi için gelmiş gibi bir hali vardı. Hakikatte bütün o harekâtta Rus sefaretinin dahli ve Maksimofun parmağı olduğunda şüphe yoktu. Maksimofu elde etmek pek okadar güç birşey değildi. Onunla açıkça konuşulabilirdi. Bankaya giren Ermenilerin çıkarılması kendisine teklif olundu. İlkönce kabul etmemek istedi, fakat anlıyacağı lisanla konuşulunca kabul etti; bankaya gidip geldi, haklarında bir ceza yapılmamak ve vapura bindirilerek harice gitmelerine müsaade olunmak şartile bankayı terkedeceklerini söyledi. Bu mesele de bu suretle kapandı.

Ermenilerin nasıl bir maksatla hareket ve hariçten ne suretle silâh tedarik ve celbettikleri meydanda iken Devletin istiklâlini muttasıl baltalamak siyasetini takip eden Avrupa Devleleri bu meseleyi de müdahaleye bir vesile ittihaz ederek gûya tebaalarının bu yüzden birtakım zararlara uğramış oldukları beyanile Babıaliye müracaat etmişler ve tazminat talebinde bulunmuşlardı. Bu talebin kabulü Ermeni hâdisesinin bütün kabahatini Devletin omuzuna yükletmek demekti. İptidaları bu talebi şiddetle reddettik. Fakat İstan-

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

buldaki sefirler muttasıl müracaat ve ısrar ediyorlardı. Hattâ bir aralık Amerikanın bu talebi teyit ve istihsal için Türkiye sularına bir harp gemisi göndereceği şayiası da işitildi. Meselenin büyümesine ve Devletlerle aramızın açılmasına meydan vermemek için İngiltere, Fransa ve Amerikaya bazı gemiler sipariş olundu, bu gemilerin bedeli tesbit odilirken o Devletlerin zararları da dahili hesap edildi. Avrupanın o talebi nekadar haksız idise bu sureti tesviye de okadar acip ve çirkindi.

Gerek İstanbulda ve gerek Anadoluda kıyam ve ihtilâl her nekadar bastırılmışsa da Türkiye işlerine müdahale fikri sükûn bulmamış, bilâkis bu hâdisattan istifade ederek teşebbüsatı siyasiye sahasına girmişti. Anadolunun altı vilâyetinde tatbikı teklif olunmak ve tazyikı siyasî yolu ile Babıalinin muvafakati istihsal edilmek üzere bazı mukarrerat ittihaz olunmuştu. Bu mukarrerat Devletin menafii siyasiyesine külliyen muzır şeylerdi. Bunun önüne geçilmek ve o havalinin ihtiyacatını tetkik ile lâzım gelen ıslahat tedbirlerini teemmül ve arzetmek üzere Müşür Şakir Paşanın riyasetinde bir heyeti mahsusa teşkil olunarak Anadoluda dolaştırıldı. Ancak bu tedbirler meselenin vahametini bir türlü izale edemiyordu. Sefaretlerde söylenen şeyler hiç te iyi değildi. Bu vaziyet karşısında Hünkârın Sadrazama emniyeti sarsıldı. Bu işi başaramıyacağına hükmolundu. Nihayet azlolunarak Sadaret o vakit Dahiliye Nazırlığında bulunan Halil Rifat Paşaya tevcih edildi. Kâmil Paşanın Sadaretten azlolunduğu şayiası Beyoğlu mehafilinde malûm olunca Avusturya Baştercümanı saraya koştu, beni gördü, Kâmil Paşa hakkında malûmat sordu, cevap vermedim. Maamafih bu hâdiselerde en faal rolü oynıyan Avusturya Hükûmetinin bir memuru resmîsi tarafından Kâmil Paşanın vaziyeti tahkik edilmek istenilmesini garip buldum. Ecnebi Devletlerin bizim Devlet adamlarımızla bukadar alâkadar oluşu tarihi siyasîmizin herhalde acıklı hâdiselerinden addolunsa gerektir.

Kâmil Paşa hakkında benden cevap alamıyan Avusturya Baştercümanı birkaç saat sonra Babıalide Sadaret alayını müteakıp tekrar yanıma gelerek gene Kâmil Paşayı sordu. O vakit yeni Sadrazam Halil Rifat Paşa yanımda bulunuyordu. O cevap verdi; Kâmil Paşa Aydın valiliğine tayin buyuruldu, dedi.

Halil Rifat Paşa:

Halil Rifat Paşa memur sınıfından yetişmiş, derece derece yükselmiş, idare işlerinde tecrübe sahibi olmuş, bulunduğu yerlerde ismini hayırla yadettirecek eserler bırakmış bir zat idi. Ancak bir Sadrazamda bulunması lâzım gelen kudreti siyasiyeye malik değildi. Sadareti zamanında kendisince mucibi şöhret olacak birşey yapmamıştı. Böyle olmakla beraber arzuyu şahaneye fartı inkıyadı kendine meslek edinmiş olduğu için vefatına kadar mevkiini ve teveccühü şahaneyi muhafaza etmişti. Kendisi ve efradı ailesi Hünkârın mütevali ve mebzul in'am ve ihsanlarına mazhar olmuşlardı.

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - https://rantey.org

Türk — Yunan muharebesi Halil Rifat Paşanın sadareti zamanına musadiftir. Yunanlılar Türk ordusunun zayıf ve teçhizattan mahrum olduğu ve Avrupa efkârı umumiyesinin Yunanı kadîm muhabbetile meşhun bulunduğunu ve Yunan ordularının az zaman zarfında Selânik önüne kadar geleceği kanaatlerine okadar bağlanmışlardı ki bir harp zuhûr etmemesi maksadile Babıalinin gösterdiği bütün temayülâtı sulhcuyane ve itilâfperveraneye ve Rusya dahi dahil olduğu halde Avrupa devletlerinin kâffesi tarafından vukubulan ihtarat ve nesayiha ehemmiyet vermiyerek Türkiyeye ilânı harp etmişlerdi. Az zaman zarfında Yunan ordusunun, başta Veliaht Kostantin olduğu halde, nasıl perişan ve firara mecbur olduğu malûmdur. Kahraman Türk ordusu filhakika birçok nevakısı harbiyeye rağmen Atina yoluna girmişti. Şarlatan Yunanlılar hesaplarında pek fena aldandıklarını görünce Rus Grandüşeslerinden olan Kıraliça Olga ile Çardan istimdat ettiler. Derken bir akşam Çar Nikoladan Abdülhamide bir telgraf geldi. Rusya Çarı Türk ordusunun iktisap ettiği zaferi tebrik ettikten sonra daha ileri gidilmesi teşevvüşatı siyasiyeyi mucip olabileceğinden bahisle ordunun fazla ilerlemiyerek tevakkufu için emir verilmesini rica ediyordu. Bu telgrafnameyi Aleksandr Kara Todori Paşa tercüme etmişti.

Ayni zamanda tarihşinas bir diplomat olan Kara Todori Paşa telgrafnamenin tercümesini tevdi ve takdim ederken "Rusya Çarlarının iki asırdanberi böyle bir telgraf yazdıkları vaki değildir,, demişti ki bu söz o zaman Rus nüfuzunun İstanbulda ne dereceye kadar ilerlemiş olduğuna bir delildir. Ne yazık ki Türk ordusunun kazandığı askerî zaferi diplomatlar ikmal edemediler; müzakeratı sulhiyede Girit meselesi lehimize intaç olunamadı ve Girit gailesi bilâhare malûm olan feci akıbete uğradı.

Yunan muharebesi esnasında Yanya cihetlerinde bir intizamsızlık olmuştu. Serasker Rıza Paşa bu intizamsızlığın kabahatini Müşür Etem Paşaya atfediyordu. Serasker Paşa tarafından vaki olan maruzat üzerine Mabeyin Müşürü Gazi Osman Paşa o havaliye gönderildi. Osman Paşanın vazifesi tahkikat icra ve intizamı iade etmekti. Ancak Osman Paşa daha Selâniğe vâsıl olmadan Etem Paşa Yanya kumandanını değiştirmiş, şiddetli tedabir ittihaz ederek o havilide intizamı iadeye muvaffak olmuştu. Harbin muvaffakıyet ve muzafferiyetle devam etmekte olduğu bir sırada mahallî bir hâdisenin tahkiki için İstanbuldan Gazi Osman Paşa gibi yüksek rütbeli ve Etem Paşadan çok kıdemli bir zatın izamı başkumandanlıkta bulunan Etem Paşayı fütura düşürebilirdi.

Sultan Hamit kendi adamlarını kullanırken böyle noktalara çok dikkat ederdi. (Meyusiyeti mucip olmamak) keyfiyeti bir amil olmuştur. Sultan Hamit bir kimsenin memnun edilmemiş olmasından ziyade yese düşürülmüş olmasına ehemmiyet verirdi. Binaenaleyh Osman Paşaya

Selânikte tevakkuf etmesi emri verildi. Şimdi de Osman Paşanın haysiyet ve izzeti nefsi rencide olmuştu. Pilevne kahramanı bu tarzda yarı yoldan çevrilmeğe tahammül edemezdi.

Kendisine tevakkuf iradesini perşembe günü tebliğ etmiştik. O gece Paşadan bir telgraf geldi. Bu telgrafta Selânikte kalması kendisini pek müteessir ve ahvali sıhhiyesini muhtel ettiğinden bahisle Avrupaya azimetine müsaade olunmasını rica ediyordu. Bu telgraf Sultan Hamidin vehmini azamî derece tahrike kâfi idi. Yunan muharebesi esnasında Osman Paşa gibi tanınmış bir kumandanın ve bir saray adamının Avrupaya azimetini Sultan Hamidin havsalası kabul edemezdi. Derhal huzura çağrıldım. Osman Paşanın avdeti esbabını temine memur edildim. Telgraf başında muhabereye koyulduk. Paşa ısrar edip duruyordu. Sabaha kadar muhabere devam etti. Ertesi gün cuma idi. Selâmlık alayı tertibat hazırlanmıştı. Padişah, Osman Paşadan muvafakat cevabı almadan arabasına binmek istemiyordu. Osman Paşanın muvafakat veya ademi muvafakat cevabı ile selâmlık alayının yapılması veya yapılmaması arasında hiçbir münasebet yoktu.

Ancak Gazi Osman Paşa gibi arabasında karşısına aldığı bir adamın Avrupaya kaçmış olması veya böyle bir haberin şuyu bulması Abdülhamidin hiç arzu etmediği şeylerden idi. Yollarda asker bekliyor, herkes merak içinde ne olduğunu biribirinden soruyor, fakat Hünkâr bir türlü arabaya binmiyordu. Nihayet Osman Paşadan muvafakat ve İstanbula azimet cevabını aldım, Padişaha arzettim, memnun oldu ve arabasına binerek selâmlık alayına çıktı.

Sultan Hamidin bu kabîl vehimleri nekadar şayanı tenkit ise onun bu vehmini bilenlerin ikide bir Avrupaya kaçmak tehdidile onu daha vehham yapmaları ondan fazla tenkit ve teessüfe şayandır. Bu Avrupaya kaçmak meselesi Sultan Hamit devrinde hiç eskimiyen bir moda halinde devam edip durmuştu.

Bulgarların yardımı:

Yunan muharebesinde ordunun bütün mühimmat ve levazımı karadan sevkolunuyordu. Bulgarlar bu fırsattan istifade ile Türkiyeye hayli müşkülât ika edebilirlerdi. Abdülhamit bunları idare etmek lüzumunu anladı. Âli Paşanın sadareti zamanında Rumelinin bazı mahallerinde Metropolitlikler teşkiline müsaadeyi havi bir ferman verilmişti. Yunan muharebesi zamanında bu ferman tahattur edilerek bunda münderiç üç metropolitliğin ihdasına harpten sonra müsaade olunacağı yolunda Babıaliden Bulgar Kapı Kethudası Müsyü Markofa bir tezkere yazıldı. Müsyü Markof bu tezkereyi bir muvaffakıyeti siyasiye olmak üzere hükûmetine göndermişti. Harbin Türk galebesi ile neticelenmesi Bulgarlığın millî emellerinden biri olan o metropolitliklerin ihdasına fırsat vereceğinden M. Markof Türk ordusunun zafer haberlerini sevinç ile takip ederdi. Diğer taraftan kilise meselesinden dolayı

Bulgarlarla Yunanlıların arası fevkalâde açıktı. Yunanlılar Bulgar metropolitliklerinin açılmaması için her tedbire başvuruyorlar, Bulgarlar ise milliyetlerinin inkişafını bu metropolitliklerin açılmasından bekliyorlardı. İstanbulda çok akıllı, çok diplomat ve son derece çalışkan bir Bulgar Eksarhı vardı. Bütün ömrünü Bulgarlığın inkişaf ve itilâsına ve Bulgar istiklâlinin esbabı tahakkukunu istihsale hasretmiş olan bu Eksarh Efendi Üsküpte Bulgar nüfusun Rumlara nispetle ekseriyet teşkil ettiği halde meropolidin Rum olması Bulgar tebaai sadıka (!) yı dilhun ettiğini ikide bir arzeder durur ve Bulgarların kilisede kendi lisanlarile icrayı ayin edebilmeleri için o aralık inhilâl eden Üsküp metropolitliğine bir Bulgarın tayinini hükûmetin adaletinden niyaz eder idi. Fırsat düştükçe de bunun iyi bir tesir yapacağını ilâve etmekten hâli kalmazdı. Bulgarları elde etmek ve Yunanlılarla birleşmelerine mâni olmak arzu edildiğinden yukarda hikâye etmiş olduğum veçhile zatı şahane bir akşam tiyatroda bana Üsküpteki Bulgar nüfusunun tahkıkını emretti. Üsküpte Hafız Paşa isminde bir vali vardı. Hemen telgraf makinesi başına davetle iradeyi tebliğ ettim. Ertesi sabah cevap geldi: Üsküpte üç bin kadar Bulgar hanesi varmış. Bunun üzerine Üsküp metropolitliğine vekâlet suretile (Fermelyan) isminde bir Bulgarın tayinine müsaade olundu. Derken Rum patrikhanesi şamataya başladı; müracaatler, şikâyetler, tazallümler, biribirini velyediyordu. İşin içine Karadağ prensi de karıştı. Hattâ Petersburg'tan da teşebbüsler vuku buldu. Fakat bunların herbiri bir suretle geçiştirilerek Fermelyan üç sene metropolitlikte kaldı. Zahiren metropolitliğe bir Rum veya bir Bulgarın tayininden ibaret gibi görünen bu mesele kilise ihtilâfının bir safhası idi. Ve bu ihtilâf uyuşulamıyacak derecede olduğu için Babıali bundan lâyıkı veçhile istifade edebilirdi.

Esasen Bulgar milleti sevimli ve Türklere karşı hissi ünsiyetle meluf olduğundan ve içlerinde bize cidden muhabbet besliyen rical de bulunduğundan bunların ciddiyet ve samimiyetine itimat ederek Bulgar siyasetini Türkler lehine müfit bir tarzda imale etmek mümkündü. İki memleket arasında anlaşmağa medar olacak müşterek esaslar bulunduğu da görülüyordu. Hattâ bir aralık bu bapta müzakereye de girişilmişti. Bulgar ordusunu Türkiye hizmetine tahsis taahhüdünü mutazammın ve Bulgar prensinin imzasını havi bir vesika da vardır; aransa hazinei evrakta bulunabilir. Ancak o vakit Dahiliye Nazırı olan Memduh Paşa Hünkârın vehmini tahrik edecek bazı maruzatta bulunduğundan bu hayırlı müzakere akim kalmıştı.

Rusya ve İngiltere:

Sultan Hamit bilhassa iki devletten son derece tehaşi ederdi: Rusya ve İngiltere. Türkiyenin başından gaile eksik olmaması, Türk ordusunun techizat ve teslihat itibarile daima zayıf kalması, nihayet devletlerin müdahalesini icap edecek bir me-

sele hudusunda Rus donanmasının Boğaziçine gelip İstanbul meselesinin halledilmesi Rus siyasetinin ana hatlarından olduğu malûm idi. İngiltere ise Mısır ve Hindistan dolayısile Türkiyenin zayıf, heran meşgul, daima gailelerle muhat olmasını isterdi. Sultan Hamit bunlardan İngiltereyi daha tehlikeli görürdü, hattâ bir aralık İngilizlerle anlaşmak için Hariciye Nazırı Tevfik Paşayı Ingiltere sefiri (Sir Okonor) a göndermişti. Tevfik Paşa sefir ile birkaç defa sureti mahremanede görüştü ve sefir bu iş için muhaberede bulundu ise de bir netice hâsıl olmadı.

Sultan Hamit bu vaziyet karşısında Almanya ile anlaşmaktan başka çare kalmadığına hükmetti. Almanyanın muaveneti ile askerliğimizin ilerletilebileceğini düşündü. Alman siyasetinin İstanbulda hâkim bir vaziyet alması ve Alman teşebbüsatı iktısadiyesinin rekabetsizce revaç bulması bundan mütevellittir. Hakikaten büyük ve dirayetli bir diplomat olan sefir (Baron Marşal) in de bu hususta küllî yardımı olmuştur.

Türkiye ile Almanya arasındaki münasebatı bir kat daha takviye eden en mühim sebep Almanya imparatorunun İstanbulu ikinci ziyaretidir. Sultan Hamit Alman taraftarlığını sarih surette ızhara karar verdiğinden imparatorun bu seyahati son derece parlak olmuştu. Sadrazam Halil Rifat Paşanın Sadaretine musadif olan bu ziyaretin tafsilâtı malûmdur. Yalnız şunu söylemek isterim ki imparator ve imparatoriçanın bu seyahatten çok memnun ve mütehassis kalmaları için hiçbir fedakârlıktan, hiçbir masraftan çekinilmemesi Hünkârın müteaddit emirlerile tekrar olunmuştur. Sultan Hamit bu seyahatte misafirlerini Dolmabahçe rıhtımından istikbal etmiş ve ikametlerine mahsus olmak üzere Yıldız bahçeleri içinde bilâhare Yıldız gazinosu olan dairei mahsusayı inşa ettirmişti. Almanya imparatoru da bu seyahate siyasî bir mahiyet verdirmek için Almanya Hariciye Nazırını birlikte getirmişti.

İmparator İstanbulda bulunduğu müddetçe hergün sabahları saraydan çıkarak şehrin şayanıtemaşa mahallerini gzer, öğle vakti avdet ederek imparatoriça ile birlikte taam ederdi. İmparatorun bu tenezzühlerinde tertibatı lâzimenin alınmasına tarafı şahaneden ben memur edilmiştim. İmparatorun başkâtibi her akşam hükümdarın ertesi sabah gidip göreceği yerlerin esamisini bana bildirdi, ben de teşrifat ve zabıta memurlarına lâzım gelen talimatı verirdim.

İmparator bu ziyaretinde Sultan Hamit ile müteaddit defalar görüşmüştür. Bu mülâkatlarda daima siyasiyattan, iki memleket arasındaki dostluğun takviyesinden, Türk ordusunun tekemmülüne Alman zabitanı ve fabrikalarının muzaheretinden bahsolunurdu. Bir defasında İmparator Rusyanın tensikatı askeriyesi günden güne ilerlemekte olduğunu ve Türkiyenin bunu şimdiden düşünmesi lâzım geldiğini söylemiş ve icabında boğazların kapatılması için Sultan Hamidin fikrini yoklamıştı. Diğer bir mülâkatta Sul-

sini açmış ve Rusyanın bu meselede Yunan amaline mütemayil olduğunu söyliyerek imparatorun Türkiye lehine muzaheretini talep etmişti. Türkiyedeki tasavvuratı iktısadiyesini sahai tatbika çıkarmak gayesini takip eden ve esasen bu maksatla seyahat etmekte olan İmparator Sultan Hamidin bu talebini hüsnü telâkki etti ve yeğeni olan Rusya İmparaoruna derhal o gün bir mektup yazdı. Bu mektubu İstanbuldaki Rus sefiri (Zinovief) vasıtasile Petersburga göndermişti. Pek tabiî olarak bundan bir netice çıkmadı.

Almanya İmparatorunun bu seyahatte elde ettiği en mühim muvaffakıyet Bağdat hattı imtiyazının bir Alman grupuna ihalesini Hünkârdan koparmaktı. İmparator bu hattın inşaatı Almanlara verilmesi pek ziyade hüsnü tesir hâsıl edeceğini ve iki devlet arasındaki münasebatı sarsılmaz bir hale getireceğini ve bu suretle Almanlar Türkiyenin mukadderatı siyasiyesinde alâkadar olarak Türk ordusunun tensikı ve takviyesi Almanya için bir lüzum teşkil edeceğini söylemişti.

Imparatorun telkinatı Sultan Hamidi ikna etti. Bir gün beni huzuruna çağırarak şu sözleri söyledi:

— Şimdi imparatorun nezdine gidiniz, Anadolu şimendifer hattının Almanlara ihalesi şeraitinin kararlaştırılmasını Babıaliye irade ettiğimi söyleyiniz, bir de imparator hazretleri Kudüste bir Protestan kilisesi yaptırmak istiyorlardı; bunun için münasip bir mahal olup olmadığını Kudüs mutasarrıfından telgrafla sorunuz, bu hususu da imparatora arzediniz.

Ferdası gün İmparator İstanbulu terkedecekti. Akşam ziyafetinden sonra İmparatorun dairesine gittim tan Hamit imparatora Girit meselebaşmabeyinci marifetile kabul olundum. Sefaret baştercümanı Baron (Testa) tercümanlık vazifesini ifa et ti. Hünkârın iradesini tebliğ ettim. Imparator çok memnun ve mütehassis oldu, teşekkür etti. Bu keyfiyetin Almanyada pek ziyade hüsnü tesiri mucip olacağının zatı şahaneye arzını söyledi ve teşekküratını bizzat ve şifahen arzedeceğini de ilâve etti.

Ferdası günü şimendifer hakkındaki iradeyi Babıaliye tebliğ etmekle beraber Nafia Nazırı Zihni Paşayı da saraya davet ederek hattın inşası şeraiti müzakere ve tesbit olunurken (Hükûmetin her ne vakit isterse masarifini bittesviye hattı iştiraya hakkı olabileceğinin) şartı esasî olarak kabul ettirilmesi ve bunun için Almanya Hükûmetinden resmî bir vesika istihsal edilmesi irade buyurulduğunu söyledim. Bu vesika elde edilmişti. Son defa hattın Türkiye Cümhuriyeti tarafından mübayaasını bu vesika temin etmiştir sanırım.

Bağdat hattının müntehası Basra körfezinde kâin Küveyt limanı olacaktı. Burada Mubareküssabah isminde bir Şeyh vardı. Bu adam İngilizlerin mahmisi idi. Alman sermayesi ile yapılmış bir hattın münteha noktası İngilizlerin kontrolu altında kalacak demekti. Almanlar bu noktaya çok ehemmiyet veriyorlardı.

İmparator (Küveyt) in Mubareküssabahtan, tabiri aharla İngiliz nüfuzundan kurtarılması lüzumuna Sultan Hamidi ikna için çok çalışmıştı. Onun da Sultan Hamit gibi sefirlerile doğrudan doğruya muhaberesi ve şifresi vardı. Bu hususî şifre ile Baron Marşala talimat gönderek Mubareküssabahın kuvvei askeriye ile Küveyt'ten çıkarılması fikrini kabul ettirmeğe bir hayli uğraştı. Sultan Hamit İngiliz siyasetini kuşkulandırmaktan çok korkmakla beraber Baron Marşalın telkinatına kapıldı ve o tarihte (Hail) de bulunan Necit Emiri İbnürreşide hususî şifre ile bir telgraf gönderildi, Küveyt üzerine yürümesi emrolundu. İbnürreşit Cezireti'lârabın en kuvvetli Emirlerinden idi ve Sultan Hamide sadık görünüyordu. Aldığı emir üzerine harekete gelen İbnürreşit az zaman zarfında Küveyt'e yaklaştı. Ancak bu hareket İngilterede fevkalâde suitesiri mucip olmuştu. Londra matbuatı ateşler püskürüyor du. Bu halden son derece telâşa düşen İmparator bizzat Sultan Hamide ve Baron Marşal marifetile Babıaliye müracaat ederek İbnürreşidin durdurulmasını rica etti. Bunun üzerine ikinci bir telgraf çekilerek Haile avdeti İbnürreşide tebliğ olundu.

O tarihlerde Almanya İmparatoru donanmaya büyük ehemmiyet veriyordu. Müstakbel bir harpte Alman gemilerinin kömürsüz kalmamalarını temin için uzak denizlerde kömür depoları aramakta idi.. Bu meyanda Hudeyde civarında bulunan hâli bir adayı zatı şahaneden istedi. Baron Marşal bunun için Babıaliye müteaddit müracaatlerde bulunduğu gibi bir gün cuma selâmlığından sonra huzuru şahaneye girerek (Bahriahmerde Alman gemileri için kömür tedariki müşkül olduğunu ve İmparatorun Hudeyde civarındaki hâli adayı kömür deposu olmak üzere Almanyaya terk ve tahsisine müsaade buyuracaklarını zatı şahanenin zeval napezir dostluğundan ümit etmekte bulunduğunu) söyledi. Hünkâr bunun üzerine hemen o gün beni çağırarak:

— Yemen Valisi Feyzi Paşaya şimdi bir telgraf çekiniz o adaya kâfi miktar asker göndersin, lâzım gelen tesisatı askeriye yapılsın ve neticeyi en kısa zaman zarfında bildirsin.

dedi. İradeyi tebliğ ettim. İki gün sonra Feyzi Paşadan istenilen cevabı aldık. Ve (Baron Marşal) e de Hudeyde civarında öyle hâli bir ada bulunmadığını ve yalnız bir tek ada mevcut olup onun da mevkii askerî olduğunu Hariciye Nazırı marifetile söylettik. Baron Marşal bir mevkii askerînin tahliyesi ile Almanlara tahsisini istiyecek kadar ileri gitmedi.

* * *

Bir sabah acele huzura çağrıldım. Hünkâr pek telâşlı görünüyordu:

— Haberiniz var mı Sait Paşa dün gece İngiltere sefarethanesine kaçmış.

dedi, hayret ettim. Hünkârın telâşı anlaşılmıyacak şey değildi. Esasen bir sefarethane veya konsoloshaneye iltica etmek veyahut Avrupaya firar etmek hattâ Avrupa seyahati için müsaade istemek bile

her nedense Sultan Hamidin hiç hoşuna gitmezdi. Bunun kendi aleyhinde çalışmak veyahut kendi aleyhinde çalışanlara kuvvet vermek manasına geleceğini zannederdi. Hele Sait Paşa gibi dahilde ve hariçte pek tanınmış bir zatın buna teşebbüs etmesi birçok kılükali ve Avrupa gazetelerinde türlü türlü neşriyatı davet edeceği aşikârdı.

Sultan Hamit Sait Paşayı sefaretten çıkıp evine avdete ikna için Hariciye Nazırı Tevfik ve Şûrayi Devlet reisi Sait Paşaların sefarethaneye gönderilmelerini emretti. Bu iki zatı acele çağırttım. İradeyi tebliğ ettim. Gittiler. Avdetlerinde Sait Paşayı iknaa muvaffak olamadıklarını ve Paşanın kendisini tedavi ve oğlu Ali Namık Beyin tahsili için Avrupaya azimetlerine müsaade buyurulması ricasında olduğunu söylediler. Keyfiyeti Hünkâra arzettim. Ragıp Paşayı çağırdı. Ayni vazife ile İngiliz sefarethanesine gönderdi. O da avdetinde menfi cevap getirmişti. O gün akşama kadar daha bazı zevat ayni iş için sefarethaneye gönderildiler. Fakat Paşa hepsine ayni cevabı veriyordu.

İkinci gün zatı şahane beni gönderdi. Sir O'konor sefir, Adam Blok baştercümandı. Paşanın bulunduğu odaya götürüldüm. Hava son derece sıcaktı. Buram buram terliyorduk, Ali Namık Bey Paşanın yanında oturuyordu.

Paşanın sefarethane kapısından girip iltica ettiğini sefire söyledikten sonra İngiltere Hükûmeti namına kendine şu tebligat yapılmış olduğunu da biliyorduk: "Sadrı sabık Sait Paşa İngiltere Sefarethanesine ayak bastıkları dakikadan itibaren Kıraliça Viktorya Hz. nin misafirleridirler. Arzu ettikleri kadar oturabilirler. Konaklarına avdet etmeyip İngiltereye veya Avrupanın herhangi bir memleketine gitmek isterlerse İngiltere Sefiri kendilerini yanına ve arabasına alıp rıhtıma indirmek ve sefaret istimbotu ile İngiliz bayrağını hâmil bir vapura bindirmek için emir almıştır.„ Bu vaziyet karşısında Sait Paşayı Sefarethaneden cebren çıkarmak veya yolda giderken çevirmek gayrimümkündü, diğer taraftan Hünkâr behemehal Sait Paşanın sefaretten çıktığını isiyordu. Binaenaleyh Paşayı kandırmak lâzımdı. Sait Paşa benden evvel gidenlere söylediklerini bana da tekrar etti ve kendisinin tedavisi ve oğlunun tahsili için Avrupaya azimetine müsaade istihsali zımnında delâletimi rica eyledi. Ben cevaben şu sözleri söyledim:

— Paşa Hazretleri böyle bir ihtiyacınız olduğu kabul olunsa bile bunu doğrudan doğruya huzuru humayunda şifahen veya bir ariza ile tahriren talep buyurmayıp bu sefarethaneden bildirmeniz nasıl tecviz olunabilir? Siz zatı şahanenin en eski emekdarlarındansınız, mizaci humayunu herkesten iyi bilirsiniz. Binaenaleyh devlethaneye avdet buyursanız maruzatınızın hüsnü telâkki buyurulacağına şüphe yoktur.

Sait Paşanın sefarethaneye iltica sı Hünkârdan Avrupaya azimet müsaadesini koparmak maksadına müstenit olmadığı aşikârdır; ne Sait Paşa Avrupaya gitmek isterdi, ne de

Hünkâr buna müsaade ederdi. Bunun elbette başka bir sebebi olacaktı. Sait Paşa nihayet iltica sebebini atideki sözlerile izah etti:

— Bir sabah İzzet Paşa tarafı şahaneden beni görmeğe geldi. Zatı şahane buyurmuşlar ki: "Babıaliden bu aralık pek mühim evrakı siyasiye geliyor. Bunlar hakkında Sait Paşanın mütaleasını almağa lüzum görüyorum. Bunun için ya o evrakı Paşanın konağına göndermek icap ediyor bu suretle vakit kayboluyor, yahut Paşayı ikide bir saraya çağırtmak lüzumu hâsıl olacak, bu da kendisi için rahatsızlığı mucip olacağını düşündüm. Binaenaleyh mesaili hazıra zail oluncıya kadar paşanın sarayda kendisine tahsis ettireceğim bir dairede ikametini tensip ettim.„ İzzet Paşanın bu tebligatına cevaben "her nerede bulunsam Padişaha hizmet etmek vazifemdir irade buyrulan şekilde de arzı hizmet kabildir. Ancak makamı saltanat ile makamı Sadaret arasında bir memuriyet ihdası demek olan bu şekil münasip olamaz. Türlü türlü tefsiratı davet edebilir.„ dedim. İzzet Paşa gitti biraz sonra tekrar geldi, ayni sözleri tekrar etti. Bu sefer son söz olarak bana: Paşa Hazretleri aramızdaki hukuka binaen arzediyorum. İradei seniyeye inkıyat etmemeniz hakkınızda hayırlı olmaz dedi. Filhakika İzzet Paşa daha Şûrayı Devlette aza iken ara sıra ziyaretime gelirdi, meyanede bir hukuk teessüs etmiş idi. İradei seniyeye ademi itaat benim için hayırlı olmıyacağını söylemesile bir tehlikeyi ihsas etmiş oluyordu. Vaktile Kâmil Paşanın hasta yatağından nasıl kaldırılıp vapurla İstanbuldan teb'it olunduğunu düşündüm benim de böyle bir felâkete uğramaklığım ihtimali bulunduğunu derpiş ettim. Böyle nahoş bir vaziyete sebebiyet vermeği arzu etmedim, binaenaleyh oğlumu yanıma alarak sefarethaneye gelmeğe karar verdim.

Sait Paşa bu sözleri büyük bir telâş ve helecanla söylüyordu; bütün halinde ciddî bir endişe ve korku emareleri vardı; herhalde sefarethaneye ilticası İzzet Paşanın o tebliğinden mümbais ve muhafazai nefse ait bir mülâhaza neticesi olduğuna şüphe yoktu. İzzet Paşanın böyle bir iradeyi kendiliğinden uydurmasına ihtimal verilemezdi; demek oluyor ki zatı şahane Sait Paşayı sıkı bir tarassut altında tutmağa ve kendisi hakkında hâsıl ettiği şüpheler zeval buluncıya kadar onun hariçle münasebetini kesmeğe karar vermişti. Sait Paşa da bundan kormakta pek haklı idi. Misline nadir tesadüf olunacak derecede vehham olan Sait Paşa bu suretle Hünkârın kendisini hapis ve belki de telef edeceğini düşünebilirdi. Şayet itaat edip saraya gelmiyecek olursa Kâmil Paşanın hasta yatağından kaldırılıp vapura bindirilmesi gibi kendisinin de birkaç memur marifetile konağından alınıp Yıldıza naklolunabileceği ihtimalini derpiş etmesi tabiî idi. Maamafih ben vazifem icabı onu kandırmağa çalışacaktım. Dedim ki:

— Paşa Hazretleri bir defa İzzet Paşanın iradeyi tebliğde eksik veya fazla söylemiş olması muhtemeldir. Maamafih hiç eksik te olmasa siz Padişaha ta bidayeti cülûstanberi

intisap etmiş bir zatsınız. Teklif buyurulan hizmetin ihdasını muvafık bulmuyorsanız yahut bunu bir vesayet telâkki ederek aleyhinize yürüyeceklerini zannediyorsanız bu cihetleri bizzat arzetmekte ne mahzur vardır? Halbuki İngiltere sefarethanesine iltica etmenizin dahilde ve hariçteki tesiratı nazarımızdan kaçmaz. Zatı şahane hakkında birtakım sözlere meydan verilmesi pek muhtemel olan bu vaziyetin idamesine sadakat ve reviyetiniz mânidir. Size konağınıza avdeti kemali hulûs ile tavsiye ederim.

Sait Paşa düşündü ve razı oldu. Ben bunu sözlerimin kuvvei iknaiyesine hamletmiyorum; bence Paşayı sefarethaneye kaçıran sebep korku olduğu gibi sefarethaneden çıkmağa saik olan sebep te korku idi. Bu korkunun adına (teveccühü kaybetmek korkusu) derler. Sait Paşa saraya celp ve orada ikameti emrolunduğunu işittiği dakikada emniyet ve teveccühü şahanenin münselip olduğuna hükmederek bundan korkmuştu. Bu korku onu sefarethaneye kaçırdı. İngiliz sefirinin arabasile ve bir İngiliz vapurile Türkiyeyi terketmesine hiçbir kuvvetin mâni olamıyacağını bildiği halde bunu yapmayıp konağa avdet etmesi Avrupaya firar halinde akıbetinin ve irat ve akarının fena bir şekil alması korkusundan mütevelitti.

Sait Paşa filhakika ertesi gün konağına geldi o gün sarayda bir iş için beni ziyaret eden İngiliz baştercümanı Adam Blok pek hiddetli bir tarzda "bu adam deli midir nedir?„ demiştir.Adam Blok yukarda izah etiğim veçhile işin künhüne vâkıf olsa idi cidden pek zeki olan Sait Paşa hakkında o sözü söylemezdi.

Sait Paşanın böyle bütün İstanbulu velveleye verecek bir tarzda sefarethaneye ilticasından sonra konağına avdet etmesi nasıl oluyor da cezasız kalıyor? Hattâ ne sebepledir ki bu hâdiseden pek az müddet sonra zatı şahane onu tekrar mevkii sadarete getirmişti. Sait Paşadan başka her kim olsa ya nefyedilir, ya konağında ikamete memur olur, hele saraya hiç uğratılmazdı. Sait Paşa için böyle yapılmak değil, bilâkis sefarethaneden avdetini müteakıp maaşlarını muntazam alabilmek için rüsumata havale ettirmişti. Sultan Hamit Sait Paşanın sıkıntı çekmemesini ötedenberi arzu ettiğinden buna derhal muvafakat etmişti. Mazuliyet maaşı bir haktır ve herkes hakkını istiyebilir. Hattâ memurların kısmı azamının senede altı aylıkları tedahülde kalması bile bir insanın kendi maaşını istememesi için mazeret teşkil etmiyebilir. Binaenaleyh Sait Paşayı bu hususta tenkit etmek istemezsem de sefarethane hâdisesinden sonra bu iltifatı şahaneye nailiyet Paşanın Sultan Hamide fartı intisabına ve Sultan Hamidin Paşaya zâf ve temayülüne bir delil teşkil ettiğini ileri sürenlere verilecek hiçbir cevap yoktur.

* * *

Sadrazam Halil Rifat Paşanın hastalığı artıyordu. Babıaliden gelen tezkerelerin altındaki imzalar Halil Rifat Paşanın dermansızlığı son dereceye geldiğini gösteriyordu. Nihayet bir gün Paşa ölüm dö-

şeğine yattı. Tarafı şahaneden gönderilen doktorlar artık Babıaliye gitmek şöyle dursun evrakı okumak ve anlamak ta Paşa için mümkünsüz olduğunu arzettiler. Bu gibi ahvalde bir Sadaret kaymakamı ile Devlet işlerini muvakkaten görmek usuldendir. Adliye Nazırı Abrürrahman Paşa Sadaret kaymakamı oldu. Bir gün Abdürrahman Paşaya sarayda bir irade tebliğine memur olmuştum. Paşa söz arasında bana dedi ki:

— Halil Rifat Paşanın bu hastalıktan kalkmıyacağı anlaşılıyor. Şayet bir emrihak vaki olur da makamı Sadaret inhilâl ederse bu hizmeti asla kabul etmemek azmindeyim. Kulağınızda bulunsun.

Çok geçmeden Halil Rifat Paşa vefat etti, zatı şahane Ragıp Paşayı ve beni Sadaret teklifi için Abdürrahman Paşanın yalısına gönderdi. İradeyi tebliğ ettim. Paşa bana yukarki sözlerini hatırlatarak ve ayni fikri muhafaza ettiğini söyliyerek teklifi reddetti. Saraya döndük. Paşanın cevabını arzettik. Hünkâr tekrar gidip ısrar etmemizi emretti. Sultan Hamit gibi bir Padişahın ısrarı kolay kolay reddolunamazdı. Abdürrahman Paşa yumuşadı. Ancak Babıalinin muamelâtına sarayın müdahale etmemesini şart olarak ileri sürdü ve bunu imzası altında bir ariza ile bana verdi. Biz bu arizayı hâmilen saraya döndük, huzura gitmek için Hünkârın dairesine doğru yürüdüm. Kapıdan içeri gireceğim sırada arkadan bir musahibin koşarak bana doğru geldiğini gördüm. Bu musahip beni aramak için dairei kitabete gitmiş, halbuki ben Kuruçeşmeden geliyordum. Musahip Ağa:

— Efendimiz acele sizi ferman buyurdular.

dedi. Süratle dairei humayuna yürüdüm. Nöbetçi arzetti. İçeri çağrıldım. Hünkâr beni görünce Abdürrahman Paşa ile mülâkatım neticesini sormadan şu sözleri söyledi::

— Şimdi mabeyinci beylerden biri hemen Kuruçeşmeye gitsin. Abdürrahman Paşayı görsün. Yalısında intizar etmesini söylesin.

Huzurdan çıktım. Mabeyinci Bekir Beyi çağırttım. Kuruçeşmeye gönderdim. Bekir Bey gidip geldi. Paşayı bulmuş, iradeyi tebliğ etmiş. Yalısında bekliyecek imiş. Bu cevabı zatı şahaneye arzettim. Ve ayni zamanda Abdürrahman Paşanın Sadareti kabul hakkındaki şeraiti havi arizayi Hünkâra takdim eyledim. Paşanın bu arizasını Hünkâr okumadan masanın üstüne koydu. Ben, Abdürrahman Paşaya Sadareti kabul ettirdiğimizi arza hazırlanıyordum. Hünkâr buna vakit bırakmadan::

— İsmet Beyi Sait Paşaya gönderdim, şimdi gelecektir.

dedi. Sait Paşaya İsmet Beyin gönderilmesi Sadaret teklifi demekti. Sait Paşanın saraya gelmesi de bu teklifi kabul ettiğine delildi. Sultan Hamit, Abdürrahman Paşaya iki teklifte kabul ettirdiği Sadareti Sait Paşaya bir teklifte kabul ettirmişti. Ben huzurdan çıkarken Sait Paşanın kartviziti geldi. Saraya vükelâ, ve vüzera ve ekâbirden herkim gelecek olsa cümlekapısı denilen büyük kapıdan içeri ayak basınca o

kapıda muhafız vazifesini ifa eden tüfekçiler dairesi:

".. . . Paşa kulunuz mabeyni humayuna geldiği maruzdur„ ibaresini havi bir kart yazarak Hünkâra takdim olunmak kaide idi.. Bu suretle zatı şahane saraya kimin ve saat kaçta geldiğini bilirdi. Sait Paşanın kartı gelince zatı şahane hattı humayunun hemen hazırlanmasını emretti. İki saat sonra Sait Paşa Sadrazam, Cemalettin Efendi Şehislâm tayin olunarak Babıaliye gittik.

Dahiliye Nazırı Memduh Paşadan şu hikâyeyi işitim: Mısırlı Prenses Zeynep Hanımefendinin zevci Kâmil Paşa bir hafta memuriyetten mahrum kalınca huzur ve rahatı kaçmış; ne yapacağını bilmez bir hale gelmiş. İkinci hafta içinde o vaktin Sadrazamı olan zat, Memduh Paşayı -ki o vakit Memduh B. idi- Kâmil Paşanın konağına göndererek uhdesine Adliye Nazırlığı tevcih olunduğunu tepşir etmiş. Kâmil Paşa bundan okadar sevinmiş ki Memduh Beyi ta salonun kapısına kadar teşyi ederek:

— Oğlum sizi temin ederim ki bu geceye kadar rahat uyuyamıyordum.

demiş. Halbuki Kâmil Paşa ilmü irfan sahibi bir zattı. Zeynep Hanımefendi fevkalâde zengindi, nazırlık maaşı araba uşaklarına bile kâfi gelmezdi.

Memduh Paşanın bu hikâyesi insanlarda ikbal hırsının derecesini gösterir. Yukarda söylediğim veçhile ben huzurdan çıkarken Sait Paşanın Mabeyine geldiğini mübeyyin kartı takdim ettikleri zaman Hünkâr yüzüme bakarak mütebessimane:

— Bu adama karşı bende bir meyil var amma bilmem nedendir?..

demişti. Halbuki bunu bilmek pek kolaydı. Sultan Hamitle Sait Paşa birçok cihetlerden biribirlerine benzerlerdi. Bu benzeyiş onları yekdiğerine yaklaştırırdı. Bu keyfiyet Sultan Hamidin şehzadelik zamanından başlamıştı. Abdülhamit Efendi, bu fevkalâde zeki adamın kendisine pek lâzım olacağını daha o vakit anlamış; Sait Paşa da fartı zekâsile vaziyeti kavramağa muvaffak olmuştu.

* * *

Sultan Hamit bir gün bana:

— Basiret emniyetin babasıdır; evvelâ basiret, sonra emniyet.

demişti. Bundan dolayıdır ki Sultan Hamit lâzım gelen bütün tedbirleri almadan hiçbir şeye ve hiç kimseye emniyet etmezdi. Padişahın en çok itimadını haiz tabirine lâyik birkaç isim saymak kabil olsa bile bunların da emniyetsizliğe uğradıkları zamanlar olmuştu. Sultan Mecidin "kuruntulu oğlum, tabirini fersah fersah aşacak derecede vehham olduğu gibi etrafındakiler otuz beş sene mütemadiyen bu vehmi arttırmış ve bununla celbi menfaati kendilerine san'at edinmiş olduklarından Sultan Hamit daima kendisine suikast edileceği, her içtimada mutlaka kendisi aleyhine sözler konuşulabileceği, hulâsa her tarafta kendine müteveccih pusular bulunduğu kanaatini zihnine yerleştirmişti. Bundan dolayıdır ki cuma günleri selâmlık alayı ve bilhassa bayram ve hırkai saadet alayları nefsi humayunu muhafaza ile mükellef o-

lanlar için bir gaile, jurnalcılar için de arzı hizmet ve celbi menfaate bir vesile olurdu.. Böyle günlerde birtakım kimseler ya faraza köprünün altında bombalar bulunduğunu haber verirler, yahut Dolmabahçe sarayının kubbesinin çatlak olduğunu yazarlar, hulâsa Padişahı bir kat daha korkutup onda memlekete karşı bir hissi tevahhuş besletirlerdi. Bu hiç aslı faslı olmıyan haberler daima hüsnü telâkki olunur, hervakit tedabiri inzıbatiye tezyit edilir ve ekseriya birçok kimselerin canı yakılırdı.

Hünkârın dairesile Hamidiye camii arasındaki mesafe pek kısa olduğu halde cuma selâmlıkları için bile mühim tedbirler alınmak âdet idi. Her cuma ordudan ve donanmadan hangi zabitler selâmlık resmine gelecek ise birgün evvel daireleri tarafından isimleri arzolunur, cuma günü memurini mahsusa bu defterlerin muhteviyatile selâmlığa gelenlerin biribirine mutabakatini sessizce tetkik eder, merasimi görmeğe gelen ecnebilerin arasına sivil memurlar ikame olunur; ondan sonra herşeyin tamam olduğu Padişaha bildirilir ve Sultan Hamit bundan sonra arabasına binerdi.

Sultan Hamidin muhafazai nefis hususundaki takayyüdatını ve bu takayyüdata gündengüne inkişaf verdiren vehammlığını bazı kimselerin celbi teveccüh ve menfaat maksadile nasıl istismar ettiklerini yukarda yazmıştım. Aşağıda hikâye edeceğim vak'a bunun bariz delillerinden birini teşkil eder:

Şehislâm Cemalettin Efendinin oğlu Ahmet Muhtar Bey saraya her geldikçe Hünkâra maruzatı hususiye ve sadakatperveranede bulunmağı ve bu suretle Padişahın teveccüh ve muhabbetini kazanmağı kendine meslek edinen simalardan biridir. Bir gün Muhtar Bey saraya gelerek seççadecibaşı İzzet Efendiye gider ve bir zarf vererek:

— Bu zarfı hemen zatı şahaneye takdim ediniz.Ereyli madenlerine ait pek mühim maruzatım vardır; vakit kaybedilmeksizin huzuru humayuna kabul istirhamında olduğumu arzediniz.

der. Seççadecibaşı İzzet Efendi bana bu meseleyi hemen ogün şu yolda anlattı:

— Zarfı efendimize takdim ettim, açıp okudular ve Muhtar Beyi huzura getirmekliğimi ferman buyurdular.

Muhtar Bey huzuru şahaneden çıktıktan sonra bir musahip gelerek beni çağırdı ve şimdi Muhtar Beyin huzurdan çıktığını ilâve etti, nezdi şahaneye gittim; Hünkâr bana şu sözleri söyledi:

— Dolmabahçe sarayının kubbesi çatlak olduğunu haber aldım. Bu halile muayedenin orada icrası tehlikeli görünüyor, tamirhane nazırı Nâzım Paşa yanına bir iki adam alıp gitsin, kubbeyi ve salonu güzelce tetkik etsin keşfi yapılsın, tamirata başlansın.

Zatı şahane Ereyli madenlerine dair bana hiçbir şey söylemedi.

Eğer Muhtar Bey hakikaten Ereğli madenine ait bir zarf göndermiş ve Padişahın huzurunda bundan bahsetmiş olsaydı Abdülhamit bana buna dair irade verirdi. Bina-

enaleyh Muhtar Beyin Dolmabahçenin kubbesine ait maruzatta bulunduğu muhakkak, bunun da ne maksatla olduğu aşikârdır. Sultan Hamide güzergâhta suikasttan, dinamitten, bombadan, bayram ve hırkai saadet alaylarında tehlikelerden bahsetmek, buna dair istihbarat ve istitlâatı havi jurnallar vermek pek revaçlı ve kârlı bir iş olduğunu Muhtar Bey pek âlâ bilirdi. Sultan Hamidin ogün Muhtar Beyden çok memnun kaldığına, bu hizmeti mükâfatsız bırakmadığına, bu doymak bilmiyen şımarık Şehislâmzadeyi yeni bir atiye ile memnun ettiğine şüphe etmemelidir. Muhtar Bey bu hakikati gizlemek ve kendini gûya devletin büyük bir menfaatini sıyanet ve hazinei millete büyük bir hizmet etmek maksadile huzura girdiğini sahifeler dolusu bir kitapla müdafaaya teşebbüs etmiş ise de Muhtar Beyin nasıl bir adam olduğunu ve ne derece iki yüzlü bir sıyaseti desisekârane ile ceplerini doldurmak sistemini takip ettiğini bilenler onun bu müdafaasının içyüzünü anlamakta güçlük çekmezler.

Sultan Hamide jurnal namı altında maruzatta bulunmak bir aralık oderece revaç kesbetmişti ki jurnalciliğın can yakmak ve hanüman söndürmek nev'inden gayriahlâkî bir hareket olduğu adeta unutulmuştu. Bu meyanda Fehim Paşayı birincilerden addedebiliriz. Fehim Paşanın babası esvapçıbaşı İsmet Bey çok halûk ve terbiyeli bir zat idi. Bilhassa tevazuu ile herkesin hürmet ve muhabbetini kazanmıştı. Fakat Hünkârdan yüzbulup şımaran ve hertürlü ahlâk ve insaniyet kaidelerini ayakaltına alan oğluna bir türlü söz geçiremiyordu. Vakıâ Fehim Paşa saray dahilinde hiç nüfuzu olmıyan bir adamdan başka birşey değildi. okadar kuvvetli tanınmış olmasına rağmen huzuru humayuna hiç girmemişti. Yalnız Sultan Hamidi en korktuğu noktadan yani veliaht Reşat Efendiden yakalamış ve bilhassa bunu kendisine iş güç edinmişti. Bir aralık gerek Fehim Paşanın ve gerek her milletten etrafına topladığı adamların ahvaline dair şikâyetler gelmeğe başladı ve bu hal Fehim Paşadan emniyetin insilâbını mucip oldu. Ancak jurnalcılığı takviye eden bir keyfiyet vardı ki o da velev bütün ihbaratı yalan dahi olsa herhangibir jurnalcının ceza görmemesi idi.

Sultan Hamit bir jurnalcıya yalan ihbaratından dolayı ceza verecek olursa istihbarat şebekesinin gevşemesinden korkardı. Bu yüzden Fehim Paşa masun kaldı. Ancak tecavüzlerini bir aralık ecnebilere kadar teşmil ettiğinden Almanya ve İngiltere sefaretleri bilvasıta ve pek müessir surette şikâyette bulundukla-rından Sultan Hamit Fehim Paşayı Bursaya teb'it etti. Maamafih orada da refahı maişeti temin olundu.

Hafiyelik denilen şey Sultan Hamidi ilkönce cülûsu müteakıp Dolmabahçeden Yıldıza nakle ve bunu müteakıp Yıldız tepelerinde ikinci fırkayı teşkile sevketmişti. Jurnalcılık hanedan arasında da taammüm etmişti. Bilhassa Vahdettin daimî jurnallarla hanedan hakkında ihbaratta bulunuyordu. Sultan Hamit

kendisini pek sever, saraya her gelişinde huzuruna kabul ederdi. Damat Paşalardan da jurnalcı vardı.

Sultan Hamit Veliaht Reşat Efendinin birtakım vesait ile el altından çalıştığına ve memlekette taraftar peyda etmek için uğraştığına kaildi. Bu kanaat sevkı ile Beşiktaş muhafızlığının bütün teşkilâtı bir taraftan Reşat Efendiyi ve diğer taraftan Çırağan sarayında Sultan Muradı karadan ve denizden, dahilden ve hariçten tarassut ederdi. Reşat Efendinin adamlarından birine tesadüf etmek bir tehlike idi. Onlarla görüşmek ise felâketle neticelenirdi. Fehim Paşa bilhassa bundan çok istifade etmişti.

Haricî siyaset:

Sultan Hamidin siyaseti hariciyede mesleki şu idi: Rusyayı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanyaya istinat etmek, Avusturyanın gözü Makedonyada olduğunu unutmamak diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları biribirine karıştırıp Bulgarlar ve Sırplar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilâf yaratmak. Sultan Hamit Rusların vakit vakit başımıza getirmiş oldukları felâketleri hatırdan çıkaramaz, onun en yakınımızda gayet büyük ve korkunç bir düşman olduğunu sık sık söylerdi. Sultan Hamidin Rusyaya karşı İngiltereden muavenet beklenemiyeceği hakkındaki kanaati sarsılmaz bir halde idi. Vaktile Ruslar Devleti aliyeye karşı gayrikabili kabul birtakım metalip serdile hudutlarımızda tahşidatı askeriye yaptıkları zaman tersane konferansında hazır bulunan İngiliz murahhası (Lord Salisbori) İngilterenin Türkiyeye muavenette bulunamıyacağını söylemişti. Bundan dolayıdır ki Rusyaya karşı idarei maslahat siyasetini takip ederdi. Rusya Çarı Karadeniz sahilindeki sayfiyesi olan Yalta sarayına geldikçe Fuat Paşa, Turhan Paşa gibi zevatı beyanı hoşamediye göndererek münasebatı dostanenin teyidine çalışırdı.

Sultan Hamidin en çok çekindiği devlet İngiltere idi. Hattâ bir aralık Hicaz hattından dolayı Akabe körfezinde tahaddüs eden mesele İngillizlerce izam edildiğinden Sultan Hamit pek telâşa düşmüştü.. İngiltere devleti zahiren devletimizin samimî dostu olduğunu her fırsatta tekrar ettiği halde Mısır üzerindeki hukukumuzu esasından yıkmağa ve Bahriahmer taraflarında birtakım hâdiseler çıkarmağa çalıştığı aşikâr idi. Bir aralık Mısırda fevkalâde komiserimiz olan Gazi Muhtar Paşadan saraya bir mektup gönderilmişti; bu mektupta Suriye üzerinden kuvvei kâfiye ile Mısıra yürümekliğimiz tavsiye ve bu takdirde muvaffakıyet ve muzafferiyet şüphesiz olup bununla İngilizlerin Mısırda ikametlerine nihayet verileceği yazılı idi.

İtalyanların Trablusgarpte tesisi nüfuza çalıştıkları ve istilâ fikirleri besledikleri anlaşılmakta idi. Roma kabinesi Trablustaki İtalyanların çocukları için bir mektep inşasına ve gene İtalyanların umuru ticariyede kolaylık görmeleri için bir banka küşadına müsaade olunması talep olu-

nuyordu. Bu taleplerin önüne geçilmek için uğraşıldığı sırada oraya kuvvei askeriye ihracı maksadile Romada bazı tertibat yapılmakta olduğu işitildi.

O vakit (M. Hanoutaux) Fransa Hariciye Nazırı idi. Paristeki sefirimize şifreli bir telgraf yazılarak hemen Hanoutaux'yu görmesi ve İtalyanların bu hazırlıkları Fransanın noktai nazarına muvafık olmıyacağı anlatılarak Paris kabinesi tarafından Romada teşebbüsat icra ettirilmesi bildirildi. Sefirimiz aldığı talimat dairesinde hareketle Hanoutaux'yu iknaa muvaffak olmuş ve Fransa hükûmeti bir taraftan Romadaki sefiri vasıtasile İtalya Hariciye Nazırına ve diğer araftan Paristeki İtalya sefirine noktai nazarımıza muvafık beyanatta bulunmuştur. Maamafih İtalyanın nagehanî bir tecavüzüne karşı Trablusa bir teşkilâtı askeriye vücude getirilmesi zarurî görüldüğünden oraya on altı bin mavzer tüfeği gönderilmiş ve ahali teşvik edilerek süvari ve piyade kıtaatı vücude getirilmişti.

* * *

Balkan devletlerine karşı takip edilen siyasetin esası bunlar arasındaki rekabet, zıddiyet ve münafeseti muttasıl körüklemek bu devletlerin anlaşmalarına imkân bırakmamıyacak meseleler çıkarmak idi. Bu hususta Sultan Hamit en ziyade Karadağ prensi Nikoladan istifade etmişti. Prens Nikola İstanbula geldiği zaman kendisine fevkalâde ikram edilmişti. Zatı şahane prense Boyacıköyünde güzel bir yalı vermişti. Sultan Hamit prensin muzayeka zamanlarında da muavenete şitap ederek kendisine iki defa 20 bin altın hediye etmişti. Karadağ prensliğinin İstanbulda M. (Bakiç) isminde bir maslahatgüzarı vardı. Prensin adamlarından olan bu zat iki hükümdar arasındaki münasebatın takviyesine çok çalışmıştı. Karadağa karşı takip edilen siyaset Sırbistan ve Karadağ hükûmetleri arasındaki rekabeti artırmaktan hâli kalmıyordu. Esasen Karadağ prensi (Nikola) nın gayei emeli Sırbistan ile Karadağı birleştirip Sırbistan Kıralı olmaktı. Bu emeli İstanbulu ziyaretinde Hünkâra da açmıştı. Sultan Hamit Prens Nikolayı meyus edip elden kaçırmamak için Prensin bu emelini idare eder dururdu.

Bulgarlar hiç rahat durmuyorlar, Makedonya meselesini gittikçe alevlendirerek müdahalei düveliyeyi celbetmeğe ve binnetice büyük Bulgaristanın teşekkülü imkânını hazırlamağa çalışıyorlardı.

Muhtelif mahallerde yapmağa karar verdikleri ihtilâllere bir mukaddeme olmak üzere Selânikte kıyam nev'inden bir harekette bulundular. Selânik şehri Rumelinin en mühim kasabalarındandı; orada her devletin konsolosu ve tebaası vardı. Bulgarlar bu kıyam esnasında ecnebilerin can ve malı zarar görbileceğini ve iş Avrupaya aksederek nihayet Makedonya meselesi orada sakin milletlerin amali dairesinde halledilmek üzere müzakeratı siyasiyeye kapı açılacağını hesap etmişlerdi.

Herne de olsa Selânik kıyamı birşey değildi. Vali bundan vaktile haberdar olup malûmat verseydi daha

çabuk bastırılır, hattâ vukuuna meydan bile verilmezdi. Selânik valisi bu hususta atalet gösterdiğinden tebdiline karar verildi. Oraya tecrübeli, çalışkan ve nüfuzlu bir vali göndermek lâzımdı.. Hasan Fehmi Paşa bu işin tam ehli idi. Sadrazam Sait Paşa dahi bu fikirde olmakla beraber Hasan Fehmi Paşanın Selânik valiliğini kabul edeceğini hiç zannetmiyordu. Hasan Fehmi Paşayı saraya davet ederek Selânik valiliğini teklif ettim. Paşa ihtiyarlığından, yorgunluğundan bahisle itizar etti.

Zatı şahane ısrar ve behemehal ikna etmekliğimi emretti. Hasan Fehmi Paşa, devletini seven ve memleketinin hayrını düşünen eski ricalden idi, işin ehemmiyetini, Avrupanın müdahale için fırsat gözettiğini, bukadar nazik bir zamanda vazifeden kaçınmanın hamiyyete muvafık düşmiyeceğini anlattım. Nihayet ikna ettim. O gün hazırlanan bir treni mahsus ile hareket etti. Hasan Fehmi Paşanın Selânik sokaklarında ufak bir jandarma zabiti gibi dolaşarak halkın heyecanını teskin ve asayişi iade hususunda gösterdiği yararlık takdir ve hürmetle zikre şayandır.

Balkanlar Sultan Hamit için daimî ve esaslı gailelerden biri idi. Burada İstatokoya halel gelecek ve bilhassa İngiltere işin içine karışacak olursa bu yangının söndürülmesi müşkül ve hattâ imkânsız olacağı kanaatinde idi. Balkan yangınının kıvılcımları payıtahta ve hattâ makamı saltanata sıçramak ihtimali vardı.

Bir aralık Bulgarların İngiltereye doğru temayül göstermeleri Sultan Hamidi fena halde korkutmuştu. Sultan Hamidin fikrine göre İngilterenin Balkan işlerine karışışı daima Türkiye aleyhine neticelenirdi; hattâ Şarkî Rumeli vak'asında Rusyadan ziyade İngilterenin parmağı olduğunu söylerdi. Bulgaristan prensi Ferdinandın nekadar ihtiras ve entrika sahibi olduğunu bildiğinden onu daima okşamak siyasetini takip ederdi. Balkanların en faal uzvu olan prens Ferdinant Makedonya üzerindeki âmâlini sahai hakikate çıkaracak siyasetine devam etmekle beraber o da Sultan Hamide cemilekârlık göstermekten hâli kalmazdı. Prens Ferdinant'tan senenin muayyen günlerinde Sultan Hamide gelen tebrik telgraflarının sonunda ve Ferdinant imzası üstünde (Abdi memlûkleri müşür) ibaresi görülürdü.

Bir taraftan da Ferdinandın annesi oğlunun başında Kıral tacı görmek sevdasile propagandadan hâli kalmazdı. Bu gaye Avusturya mahafilinin de âmâline muvafık idi.

Bunlar Yıldızca malûm olduğundan Bulgaristanın rüesayı hükûmeti daima tatyip edilirdi. Maamafih Balkan cihetinde bir harp zuhûr edecek olursa buna karşı tedariksiz ve hazırlıksız bulunmanın tehlikeleri gayrikabili telâfi olacağı bilindiğinden sarayda Mün'akit askerî komisyon —ki Seraskerin riyasetinde Müşür Etem ve Ömer Rüştü ve Şakir Paşalarla Ferik Şakir Paşadan müteşekkildi— daima ikaz olunur, her ihtimale karşı hinihacette nekadar

vakitte ne miktar asker toplanabileceği ve Rumeliden çarçabuk cemolunacak kuvvetin ne miktarda olacağı ve bunun tezyidi çaresi olup olmadığı ve Anadoludan asker yetişinciye kadar hududun muhafazası ve düşmanın tevkifi neye mütevakkıf olduğu muttasıl komisyondan sorulur, karar istenilirdi.

* * *

Bulgar çeteleri bir türlü rahat durmuyorlar, Rumelinin her tarafında asayişi ihlâl ediyorlardı. Rumeli ve bilhassa Arnavutluk ahvali —başta Avusturya Hükûmeti olduğu halde— Avrupanın şikâyetini davet etmekte ve bu şikâyetler günden güne çoğalmakta idi. Bu şikâyetlerin başlıcası jandarma ve polise ve maaş meselesine aitti. Filhakika Rumeli jandarma ve polis teşkilâtında intizam yoktu, maaşlar da muntazam verilemiyordu. Alman sefiri Baron Marşal bir defa huzurda bu cihetleri anlatmış, herşeyden evvel maaş tediyatının intizama sokulmasını tavsiye, bu suretle işin önüne geçilmek mümkün olacağını beyan etmişti.

Hünkâr bu mülâkatı Sadrazam Sait Paşaya tebliğ ettirdi. Meselenin ehemmiyeti hasebile Babıaliye muttasıl tezkere yazıyorduk. Bir gün saydım: Bu iş için gönderdiğimiz tezkerelerin adedi on biri bulmuştu. Sait Paşa umuru maliyeyi tanzim ve maaşların muntazaman tesviyesi esbabını temin için tetkikat ve teşebbüsat icra edilmekte olduğunu bildirir, bazı vazifeler için Avrupadan mütehassıslar celbini tavsiye ederdi. Bir taraftan ise meselenin ehemmiyeti gittikçe artıyordu. Hünkâr ile Sadrazam artık biribirile anlaşamaz olmuşlardı. Sait Paşa mutat olan günlerde de saraya gelmiyor, mabeyinci Arif Bey gidip geliyordu. Sait Paşanın ikbali nihayet bulmak üzere olduğu hissolunuyordu. Bir gece Sait Paşanın konağına gönderildim. Sait Paşa ertesi sabah saraya geleceğini söylemişti. Fakat hissolunuyordu ki işler sarpa sardığı için Sait Paşa mes'uliyet yükünü atmak yolunu arıyordu. Esasen Paşanın âdeti bu idi: Müşkül zamanlarda vazifeden kaçınır, fakat bir defa iş başından uzaklaşınca tekrar mevkie gelmek yollarını arar dururdu. Sait Paşanın konağından saraya avdetimde mabeyinci Ragıp Paşanın Ferit Paşaya gönderilmiş olduğunu öğrendim. Ferit Paşa bir müddet evvel Konya valiliğinden İstanbula getirilmiş, Mercii tetkik komisyonu adlı bir teşekkülün başına geçirilmişti. Bu vazife Ferit Paşayı İstanbulda büyük bir mevkie getirmek için bir nevi hazırlık demekti. Mabeyinci Ragıp Paşanın Ferit Paşaya gönderilmesi Sadaret tevcihi halinde marzii âliye muvafık hizmet edeceğine dair teminat senedi almaktı. Sultan Hamit bu kabîl senetler, taahhütler, imzalarla bir adamın rabıtası temin edileceği zehabını taşırdı. Ferit Paşanın mahiyetini bilenler kendisinin Sadaret sandalyesine oturmak için bir değil, binbir senet imzalamakta bir dakika tereddüt et-

miyeceğini takdir ederler. Hulâsa ferdası gün Ferit Paşaya Sadaret tevcih ve Nişantaşındaki Cevat Paşa konağı ikametine tahsis olundu.

Ferit Paşa Avlonyalıdır. Adliye memuriyetlerinde ve Şûrayı Devlet azalığında bulunmuş, Halil Rifat Paşanın sadaretinde Konya valiliğine tayin edilmişti. O aralık ikinci kâtip İzzet Paşa da Şûrayı Devlette aza idi. Ferit Paşanın İzzet Paşa ile münasebeti ve Yıldız saraymda her ikisinin yekdiğerile şayanı dikkat derecede ülfet ve ünsiyeti bundan neşet etmiştir.

Ferit Paşa Şûrayı Devlette iken İzzet Paşa ile fena halde bozuşmuş, adeta kavga etmişti. İkisi de saraya gider gelir ve Hünkâra ahval hakkında haber verir takımdan oldukları için bu kavga saraya kadar aksettirilmişti. O zaman rivayet olunduğuna göre bu iki saray adamının artık biribirinin yüzlerine bakacak halleri yoktu. Herkes bunları yekdiğerinin can düşmanı tanırdı. Ancak Ferit Paşa Sadrazam olduktan sonra sarayda tutunduğu el İzzet Paşa olmuştu. Buna birçok kimseler hayret ettilerse de Ferit Paşanın ahlâkını bilenler hiç müteaccip olmadılar. Ferit ve İzzet Paşaların biribirlerile ne derece ve nekadar kolay uyuştuklarına atideki mesele ile bizzat şahit olmuştum. Bir gün, şimdi hatırımda kalmıyan bir meseleden dolayı, İzzet Paşa Hünkâr ile Sadrazam arasında bir vasıtai tebliğ ve muhavere olmuştu.O mesele Hünkârın istemediği şekilde cereyan etmekte idi. İzzet Paşa Sadrazamın Hünkârca hoşa gitmiyen mütalealarını getirip arzederken Sadrazamın noktai nazarı yanlış ve Padişahın mütaleası musip olduğunu da söylemekte idi. Hünkâr bir daha İzzet Paşayı gönderdi. İzzet Paşa gittikten sonra:

—Şimdi görürsünüz, bu defa Sadrazam ile beraber olur, o fikirle gelir.

dedi ve filhakika öyle oldu. İzzet Paşa bu sefer gelişinde ağzını değiştirmiş, Sadrazamın noktai nazarını terviç eder bir lisan takınmıştı.

Ferit Paşa Konya valiliğinde iken oranın imarına müteallik birçok icraata başlamış olduğu söylenirdi. Ancak kendisi bu resmî icraatından ziyade hususî iş'arat ve ihbaratile saraya hulûl etmişti. Bilhassa Konya Mevlevî dergâhı şeyhinin tarassudu ahvali hususunda gösterdiği dikkat ve ihtimam Ferit Paşa için vesilei ikbal olmuştu.

Malûm olduğu üzere Sultan Hamidin pek sıkı bir surette tarassut ettirdiği zevattan biri de Veliaht Reşat Efendi idi.

Saltanatın kendi elinden gitmesinde herkesten ziyade veliahtın menfaat ve alâkası olduğunu ve mazide Padişah aleyhindeki entrikaların hep veliaht dairelerinde yapıldığını bildiği için gerek Reşat Efendi gerek onun tablakârlarına varıncıya kadar bütün adamları tarassut ettirilirdi. Okadar ki Reşat Efendinin terzisi olan Beyoğlundaki (Vidoviç) in dükkânına girmek bile teh-

likeli idi, çünkü orada veliahtın adamlarından birine tesadüf olunabilirdi. Veliaht Reşat Efendi mevlevî tarikatine mensup olduğundan Sultan Hamit mevlevîlerin en büyüğü olan Konyadaki Çelebi Efendi ile Veliaht Reşat Efendinin arasında sıkı münasebet olabileceği zehabına düşmüştü.Hünkâra o kanaat gelmişti ki Reşat Efendi Konyada Çelebi Efendi delâletile memleketin sair noktasındaki mevlevîleri kendisine celbedebilir, bu suretle kuvvetli taraftarlar meydana çıkar ve herhangi bir harekete önayak olur. Bu itibarla Çelebi Efendinin ahval ve harekâtı mütemadiyen tarassut altında tutulmakta ve birçok kimselerin bu yüzden canını yakmakta idi.

Veliahta karşı Hünkârın fazla vehmini bilen birtakım jurnalcılar Reşat Efendiye ait mevzuları yakalayınca fırsat kaçırmazlardı. İstanbulda memur bulunduğu zamanlar bu hakikati öğrenmiş olan Ferit Paşa da Konya valiliğinde Çelebi Efendi yolile hayli yükseklere çıkabileceğini kestirmişti.

Yukarda söylediğim veçhile Ferit Paşa Şûrayı Devlette olsun, Konya valiliğinde olsun kazandığı teveccühü vazifei memuriyetini ifada gösterdiği liyakat ve gayrete değil, zatı şahanenin mizacına hizmet hususundaki meharet ve kabiliyetine medyun idi. Makamı Sadaret gibi en yüksek mevkie ve ikbalin zirvesine çıktığı halde bile bu huyundan vazgeçemiyordu. Ferit Paşa mühim bir devlet işine ait herhangibir tezkerenin altına imzasını attığı zaman değil, adi zabıta raporu kabîlinden bir jurnala imza koyduğu zaman hakikî şahsiyetini gösterirdi. Bunun birçok misali olmakla beraber yalnız bir tanesini zikredeceğim:

Malûm olduğu üzere Sultan Hamit "evlerde toplanma„ ların düşmanı idi. Ekâbir konaklarındaki içtimaları tarassut ettirirdi. Hattâ Beyoğlunda (Serkl Doryan) a ve o vakit (İngiliz klübü) namile maruf olan şimdiki (İstanbul klübü) ne her akşam kimlerin geldikleri Beyoğlu mutasarrıfı tarafından muntazaman ihbar edilmek usulden idi.

Hünkâr kimlerin evinde "toplanma„ lar olduğunu, buraya kimlerin gelip gittiğini bilmek isterdi. Sultan Hamidi bukadar şiddetli ve sıkı tedbirlere sevkeden sebep, maziye ait hatıraları idi.

Filhakika Sultan Hamit, vaktile amcası Sultan Azizin ve büyük biraderi Sultan Muradın tahttan indirilmelerine Sadrazam konaklarında, Şehislâm yalılarında aktedilen içtimalar ve müzakereler neticesinde karar verildiğini biliyordu. Kendisinin de ayni akıbete uğraması ihtimali olduğunu bir dakika bile hatırından çıkarmazdı. Hünkârın bu hususlaki evhamını bilen birtakım gayretkeşler içtimaların en masum ve meşrularına da müdahale ederler, hattâ sünnet düğünü cemiyetlerine bile ilişirlerdi.

Ferit Paşa bu tarz ihbaratta bulunmanın Sultan Hamit nezdinde memnuniyetle telâkki olunduğunu

bildiği için Nişantaşındaki Sadaret konağından tıpkı bir zabıta memuru gibi komşularını tecessüs eder ve bu meyanda Münire Sultanın zevci Salih Paşanın hiç eksik olmıyan ziyaretçilerini Padişaha bildirirdi. Bir gün Hünkâr beni çağırarak Münire Sultanın kâhyası Hafız İbrahim Efendiyi saraya davet etmemi ve Sultanın dairesinde fazla toplanmalar olduğunu ve bunun iyi bir şey olmadığını söylememi tembih etti. Ayni zamanda Beşiktaş muhafızı Vâsıf Paşaya tbligat ifasına memur edildim. Vâsıf Paşa bu tebligatımı dinledikten sonra şu sözleri söyledi:

— Artık bizim tarassut memurlarımıza iş kalmadı. Sadrazam Paşa bu vazifeyi mükemmel surette yapıyor. Muttasıl jurnal verip duruyor.

Ferit Paşa daha Konya valisi iken Anadolu şimenfifer hattı münasebetile Almanya sefiri Baron (Marşal) in gözüne girmeğe çalışmış ve muvaffak olmuştu. Alman siyasetinin o zamanlar mevkii kuvvetli idi. Alman dostluğuna atfedilen kıymet ve ehemmiyet itibarile bahusus Baron (Marşal) gibi dirayetli ve mergup bir Alman sefirinin hüsnü şehadeti elbette müessir ve müsmir olurdu.

Ferit Paşa tab'an son derece hasis olmakla beraber Baron (Marşal) a ve zvcesine hediyeler takdim etmekten ve Alman menafiini sıyanet hususundaki işgüzarlığını bu suretle zarifane ve cemileperverane muamelelerle itmam eylemekten hâli kalmazdı. Ferit Paşanın bu tedbiri nihayet tesirini gösterdi, bir defa Baron (Marşal) huzuru şahanede Konya valisini uzun uzadıya methü sena etti.

Artık Ferit Paşanın İstanbula getirileceği ve sadaret makamına kadar çıkarılacağı hissolunuyordu. Filhakika çok geçmeden Babıalide (mercii tetkik komisyonu) namile bir vazife teşkil olundu ve Ferit Paşa Konyadan getirilerek bu vazife başına geçirildi. Bu vazife mahza Ferit Paşayı yakında bulundurmak ve vakti hulûlünde tasavvur buyrulan hizmet tevcih edilebilmek için ihdas olunmuş lüzumsuz biryeşdi.

Sait Paşa ise esasen bundan kuşkulanmakta idi. Bir akşam üstü Hariciye Nazırı Tevfik Paşa dairei kitabete geldi. Nazırlar tarafı şahaneden sureti mahsusada çağrılmadıkça pazartesi ve perşembeden maada günlerde saraya gelmezlerdi. Hele Hariciye Nazırının hilâfı mutat ve geç vakit saraya gelmesi ancak çok ehemmiyetli bir hâdise neticesinde olabilirdi. Ben de telâş ettim ve sebebi ziyaretini merak ile sordum. Tevfik Paşa şu sözleri söyledi:

— Ferit Paşa için geliyorum. Sadrazam bu biçareye hiç iş vermiyor. Çok fena bir vaziyette kaldı. Dün bana gelmişti, adeta ağlıyordu. Merhameti şahaneye iltica ettiğini söyledi, benim tavassutumu rica etti, haline acımamak kabil değil, onun için bu hususu arzettirmeğe geldim.

Bundan daha çocukça bir hareket nasıl tasavvur olunabilir? Bir Hari-

ciye Nazırının geç vakit ve muatat hilâfı saraya gelmesi sebebini Hünkâr benden soracak olursa: "Ferit Paşa kulunuza iş vermiyorlar. Ağlıyormuş, Hariciye Nazırı Paşa bundan dolayı sefaatte bulunmak için gelmiş„ diyebilir miyim? Diplomasimizin başında bulunan bir zatın bu yaptığı şey kocaman bir gaf değil de nedir? İşin fenalığı şundaki Hariciye Nazırı Paşa Mabeyin kapısından içeri girer girmez muhafız tüfekçiler onun kartını Hünkâra takdim etmişlerdi. Binaenaleyh ben Tevfik Paşanın bu manasız ve lüzumsuz ziyareti sebebini nasıl arzedeceğimi düşünürken bir musahip gelerek huzura çağırdı. Şimdi ne yapmalı? Canımın sıkıntısını saklıyamıyarak Tevfik Paşaya:

— Paşa Hazretleri, mahza bu iş yapmalı? Canımın sıkıntısını saklıbilmem nasıl olur?

Dedim. Tevfik Paşa da yaptığı gafın farkına varmıştı. Nihayet o gün İngiliz sefiri ile bir iş için vuku bulan mülâkatı tafsilâtı ile bildirmek üzere gelmiş olduğunu arza karar verdik. Huzura gittiğim zaman Padişaha bu suretle arzettim ve öteki meseleden bittabi bahsetmedim.

Sadrazam Ferit Paşa Sadaret vakavı ile hiç mütenasip olmıyacak derecede dedikoducu idi.

Herkesin ahvali hususiyesile, servetile, sarfiyatile uğraşır, karıştırıcılıktan bir zevkı mahsus duyardı.

Gümrük resmine yüzde üç zam mukabilinde gümrüklerimize ecnebi kontrolu vaz'ı ve istiklâli devletin mühim bir darbeye uğraması onun zamanı Sadaretine musadiftir. Rumeli müfettişi umumîsi Hüseyin Hilmi Paşanın muvaffakıyetsizliği için onun iş'aratını kasten tehire uğrattığı görülüyordu.

Hüseyin Hilmi Paşa memur meslekinden yetişmiş ve memuriyet disiplini içinde büyümüş bir zat olduğu halde Babıaliden gördüğü müşkülât üzerine bir aralık her işi saraya yazar olmuştu.

Ferit Paşanın pek büyük gayretle iltizam ettiği mesailden biri de tevhidi düyun projesi idi. Bu projeyi tasdika Hünkârı imale için hadsiz hesapsız maruzatı vardır. Osmanlı Bankasının ve Düyunu Umumiye meclisinin çok hararetle arzu ettikleri bu işi terviç etmek için Ferit Paşanın sarfettiği mesai hayli müddet akim kalmış, zatı şahane bu projeyi tasdika yanaşmamış idi. Ferit Paşa bir taraftan resmî ve hususî mazbata ve tezkerelerle bunu sık sık arzeder; diğer taraftan mabeyne geldikçe İzzet Paşa vasıtasile veya huzura kabul olunduğu zaman şifahen maruzatını teyit ederdi.

Ferit Paşanın Sadareti hayli devam etti. Fakat devlet işlerinde hiç dirayet ve faaliyet gösteremedi, bilâkis ortalık gittikçe fenalaşıyordu.

Arnavutlar hükûmetin evamir ve mukarreratını dinlememek tarzında harekete başlamışlardı. Yeni bir gaileye, yeni bir vesilei müdahaleye meydan vermemek içinArnavutlukta tedibatı askeriye icrasına mecburiyet hâsıl oldu. Konyada büyük işlere başladığı ve icraat sahibi olduğu söylenen Ferit Paşa Sadarette hiç-

bir eseri faaliyet gösteremiyordu. Müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşanın Babıaliye yazdığı tedabiri ıslahiye akim kalmakta idi.

Ferit Paşanın Hünkâra karşı tuttuğu meslek, tabasbuskârane bir itaat ve her suretle marzii âliye tevfikı hareket olduğu halde saray haricinde şuna buna hep sarayın aleyhinde, işlerin fenalığından, jurnalcılığm mazarratından şikâyet eder dururdu. Bu iki yüzlü politika onun istikameti ve ciddiyeti hakkında bazan ötedenberi işitilen şayialara sebep olmuştu. Bir aralık Ferit Paşanın saraya kafa tuttuğu bile söylenmekte idi. Halbuki kafa tutmak şöyle dursun muhafazai mevki için günden güne tabasbusu çoğalttığı bir hakikat idi.

Ferit Paşa bir taraftan İzmir valisi Kâmil Paşa ile hasbıhal yollu muhaberelerde bulunarak saraya dair bir takım imalarda bulunur, diğer taraftan Kâmil Paşanın ahval ve harekâtı şüpheyi dair olduğunu ve İzmirde bırakılması münasip olamıyacağını ikide bir arzeder dururdu. Esasen Hünkâr da bu fikirde idi. Kâmil Paşanın İngilizlere fartı temayülü Sultan Hamidin insilâbı emniyetini mucip olmuştu. Ferit Paşa bu ciheti de bildiğinden Kâmil Paşa aleyhindeki ihbaratile Padişahın efkâr ve temayülâtını büsbütün okşamakta idi. Nihayet Sultan Hamit Kâmil Paşayı İzmirden kaldırıp daha emin bir mahalde ikamete memur etmeğe karar verdi. Fakat bu kabîl icraatını resen yapmayıp resmî makamların istizanı üzerine yapmak, yani mes'uliyeti hiç üzerine almayıp icabında (Babıali öyle münasip görmüş, ben de tasdik ettim) diyebilecek pürüzsüz bir vaziyete çekilmek Sultan Hamidin ötedenberi dikkatle takip ettiği bir siyaset olduğundan Kâmil Paşanın Radusta ikamete memur edilmesini de Babıaliden bir tezkere ile istizan ettirdi. Ferit Paşa böyle bir tezkere takdimi için kendisine verilen emri derhal infaz etmişti. İrade çıktı, Kâmil Paşaya tebliğ olundu, fakat Kâmil Paşa Radosa gitmemek için İzmirdeki İngiliz konsoloshanesine kaçtı. Paşayı konsoloshaneden çıkarmak için birçok muhaberat cereyan etti. Kâmil Paşa kuvvetli teminat verilmedikçe konsoloshaneden çıkmağa muvafakat etmiyordu. Nihayet istediği teminat verildi ve konsoloshaneden çıktı.

Ferit Paşa karışık ve karıştırıcı bir politika ile muhafazai mevki yolunu tutmuştu. Nihayet iş o raddeye gelmişti ki bir Sadrazamda bulunması lâzım gelen vakar ve ciddiyetten kendisinde hiçbir eser kalmamıştı. Saraya egldiği ve bilhassa huzura kabul olunduğu günler herkes "Bakalım Sadrazam gene ne marifetler gösterecek?„ diye soruştururdu. Ferit Paşanın "ihbaratı sadakatkâranesine„ tavassut eden zat ibriktarbaşı Kâmil Ağa idi. Bu nevi maruzatı Hünkâra yetiştirmekte pek mahir ve bu kabîl işlere son derece teşne olan bu Kâmil Ağa sarayda Ferit Paşanın en çok sevdiği adamdı. Kâmil Ağa ümmî ve iptidaî insanlardan idi. Osmanlı imparatorluğunun en büyük memuru olan bir

zatın Kâmil Ağa gibi bir insan ile bu derece sevişip kaynaşması Paşanın efkâr ve hissiyatını ispata kâfidir.

Sultan Hamit, Ferit Paşanın bu "ubudiyetkârane ve sadakatperverane,, hizmetinden memnun olmakla beraber devlet işleri noktasından hiç bir kıymeti olmadığını anlamıştı. Sadrazam Paşa, dedikoduculuğu ile, televvünü efkârı ile Hünkârı düşündürmeğe başlamıştı. Zatı şahanenin sözlerinden, Babıâlinin bazı maruzatına karşı aldığı vaziyetten Ferit Paşanın son günleri yaklaştığı ve Sait Paşaya doğru yeniden bir temayül uyandığı anlaşılıyordu. Ancak haricî siyasette olduğu gibi dahilî siyasette de istatükonun muhafazasına taraftar olan Sultan Hamit kabinede sık sık tebeddüllerden hoşlanmazdı. Sait Paşa ise kabinede serasker Rıza Paşa ile hiç sevişmezlerdi. Hünkâr Rıza Paşadan memnundu; ordunun idaresini Rıza Paşa gibi tecrübe edilmiş ve sadakati hakkında emniyeti tamme hâsıl olmuş bir zattan alıp başka birine vermek Hünkârın kolay yapabileceği işlerden değildi. Bundan dolayı Hünkâr kararını veremiyordu.

Ferit Paşanın Sadareti sonlarına doğru Sahip Molla Beyin başından bir felâket geçmişti. Sahip Molla Bey haşin mizaçlı tok sözlü, düşündüklerini açıktan söyler, efkâr ve hissiyatını saklamağa lüzum görmez bir zat idi. Bu halleri Hünkârca malûm olduğundan Sultan Hamit Sahip Molladan hoşlanmazdı. Günün birinde Hünkârın itimat ettiği jurnalcılardan biri Sahip Molla aleyhinde bir ihbarda bulunmuştu. Bu jurnalda Sahip Mollanın Metr Salem vasıtasile Avrupadan evrakı fesadiye almakta olduğu bildiriliyordu. O devirde evrakı fesadiye getirip dağıtanlar, alıp okuyanlar daimî bir tarassut altında idiler. Postahaneler, gümrükler bilhassa bu evrakın memlekete girmemesine nezaretle mükellef bulunuyorlardı.

Memaliki ecnebiyedeki sefirlerimizin en mühim vazifelerinden biri de evrakı fesadiye hakkında Hünkâra malûmat vermekti. Memleket ve bilhassa Sultan Hamidin şahsı aleyhinde yazıları ihtiva eden gazete, mecmua ve kitaplar intişarları akibinde sarayın malûmu olur, derhal dört tarafa emirler verilerek bunların memleket dahiline sokulmamaları esbabı temin edilirdi. Cebinde, evinde veyahut yazıhanesinde bu kabil evrakı fesadiye zuhûr ettiğinden dolayı canı yakılmış insanlar hadsiz hesapsız idi. Sultan Hamit, bu evrakı fesadiyenin memleket dahilinde intişarını doğrudan doğruya şahsı aleyhinde bir hareket telâkki eder, Avrupadaki serbest fikirlerin bu vasıtalarla memleketimizide revaç bulmamasına çalışırdı.

Sahip Molla aleyhine verilen jurnal derhal tesirini gösterdi: Çerkes Mehmet ve Tatar Şakir Paşalar Molla Beyin yalısında taharriyat icrasile bulacakları evrakın celbine memur edildiler. Şakir Paşa böyle şeylerde fazla işküzarlık gösteren

bir adamdı. Hilkaten katı yürekli olduğu için eline bir fırsat geçince kıyasıya ileri gider ve sebep olacağı elem ve felâketleri hesap etmezdi. Sahip Molla işinde de böyle hareket etti ve yalıda çıkan evrakın takdimi münasebetile mübalâğalı maruzatta bulundu.Sultan Hamit için bundan iyi fırsat olamazdı. Hemen ogün, Sahip Molla Beyin rütbeyi ilmiyesinin mülkiyeye bittahvil bir mutasarrıflığa izamını emretti ve bu irade derhal Babıaliye tebliğ olundu. Şurası muhakkak idi ki bu tarzda bir irade alan Ferit Paşa azamî süratle hareket edecek ve Molla Bey Anadolu içerlerinde ve mümkün olduğu kadar İstanbuldan ve sahilden uzak bir yere bir mutasarrıflığa gönderecekti. Memleketimizin en asil ve muhterem ailelerinden birine mensup ve fezaili ahlâkıyesi maruf olan Sahip Molla Beyin bir iftiraya, bir mubalâğaya, hulâsa bir işgüzarlığa kurban gittiği, daha doğrusu Tatar Şakir Paşanın zulmüne uğradığı anlaşılıyordu. İkinci bir tahkikat ile bu cihet meydana çıktı. Bunu da zatı şahaneye arzettim. Sultan Hamidin sert ve merhametsiz tarafları olduğu gibi yumşak ve şefkatli noktaları da vardı. İkinci tahkikat hakkındaki maruzatım birinci jurnaldan daha çabuk tesirini gösterdi. Sahip Molla hakkındaki tezkerenin gerialınmasını irade etti. Hâlâ hatırımdadır: Bu, perşembe günü oluyordu. Aldığım iradeyi Ferit Paşaya telgrafla tebliğ ettim. Ferit Paşa verdiği cevapta ilk iradeyi mevkii icraya koyduğunu, tezkereyi teşrifat dairesine göndermiş olduğunu, devair kapandığı için bunu aratıp çıkarmağa imkân olmadığını, kendisinin de esasen Molla Beyin mutasarrıflığı hakkındaki tezkereyi takdim etmiş bulunduğunu arzetti. Ertesi gün cuma olmasına rağmen teşrifat dairesi memurunu buldurdum, kalem odasını açtırarak birinci tezkereyi geri getirttim. Mutasarrıflık hakkındaki istizan tezkeresi de Babıaliye aynen iade olundu. Ferit Paşanın, Sahip Molla gibi bir şahsiyeti felâkete gönderen bir iradeyi tenfiz hususunda gösterdiği bu isticalin mânası şudur: Ferit Paşa bu tarz iradeleri infaz ve tatbik hususunda Hünkârın memnuniyetini mucip olacak bir tehalük göstermeği ubudiyet ve merbutiyet icabı addetmektedir.

Midilli hâdisesi:

O devrin garip olduğu kadar ibrete şayan meselelerinden biri Midilli vak'asıdır. Bir sabah Midilli mutasarrıfı Reşit Paşanın beni telgraf makinesi başına çağırdığını haber verdiler. Gittim. Reşit Paşa bir Fransız filosunun Midilli önüne geldiğini ve amiralin karaya çıkardığı bir müfreze bahriye efradile Midilli gümrüğünü işgal ettiğini ve keyfiyeti Babıaliye bildirmiş olduğunu söyliyerek bu vaziyet karşısında nasıl bir hattıhareket takip edeceğini istizan etti.

Keyfiyeti derhal Padişaha arzettim.

Mesele şundan ibaretti: Fransa tebaasından (Lorando) namında bir zatın hazineden mühimce miktar bir matlubu vardı. Buna dair mahkemeden bir de ilâm istihsal etmişti. Hazinei maliye bu parayı hernedense vermiyordu. Mesele saraya da aksetmişti. Fransa sefiri Müsyü (Konstan) Hariciye Nazırı ve Sadrazam nezdinde müteaddit teşebbüsler yaptığı halde parayı tahsil etmek kabil olamıyordu. Müsyü (Konstan) bir aralık bu teşebbüslerinde daha müessir ve acı bir lisan kullanmağa başladı: İlâma merbut bir alacağın tahsil olunamaması ve Fransa tebaasından birinin hukuku tanıttırılmaması matbuatça türlü türlü neşriyata sebebiyet vermekte olduğunu ve alacak sahiplerini hükûmete müracaatle şikâyet etmekte bulunduklarını ve bu keyfiyetin Fransa efkârı umumiyesinde suitesirlere yol açtığını söyledi. Bu mükerrer teşebbüslerden bir netice çıkmadığını gören Müsyü (Konstan) Hünkârdan bir mülâkat istedi ve bir cuma günü selâmlık alayından sonra huzura girerek Babıâliden şikâyet yollu bir lisanla meseleyi anlatı. O gün Sadrazama bir irade tebliğ olundu. Ancak bu da neticesiz kaldı.

Diğer taraftan Sultan Hamit Adliye Nazırı Abdürrahman ve İzzet ve Ragıp Paşalardan mürekkep bir komisyonda meselenin tetkikini emretti. Sefir Müsyü (Konstan) bu aralık gelmişti. Adliye Nazırı Abdürrahman Paşaya tevcihi hitap ederek:

— Paşa Hazretleri, mahkeme ilâmına merbut bir alacağın tahsil olunamamasını ve bir ilâmın icrasız kalmasını siz, Adliye Nazırı sıfatile nasıl tecviz edebilirsiniz?

dedi. Bittabi Abdürrahman Paşa bu suale verecek cevap bulamamıştı. Bu alacak meselesinin mahkemeden sâdır olmuş bir ilâm bulunmasına rağmen tesviye olunamaması, daha doğrusu bunun tesviyesi lüzumuna dair sarih bir hatve atılmaması korkudan mütevellit idi. Vaktile Lorandodan alınmış olan bu para Sultan Azizin hal'inde kullanılmıştı. Bunu ortaya atmak şöyle dursun, bahsini etmek bile tehlikeli birşeydi. O devirde ağıza alınmaları bile caiz olmıyan kelimelerden biri de (hali) idi. Telâffuz itibarile (hal')e benzediği için (hal ve tesviye) tabiri kullanılamaz, bunun yerine (faslü tesviye) denilirdi. Nasıl ki (Hamit) adlılara (Hâmit), (Murat) adlılara (Mirat) derlerdi. Hangi cür'etli nazır veya Sadrazam çıkıp ta Padişaha:

— Bu parayı amcanızı hal' etmek için istikraz etmişler.

Yollu maruzatta bulunabilirdi? Demek ki herhangibir sarraftan veya bankadan para istikraz edilerek bir padişahı hal' etmek mümkündür; bu ihtimal varidi hatır olunca Sultan Hamit aleyhinde ayni tedbire tevessül olunmağa ne mâni var? İşte tethiş siyaseti altında yaşıyan o devrin ricali bu mülâhazaları gözönüne getirerek kendi nefis ve mevkilerini sıyanet için bu Lorando işini sürün-

cemede bırakıp duruyorlardı.

O aralık Rıhtım şirketile de bir ihtilâf hâdis olmuştu. Bunun üzerine Fransa sefareti Fransız menafiinin haleldar edilmekte olduğu iddiasile Fransa Hükûmetini tahrik etti ve teşebbüsatı siyasiye yolundan tazyiki siyasî yoluna geçilmeğe Fransa Hükûmetince karar verildi. Bu karar üzerine Müsyü (Konstan) hükûmeti metbuası tarafından geri çağrıldı. Münasebatı siyasiyenin nev'ama inkıtaı demek olan bu kararı Müsyü (Konstan) Hariciye Nezaretine tebliğ etti. Keyfiyet zatı şahaneye arzolundu. Hünkâr bunun üzerine Müsyü (Konstan) ı saraya davetle huzuruna kabul etti ve bu mesele hakkında kendisile uzun uzadıya görüştü. Sultan Hamit, sefiri iknaa muvaffak olamamış olacak ki ertesi gün Müsyü (Konstan) İstanbulu terketti.

Bu Lorando işile sarayda İzzet Paşa, hariçte de Selim Melhame Paşa çok meşgul oluyorlardı. (Lorando) nun alacağı namı altında hazinei maliyeden istenilen ve faizi mürekkebinin ilâvesile fahiş bir yekûna iblâğ edilen paradan o vakit birçok kimselerin müstefid oldukları dillerde dolaşan bir hakikattir. Ceplerine girecek üç beş kuruşa kavuşmak için bir adanın Fransız donanması tarafından işgaline ve haysiyeti devletin açıktan açığa ihlâline lâkayit kalmak o zamanın ahlâkını gösteren parlak bir misaldir.

Müsyü (Konstan) ın azimeti günü zatı şahane Teşrifat Nazırı İbrahim ve Selim Melhame Paşaları Sirkeci istasyonuna göndererek sefiri iknaa çalışmalarını emretti. Hükûmeti metbuasından aldığı emir ve talimat üzerine İstanbulu terketmeğe hazırlanmış ve istasyona kadar gelmiş olan bir sefirin geri dönmesi gayrikabil olduğu malûm iken Sultan Hamidin bu çareye neden tevessül ettiği bilinemez. Nitekim Müsyü (Konstan) Hükûmeti seniye hakkındaki hissiyatı dostanesine dair teminat vererek ve fakat hükûmeti metbuasından almış olduğu talimat haricine çıkmağa imkân olmadığını söyliyerek gitti. Sefir, maslahatgüzarlıkla kalan sefaret müsteşarının teklif edeceği sureti tesviye Babıalice kabul olunduğu halde ortada mesele kalmıyacağını, kendisinin de az zaman zarfında İstanbula döneceğini ilâve etti.

Sefirin buradan hareketi ile donanmanın Midilliyi işgali yekdiğerine merbut ve evvelden mukarrer şeyler idi. Meselenin aldığı hâd ve gayritabiî şekil üzerine Babıali ile sefaret arasındaki müzakerat ilerledi ve nihayet esasından haksız olmamakla beraber miktarı itibarile çok muhtekirane bir dereceye çıkarılan Lorando alacağı halledildi. Midilli işgali çok sürmedi, derhal mutasarrıfa bir telgraf yazarak meselenin faslu tesviye edildiğini ve keyfiyeti sefaretten sorup anlıyabileceğini amirala tebliğ etmesi bildirildi. Filhakika sefaretten amirala bu yolda tebligat vuku bulmuş ve donanma Midilliden çekilip gitmişti.

Sultan Hamidin devri saltnatına ait neşriyat, ekseriyeti itibarile, o devrin hakayıkını bilmiyen ve bütün malûmatı kıymetsiz dedikodulara istinat eden kimseler tarafından yazılmış eserlerdir. Bu eserler okunduğu zaman insana öyle gelir ki Abdülhamit devrinin bütün seyyiatı Padişaha aittir. Vakıâ Sultan Hamit çok müstebit bir padişah idi; hayat ve saltanat onun için bir gaye idi; bu gayeyi tehlikeye düşüreceğini zannettiği her hâdiseye karşı son derece müteyakkız bulunur ve her köşede bu gaye aleyhine kurulmuş pusular tasavvur ettiği için her ne pahasma olursa olsun "selâmet ve emniyet tedbirlerine,, müracaat ederdi. Ancak şurasını da itiraf etmek lâzımdır ki Abdülmecidin "kuruntulu oğlum,, dediğ Abdülhamit Efendiden o tanıdığımız Sultan Hamidi çıkaracak sebepler yalnız onun vehmi, korkaklığı, hayat ve saltanat sevgisi değildir. Memleketin en ucra köşesinden sarayın en kuytu noktalarına kadar her tarafa girmiş bir sefaleti ahlâkıye vardı ki bu nihayet bir sel halini alarak Padşahı önüne katıp götürmüştü. Tarih eğer bir mahkeme ise bütün şehadetler onun müvacehesinde ifade edilmek lâzımdır; Sultan Hamit devrinin tarihini yazacak müverrihler için bu şehadetler son derece kıymetli olmak lâzım gelir. Ben o devrin en yüksek tarassut mevkilerinden birinde ve bütün devlet işlerinin Padişaha gittiği yolun ortasında bulunduğum cihetle bazı notlarımı lâalettayin ve sıra gözetmiyerek berveçhi ati yazıyorum:

Sultan Hamit zamanında terfiler, nişanlar, taltifler, hep saraydan çıkar, devletin şirazesi sarayda bozulur denilmektedir. Evet, bunda bir hakikat vardır. Lüzum ve ihtiyaç gözetilmeksizin,bütçenin vaziyeti ve hazinenin istitaati nazarı dikkate alınmaksızın hergün birçok terfiler yapılır, maaşlar arttırılır, nişanlar tevzi olunurdu. Fakat mubalâğasızca iddia edebilirim ki bunların ancak yüzde onu Hünkârın karibasından çıkardı. Yüzde doksanı en muacciz dilenciler gibi padişaha muttasıl arizalar yazıp duran rical ve ekâbirin bu mütevali müracaatleri neticesinde verilmiş şeylerdi. Amma denilecek ki Padişah arzu etse buna meydan vermezdi. Ancak düşünmeli ki Sultan Hamit hilkaten vehham ve korkaktı. Ve onun tahta gelmesini icap eden hâdisat bu vehmi bir kat daha arttırmıştı. Her an ve dakika hayatına suikast yapılabileceğini, her an ve dakika tahttan indirilmes ihtimali olduğunu göz önünde tutan Sultan Hamit, kendisinin arzusuna muvafık surette teessüs eden bir şebekenin çarnaçar zebunu olmuştu. Müstebit hükümdarların hiçbiri kendisini bu şebekeden kurtaramamış, hiçbiri bunsuz yaşıyamamıştır. Bu şebeke içinde namuslular namussuzlar, iyiler kötüler, sâmimîler, riyakârlar, hulâsa her çeşit insanlar vardır. Bunlar bir iradesile devlet hazinesinin kapıları açılan, bir emri ile insanları en yüksek mer-

tebelere çıkaran, bir sözü ile göğüsleri sırmaya ve nişana garkeden bir hükümdardan elbette istifade yolunu arıyacaklardır.

Bunları reddetmek Sultan Hamidin işine gelmezdi. Jurnalcılığa cevaz ve revaç vermek suretile memleket içinde kuvvetli bir şebekei istihbarat tesis ettiği gibi herkesin talep ve niyazını is'af etmek suretile de kalplerin minnet ve merbutiyetini temin ettiğine kani idi. Kendi devrinin psikolojisini iyi biliyordu. Filhakika para, rütbe ve nişan ile kendi işine lâzım olanları bendetmeğe muvaffak olmuştu. Binaenaleyh bu hâdiseyi yalnız bir cepheden değil, iki cepheden tetkik etmek daha hakşinasane bir hareket olur. Henüz doğmuş erkek çocuğuna daha beşikte iken çavuşluk rütbesi istiyen falan nazır bu rütbeyi veren Sultan Hamitten daha az mı kabahatlidir?.

Sait Paşanın, ikide bir saraydan gelen bu terfii rütbe iradeleri aleyhinde bulunduğu işitilirdi. Filhakika taburu, alayı, fırkası yokken şuna buna terfian binbaşılık, miralaylık, livalık rütbeleri tevcih olunup duruyordu. Bu terfiler orduda şirazei intizamı ihlâl ettiği gibi bütçenin müvazenesini de bozmakta idi. Ancak gene bu Sait Paşa bir gün zatı şahaneye hususî bir ariza takdim ederek: "Kerimesinin vazıhamlinde ehliyet ve liyakat göstermiş olan beş doktorun terfii rütbelerini„ istirham ve istihsal etmişti. Demek oluyor ki o itirazlar, o şikâyetler birer gösterişten ibarettir.

Gene o zaman meşhur doktorlarımızdan birisi, zorba paşalardan birinin kendi aleyhine tecavüz ve hakaretinden dolayı Hünkâra şikâyet ve adaleti şahaneye dehalet ettiği zaman Sultan Hamit derhal tahkikat yapılmasını emredince bu meşhur doktor zatı şahaneye vasıtamla bir pusla takdim etmiş ve bu pusla muhteviyatının lûtfen kabulü halinde hatırı tatyip edilmiş olacağını bana söylemişti. Bu puslada akrabasından birkaç kişinin rütbe, zammı maaş ve nişan ile taltifi niyaz olunuyordu.

Sultan Hamit istenilen şeyleri verdi, bundan dolayı şayanı tenkittir. Ve bu tarzda iradelerle şirazei intizamın bozulduğuna şüphe yoktur. Ancak Sultan Hamidi bu hususlarda muahaze ederken Sait Paşanın da o meşhur doktorun da hissei mes'uliyetini tayin etmek lâzımdır.

İntikal ve tevsii intikal muameleleri yapılırken tapu idaresi müterakim vergileri arar ve bu vergiler tahsil olunmadıkça intikal ve tevsii intikal muamelelerine müsaade etmezdi. Sait Paşanın sadareti esnasında bir gün Babıaliden bir istizan tezkeresi geldi: Bunda intikal ve tevsii intikal muamelelerinin icrası müterakim vergilerin tahsiline muallâk tutulması, halkı o muameleleri yaptırmamağa sevkettiği ve bu yüzden birçok şikâyetler vukubulmakta olduğu beyan ve binaenaleyh bu usulün ilgası teklif ediliyordu. Sul-

tan Hamit bu tarz idare işlerine itiraz etmediği için Sait Paşanın teklifi kabul olundu. Beş ay sonra Sait Paşa ikinci bir tezkere ile eski usulün iadesini istizan ediyordu. Eski usul muvafık idise neden ilgası teklif edilmişti?. Muvafık değil idise neden iadesi talep olunuyordu?. Bu nokta esasen teemmüle şayan olduğu gibi araya bir de jurnal girmişti. Hünkâr şüpheye düştü. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa bu hususta tahkikat icrasına memur edildi. İki gün sonra Memduh Paşa raporunu verdi: Bu raporda eski usulün ilgası en ziyade Sait Paşanın işine yaradığı, filhakika o usul lâğvedilmesile beraber Sait Paşanın müterakim vergi borçlarını vermeğe mecbur kalmaksızın bilcümle emlâkinde tevsii intikal muamelesini yaptırdığı muharrerdi.

Hünkâr bu raporu bana okuttu. Kıraat bitince müstehzi bir tebessümle şu sözleri söyledi:

— Paşa bunu yapacağına müterakim vergilerden borcu olduğunu söyleseydi ben onu kendisine atiye ederdim.

Bu yol daha kolay değil mi idi?. Sultan Hamit devrinde kanun ve usullerin ikide bir değiştirilmekte olduğu iddiası ileri sürüldüğü zaman bu hakikatlerin de bilinmesi lâzım gelmez mi?.

Sultan Hamit, gerçi müstebit bir padişahtı; ancak bu nekadar doğru ise Hünkârın istibdat yolunda muttasıl teşvik edildiği de okadar doğrudur. Makamı saltanatı işgal eden Sultan Hamit ile hükûmetin başında bulunan Sait Paşanın mutlakiyeti idareyi idame hususunda hemfikir ve hemkanaat olduklarına bence asla şüphe yoktur. Halil Rifat Paşanın sadareti sonlarında bir gün zatı şahane beni Sait Paşanın konağına göndermişti. Ecnebi gazeteleri ve bilhassa Fransız ve İngiliz matbuatı müthiş surette aleyhimizde neşriyatta bulunuyorlardı. Bir taraftan zatı şahane halkın ahvalden hoşnut olmadığına dair rivayetler işitmekte idi. Bunlar Hünkârı endişeye sevkediyordu. Filhakika Sultan Hamit nazarında bu iki hâdise yekdiğerine da ima bağlı yürüyen ve biri diğerini sürükliyerek nihayet fena bir akıbete yol açabilecek olan iki mühim amildi. Sultan Hamidin şahsı, saltanatı ve tarzı idaresi aleyhine neşriyatı muhtevi gazete ve risale ve kitapların hudutlarımızdan içeri girmelerine son derece itina olunması halkın hoşnutsuzluğu üzerinde yapabilecekleri suitesir korkusu ile idi. Bu neşriyat halka çekmekte olduğu ıstırabı tasvir, zihinleri tenkit ve muhalefete teşvik, nihayet istenilmiyen bazı hareketleri teshil edebilirdi. Sait Paşaya Hünkârın bu endişesini tebliğ ettikten sonra bu baptaki mütaleası istifsar buyurulduğunu söyledim. Sait Paşanın mütaleası Hünkâra idare sisteminin tebdili lüzumunu arz yolunda olsaydı müessir olur mu idi?. Onu bilmem. Sait Paşa ahrarane bir nasihat verseydi gazabı şahaneye çarpılmaktan kurtulur mu idi?. Bunu da kestiremem.

Yalnız bildiğim şudur ki Sait Paşa beni dinledikten sonra, ekseriya yaptığı veçhile, kolunu uzatarak, parmaklarını açarak, yüzünü buruşturarak ve pencereden sokak tarafını göstererek:

— Bu ahali mi, bu ahali mi?

diye cevap verdi. Ben bu cevabı aynen arzettim. Bu cevap üzerine Sultan Hamidin endişesi zail olup olmadığını bilmezsem de Sait Paşa gibi tecrübedide bir zatın bu beyanatı Sultan Hamit gibi yalnız mutlakiyete istinat eden bir padişahı gittiği yolda devama teşvik etmiş olduğuna şüphe yoktur. Sait Paşa bu beyanatile halkın efkâr ve hissiyatı atfı ehemmiyet edilmeğe gayrilâyık bir kemmiyet olduğunu anlatmıyor muydu?.

93 Kanunu Esasîsinin tatili mer'iyeti hakkındaki beyannameyi imzalıyan gerçi Sultan Hamit ve bu beyannameyi Meclisi Meb'usanda okuyan zat Ahmet Vefik Paşa idi; ancak Ahmet Vefik Paşanın Sadarete getirilmesinde ve Hünkârı Meclisi Meb'usandan kurtulup sarayda merkeziyet usulünü tesis için o beyanname ile Kanunu Esasîyi mer'iyetten kaldırmağ sevketmekte Sait Paşanın oynadığı rol malûmdur. Sultan Hamit her ne pahasına olursa olsun, meb'usları dağıtıp istibdadı idareyi tesis etmeğe vakıâ karar vermişti. Hürriyeti fikir ve kaleme, hürriyeti lisana tahammül edemezdi. Burası böyle olmakla beraber bir takım kimselerin ona bu hususta yardım ettikleri de inkâr kabul etmez bir hakikatti.

Rumelide İttihat ve terakki cemiyeti idarei mutlakaya yer yer isyan ettiği sıralarda o havalinin muhtelif şehirlerinden saraya gelen telgrafları zatı şahane Sait Paşaya gönderirdi. İttihat ve terakki cemiyetinin gizli bir teşekkül olmaktan çıkıp alenen faaliyete girdiği zaman dan Kanunu Esasînin mer'iyeti ilân olunduğu 10 Temmuza kadar geçen kısa, fakat çok enteresan müddetin doğru bir tarihi yazılmamıştır.Bu tarih yazılacak olursa görülür ki sonraları kendilerini birer hürriyet kahramanı veya hiç değilse hürriyetin âşıkı gibi göstermiş olanlar ilânı meşrutiyete takaddüm eden günlerdeRumelinin harekâtı ahraranesini boğmağa çalışanlar arasında bulunuyordu. Her halde bunların telâş ve ıstırabı Sultan Hamitten pek aşağı değildi. Sultan Hamit bu işin sonunda taç ve tahtı ve hattâ şahsı mevzuu bahsolduğunu hissediyordu. Tatar Osman Paşanın dağa kaldırılması, Şemsi Paşanın katli ve müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşanın "benden başka İttihat ve terakkiye girmedik kimse kalmamıştır,, mealindeki iş'arı, askerle beraber polis ve jandarmanın da cemiyete iltihak ettiği haberleri Sultan Hamidi İttihat ve terakkinin arzusuna mümaşata icbar ettiği bir hakikattir. Yoksa sarayda toplanan meclisler, Hünkârın etrafında dolaşan mukarrepler meşrutiyetin ilânına taraftar değildiler. Sait Paşa Rumeliden gelip kendisine havale olunan telgrafları

menfi mütalealarla, yani meşrutiyetin iadesine lüzum olmadığı cevaplarile Hünkâra iade ediyordu. Sait Paşayı bu yolda beyanı mütaleaya sevkeden sebepleri araştıracak değilim. Yalnız şurasını söylemek isterim ki meşrutiyetin ilânı keyfiyetinde kahraman geçinen bazı kimseler tarihe karşı tahrifi hakikat etmişlerdir.

Sultan Hamit meşrutiyeti idareyi kerhen ilân etti; buna şüphe yoktur. Ancak bu iş olup bittikten sonra onun da başına geçip dizginlerini eline almak ve bu suretle vaziyete hâkim değilse bile onunla yanyana yürüyerek hürriyetin kendi şahsı ve saltanatı aleyhine bir kuvvet halini iktisap etmemesine dikkat etmek, tabiri aharla Rumelinin bu heyecanını yavaş yavaş uyuşturmak Sultan Hamit için bir gaye olduğunda da te reddüt edilemez. Binaenaleyh hürriyeti, meşrutiyeti, kanunu esasîyi, Meclisi Meb'usanı benimser tarzındaki ef'al ve akvali bu suretle tevil ve tefsir olunabilir. Bir gün bana şu sözleri söylemişti:

— Kâmil Paşanın Sadareti zamanında Meclisi meb'usanda okunan hattâ "bazı tarafların ihtaratına rağmen kanunu esasî tarafımızdan ilân edilmiştir.„ diye bir fıkra vardır. Bununla Sait Paşayı kastetmiştim.

Sultan Hamidin bu sözü, yukarda izah ettiğim veçhile, İttihat ve terakki cemiyetini avutmak siyasetile tevil edilebilir.

* * *

Sultan Hamidin kimseye emniyeti olmadığını, kendisine en sadık ve merbut emekdarlarından bile ledelhace şüphe ettiğini yazmıştım. Onun emniyeti nerede başlayıp nerede biteceğini, hangi şeyle memnun olup bu memnuniyetinin ne zaman ve hangi sebeple zail olacağını kestirmek güçtür. Meselâ bir meselenin şöyle veya bu suretle hallolunması arzusuna düşer, bu arzunun husulüne vasıta olacak çare ve tedbirlere tevessül olunur, nihayet o mesele arzuyu şahane dairesinde halledildi mi, bunun zararlı ve fena cihetlerini düşünmeğe koyulur, oderecede ki arzusunun tahakkukundan mütevellit memnuniyet bu düşüncelerin tesiri altında zail olur.

Hidivi Mısır Abbas Hilmi Paşa bir gün Hünkâra hoş görünmek için Mısırdaki Jon Türklerin birkaçını bir yelkenli ile memleket haricine çıkarmıştı. Abbas Hilmi Paşanın böyle halleri vardı. O bazan Sultan Hamide pek yaklaşır, onun emellerini tervice gayret eder, bir müddet sonra meslekini değiştirerek padişahtan uzaklaşıcı bir hattıhareket tutturur, daha sonra yeni bir uysallıkla gene teveccühü şahaneyi kazanır. Mısır toprağından Jon Türkleri çıkarmak Hünkârın memnuniyetini mucip bir iş görmekti. Filhakika öyle olmalı idi. Sultan Hamit yeni fikirlerle meşbu ve ecnebi memleketlerde Osmanlı idarei mutlakası aleyhine neşriyat ve tahrikât ile meşgul Türkleri takip eder,bunlardan memlekete avdetlerini temin edemediklerine oralarda birer memuriyet ve-

ya münasip bir maaş tahsis ederek onları susturur, buna razı olmıyanları türlü türlü vasıtalarla sıkıştırırdı. Abbas Hilmi Paşanın birkaç Jon Türkü Mısır topraklarından çıkarmak suretile ifa ettiği hizmet arzuyu şahane dairesinde bir hareket olmakla beraber Sultan Abdülhamit bu Jon Türklerin başka taraflardakilere iltihak ederek onların kuvvet ve faaliyetlerini arttıracakları mülâhazasile müteessir olmuş ve Abbas Hilmi Paşanın yararlığı aksi tesir göstermişti.

* * *

Sultan Hamidin "emniyetsizlik„ esasından mülhem olan siyaseti Siyonistlik meselesinde pek bariz bir surette tezahür etmişti. Türkiyede bir Yahudi yurdu tesis etmek ötedenberi siyonist âleminin büyük gayelerinden biri idi.Siyonistler bu gayeye vüsul için birkaç defalar faaliyete geçmişler ise de hiçbirinde muvaffak olamamışlardı. Her defasında Sultan Hamit bu yeni hâdise ve teşekkülün maksat ve neticesinden şüpheye düşerek işi geçiştirmişti. Bir aralık İstanbula Avusturya Musevîlerinden ve siyonistlerin erkânından bir zat geldi, tercüman Münir Paşayı görerek Kudüste bir Musevî yurdu tesisine müsaade istedi. Bu müracaat siyonistler namına icra ediliyor ve işin arkasında meşhur bankerlerden (Roçild) bulunuyordu. Talebin esası şu idi: Filistinde hükûmetin irae edeceği bir mahalde musevî köyleri tesis edilecek, hükûmet arzu ederse bu köylerde İslâm haneleri de bulunacaktı. Memaliki ecnebiyeden bu köylere gelecek olan Yahudiler Devleti aliyenin kavanin ve nizamatına tâbi olacaklardı. Buna mukabil hükûmete düyunu umumiye meselesinde hizmet ve teshilât arzedeceklerini ve bunun için tahrirî ve muteber teminat ta verileceğini söylemişti.

Gerek bu Viyanalı Musevînin şahsan haiz olduğu ehemmiyet ve gerek düyunu umumiyeye müteallik teklifteki ciddiyet hasebile meseleyi zatı şahaneye arzettik. Bir Cuma selâmlığından sonra Hünkâr o Musevîyi kabul etti. Viyanalı siyonist meseleyi tafsilâtile Sultan Hamide izah etti.

Fakat Sultan Hamit bunda birtakım mahzurlar gördü. Filistin havalisi esasen makamatı mubareke dolayısile siyasî ihtiraslara zemin olmakta idi; her sene kilise ve ayin işleri münasebetile türlü türlü nizalar çıkıyor, hükûmete daimî baş ağrısı oluyordu. Buna bir de Yahudi meselesi ilâve etmek Hünkârın hoşuna gitmedi. Viyanalı siyonist bir netice elde edemiyerek memleketine döndü. Bu sefer Sultan Hamit işin peşine düştü ve o aralık merkezî muamelâtı Almanyaya nakledilmiş olan siyonist cemiyeti ile görüşmek üzere Şûrayı Devlet azasından Bohor Efendinin Almanyaya gönderilmesini emretti; maamafih bilâhare bundan vazgeçildi.

* * *

Sait Paşanın hatıratı neşrolunduğu günlerde idi. Mizan gazetesi sa-

hibi bundan bir nüsha göndererek mütaleamı sormuştu. Babıaliden saraya takdim olunan muharreratın suretleri mündericiç olduğunu gördüm. Bu meyanda Fransa hükûmeti nin Tunusa asker göndereceği istihbar olunduğundan bahisle bazı tedabiri havi bir tezkereye tesadüf ettim. Bu tezkere gerek muhtevi olduğu efkâr ve mütaleat gerek tarzı tahriri itibarile parlak bir eser idi. Yalnız bunda bir nokta vardı ki bence ihatası mümkün olamamıştı. O da Fransanın Tunusa asker sevketmiş olması üzerine bizim de iki gemiye asker koyarak Tunusa izam ve bununla oradaki hukukumuzu müdafaa etmemizi istizan etmesidir. Fransa donanmasının himayesi altında Tunusa çıkarılan Fransız kuvvei askeriyesi bizim göndereceğimiz bir tabur kuvvetle karşılaşınca ne olacaktı? Bu cihet anlaşılamadı. Filhakika Fransanın gasıbane bir hareketle eczayi memalikimizden bir kısmına tecavüzü emrivaki olduktan sonra bizim iki gemiye bindireceğimiz ufak bir kuvvet ne suretle karaya çıkarılabilecekti? Bunda yapılacak şey, meseleden vaktü zamanile haberdar olup tamamiyeti mülkiyemizin mahfuziyetine ait muahedenameye vaz'ı imza etmiş olan devletlere müracaat etmek, yani teşebbüsatı siyasiye yolile işin önüne geçmekti. Yoksa Fransız donanması gemilerimizi sahile yanaştırmaz veyahut karaya çıkan askerimiz Fransız asekeri ile karşılaşırsa o vakit ne olacaktı? Sait Paşanın arizesinde bu ihtimale karşı ne yapılacağı gösterilmiyordu. Sait Paşa, bu istizan tezkeresi üzerine Padişah tarafından ne irade buyurulduğunu da yazmıyordu. Halbuki on beş senelik hayatı memuriyetimin tecrübelerine istinaden söyliyebilirim ki Sultan Hamit, mesleki icabınca, her tezkereye behemehal bir cevap verirdi.

Binaenaleyh bu ciheti anlıyamadım. Fransızlar tarafından Tunusa vukubulan tecavüzü kuvvei askeriye sevkı suretile defetmemizi Hünkâra tavsiye ve teklif eden Sait Paşa, iki devletin kuvvetleri arasındaki farkı ve koskocaman Fransız donanması önünde iki Türk gemisinin hiçbirşey yapamıyacağı hakikatini teemmül etmeden Hünkâra nasıl böyle bir teklifte bulunabilmişti?.

Halbuki gene ayni Sait Paşa hatıratının 344 üncü ve ondan evvelki ve sonraki sahifelerde, Madrit sefiri İzzet Paşanın Rusya muharebesi münasebetile yazıp neşretmiş olduğu kitaba cevap verir ve kendini müdafaa ederken büsbütün aksi bir mantık kullanmıştır. Madrit sefiri İzzet Paşa Rus muharebesinde mağlûbiyetimizin sebepleri sarayın harekâtı askeriyeye müdahalesinde aranmak lâzım geleceğini yazmıştı. Sait Paşa, hatıratında bu noktayı müdafaa sadedinde:

"Ordunun efrat, top, tüfek, mühimmat ve erzak cihetlerinden pek çok noksanları vardı; zatı şahane bunların ikmali için emirler verirdi, ben bu emirleri tebliğ eylerdim,bundan dolayı methul değil, meşkûr ol-

malıyım„ demektedir. Sait Paşanın hatıratında bu meseleden dolayı 15 Mart 324 tarihinde Babıâliye gönderdiği mufassal bir tezkere vardır: Paşa bu tezkeresinde:

"Rusya ile muharebenin mukaddematını tervîce, İzzet Paşanın kitabında medayihi mastur ve kemal ve iktidar ile beraber hasbelbeşeriye hatası meşhut olan, Mithat Paşa sebep olmuştur. Mithat Paşanın Londrada iken neşrettiği Fransızca risaleden -ki bunun tercümesi 1295 senei hicriyesi sonlarında İstanbul evrakı havadisinde intişar etmiştiharbin mukaddematını kendisinin tasvip ve terviç eylediği nümayan olur.„

dedikten sonra şu mütaleatı ilâve ediyor:

"Evanı mağlûbiyet ve zarurette bile kuvayı azimeyi tahtı silâha almağa memaliki vesiasının nüfusu ve onları idareye serveti mülkiyesi müsait bulunan bir devletle muharebeyi göze kestirmekliğimiz muvafık değildi. Tarafı şahaneden vuku bulan sual üzerine ben bu yolda beyanı mütalea etmiştim. Lâkin o vaktin Heyeti Vükelâsı tarafından mütecellidane sözler söylendi. Mağlûbiyet kumandaya müdahaleden ileri geldiği beyan olunuyorsa da hakikati hal böyle olmayıp muharebeyi kaybetmemize sebep iki tarafın kuvvetleri müsavi olmamasıdır.„

Görülüyor ki Sait Paşa sarayın müdahalesi mühimmat ve levazımı askeriyenin noksanını ikmal maksadile tarafı padişahîden mütevaliyen emirler verilmekte olmasından ibaret bulunduğunu ve kendisinin bu emirleri tebliğe tavassut etmiş olması dolayısile tenkit ve tariz değil, takdir ve tahsin beklediğini yazıyor ve Rus harbinde mağlûbiyetimizin iki tarafın kuvvetleri arasındaki müsavatsızlıktan ileri geldiğini ve kendisinin mahza bu sebeple harbi terviç etmemiş olduğunu makamı müdafaada ileri sürüyor. Böyle iken kuvvetçe bize kat kat faik olan Fransaya karşı asker sevkını nasıl teklif ettiği anlaşılamaz. Vakıâ memlekete vukubulacak tecavüzü ve istilâ teşebbüslerini durdurmak ve devlet ve milletin hukukunu muhafaza etmek için ledelhacce tedabiri askeriyeye de müracaat olunur ise de buna girişmeden evvel tarafeyn kuvvetlerini nazarı mütaleaya almak bir zaruret olduğu da aşikârdır. Fransanın amali tecavüzkâranesinden vakit ve zamanile haberdar olmamak ve buna karşı siyasî vesait ile tedabiri kâfiye ittihaz etmemek bir hata idi; bu hata işlendikten sonra tecavüzü vakii bir tabur askerle def'e nasıl imkân olabilir?

Sait Paşanın vehmi malûm bir keyfiyet olup bunu tekrar tekrar izaha hacet yok ise de Paşanın gene vehim saikasile ve şahsını istihdaf ederek yazdığı bir meseleyi tashihe vicdanen mecburiyet hissettim. Sait Paşa beşinci defa sadaretten infisalini hikâye ederken buna benim sebep olduğumu maruzatının benim tarafından akim bırakıldığını yazıyor. Bu, serapa iftiradır. Zatı şaha-

neye takdim olunmak üzere bana tevdi edilen maruzatı vakit fevtetmeksizin arzetmek vazifem icabı idi. Bu hususta teahhur vukuu ne derece mucibi mes'uliyet olduğunu Sultan Hamit devrinin mahiyetini ve sarayın iç yüzünü bilenler teslim ederler. Bütün memleketi kuvvetli ve şümullü bir istihbarat şebekesi ile kuşatmış olan Sultan Hamidin vesaiti istitlâiyesi okadar çok idi ki kendisine takdim edilmek üzere gönderilen maruzat hakkında muhtelif yollardan malûmat alabilirdi. Resmî maruzata gelince bunlar dairei kitabete vürutları tarihine göre sıralanıp numara altına alındıklarından Babıâliden gelen tezkereleri tehire hiç imkân yoktu. Hayat ve meslekimi bilenler maruzatı resmiyeyi, bunlara muhalif mütalealarla akim bıraktıracak mahiyette bir adam olmadığımı teslim ederler.

Maamafih Sait Paşayı böyle bir zanna düşmekte mazur görürüm; çünkü Paşaya bunu telkin eden zat mabeyinci Arif Bey olduğunu biliyorum. Sait Paşanın sadaretten infisaline benim sebep olduğum meselesine gelince sadaret tebeddüllerinde Sultan Hamidin takdir ve iradesinden başka hiçbir kuvvetin nafiz olmadığını Sait Paşa herkesten iyi bilir. Bahusus culûsu humayundan beri Sait Paşanın nezdi şahanede haiz olduğu teveccüh ve itimadı yakından bildiğim için böyle bir cür'ette bulunmıyacağım da aşikârdır.

Sultan Hamidin teveccüh ve itimadını kazanmış Sadrazamlardan Cevat Paşanın Ermeni iğtişaşatı neticesinde, Sait Paşanın da Rumeli meselesini vakit ve zamanile hallememek dolayısile Sadaretten infisal ettikleri malûm bir keyfiyettir.

Sait Paşa fikren ve kalemen yüksek bir zat olduğu halde muazzamatı umur arasında birtakım dedikodulara atfı ehemmiyet etmekten kendini alamazdı. Bu yüzden birçok işe yarıyacak fırsatları kaçırmıştı.

Çok yazar, muttasıl tezkere ve lâyiha yağdırırdı; bu yazılar birer belâgat nümunesi addolunmağa şayandır;fakat hangi tedabiri filiye ile hangi seyyienin önüne geçtiği, meselâ Sadareti zamanında alevlenen Rumeli vilâyatı ahvalinin tanzimi idaresi için neler yaptığı sorulursa alınacak cevap şudur:

— Ne yapayım, ben düşündüklerimi yazdım.

Buna mukabil:

— Yazdıklarınız kabul olunmadı ise ne için istifa etmediniz?.

denecek olsa şu cevabı verecektir:

— İstifa ettim.

Sait Paşanın hatıratından anlaşıldığına göre Rumeli meslesinden dolayı Sadaretten infisaline sebep ben olmuşum; onun maruzatını akim bıraktırmağa çalışmışım; çünkü bir başkasını Sadaret makamına getirtmek istiyormuşum. Bunları kendisine Mabeyinci Arif Bey hikâye miş ve benimle görüştüğü zaman şayet ben kendisine hilâfına teminat verecek olursam inanmamasını da ilâveten söylemiştir. Sait Paşa Sa-

daret makamına okadar merbut ve haris değilse başkasının Sadrazamlığa getirilmeğe çalışılmakta olduğu haberinden teessür duymasına ne mahal vardı? Kendisile görüştüğüm zaman verdiğim teminat itimada şayan değil idise mülâkatımızın ertesi günü Mabeyne gelmemesi icap ederdi; halbuki o gün mutattan çok erken saraya gelmişti.

Maruzatının terviç olunmamasından münfail olarak makamı Sadareti terkeden Sait Paşa, ne gariptir ki, Sadaret tekliflerinin hiçbirini reddetmemişti. Sultan Hamidi daha cülûsundan evvel tanımış ve bütün müddeti saltanatında müteaddit defalar tecrübe etmiş olan Sait Paşanın her defa teklifi Sadarette bu vazifeyi kabule şitaban olması manidar değil midir? Herhalde bu hakikati gören ve bilen memleketin ekâbiri Sait Paşanın Sultan Hamide nisbeti kadime ve merbutiyeti daimesini enzarı dikkat ve intibahta bu lundururlar, tebeddülü Sadaretle Sait Paşanın hali mazuliyete geçmesine bir hulle nazarile bakarlar, o na mazuliyeti zamanında takarrüp ve temas etmekten çekinirlerdi, çünkü gene Sadaret mevkiine getirileceğini düşünürlerdi.

Bütün bu tafsilâttan çıkarılabilecek yegâne mühim netice şudur: Sait Paşa Sultan Hamidin devri saltanatında yedi defa Sadrazamlık etmiş, zekâ ve talâkatile tanınmış, Padişahın teveccüh ve itimadını kazanmış, mazuliyeti zamanlarında bile sık sık huzura kabul olunacak kadar emniyeti şahaneye nail olmuş bir zat iken yirmi beş seneden fazla bir müddet işgal etttiği Sadaret makamında memleketin terakki ve tealisine ait hangi eseri vardır? Milletin refah ve saadeti hakkında ne gibi icraatta bulunmuştur? Buna cevap verilemez. Halbuki Sait Paşa ayarında bir Sadrazam neler yapmazdı?

Yukarda bir nebze bahsetmiş olduğum veçhile Halil Rifat Paşanın vefatı üzerine Sadaret makamını teklif için mabeyinci Ragıp Paşa ile birlikte Adliye Nazırı Abdürrahman Paşanın yalısına gitmiştik. Abdürrahman Paşanın bu mühim vazifeyi kabule pek mütemayil olmadığını, hattâ Halil Rifat Paşanın hastalığı ağırlaştığı bir sırada şayet makamı Sadaret inhilâl edip te kendisine teklif vuku bulursa kabul edemiyeceğini bana bizzat söylemiş olduğunu bildiğim cihetle Paşayı kandırmak hayli güç olacağını hesap ediyordum. Bu itibarla zatı şahanenin kendisine emniyet ve itimadından bahsettim. Abdürrahman Paşa emniyeti şahaneye ait beyanat ve teminatımızı sükûnetle dinledikten sonra her ikimize tevcihi hitap ederek:

— Siz, ki zatı şahanenin en yakınında bulunuyorsunuz, siz kendi hakkınızda emniyet olduğunu zanneder misiniz? Zatı şahane kimseden emin değildir, bunu iyi bilmeli.

demişti. Sait Paşa, ki Sultan Hamidi otuz senedenberi tanır ve onun mizaç ve ahlâkını yakından bilir bir

zat idi, elbette bu emniyet meselesine de vâkıf olması lâzımdı. Hünkârın hiçbir şeye ve hiçbir kimseye emniyeti olmadığını, her hâdiseden ve her şahıstan kendisine fenalık gelebileceği kanaatini taşıdığını gerek Padişahın mukarrebi olması ve gerek çok fetanetli bir zat bulunmak hasebile herkesten iyi bilmesi icap eden Sait Paşa kendisi için emniyet aramak ve bu emniyeti bulamayınca Padişahtan uzak durmağa katlanmak icap ederken her Sadaret teklifine icabet etmesi şayanı dikkat idi.

Sait Paşanın hem ahvalden müşteki, hem de iş başına gelmeğe talepkâr olması kendisince bir düstur olmuştu. Başı sıkışınca şikâyete kalkışır, fakat teveccühü kaybedip mevkiden uzaklaştırılınca bu teveccühün büsbütün zeval bulmaması esbabına tevessül ederek ikbalin tekrar yüz göstermesine intizar ederdi; hulâsa idareli bir yol tutturmuştu.

Sait Paşa mürtekip değildi, bu seyyieden külliyen ari ve cidden namuskâr idi. Memlekete yarıyacak zekâ ve iktidara malikti; uzun müddet iktidar mevkiinde de bulunmuştu. Ne yazık ki bunlara rağmen birşey yapılamamıştı. Sait Paşa mağruru kemal idi. Memlekette teferrüt daiyesine düşmüş olduğu için erbabı iktidarı çekemez ve adam yetiştiğini istemezdi. Saffet Paşa, Cevat Paşa, Arifî Paşa vesaire gibi yetişmiş olanların da birer suretle hali akamette kalmalarına gayret ederdi. Hasbelbeşeriye bir hata işliyecek olsa bunun kabahatini başkalarına atfederek kendini tebriye etmek ve gayrimusip icraatın netayicini ahare yükletmek mutadı idi. Sultan Hamidin en büyük emeli devletin borçlarını ödemek idi. Bir zamanlar Avrupa devletleri borçlar meselesinden dolayı umuru maliyemize müdahaleye kalkışmışlardı. Sultan Hamit buna meydan vermemek ve alacaklılara emniyetbahş bir çare olmak üzere düyunu umumiye idaresini teşkil etmiş idi. Gerçi Düyunu umumiye idaresi, mahiyeti itibarile az çok bir müdahale demek idise de bundan daha fenasına nisbetle gene bir çarei salâh sayılabilirdi. Cümhuriyet Hükûmetinin çok meşkûr bir gayretle meydanadan kaldırdığı bu Düyunu umumiye o devirde devletlerin filî müdahalelerine kısmen mâni olduğu için memlekete ifa olunmuş bir hizmet demekti. İtiraf etmeli ki bunun husulüne Sultan Hamidin azim ve iradesi sebebi yegâne olmuştur, böyle iken Sait Paşa bunu kendisinin muvaffakıyeti olmak üzere tasvir etmektedir.

Sait Paşanın başkalarına ait muvaffakıyatı kendisine mal edinmek hususundaki itiyadının bir delili Bağdat demiryolu imtiyazı mukavelenamesindeki faideli maddeleri kendi sâyi ve muvaffakıyeti gibi göstermesidir.

Bu mukavelename akit ve teati olunduğu zamanlar Zihni Paşa Nafia Nazırlığında bulunuyordu. Sait Paşanın bu iddiasına cevap olarak

Zihni Paşa (beyanı hakikat) unvanlı bir kitap neşretmişti. Bu kitapta Sait Paşanın iddiası muvafıkı hakikat olmadığı sarihan yazılıdır. Filhakika o zaman Alman siyaseti bu hattın iki tarafına Alman muhacirleri iskân ve buralarını bir Alman müstemlekesi haline ifrağ etmek, açık tabir ile Hindistan yolu üzerinde Alman siyaset ve kuvvetinin müdahalesine zemin hazırlamak maksadını takip ediyordu. Alman muhacirlerinin hat boyunda yerleşmelerine müsaade etmek çok tehlikeli bir şeydi. Sultan Hamit buna hükûmetçe asla müsaade edilemiyeceğinin kat'î ve açık ibare ile hiçbir şek ve tereddüde mahal bırakmıyacak bir sarahatle mukavelenameye dercini emretmişti. Diğer taraftan hükûmetçe her ne vakit arzu olunursa bedeli bittesviye hattın mubayaa edilebileceğine dair mukavelenameye bir fıkra ilâvesi ve bunun imparator tarafından musaddak bir senedi resmî ile Almanya Hükûmetince tevsiki için Zihni Paşaya talimatı kat'iye verilmişti. Gerek bu maddeler ve gerek sair esaslar Zihni Paşa tarafından bilmüzakere ve hayli müşkülât ile temin edilmiş idi. Bu hakikatler meydanda iken Sait Paşanın bunları da kendine maledinmesi Zihni Paşayı o kitabı yazmağa sevketmiştir. Zihni Paşa, kitabını şu cümle ile bitirmektedir:

"Sait Paşanın hatıratında bana taallûk etmiyen aksam hakkında harfi vahit söyliyecek değilim. Bu vazife asrı hazır tarihini yazacak olan müdekkikini ahlâfa mevdudur.,,

Sait Paşanın tarihe karşı nefsini müdafaa için tekrar edip durduğu terane şu suretle ifade olunabilir:

"Ben yazdım çizdim, vazifemi ifa ettim, fakat ne çare ki saray müdahale etti, akim bıraktı.,,

Ancak Sait Paşanın yazıp çizdiği ve Hünkâra arz ve takdim ettiği hangi tedbirler akim bırakıldı denilecek olsa buna ne cevap verilebilir? Sait Paşa, iddiasında haklı çıkabilmek için ya maruzatının yakılıp yok edildiğini ispat, yahut o maruzatı akim bırakacak iradei seniyelerin kaydini irae etmek mecburiyetinde dir. Evrakın yakılıp yok edilmiş olması ihtimali varit değildir; çünkü buna Sultan Hamit gibi müstebit ve mutlak bir hükümdarın bu kabîl tedbirlere tevessül etmesini akıl kabul edemez. Emrünehiy mutlak surette yedi iktidarında bulunan bir Padişah, arzu etmediği şeyi sarihan söylemekten çekinmez.

Şu halde olsa olsa Sait Paşanın maruzatı Sultan Hamit tarafından hilâfına iradelerle akîm bırakıldığı meselesi öne sürülebilir. Bütün hayatı memuriyetinde yazdığı ve aldığı kâğıtların suretlerini muhafaza etmeği âdet edinmiş olan Sait Paşa bu noktada hiçbir vesika ibraz edememiştir. Binaenaleyh Sait Paşanın iddiası kavli mücerrette kalmağa bizzarure mahkûmdur.

Sait Paşa Sultan Hamidin istibdat ve inadını ileri sürerek Sadareti zamanında bir iş görülememesi ve memleketin hayrına muvaffakıyet

elvermemesi bundan tevellüt ettiğini söyliyecek olursa o vakit bilistiklâl mevkii Sadarette bulunduğu müddete ait icraat ve muvaffakıyatın hesabı sorulabilir.

Hulâsa Sait Paşanın efkârı âmmeyi bu noktada tenvir etmemiş olmasının esbabı bir türlü anlaşılamıyor.

Sait Paşa, mabeyin kâtiplerinden bazılarının mutasarrıflıklara ve valiliklere tayinleri keyfiyetine de itiraz etmektedir. Bu itiraz hiç haklı değildir. Mabeyin kâtiplerinden mutasarrıflığa ve valiliğe tayin olunan zevatın kıymeti ilmiye ve meziyeti ahlâkıye itibarile Babıâlinin inha ettiklerinden yüksek olduklarını inkâra imkân var mı? Her biri mekâtibi âliyeden neşet etmiş, dairei kitabette uzun seneler tecrübe görmüş, ecnebi lisanlarına hakkile aşina olan bu zevatın derece derece yükselerek devletin en yüksek makamlarını işgal edebilmelerine eğer ben vasıta olabildim ise bununla daima iftihar ederim. Âli bir mektepten birincilikle neşet etmiş ve dairei kitabette masalihi devletin her nev'ine temas ederek vukuf ve mümaresesini arttırmış zevata mutasarrıflığı çok gören ve bunda itiraza şayan noktalar bulan Sait Paşa yirmi üç yaşındaki mahdumu Ali Namık Beye rütbesi vezerat isterken acaba bundaki haksızlığı ve yolsuzluğu neden düşünmedi?

Sait Paşanın Serasker Rıza Paşa ile geçinemediğini evvelce de yazmıştım. Serasker Rıza Paşa techizat ve levazımı askeriyenin ikmali maksadile muttasıl Maliyeden para ister durur, Sait Paşa ise bu talebinin ciddî bir lüzum mukabili olmadığı tarafına giderdi. Sultan Hamidin Balkan siyaseti ve Bulgaristanın istihzaratı askeriyesi dolayısile endişesi malûm olduğundan Sofya kabinesinin askerliğe müteallik ahvalini aleddevam tefahhus ettirirdi. Filibedeki memurumuz miralay Fethi Bey Bulgarların obus alayları teşkil etmeleri üzerine bunun tekemmülâtı hakkında nazarı dikkati celbetmek maksadile bütün o teşkilâta ait fotoğrafları bir albüm halinde zatı şahaneye takdim etmişti. Sultan Hamit Fethi Beyin bu hizmetini takdir etmişti. Çünkü Bulgarlar her ne yaparlarsa bizim ondan vakit ve zamanile haberdar olmamız ve terakkiyatı askeriyede ona göre hareket etmemiz lâzım geleceği fikrinde idi; bu fikrini sık sık tekrar edip dururdu. Serasker Rıza Paşa Fethi Beyin iş'aratından mülhem olarak bizim de istihzaratı askeriyemizi tesri etmemiz lüzumunu ve bunun için icap eden paranın tedariki zaruretini Babıâliye muttasıl yazardı. Sait Paşa, hatıratında bundan bahsederken: "Bu haberler askerlik noktasından istikşafata müstenit olmamakla bence ehemmiyeti yoktu„ demektedir. Sait Paşa Serasker Rıza Paşaya hiddetinden Fethi Bey gibi vazifeşinas erbabı hamiyeti de münkesir etmekte idi. Bu da kendisinin kin ve gareze ne dereceye kadar mağlûp olduğunu gösterir.

Sultan Hamidin Makedonya meselesile ve bilhassa Bulgaristan ahvalile bu derece meşgul olmaktaki hakkı aşikârdı. Çünkü Makedonya meselesi bütün Avrupayı alâkadar eden ve Devleti aliyeyi bir felâkete sürüklemesi melhuz olan bir şeydi. Hele İngiltere Hükûmeti Bulgaristanı ele almak siyasetini takibe başladıktan sonra Sultan Hamidin dikkat ve telâşı büsbütün artmıştı. Rusya muharebesinden sonra Avusturyanın Yenipazara kadar tecavüzünü uzatmış olması Rusyanın enzarı harisanesi daha fazlalaşması, Makedonyadaki milletlerin hariçten gelecek teşvikat ve tahrikâtı kendi âmali mahsusalarını tatmine medar olur mahiyetinde farzederek heran müstaiddi iştial bir halde bulunmaları ayrı ayrı haizi ehemmiyet meselelerdendi. Buna karşı o milletleri hüsnü idare ederek elden kaçırmamak ve bir taraftan da orduyu tanzim ve tensik edip filhal müracaat edilebilecek mahallî ve kâfi bir kuvvet vücude getirmek elzem olduğundan biri siyasete ve diğeri kuvvete müstenit iki cepheli bir hattıhareket takip edilmekte idi. Binaenaleyh o vakit Bulgaristan Prensi olan Ferdinandın Türkiyeye temayülü temin olunmak esbabına tevessül ve bu meyanda Bulgar tebaasının hüsnü idare edilmelerine itina olunur ve diğer taraftan kilise mesailinden dolayı Rumlarla aralarındaki ihtilâfattan istifade olunmağa çalışılırdı.

Karadağ Prensi Nikola Karadağ Emaretinde yegâne müessir kuvetti. Hükûmet, siyaset, asker hep onun elinde idi. Bu itibarla Prens Nikolanın meyil ve muhabbetini celbe bilhassa ehemmiyet verildi.

Yunan harbinde yedikleri dayak Yunanlıların gözünü hayli yıldırmış olduğundan bu cihet bir dereceye kadar emniyetbahş görünürdü. Bulgaristan ve Karadağ Prensleri İstanbula her gelişlerinde tatyibi kalplerine ve istihsali memnuniyetlerine çalışıldığı için daima memleketlerinin hissiyatı okşanmış olduğu halde avdet ederlerdi. Sırplara gelince bunların Türkiye siyasetine karşı vaziyetleri şikâyetten ziyade hoşnutluk ifade ederdi.

Bir aralık, Balkan ittihadı için müzakereye de girişilmiş, hele Bulgarlarla bu müzakere büsbütün ilerliyerek müstakbel bir harpte Türk ve Bulgar ordularının yekdiğerile teşriki mesai etmeleri keyfiyeti kâğıt üstüne bile geçmişti.

Ancak o zaman Dahiliye Nazırı bulunan Memduh Paşa Hünkâra bir jurnal takdim ederek Türkiyenin metbu ve Bulgaristanın tâbi bir devlet olduğundan ve bu iki sıfatın bir ittifak ahitnamesinde birleşmesi Bulgaristan istiklâlinin devleti aliye tarafından tanınması manasına geleceğinden bahsetmiş ve bu suretle o müzakereler akim kalmıştı.

Paşanın bu jurnalı bir fikri zatî mahsulü müdür, yoksa bir eseri telkin ve teşvik midir, burasını bilmem.. Hulâsa Makedonyada mevkiimizi muhafaza için siyaset yolları-

na müracaat edildiği gibi teçhizatı askeriyenin ikmali lüzumu da gözönünde tutulduğundan miktarı mertebei kifayede bulunmıyan küçük kıt'adaki mavzer tüfeklerinin ve bunlara muktazi fişeklerin yeniden sipariş ve mubayaası suretile mühimmatça noksanımız ikmal olunmuştur.

Cümhuriyet gazetesinin yakın zamanlara ait bir nüshasında Bulgaristanın eski İstanbul mümessillerinden Müsyü Keşof ile vuku bulan bir mülâkatın tafsilâtını havi bir yazı okudum. Bunda ilânı meşrutiyeti müteakıp Kâmil Paşanın sadareti zamanında tahaddüs eden bir ziyafet meselesinden bahsolunuyordu. Esas mesele şu imiş: O vakit İstanbuldaki süferayı ecnebiye şerefine bir ziyafet verilmiş. Bulgaristan o tarihte bir emareti tâbia idi ve İstanbuldaki mümessilinin unvanı (Kapı kâhyası) idi. Bundan dolayı Bulgar kapıkâhyası Müsyü (Keşof) ziyafete davet olunmamıştı. Bunu hükûmeti metbuası için bir hakaret telâkki eden Müsyü (Keşof) protesto makamında İstanbulu terk ile Sofyaya gitmiş, müteakıben de Bulgaristanın istiklâli ilân olunmuştu. Cümhuriyet gazetesi muharriri tarafından vuku bulan suale cevaben Müsyü (Keşof):

— Öyle bir vesile verilmeseydi Bulgaristan ilânı istiklâli bir müddet daha teahhur ederdi.

demiş. Prens Ferdinandın kırallık tacına pek heveskâr olduğu hele validesinin bu sevda ile yanıp tutuştuğu aşikârdı. Prens Ferdinand hep bu gayeye vusul için çalışıyordu.

Avusturya mahafili de buna mütemayil idi. Hattâ Ferdinandın validesi Avusturya imparatorunun sarayında bir gün: "Oğlumun başında Bulgar kırallığı tacını görmeden Allah canımı almasın„ demişti. Vakıâ dediği oldu, ancak Allah evvelâ kadının canını aldı, ondan sonra Ferdinandın başına taç giydirdi.

Bunu hikâye etmekten maksadım, bir zamanlar Devleti aliyeye merbutiyetini tarihî bir taahhüt senedi ile teyit etmiş olan Bulgaristanın Babıalinin idaresizliği ve siyasî hataları dolayısile elden kaçırılmış olduğunu anlatmaktır. Filhakika Bulgaristan Prensi bir aralık Türkiye siyasetine okadar sadık ve hadim idi ki bütün Bulgar ordusunun ledelhacce devletimizin kumandasında bulundurulması esasatını ihtiva eden bir taahhütnameyi kendi imzasile ve o zaman İstanbuldaki kapıkâhyası Müsyü Markof vasıtasile Hünkâra takdim etmişti.

Cümhuriyet muharririnin görüştüğü Müsyü (Keşof) hakikaten dirayetli, mümtaz ve itilâfperver bir devlet adamı idi. Hasbelmaslaha sık sık saraya gelir, vasıtamla zatı şahaneye müracaat ederdi. Babıali dururken ecnebi diplomatların saraya gidip işlerini orada hallettirmelerini Sultan Hamidin umuru devlete müdahalesine bir delil olduğunda şüphe yoktur.

Sultan Hamidin gerek fıtraten müstebit ve mutlak bir hüküm-

dar olması gerek Sait Paşanın ta bidayeti cülûstan beri tesir ve telkini altında kalması dolayısile sarayda tesisi merkeziyet etmiş olduğu bir hakikattir. Dahilde ve hariçte olup biten şeyleri sıkı bir kontrola tâbi tutmak siyasetinin neticei tabiiyesi olarak mesaili hariciye ve siyasiye dahi, tıpkı mesaili dahiliye gibi, Yıldız sarayına müntehi olurdu. Babıalinin salâhiyetini ve kuvvei icraiyenin nüfuz ve kudretini hiç menzilesine indiren bu tarzı idareden dolayı Sultan Hamidin hissei mes'uliyeti araştırılırken hükûmetin başında bulunanların bundaki methallerini tetkik etmek te lâzımdır. Rus harbinde esbabı mağlûbiyetimizi pek doğru olarak meydana çıkaran Sait Paşa, mevcudiyeti siyasiyesini Rus ordularının zaferine medyun olan Bulgaristanın İngiltere tarafından elde edilmeğe çalışıldığı zamanlarda Bulgaristan ahvaline dikkat etmek ve Bulgarların başka taraflara temayüllerine meydan verilmiyerek devleti aliyeye ısındırılmalarını temin eylemek lâzimeden iken bu hususta hiçbir şey yapmamış ve birçok ahvalde Babıalinin hatası Yıldız sarayında tamir olunmuştur. Müsyü Keşofun sık sık saraya gelip işlerini gördürmesi devlet idaresi noktasından zararlı olmakla beraber Yunan harbi gibi müşkül zamanlarda bu siyasetin Bulgarları bize mütemayil ve teşvikatı hariciyeye kapılmaktan muhteriz tutmakta büyük faidesi olduğu da aşikârdır.

Tarihini pek iyi tahattur edemiyorum: Bulgaristan Prensi Ferdinandın yevmi mahsusu münasebetile Sereze merbut Menlik kazasındaki Bulgar acentasının ikametgâhına bayrak keşide olunmuştu. Menlikte bir Bulgar acentalığı teşkiline dair hükûmetçe bir malûmat olmadığından kaza kaymakamı bu hususta Bulgar acentasının nazarı dikkatini celbederek bayrağın kaldırılmasını talep etmiş. Bu talep is'af olunmadığından polis marifetile bayrak indirilmiş, bayrak direği kaldırılmış ve Bulgarların iddialarına göre bu direğin üstünde prense ait arma polis tarafından yere atılıp çiğnenmiş. Bunun üzerine Serezdeki Bulgar mümessili bayrağa hakaret olunduğunu iddia ve Serez mutasarrıflığına müracaatle tarziye talep etmiş, müsebbiplerinin tecziyesini istemiş; mutasarrıf ta bu talebe karşı lâkayit durmuş.

Bir akşam Sadrazam Sait Paşadan hususî bir tezkere geldi. Sait Paşa bu tezkerede vukuu hali hikâye ettikten sonra kapıkâhyasının Babıâliye müracaatle armayı çiğniyen polisin azlini ve arma ile bayrağın yerine konulmasını ve mutasarrıfın Serezdeki Bulgar tüccar vekiline tarziye vermesini talep ettiğini ve bu bapta tahkikatı lâzimeye tevessül olunduğu gibi ledelicap Sofyadaki komisere talimat vererek metalibi vakıasının bertaraf edileceğini yazıyordu. Filhakika bir müddet sonra makamı Sadaretten Sofyadaki komiserliğe o yolda talimat verildiği saraya takdim olunan evrak su-

retlerinden anlaşılmıştı. Fakat mesele bir türlü kapanmıyor, Bulgarlar taleplerinde ısrar edip duruyorlardı.

Bir gün Müsyü Keşof dairei kitabete geldi. Meseleyi bidayetinden itibaren hikâye ederek Sofya hükûmetinin kendisini tazyik etmekte olduğunu ve kendisi işin bir an evvel bitirilmesi taraftarı ise de Babıalinin muhabere ile vakit geçirdiğini söyledi. Bulgarlarla aramızda mesele çıkarmak ve Bulgar efkârı umumiyesini lehimize imale etmek siyaseti en muvafık olduğundan Müsyü Keşofun beyanatını Sultan Hamide arzettim. Bulgar kapıkâhyasının saraya geldiği ve benim vasıtamla maruzatta bulunduğu pek tabiî olarak,Sa it Paşanın kulağına gitmişti. Yıldızda merkeziyetçilik sisteminin müessisi olan Sait Paşa,Babıâliye geçince bu sistemin kendi nüfuz ve salâhiyeti aleyhine devamını istemiyeceği ve binaenaleyh Müsyü Keşofun sarayla görüşmesini menetmeğe çalışacağı aşikâr idi. Bu sebeple bir gün ma beyne geldiğinde mabeyinci Arif B. vasıtasile "bu işten dolayı komiserlikle muhaberatta bulunduğunu ve kapıkâhyasını celp ve davet ederek meseleyi bitireceğinden şayet Müsyü Keşof dairei kitabete müracaat edecek olursa iş Babıaliye havale olunduğunun söylenmesini,, arzetti.

Hünkâr bu mütaleayı tasvip etti ve bana o yolda emir verdi. Ben de kendi hesabıma bu pürüzlü işten kurtulduğuma memnundum. Çünkü Müsyü Keşofla müzakerelerimin ademi muvaffakıyetle neticelnmesi Hünkâr nazarında beceriksizlikle itham olunmaklığımı mucip ve belki hakkımda ademi hoşnudiyi müstelzim olabilirdi. Bu tarihten birkaç gün sonra Sait Paşa bir tezkerei hususiye göndererek"Komiserlikle mu haberat ve Kapıkâhyasile mülâkat ve müzakeratın akamete duçar olduğunu ve Müsyü Keşofun Babıâliye müracaat ederek şayet hükûmetinin metalibi kabul edilmiyecek olursa ertesi günü akşamı Sofyaya avdet için emir aldığını söylediğini ve artık Babıalice yapılacak birşey kalmadığını ve Kapıkâhyasının dairei kitabete celbile işin orada intacı için iradei seniyeye ihtiyaç hâsıl olduğunu,, bildiriyordu. Bu tezkereye Sultan Hamidin canı sıkıldı. Sofya hükûmetile Babıâli arasında tahaddüs etmiş bir ihtilâfın günlerce müddet hallolunamıyarak hâd bir devreye girdikten sonra Padişahın Bulgar Kapıkâhyası nezdinde ve kendi sarayında teşebbüsat ifasına mecbur bırakılması elbette iyi birşey değildi. Maamafih zarureti maslahat icabı olarak buna da katlanıldı. Sultan Hamit Müsyü Keşofu dairei kitabete davet etmekliğimi emretti. Müsyü Keşof geldi. Esasen Müsyü Keşof hayırhah ve itilâfperver bir zat idi. Türk muhibbi olduğunda şüphe yoktu. Memleketinde sözü geçer ve hatırı sayılır diplomatlardan olduğu için onunla anlaşmak halli meseleye kâfi idi.

Hatıratımda birkaç defalar yazdığım veçhile Bulgaristanı Devleti a-

liye tarafına imale etmek Sultan Hamidin siyaseti icabından olduğu gibi Bulgarların Makedonyadaki vaziyetleri ve askerî kuvvetleri iktızasınca bu siyaset esasen doğru idi. Bulgaristan Türkiyeye tâbi bir Prenslik olduğuna nazaran tarafeyn münasebatını idare ederken tâbi ile metbu vaziyetlerini nazarı dikkatte bulundurmak ve Bulgaristana Berlin ahitnamesinin kabul ettiği dereceden fazlasını tanımamak siyaset icabı idise de hiçbir müzahereti hariciye temin etmeksizin giriştiğimiz Rus harbinden doğan ve hatırı sayılır bir kuvvete malik ve bu kuvvetleri az zaman içinde hudutlarımıza sevketmesi mümkün olan Bulgarları Rusya ve İngiltereye temayül etmelerine meydan bırakmadan kendi tarafımıza celbe muktazi tedabirden ve Sofya hükûmetini okşıyacak bir siyaset takibinden hâli durmamaklığımız da o derece elzemdi. Bu siyaset Yunan harbinde Bulgarların bize mütemayil olmalarını ve hattâ sevkiyatı askeriyemizi teshil etmelerini mucip olduğu gibi hilâfına tutulan yol da Balkan harbini intaç ettiği malûmdur. Esasen Bulgaristan prensi Ferdinand ve Bulgar eâzımı ricalinden İstivilof, Naçoviç ve Keşof gibi zevatın efkâr ve mütaleatı Bulgarlarla iyi geçinebileceğimizi ve bunda iki tarafın menfaati olduğunu göstermişti. Nitekim Cümhuriyet gazetesindeki makale de bunu müeyyit idi.

Mesaili hariciyenin dahi Yıldızda rüyet ve temerküzü Sait Paşanın eseri olup başkâtipken meydana koyduğu bu eserden Sadrazam olduğu zaman şikâyete kalkışmak doğru olup olmadığının takdrini efkârı umumiyeye bırakarak yalnız şunu söylemekle iktifa edeceğim ki haddi zatinde kuvvei icrayenin nüfuz ve salâhyetini hiçe indirmek itibarile şayanı muahaze olan bu sistem bazı defalar faide temin etmekten hâli kalmamıştır. Nitekim beyan ettiğim bayrak ve arma hâdisesinde Babıali lüzumu kadar dirayeti siyasiye göstermediğinden M. Keşof İstanbulu terketmek derecesine varmıştı. Halbuki o aralık bizim Bulgarlarla bozuşmamız hiç muvafık değildi. İngiliz siyaseti bu fırsattan behemehal istifadeye koşacaktı. Esasen Sait Paşa dahi Babıalinin âciz ve Hünkârın tavassutunu talebe muztar kaldığını resmen arzetmiş bulunuyordu. Aldığım irade üzerine Müsyü Keşofu davet ettim; geldi. Dostane konuştuk. Kapıkâhyasının itilâfperverliği ve itidali efkârı aşikârdı. Kendisine hâdisenin mahalli vukuu olan Menlik kazasında bir tüccar vekilliği tesisi için Babıaliden resmen müsaade istihsâl edilip edilmediğini sordum. Kapı kâhyası buna bittabi menfi cevap verdi. Çünkü henüz öyle bir müsaade istihsal olunmamıştı. Burası tahakkuk edince iptida bu yanlışlığın tashihi lüzumuna kani oldu. Bunun için müracaat vukuunda usul ve emsali veçhile muamele olunacağını ve ondan sonra işin mecrayı tabiîsine gireceğini söyledim. Müsyü Keşof

kendi hükûmetinin henüz müsaadei resmiyesi alınmadan bir mahalde tüccar vekâleti tesis ve arma talik etmek gibi haksız bir harekette bulunulmuş olduğunu teslim edince meydanda mesele kalmıyordu. Bunun üzerine tarziye itası gibi şeylere hacet kalmadan iş neticelendirildi.Ancak Sait Paşanın şiddet ve nahvetten mütevellit gayzı baki kaldı.

Bu münasebetle akim kalmış olan Balkan İttihadı meselesini tekrar mevzuubahsetmek isterim. Dahiliye Nazırı Memduh Paşanın minkülliluvcuh şayanı muaheze olan ve Sultan Hamidin vehmine hitap eden mahut jurnalı üzerine Balkan İttihadı tasavvuru suya düşünce bizim için yapılacak şey Bulgaristanın ve Romanyanın sahai arazisi bütün kuvvetlerini az zaman zarfında hudutlarımıza sevka müsait olduğunu göz önüne getirerek Anadolunun uzak yerlerinden mahdut vesaitimizle, asker celbolununcaya kadar Rumelide kuvvei kâfiye bulundurmak esbabını temin etmekti. Sultan Hamit bu endişe ile gerek komisyonu askerîye ve gerek maiyyeti seniye erkânıharbiye müşürlüğüne müteaddit emirler verir dururdu. Komisyonu askerî bu emirler üzerine tetkikat neticesinde Rumelide her ihtimale karşı büyük bir kuvvet bulundurulması için bazı tensikatı askeriyeye lüzum olduğunu ve bunun tahakkukuna kadar vakit kazanılmış olmak için Balkan İttihadı faaliyetlerine devam olunması lâzimeden bulunduğunu arzetmekte idi. Binaenaleyh bu meseleyi müzakere faideyi mucip olacağı tabiî iken akamete uğratılması negibi mazarrat ve zayiatı istilzam ettiği cümlenin malûmudur. Babıali bu hususta eseri muvaffakıyet gösteremediği gibi Rumelinin ahvali maliyesini tanzim meselesinde ibrazı liyakat ve kifayet edemedi. Rumeliyi elden kaçırmamızın sebeplerini araştırırken bu noktaların tarih huzurunda tenevvür etmesi lâzımdır.

* * *

Devri meşrutiyette âyan azalığına tayin olunan Müşür Fuat Paşanın başından son zamanlar bir macera geçmişti. İlânı hürriyete kadar menkûbiyet içinde ve mahpusiyet denecek kadar sıkı bir muhafaza altında yaşamasını mucip olan bu macera Sultan Hamit devrinin jurnalcılık garabetlerine bir nümune olduğu için birkaç satırla yazmağı münasip gördüm.

Müşür Fuat Paşa liyakati askeriyesile, mertliğile, cesareti ve tok sözlülüğü ile tanınmış ümerayı askeriyedendir. Rus harbinde Çar orduları İstanbula yürürken payitahtı müdafaa eden askerin kumnadanlığında bulunmuş ve Rus kumandanı Şovalof ile karşı karşıya gelmiştir. Sultan Hamit Fuat Paşayı sever mi idi, ondan çekinir mi idi, onu yanında mı yoksa uzakta mı bulundurmak isterdi bunu tamamile kestirmek kabil değildir. Yalnız şurası muhakkaktır ki hiçbir şeyden çekinmiyen ve sözünü esirgemiyen Fuat Paşanın bilûmum ahval ve ha-

rekâtını, nereye gidip kimlerle görüştüğünü, evine kimlerin gidip geldiğini sıkı bir tarassut altında bulundururdu. Diğer taraftan muayede merasiminde tahtın saçağını tutturmak gibi mühim bir vazifeyi Müşür Osman Paşanın vefatından sonra Fuat Paşaya vermişti. Esasen Fuat Paşaya hoş muamele edilirdi. Fransızcaya vâkıf ve Fransız şivesile konuşmak melekesini haiz olduğundan kendisine hariçte bazı muvakkat memuriyetler tevdi etmişti. Ezcümle Rusya imparatoru yazın tebdili hava için Yaltadaki sayfiyeye taşındığı zaman komşu devlet hükümdarının Devleti aliyesularına yakın bir mıntakaya gelmesi vesilesile beyanıhoşamedî zımnında nezaketi siyasiye ibraz etmek ve ayni zamanda münasebatı dostanenin teyidine medar olmak üzere tarafı şahaneden Çar nezdine bir heyeti mahsusa gönderilmek âdet olduğundan Sultan Hamit bu vazifeyi birkaç defalar Fuat Paşaya tevdi etmişti.

Fuat Paşa Mısır cihetinden bir serveti olmakla beraber refah içinde yaşaması maksadile tarafı şahaneden kendisine bazı maden imtiyazları da ihsan edilmişti. Bunlardan bir kısmı eseri talih olarak pek zengin damarlı çıktığından Fuat Paşa bu vesile ile de külliyetli para ele geçirmişti. Fuat Paşa çok cömert, debdebe ve dârâta fazla meyyal, tabiri mahsusile hanedanca yaşamayı sever bir zat olduğundan muhiti daima kalabalık, daima eğlenceli idi. Konağında içtimalar, sohbetler, çalgı âlemleri eksik değildi. Hünkârın böyle şeylerden hoşlanmadığını ve bugibi içtimaları şüpheli nazarla gördüğünü bilen gayretkeşler ve ezcümle o aralık pek şımarmış olan Fehim Paşa muttasıl Fuat Paşa aleyhinde ihbaratta bulunurlardı. Fehim Paşa bir zamanlar Fuat Paşa ile uğraşmayı adeta kendisine iş güç edinmişti. Gerek kendisi ve gerek etrafındaki adamlar Fuat Paşanın ve onun yaranının peşine düşmüşlerdi. Bu yüzden can sıkacak hâdiseler, hattâ çarpışmalar olduğu da vaki idi. Bir aralık Fuat Paşa tok bir ifade ile Fehim Paşaya tembihatta da bulunmuştu. Sultan Hamit esasen Fuat Paşaya şüpheli bir nazarla baktığından Fehim Paşanın sık sık maruzat ve ihbaratı bu şüpheyi arttırmakta idi. Hattâ bir defa Fuat Paşanın huzuru humayunda —ihtiyarî veya gayriihtiyarî — yaptığı bir hareket Sultan Hamidi telâşa düşürmüştü. Bu hareket pek fena bir neticeye müncer olabilmek gayet mümkün iken geçiştirilmişti. Fuat Paşanın ergeç bir siyasete kurban gideceğini görüyordum. Ancak ne şımarık Fehim Paşayı durdurmak, ne de Fuat Paşanın celâdetini teskin etmek mümkün olmuyordu.

Bir cuma günü idi, Fuat Paşa rahatsızlığından bahsederek selâmlığa gelemiyeceğini arzetmişti.

Bunu Fuat Paşanın bir tasavvuru mahsusuna atıf ve Hünkâra keyfiyeti o suretle arzeden Fehim Paşa

o gün kendi adamlarile Fuat Paşanın adamları arasında ehemmiyetli bir münazaa çıkartmıştı. Derhal saraya akseden bu mesele Fuat Paşanın o gün cuma selâmlığına gelmemesile Hünkâr nazarında büsbütün evhamı tahrik edecek bir şekil almıştı.

Fehim Paşa takdim ettiği Jurnalda Fuat Paşanın konağında birtakım silâhlı avene bulundurduğunu ve bunun bir kastı mahsusa müstenit olduğunu yazıyordu. Bu jurnalda mesele o suretle tasvir olunmuştu ki Hünkârın endişesi artmıştı. Selâmlık merasimini müteakıp Fuat Paşa saraya celbolundu ve kendisinin hiç sevmediği ve daima aleyhinde atıp tuttuğu İzzet Paşanın dairesinde Hassa Müşürü Rauf Paşa ve daha birkaç zat tarafından isticvap edildi. Bu isticvabat ve tahkikat neticesi Fuat Paşanın menkûbiyetine ve teb'idine müncer olmıyabilirdi. Vakıâ Sultan Hamit bir kimse hakkında işi bu dereceye getirdikten sonra onu İstanbulda ve işinin başında bıraktığı nadir idi. Bu kabîl insanlara mukadder olan en mutedil ceza ve akıbet bir memlekete nefiy ve teb'it olunmaktı. Vakıâ bu nefiy ve teb'it sırasında onlara mebzul maaş tahsis etmek, bol harçlık vermek gibi şeyleri yapmağı da unutmazdı; ancak teb'it cezasının değiştirildiği pek olmazdı. Böyle olmakla beraber Fuat Paşa bu bâdireyi de belki atlatacaktı.

Fuat Paşa aleyhindeki tahkikat hitam bulup evrakı zatı şahaneye takdim olunduğu zaman huzuru humayunda bulunuyordum. Sultan Hamitle Fuat Paşa arasında alelekser tavassut vazifesini ben ifa ettiğim cihetle Fuat Paşa hakkında yapılacak muameleyi yine benden sormuştu. O dakika anladığıma göre Hünkâr henüz Fuat Paşa hakkında bir karar vermemişti. Ancak Fuat Paşanın etrafında müsellâh avenesi bulunduğuna dair olan maruzat Sultan Hamidin zihninde yer etmiş olduğu da görülüyordu. Fuat Paşayı nerede oturtmak lâzım geleceği Hünkârı düşündürüyordu. Birden Sultan Hamit bunu bana sordu. Ben de düşünmeden:

— Çit köşkünde!

Demiş bulundum. Derhal yaptığım hatanın farkına vardım. Fuat Paşanın tasavvuratından fena suretle şüpheye düşen Sultan Hamide, Fuat Paşayı sarayın içinde ve kendi hususî dairesinin ittisalinde bir köşke oturtmasını teklif etmek öyle teemmülsüzce söylenmiş bir söz, öyle bir gaflet eseri idi ki Hünkârın o anda benden de şüpheye düşebilmesi ve beni Fuat Paşa ile hemfikir addetmesi pek muhtemel idi. Şayet o esnada işgüzarlardan biri:

— Fuat Paşanın Tahsin Paşa ile samimî münasebetleri olduğu ve Fuat Paşanın evinde olup biten şeylerden Tahsin Paşanın malûmatı bulunduğu haber alınmıştır.

Yollu bir jurnal vermiş olsaydı Fuat Paşanın Çit köşkünde ikametini tavsiye ve teklif eden bu Tahsin Paşa, muhakkak, ertesi gün ya Sı-

vasa vali, yahut Malatyada ikamete memur olur giderdi.

Maamafih Sultan Hamit hâlâ karar veremiyordu. Nihayet her ne oldu ise oldu, Hünkâr tekrar beni çağırtarak İzzettin vapurunun ihzar ettirilmesni ve Fuat Paşanın bu vapurla Beruta, oradan muhafaza altınna Şama gönderilip ikamete memur edilmesini emretti. Sultan Hamit bu kabîl işlerde kararını verdikten sonra artık muhafaza, takyit tedbirlerini azamî derece ittihaz ederdi. Dragon namile maruf Faik Paşa İzzettin vapurile Fuat Paşayı Şama isale memur edildi.

Fuat Paşa hemen ihzar olunan İzzettin vapuruna gönderildikten sonra taraftarlarından bazı kimselerin Paşayı ziyaret maksadile vapura girip kaçırması ihtimali hatıra geldiğinden bir parola tesbit edildi ve bu parolayı veremiyenlerin vapura takarrüplerine dahi müsaade olunmaması için kaptana emir verildi.

Fuat Paşa eline pek çok para geçirmiş bir insan olmakla beraber son derece cömert olduğundan Şama teb'idi sırasında ailesine bırakacak parası olmadığı muhakkaktı. Müterakim istihkaklarından beş bin lira kadar bir matlubu vardı. Bunun tesviyesi irade buyuruldu. Bir aralık Fuat Paşanın İzzettin vapuruna bindirilip bindirilmediği vehmi Hünkârın zihnine girdi. İhtimal ki böyle bir jurnal da verilmişti. Sultan Hamit ikinci fırka kumandanı Müşür Şevket Paşa ile Tatar Şakir Paşanm vapura girip Fuat Paşayı görmelerini emretti. Vapura parolasız hiç kimsenin yanaştırılmaması hakkındaki iradeyi ben aldığım için parolayı da ben tertip etmiştim.

Fakat bütün bu tertibatı bana yaptıran Sultan Hamit her ihtimale karşı bir kontrol icrası maksadile Müşür Şevket Paşayı İzzettin vapuruna gönderirken bundan benim malûmatım yoktu. Filhakika Paşalar bir kayıkla vapura gittiler. Kayık vapura yaklaşınca kaptan kendilerinden parola sordu. Onların ise böyle bir şeyden haberleri yoktu. Tarafı şahaneden memuren geldiklerini söyledirler, fakat kaptanın aldığı emir mutlak ve kat'î idi. Çarnaçar avdet ve Hünkâra arzı keyfiyet ettiler. Sultan Hamit tekrar beni çağırttı; paşaların niçin vapura alınmadıklarını sordu; parola meselesini söyledim. Nihayet parolayı paşalara da verdik; gittiler, gördüler,saraya dönerek paşayı gördüklerini arzettiler. Ondan sonra vapurun hareketi emrolundu.

Şamda Fuat Paşa gayet sıkı muhafaza altında idi. Hususî bir konak içinde, dahilden ve hariçten âdeta mahpus vaziyetinde idi. Bir aralık buna okadar ehemmiyet verilmişti ki her akşam Suriye valisinden Fuat Paşanın muhafazasına itina edilmekte olduğuna dair şifreli telgraf gelir ve bu telgraf Sultan Hamide arzolunurdu.

Fuat Paşa gibi vatanına harp meydanlarmda hizmet etmiş ve bü-

tün ailesi efradını en yüksek vatan terbiyesile yetiştirmiş, mert ve kerim bir askeri Fehim Paşa gibi şımarık bir jurnalcının siyasetine ve şunun bunun ihbaratına feda ederek senelerce müddet bir konak içinde hapis ve kahretmek güç affolunur şiddetlerindendir. Sarayın bu hareketinden sonra jurnalcılık bir kat daha revaç bulmuştu; bu da pek tabiî idi.

*

Tüfekçiler teşkilâtı:

Sarayda tüfekçiler namı altında bir muhafız teşkilâtı vardı. O devri yaşamış olanlarda bu teşkilâta ait hatıralar çok acıdır; çünkü Padişahın şahsını ve sarayını muhafaza maksadile vücude getirilmiş olan bu teşkilât gitgide öyle şımarık bir şekil almıştı ki pek çok kimseler bundan cidden bizar olmağa başlamışlardı. Tüfekçiler, yahut o devrin hususî bir tabiri ile, silâhşörler Arnavut, Boşnak, Türk ve Çerkezlerden mürekkep olup ancak ekseriyeti azimeyi Arnavutlar teşkil ederdi. Bunların âmiri tüfekçibaşı Tahir Paşa idi. Tahir Paşa Sultan Hamide cülûsundan evvel intisap etmiş, Hünkârın muhabbet ve itimadını kazanmış bir zat idi. Sarayın inzıbatı Tahir Paşanın idaresi altındaki tüfekçilere mevdu idi. Bunlar sarayın kapısından başlıyarak ta Sultan Hamidin yatak odasının kapısı önüne kadar her noktada muhafaza vazifesile mükellef idiler. Tüfekçibaşı Tahir Paşa her istediği zaman doğrudan doğruya gidip Hünkârı görebilen saray erkânından idi.

Mabeyin erkânile münasebeti yoktu. Hiçbir daireye merbut değildi; hiçbir makamdan emir ve tebliğat telâkki etmezdi. Gerek mevkiinin ehemmiyeti, gerek şahsî nüfuzu hasebile hariçten Tahir Paşa dairesine birçok kimseler gelir, birçok maruzat bu daire vasıtasile Hünkâra arzolunurdu. Saraydaki Arnavutların idaresi kendisine mevdu olduğundan bunlar üzerinde tesiri mahsusu vardı. İkinci fırkaya merbut olan Arnavut taburları zabitanı da Tahir Paşanın haiz olduğu mevkie riayette ve Tüfekçibaşı dairesine devamda kusur etmezlerdi.

Tahir Paşa zararsız bir zat idi; mevkiinin nüfuzunu şunun bunun canını yakmakta ve şerre alet olmakta kullanmazdı. Mertliği buna mâni idi.

Ancak tüfekçi silkine dahil olan ve kimisi sivil kimisi muhtelif askerî rütbeleri haiz bulunan birtakım kimseler şımarıklıkta pek ileri giderlerdi. Hele bazıları okadar taşkınlık ederlerdi ki rahatsız olmamak kabil değildi. Bunların bir nevi masuniyete malik oldukları ve her ne yaparlarsa yanlarına kâr kalacağı kanaati zihinlere o derece yerleşmişti ki herkes korku belâsı bunlardan uzak durmağa bakardı. Bu gibiler zapturapt dinlemezlerdi; doğrudan doğruya Sultan Hamidin himayesine malik olduklarından Tahir Paşa bile bunlara söz geçiremezdi.

İtiraf etmek lâzımdır ki buna Sultan Hamidin siyaseti sebep olmuştur. Bunlar vasıtasile sarayını ve şahsını muhafaza ettirmekte olduğuna kani ve bunların sadakat ve merbutiyetlerinden emin olan Sultan Hamit bu tüfekçilerin doğrudan doğruya kendisine müracaat etmelerine müsaade etmişti. Böyle olunca dissiplin denilen şeyden eser kalmıyacağı tabiîdir. Tüfekçibaşı Tahir Paşa şahsan hürmet ve riayet edilen bir âmir olmakla beraber ledelhace o taşkınlara hadlerini bildirmek veyahut onlar hakkında bir ceza tatbik etmek kudretini haiz değildi. Esasen bu siyaset sarayın işine gelmezdi. Bütün tüfekçilerin tam manasile bir âmire bağlı ve her hal ve hareketleri hakikî surette ona tâbi olması kontrol sistemine mugayirdi. Rabıta ve teşkilât zahirî bir keyfiyetti; asıl lâzım olan şey bu teşkilâta dahil olanların her lûtfu Hünkârdan beklemeleri ve binaenaleyh doğrudan doğruya Hünkâra bağlı bulunmalarıdır. Bu noktadan hareket edilince tüfekçilerin kendilerini kanun fevkında görmeleri ve taşkınlıklarını gittikçe arttırmaları pek tabiîdir. Gerçi bunların halkı bizar eden ahvali tamamen Sultan Hamidin kulağına gitmezdi; çünkü bu tarzdaki şikâyetlerin pek müsmir olduğu vaki değildi. Ondan sonra şikâyet eden veya şikâyeti Hünkâra isal eyliyen kimse kendi aleyhine bir intikam cereyanı uyandırmaktan korkardı. Bu itibarla tüfekçilerden bazı kimselerin bütün taşkınlıklarını Hünkâra atfetmek ve bundan dolayı Padişahı mes'ul tutmak pek doğru olmamakla beraber kendisi tarafından terviç ve teşvik edilen kontrol sisteminin o taşkınlıklara yol açtığı da inkâr kabul etmez hakikatlerdendir.

* *

Zabitlerin terfii meselesi:

Bayramlarda ve cülûs gününün senei devriyesinde İstanbuldaki birinci ve ikinci fırkadan ve saraydaki maiyet zabitanından terfi ve taltif liste ve arizaları yağmur gibi yağardı. Senelerdenberi Sultan Hamidin bu vesilelerle rütbe, nişan, madalya, zammı maaş dağıtması öyle bir itiyat halini almıştı ki iş tasdi derecesine varmıştı. Bir taraftan da makamı seraskerî, Tophane Müşiriyeti ayrıca defterler tanzim ve takdim ederlerdi. Ondan sonra hususî istirhamların ardı arkası gelmezdi. Bu maruzatın resmî olanları, yani devairi resmiyeden vürut edenleri tamamen, hususî istirhamların da pek çoğu is'af olunur, bayramdan evvel iradeler tebliğ edilir, o gün herkes yeni nişanını takardı. Halbuki ordularda terfie istihkak kespetmiş zabitan senelerce beklerdi; ordu Müşürlerinin bu hususdaki müracaatları hernedense is'af olunmazdı.

Son zamanlarda Üçüncü Ordu Müşürü İbrahim Paşadan mabeyne bir tahrirat geldi. İbrahim Paşa bu tahriratında terfie istihkak kespetmiş zabitan hakkında on üç defa defter tanzim ve makamı Seraskeriye takdim edildiği halde bunların her sene

piyade dairesince tanzim edilen defterlere ithal olunmadığından şikâyet etmişti. Hele Altıncı ve Yedinci ordu gibi uzak mahallerdeki zabitler terfi hakkından büsbütün mahrum kalmakta idiler.

İstanbulda ve gözönünde bulunan zabitlerin sıksık terfi etmeleri bütçeyi ne derece haleldar ediyorsa memleketin uzak aksamında askerlik vazifesini yapan zabitlerin terfi zamanları gelip geçtiği halde bu haktan mahrum kalmaları intizamı askeriyi o mertebe ihlâl etmekte idi. Sultan Hamit idaresini yıkan Rumeli kıyamının en mühim amillerinden biri bu adaletsizliğin tevlit ettiği meyusiyet olduğundan şüphe edilmemelidir. Sultan Hamit bunu düşünür mü idi bilinemez. Ancak taç ve tahtın yakınında ve şahıs ve saltanatının muhafazası mevkiinde bulunanların tatyip ve taltifi siyaseti hiçbir zaman zâfa uğramaksızın bütün devri saltanatı müddetince devam etmişti.

* * *

Murat Beyin firarı:

Mizan gazetesi sahibi Murat Bey memleketimizin tanınmış simalarındandır. İzezt Pş. ikinci kâtip sıfatile mabeyne alındıktan bir müddet sonra Murat Bey Avrupaya firar etmişti. Murat Beyi bu suretle ihtiyarı gurbete sevkeden sebepleri bilmiyorum ve araştırmamıştım.

Maamafih öyle hükmedilebilir ki Murat B. aleyhinde ihbarat ve tahrikât vuku bulmakta olduğunu ve bunun neticesinde diğer bazı efkârı ahrarane sahipleri gibi menfaya gönderilmesi ihtimali bulunduğunu görüp anlıyarak bir tedbiri ihtiyatî olmak üzere Avrupaya firar etmiştir. Murat Bey Avrupadan Mısıra geçti, bir müddet te orada kaldı. Nihayet Şûrayı Devlet dahiliye dairesi azalığı ile İstanbula avdeti temin olundu. Evvelce de söylemiş olduğum veçhile SultanHamit Avrupaya firar edenlerden endişe eder bunlarla aleddevam meşgul olur, kimini menfaat mukabilinde sükûta, kimini bir memuriyetle avdete ikna için uğraşırdı. Muvaffak olamadıklarını da muttasıl takip eder dururdu.

Unvanı memuriyeti serhafiye olduğu halde bu vazifenin büsbütün zıddına olarak Avrupa firarîlerinin tatyibi isticlâbını kendine iş güç edinmiş olan Ahmet Celâleddin Pş. bu hususta hayli meşkûr hizmetleri ifa etmişti.Murat Bey de bu suretle temin edilerek Türkiyeye getirilmişti. Murat Bey arasıra mabeyne geldikçe dairei kitabete uğrardı. Aramızda bir samimiyet vardı. Benimle hasbıhal eder, işlerin tarzı temşiyetinden dolayı şikâyette bulunurdu. Bir gün hasbıhal sırasında Şûrayı Devlet dahiliye dairesinin işlerinde ciddiyet görmediğini ve meselâ herhangi bir meselenin müzakeresi esnasında hatıra iyi ve doğru bir fikir gelip te bunun ortaya atılmasına intizar olunurken "Acaba bu fikir marzii âliye muvafık olur mu olmaz mı?.,, mülâhazası meydana çıkarak derhal herkesin tereddüt ve tevakkufa mecbur olduğunu anlattı. Ben böyle mülâhazalara mahal olmadığını ve bu

garip zihniyete kapılarak iyi ve doğru fikirlerin revacına halel verilmemesi lâzım geleceğini söyledim. Ancak Murat Beyi ikna edemediğimi anlıyordum.

Murat Bey, "'marzii âliye muvafık hareket„ etmek zihniyeti dahiliye dairesinde pek bariz bir şekilde hükümran olduğuna kuvvetle kanaat getirmişti. Halbuki ayni çatı altında bir de tanzimat dairesi vardı; bu dairede müzakeratın en serbest surette cereyan ettiği kayden sabit idi. Bunu Murat Bey de teslim ediyordu. Herhalde Murat Beyin ayni zamanda bir müverrih sıfatile yaptığı bu müşahede ve mukayese calibi dikkattir.

Bir aralık Murat Beyin hemşiresi hastalanmış idi. Kendisinden aldığım bir telgrafta hastalığın kesbi vahamet etmek üzere olduğu yazılı idi. Sultan Hamidin bu kabîl ahvalde —samimî veya gayrisamimî— gösterişe taraftar olduğu malûm idi. Murat Bey gibi vaktile Avrupaya firar ve kendisine nev'ama ilânı isyan etmiş bir zata avdetinde ilişmek şöyle dursun onun hasta hemşiresinin müdavatına şitap etmek yolu kadirşinaslık dahi göstermeği ve bu hareketinin şüyu bulduğunu isterdi. Bununla bilhassa husamayı siyasiyesi üzerinde bir tesiri mahsus yapabileceğine zahip olurdu. Murat Beyin telgrafında "celbettiği doktorların tedavisinden istifade olunamadığı ve her nekadar meşahiri etıbbadan . Paşaya haber göndermiş ise de bu zatın gelmediği ve hastanın hali mucibi endişe olmağa başladığı„ yazılı idi.

Bu paşa niçin çağrıldığı hastaya koşmuyordu? O devrin vaziyetine göre düşünülürse şöyle bir muhakeme yürütmek icap ederdi:

Çünkü bu hasta Murat Beyin hemşiresi idi. Ve Murat Beyin tarassut altında olduğu zannedilen yalısına gitmek tehlikeli bir oyuna girmek idi. Bu yüzden jurnal edilmek hattâ bir doktor için de mimlenmeği ve belki de menkûbiyeti icap edebilirdi. Bu noktada doktor Paşaya hak vermemek insafsızlık olurdu. Tethiş siyasetinin bütün memlekete neşrettiği korku en metîn kalplileri, en sağlam seciyelileri bile ihtiyat ve basirete sevkedecek derecede idi. Murat Beyin telgrafını Hünkâra arzettim. Doktor Paşanın hemen hastaya gitmesi için irade çıktı. Tebliğ ettim. Bir müddet sonra Murat Bey tekrar müracaat etti. Doktor Paşanın tarzı tedavisinden fayda görüldüğünü, ancak tekrar davet olunduğu halde Paşanın gene gelmekte tereddüt ettiğini söyledi. Doktoru Murat Beyin hastasına gitmeğe sevk için birinci iradeyi tekrara mecbur oldum.

Yukarda söylediğim veçhile doktorun Murat Bey yalısına gitmekte gösterdiği ilk tereddüt mazur görülebilir, ancak ikinci tereddüt lüzumundan fazla bir gayret sayılmaz mı?

Salname ve Kanunu Esasî:

Babıâlide sicilli memurin namile bir komisyon vardı. Devlet salnamesinin her sene yeniden tab'ına

nezaret etmek bu komisyona mevdu idi. Devri meşrutiyette meclisi âyan azalığına tayin edilmiş olan Tevfik Paşa bu komisyonun reisi idi. Bir sabah Tevfik Paşa dairei kitabete gelerek yeni salnamenin hazır olduğunu beyan etti ve salnamenin başında yazılı bulunan kanunu esasî metninin yeni salnameye dercedilip edilmiyeceğinde tereddüt eylediğinden bahisle istizana geldiğini söyledi. Devlet salnamesi hersene basılan ve her tab'ında baş tarafına kanunu esasînin metni dercolunmak mutat olan resmî bir kitaptır; bu nokta malûm iken Tevfik Paşanın bunu kendine iş edinerek istizana gelmesi hayretten başka ne suretle telâkki olunabilirdi? Kendisine bunun tabiî bir keyfiyet olduğunu söylemek tarikını ihtiyar etsem, yani Padişaha sormadan Tevfik Paşanın müşkülünü halle kalkışsam mesele başka kanaldan ve belki de başka şekil ve surette Hünkâra arzedilmek muhakkak ve bu derece mühim bir meseleyi istizana gelmiş bir vezirin müracaati neden arzolunmadığı sualile muatep olmak ta pek muhtemel idi. Komisyon reisinin müracaati alelâde bir hulûskârlıktan ibaret olduğu aşikâr idi, fakat ne çare ki keyfiyeti Padişaha arzetmek mecburiyetinde idim. Sultan Hamit, Tevfik Paşanın bu müracaatinden, daha doğrusu marzii âliye muvafık olan bu teyakkuzdan kalben memnun olmuştur sanırım. Fakat uyuyan hâdiseleri uyandırmamağı ve herhangi işte olursa olsun istatükoyu bozmamayı meslek edinmiş olan Sultan Hamit şu cevabı verdi:

"Şimdiye kadar yazılmıyor mu imiş ki istizan ediliyor? Kanunu Esasî kaldırılmadı, mer'iyeti tatil edildi.„ Sultan Hamidi böyle kestirme yoldan cevap vermeğe sevkeden diğer bir sebep te işin dedikodu mevzuu teşkil edecek surette uzamasına ve ağızlarda dolaşmasına meydan vermemek mülâhazası idi.

Nitekim işgüzar jurnalcılardan birisi, o vakit Sadrazam olan zatın bazı evrakı resmiye üzerine basılan mühründeki (Veziriâzam) ibaresine işaret ederek (âzam) kelimesi üzerinde Hünkârın dikkatini celbetmiş ve bu jurnal o zaman hayli uzayan bir mesele olmuştu.

Bunlar o devrin ahlâkıyatını gösteren ve saray politikasının tesiri nekadar derinlere vardığını anlatan basit, fakat çok manidar misallerdir.

* * *

Kızlarağası:

Yıldız sarayında elkabı resmîsi (Darüssaade ağası) olan bir Kızlar ağası vardı. Bütün Araplar bunun maiyetinde ve buna merbuttu. Darüssaade ağalığı Kanunî Sultan Süleyman zamanında ihdas edilmiş eski saray usulünde en mühim makamların biri idi. Osmanlı imparatorlarının sarayında Silâhtarağalığı ile Darüssaade ağalığı sarayın bütün erkân ve müstahdeminin fevkında olduğu gibi devlet teşrifatında da Sadrazam ve Şeyhülislâmdan sonra gelen bir memuriyet idi. Kız-

larağası haremi humayuna ait hususatın kâffesine nezaret ederdi.Gerek sultanlar dairelerinin, geerk baltacı ve teberdarların âmiri Kızlarağası idi. Yavuz Sultan Selim zamanında Haremeyne ait vakıflara bakmak vazifesi de Kızlarağasına verilmişti.

Eskiden Kızlarağasına (Büyük ağa) derlerdi. Bunların kendilerine mahsus üniforması Selimî amâme, ve kenarı sırmalı Hil'at, bir de sincabî kürkten ibaretti. Bellerinde mücevherli ve altın zincirli bir hançer bulunurdu. Her sene Hicaza giden Sürrei humayunun tertibine hizmet etmek vazifesi de Kızlarağasına mevdu idi. Sürre hazırlanıp hareket edeceği gün Kızlarağası üniformasını giyer, eline Darüssaade ağalığına mahsus uzun asayı alır ve Sürrenin önünde giderdi. Bu asa, haremağalarının terbiyesine memuriyetlerinin alâmeti olmak üzere ihdas olunmuştur. Kızlar ağası bu asayı yalnız Sürrenin hareketi günü taşıyabilirdi. Sultan Mahmuttan sonra Kızlarağasının kıyafeti değişmiş ve gitgide azaltılarak nihayet alelâde bir süs haline getirilmişti.

Sultan Hamit, cülûsunda hemşiresi Cemile Sultanın başağası Behram ağayı Darüssaade ağalığına tayin etmişti. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında hemşiresi Cemile Sultanın dairesine pek çok gitiği ve bu hemşiresini pek sevdiği için tahta cülûsunda bu daire müstahdemlerinden bazılarını hizmetine almış ve kendilerine mâdâmelhayat büyük mevki ve nimetler vermişti.

Cemile Sultan sarayından ilk Kızlarağası olarak Sultan Hamidin sarayına gelen Behram ağa emsaline nadir tesadüf olunur bir nüfuz ve şöhret kazanmıştı. Behram ağanın dairesi bir aralık vüzera, ekâbir ve ricalin ziyaretgâhı olmuştu. Derviş Paşa, Rasim Paşa, Mazhar Paşa gibi tanınmış devlet adamları bu dairenin müdavimlerinden idi. Behram ağanın devlet işlerine de müdadahale ettiği ve ehemmiyetli azil ve nasıplara parmağını soktuğu işitiliyordu.Her halde bir aralık Sultan Hamit sarayının en nüfuzlu adamı bu Behram ağa idi.

Bu tahriten sonra Sultan Hamit Kızlarağasının nüfuzunu o derece kırmıştı ki Haremağalarına merci olmaktan başka hiçbir vazifesi ve ehemmiyetleri kalmamıştı.

Yalnız en son Kızlarağası olan Abdülgani ağa jurnalcılıkla temini mevki ve nüfuza çalıştığından bir faaliyeti mahsusa ibraz eder olmuştu. Birçok jurnalcılar kâğıtları Abdülgani ağaya getirirler onun vasıtasile takdime muvaffak olurlardı. Sultan Hamidin jurnalcılığa verdiği itibar ve şebekei istihbaratın tekâmülünde gösterdiği itina dolayısile Abdülgani ağa bir aralık hayli mergup olmuştu.

Yıldız haricindeki hanedan saraylarının haremağaları hasbelicap Yıldıza geldikçe Kızlarağasına müracaat ederlerdi. Yalnız Veliaht Reşat Efendinin haremağaları gelmezdi. Esasen Veliaht dairesi mensubininden hiç kimsenin Yıldıza gelmesine müsaade olunmazdı. En çok

hazer edilen temas ve münasebet bu idi. Bunlarla hariçte bilmiyerek temas etmek bile korkunç avakıbi müstelzim bir keyfiyet sayılırken o daire mensubininin Yıldıza gelip herhangibir kimse ile görüşmelerine müsaade olunmıyacağı pek aşikâr idi. Veliaht Reşat Efendinin müstahdemin ve mensubini şöyle dursun, bizzat Reşat Efendi bile saraya gelemezdi. İki kardeşin yegâne münasebetleri her ay iptidasında Reşat Efendinin adamlarından birinin baş mabeyinci Hacı Ali Paşaya gelip tarafı şahaneden verilen bin beş yüz lira hususî maaşı almasından ve Reşat Efendinin başka bir arzusu varsa bunu gene Hacı Ali Paşa vasıtasile arzettirmekten ibaretti.

Veliaht Reşat Efendiden maada hanedan azası gerek bir istirhamda bulunmak ve gerek eyyamı mahsusada arzı tebrikât etmek için saraya geldiklerinde doğruca Çit köşküne giderlerdi. Sultan Hamit bunları bazan kabul eder, bazan bilvasıta selâm gönderirdi. Yalnız Ramazan münasebetile geldikleri zaman iftardan sonra kendilerini kabul eder ve herbirine ayrı ayrı atiye verirdi.

* * *

Sarayda iftar merasimi:

Yıldız sarayının Ramazan iftarları malûmdur. Bu iftarların gerek bütün bir ay saraya gelenlerin adedi, gerek mutfak ve cebihumamayundan sarfiyatı itibarile cidden akıllara hayret verecek birşeydir. Ramazanda Yıldız sarayına gelmiyen, orada iftar eylemiyen ve diş kirası namile atiye almıyan kimse yok denilse mubalâğa olmaz. Vükelâ, rical, ümerayı askeriye, ulema, patrikler, rüesayı ruhaniye, süferai ecnebiye Sultan Hamidin iftar sofrasına davet olunurlardı. O derecede ki bu davetler bir âdet, mukarrer ve mukannen bir keyfiyet olmuştu. Ramazanın ilk gününden başlıyarak sonuna kadar sarayın hemen her dairesinde kurulan iftar sofraları o derece kalabalık olurdu ki çok defa oturacak yer bulamıyanlar görülürdü.

Sultan Hamit Payitahtın ve makamı saltanatın muhafazasına memur olan askerleri de bu iftar yemek ve atiyesinden mahrum bırakmazdı. Ramazanın muayyen günlerinde, birinci ve ikinci fırkaya mensup ümera, zabitan ve efrat münavebe suretile ve ikinci fırka kumandanı delâletile iftara davet olunur, aş nisbetinde atiye dağıtılırdı.

Düveli muazzama sefirleri de kıdem sırasile birer akşam davet edilerek yemekten sonra huzura kabul edilir ve gerek kendilerine, gerek refakatlerinde bulunan baştercümanlara kıymettar hediyeler verilirdi.

Ramazanda atiye alanların muntazam bir cetveli vardı. Bunlar saray erkânından kimin odasında itfara gidilirse o zat marifetile arzolunur ve atiyesini alırdı. Maamafih birçok kimselerin atiye almak için sarayı iz'aç edercesine müracaat ettikleri ve sarayda kapı kapı dolaştıkları vardır. Bu yüzden hiç umulmıyacak kimselerin öyle tezelfülkâr

halleri görülürdü ki iğrenmemek kabil değildi.

Hülâsa her senenin ramazanı hazinei hassa için azîm bir yük teşkil ederdi. Gerek atiye namile dağıtılan bu paralar, gerek mutfak masrafı hazinei hassayı ciddî surette sıktığını bir gün hazinei hassa nazırı Portakal Mikail Paşa söylemişti.

Ramazandan maada Padişahın şuna, buna atiye dağıtması mutat olan günler cülûsu humayunun senei devriyesi, bayram ve yeni sene günleri idi. Bu fırsatlar hulûlünde pek çok kimseler manzum kasidelerle yahut süslü arizalarla tebriknameler yağdırırlar ve kimisi atiye ile kimisi rütbe ve nişanla taltif olunurlardı.

Beşiktaşı Yıldıza bağlıyan Serence Bey yokuşunun, ramazan ayında iftara yakın bir zamandan başlıyarak teravi namazı vaktine kadar öyle bir kaynaşması, saraya boş mide ve boş kese ile gelen yüzlerce insanın her gece dolu bir mide ve dolu bir kese ile öyle bir avdet etmeleri vardı ki hakkile tarifi mümkün değildi. Bidayette iyi ve mutedil olarak başlıyan bu usul sonraları ekseriya tahammül olunamıyacak kadar fazla bayağı bir manzara almıştı.

* * *

Kahraman bir Türk bölüğü:

Sultan Hamit sarayının en şanlı, en asil ve civanmert teşkilâtı "Söğütlü, namile maruf olan maiyet süvari bölüğü idi. Bundan altı asır mukaddem Anadolunun Bilecik, Söğüt ve Eskişehir havalisinde yerleşmiş eski Türk kabilelerinden Karakeçili aşireti mertliği, cesareti ahlâkiyesi itibarile Sultan Hamidin nazrı dikkatini celbetmişti. Bu aşiret çocuklarının damarlarında dolaşan temiz Türk kanı muhitin ve zamanın fena tesirlerinden masun kalmış ve hiçbir suretle bozulmamıştı. Sultan Hamit kendi sarayının içinde ve envai ihsan ve nimetlerle yaşattığı muhafaza teşkilâtının nihayetülemir kendisine maddî menfaatlerle bağlı olduğunu ve bu bağların derecei samimiyeti meşkûk bulunduğunu bilir ve vaziyeti ona göre idare ederdi.Bilâtereddüt denilebilir ki sarayın çakıl taşı nevinden tezyinatını teşkil eden muhafaza tertibatı arasında "Söğütlü maiyet bölüğü,, bir pırlanta idi. Sultan Hamit Karakeçili aşiret efradından ve hepsi güzel ve levent delikanlılardan mürekkep iki yüz kişilik bir mızraklı maiyet bölüğü teşkil etmişti. Bunlar kimisi simalarına pek yakışan sakallarile, kimisi Türk ırkının bütün revnakını taşıyan geniş cephelerile, asil bir tevazu ve mahviyete bürünmüş cesur ve gürbüz hallerile dikkati celbederlerdi. Sultan Hamidin bu mızraklı bölüğüne fevkalâde teveccüh ve itimadı vardı. Bunların zabiti Mehmet Efendi isminde bir zat idi. Saffeti ahlâkıye ve cesareti fıtriyenin timsali mücessemi olan bu Mehmet efendi bölüğe mensup bir arkadaşile birlikte Sultan Hamidin yatak odası yanında yatardı. Sultan Hamit hayatının muhafazasını bunlara tevdi

etmişti. Padişahın huzuruna girmek ve dairei humayun civarına yaklaşmak ne gibi ahval ve şeraite tâbi olduğunu bilenler yatak odası önünde nöbet beklemenin ne demek olduğunu takdir ederler. Sultan Hamit Söğütlü bölüğünden daima memnuniyet ve sitayişle bahseder, onlarla görüştüğü zaman "Öz hemşerilerim!„ diye hitap eylerdi. Yalnız sarayında insanların her çeşidini, ahlâk tecelliyatının her rengini, iyilik ve kötülüklerin her derecesini görmüş bir insan sıffatile şunu söylemeyi kendime vicdan borcu bilirim ki damarlarında Türk neslinin temiz ve mubarek kanı dolaşan bu Karakeçili bölüğünden hiçbir fert hiçbir şekil ve surette ne şahsan, ne de bilvasıta fenalık etmemiş ve fenalığa alet olmamıştır. Bunlar Yıldız sarayına bir kaya gibi girdiler, vakti hulûl edince yine bir kaya gibi tertemiz ve lekesiz çıktılar. Allah kendilerinden razı olsun!.

* * *

Herşeyden evvel yol:

Şimendifer ve yol gibi vesaiti nakliyeyi bazan her ne pahasına olursa olsun temin etmek devlet için öyle bir zarurettir ki bundan tegafül eden hükûmetler bu ihmalin zararını görmekte çok gecikmemişlerdir. Sıvas hattının küşadına muvaffak olan hükûmeti hazıra yı tenkit sadedinde söylenen sözleri işittikçe Sultan Hamidin vesaiti nakliyeyi biran evvel inşa ve ikmal için şık sık tekrar ettiği ve fakat bir türlü tatbikına muvaffak olamadığı iradelerini hatırlarım. Muhakkak olarak denilebilir ki o devirde memleketimizin vâsi ve mümbit arazisinden, zengin ormanlarından ve madenlerinden istifade edemeyişimizin ve ötede beride sık sık baş gösteren şekavet ve isyanları imha ve biçare halkı eşkıya ve derebeylerin tasallutundan sıyanet eyliyemeyişimizin en mühim sebebi yolsuzluktu.

Halil Rifat Paşa, ki memleketimizde her nereye gitmiş ise en evvel oranın yollarını yaptırmak suretile hem vatanına hizmet etmiş hem de halktan hayır dua kazanmış büyük valilerimizden idi. Sadareti zamanında bütün valilere gönderdiği bir tamimde "herşeyden evvel ve herşey için yol lâzımdır„ ibarei meşhuresini kullanarak yolların ehemmiyeti üzerinde valilerin nazarı dikkatlerini celbetmişti. Bu defa İsmet Paşa Hz. Sıvas nutuklarında Halil Rıfat Paşa merhumun ruhunu hayır ile yadederek cidden büyük bir kadirşinaslık göstermişlerdir.

Halil Rıfat Paşa bu meşhur tahriratında Konya kıtlığının şiddet ve dehşetini ve bu yüzden telef olan binlerce halkın azap ve ıstırabını tasvir ettikten sonra zahiresi mebzul vilâyetlerden zahire celbolunabilseydi kıtlığın mazarratı pek mahdut kalacağını ve zahire celp ve vaktü zamanile tevzi edilememesi yolsuzluktan mütevellit olduğunu hikâye etmiş ve valileri dairei vilâyetleri hududu dahilindeki yolların ıslahına ve yeniden yol inşasına davet eylemiştir.

Bugün Türk ordularının parlak zaferile imha edilen Ağrıdağı şekaveti Sultan Hamit zamanında da sık sık başgösteren hâdiselerdendi. Sultan Hamit İran ve Rus hudutları cihetinde hem hükûmeti işgal hem de halkı bizar eden bu hâdisatı şekavetkâranenin men'i ve masum halkın sıyaneti için bir hayli iradeler verdi ise de yolsuzluk dolayısile bunların hepsi evrak dolaplarında mahfuz kaldı. Yolların ve bahusus şimendiferlerin gerek siyasî gerek askerî ve iktısadî noktadan faydalarını izaha hacet olmayıp Anadoluda Devleti aliyeye şimendifer yaptırmamak maksadile Çar hükûmetlerinin çevirdikleri entrikalar ve gerek Anadolu ve gerek Bağdat demiryolları etrafında kopan ihtiras fırtınaları bunun en vazıh delilleridir. Vatanın mahfuziyeti, halkın refah ve rahatı, iktısadiyatının tanzim ve terakkisi, hattâ maarifinin neşrü tamimi hususlarında şimendifer ve yolların tesiratı bedahet derecesinde bir hakikat olduğu içindir ki Halil Rıfat Paşa merhumun "Her şeyden evvel ve her şey için yol lâzımdır,, sözü bir vecize olarak erkânı hazırai hükûmetin hafızasına nakşedilmelidir.

* *

Dahilî isyanların mahiyeti:

Gerek bundan beş sene mukaddem Şark vilâyetlerimizde başgösteren Şeyh Sait isyanını ve gerek bu sefer İran hududunda imha edilen harekâtı şekavetkâraneyi, mahiyeti hakikiyeleri itibarile, tetkika sıfatım müsait olmadığı gibi buna bence imkân dahi yok ise de herhalde aldanmıyarak iddia edebilirim ki bu isyan ve şekavetleri fertlerin uğradıkları haksızlıklardan mütevellit, tabiri aharla halkın samimî galeyanına müstenit gibi göstermek yanlıştır.

Bütün bu hareketler yüksek menfaatlere kavuşmak emelile, yahut gayrimeşru lokmalardan mahrum edilmek üzere olduklarını görmekten mütevellit bir yeisle bazı rüesanın ve kısmen de ecnebî tahrikâtına alet olan birtakım sefil ruhlu insanların kasten ayaklandırdıkları şekavetlerden başka birşey değildir.

Sultan Hamit zamanında Yemen havalisinde de bu kabîl bir isyan ve kıyam vukua gelmişti. O zaman Yemen valiliğinde bulunan Hüseyin Hilmi Efendi - ki bilâhare Hüseyin Hilmi Paşa olmuştu - tarafı şahaneden bir heyeti nasıha ve muslihanın başında Yemene gönderilmişti. Hüseyin Hilmi Efendi Yemen ahalisinin hissiyatını okşamak ve halkın taassubu dindaranesine uygun bir yolda yürümüş olmak için başına sarık sardı, arkasına cüppe giydi, vâsi salâhiyeti ile birçok vaitlerde bulundu, fakat muvaffak olamadı.İmam Yahya isyandan vazgeçmiyor, memlekette emniyet ve asayiş bir türlü teessüs edemiyordu.

Nihayet Yemen isyanının esbabı hakikiyesi anlaşılmak ve halkın nelerden şikâyet ettiği ve neler istediği bilinip ona göre tedbirler alınmak üzere Yemen ahalisinin ileri gelen-

lerinden bir hayli zevat İstanbula davet olundu. Bunlara bir dairei mahsusa tahsis ve esbabı istirahatleri temin edildi.

Kendilerine İstanbulun şayanı temaşa yerleri gezdirildi; hulâsa ikram ve izazda kusur edilmedi.

Nihayet bir gün zatı şahane İzzet Paşa ile beni bu misafirlerin bulunduğu daireye gönderdi. Ne gibi bir arzu ve emelleri olduğunu ve nelerden şikâyetçi olduklarını sorduk. İzzet Paşa bu iradei seniyeyi kendilerine Arapça tefhim etti. Sultan Hamit bu zevatın arzu veya şikâyetlerini tahriren yazmalarını ve bizzat gelip kendisine huzurda takdim etmelerini emretmişti. Bu cihetı de kendilerine- anlattık. Birkaç gün sonra yine İzzet Paşa ile birlikte gidip kendilerini aldık, saraya getirdik, Sultan Hamidin bulunduğu daireye gittik, cemaat halinde huzuru şahaneye kabul olundular, yazmış oldukları arzuhalleri bizzat takdim ettiler. Bunlar için arzuhal tabirini kullanıyorum; çünkü hiçbirinde Yemen isyanının mahiyetini siyasî bir şekilde gösterecek bir tek fıkra bile yoktu; hepsi hususî istirhamlardan ibaretti. Halbuki Yemen kıyamı bir bakışta siyasî görünüyor ve kıyam eden halka siyasî emeller atfolunuyordu. Gerek bu arzuhallerin muhteviyatından ve gerek Yemenin nüfuzlu tabakaları arasından seçilmiş olan zevatın ifadelerinden anlaşılıyordu ki İmam Yahya vesaire gibi rüesa idaresinde vuku bulmakta olan o kıyam halkın arzusuna müstenit değildi. O rüesa hariçten itma ve celbolunuyorlar, haricin efkâr ve amaline hizmet ediyorlar ve bu sayede kendi menfaatlerini temine muvaffak oluyorlardı.

Rüesanın tatmin edilmesi veya isticlâplarına muvaffakiyet elvermesi halinde kıyam ve isyanın durduğu ekseriyetle görülmüş şeylerdendir.

* * *

Sultan Hamit ve Hidiv:

Sultan Hamit, Mısır hidivlerini hçibir vakit hoş bir nazarla görmemiştir. Vakıâ Kavalalı Mehmet Alinin malûm olan siyasetinden ve hükûmeti metbuaya mahut kıyam ve hareketinden dolayı Padişahın Mısır Hidivlerine emniyet edememesi ve onları daima dikkat ve teyakkuz altında bulundurması pek tabiî idi. Ancak Ârabî hâdisesinden sonra İngilizlerin Mısırda tesisi nüfuz etmeleri ve Mısır ahvalininLondradan idare olunması, daha doğrusu Mısırda İngiliz siyasetinin hâkim ve müessir bulunması Sultan Hamidin vesvesesini büsbütün artıran bir sebep idi. Hulâsa denebilir ki Sultan Hamidin kalbinde Mısıra karşı hiçbir zaman tam bir itimat yoktu.

Ârabî hâdisesi üzerine Mısırdan çıkarılmış olan Hidiv İsmail Paşa İstanbula kabul olunmadığından bir müddet İtalyada vakit geçirmişti. Nihayet oğlu Hasan Paşanın verdiği sadakat teminatı üzerine gelip ikamet etmesine müsaade buyurulmuştu.

Tevfik Paşadan sonra Mısır Hidivi olan Abbas Hilmi Paşa genç bir

zat idi. Gençlik ve tecrübesizlik saikasile İngilizlerin teşvikına kapılacağı ve esasen haris bir zat olduğundan bazı emellerinin tatminini İngiliz siyasetine itaat ve inkıyatta arıyacağı Sultan Hamidin kafasında yer etmişti. İngiliz siyasetinin Mısırda ve Arabistanda ne gibi gayeler takip ettiği hünkârca malûm ve bu siyasete karşı Sultan Hamit daima müteyakkız olduğundan Abbas Hilmi Paşanın İngilizler elinde bu siyasete bazice olabileceğine dair vesveseler heran ve dakika mevcut idi. Hünkârın bu temayülünü bilen birtakım işgüzarlar da hem zatı şahaneye hoş görünmek, hem de hizmet mukabilinde menfaat temin etmek emelile muttasıl bu vadide maruzatta bulunurlardı. Hulâsa Sultan Hamidi Mısır ahvaline karşı müteyakkız ve endişenak bulundurmak ve Abbas Hilmi Paşanın şahsı üzerinde şüpheleri eksik etmemek için ne lâzım ve mümkünse yapılmakta idi.

Malûm olduğu üzere yazın Mısırda ikamet mümkün değildir. Mısırın zengin tabakası yaz mevsimlerini Avrupada ve kısmen İstanbulda geçirirler. Hidivi Mısır yazın bu suretle bir sayfiyeye gittiği zaman Avrupa memleketlerinden herhangi birini sayfiye olarak intihabı takdirinde Londraya uğraması ihtimali vardı; böyle yapmayıp İstanbula gelecek olursa burada rahat durmaması varidi hatır olurdu. Biri ötekinden fena ve her ikisi ayni derecede nahoş görünen bu ihtimaller Sultan Hamit için birer meşgale idi. Maamafih İstanbula gelmesi ehveni şer addolunurdu. Çünkü hiç olmazsa burada ahval ve harekâtı daha yakından tarassut edilirdi. Filhakika Abbas Hilmi Paşa İstanbula geldikçe hakkında bir eseri hürmet olmak üzere maiyetine mihmandarlar ve yaverler tayin olunur, bu zevat Abbas Hilmi Paşanın misafirliği müddetince onun yalısında kalırlardı; ancak hakikatte bütün bu merasimden maksat Hidivi sıkı ve daimî bir tatarassut ve nezaret altında bulundurmak olduğu aşikâr idi.

Abbas Hilmi Paşa İstanbulda bulunduğu müddetçe arasıra saraya gelir, taama davet olunurdu. Birkaç defa da huzura kabul ve müteaddit suretlerle hatırı tatyip edilmişti. Bir aralık büyük bir iltifat olmak üzere mihmandarlığına vüzeradan Raif Paşa tayin olunmuştu. Ancak sık sık verilen jurnallar tesirile bazı tedabirin ittihazından Abbas Hilmi Paşa müteessir olmuş, ilk zamanların samimiyeti ortadan kalkmış, araya bazı dedikodular da girmiş, bundan hünkârın da canı sıkılmıştı. Bu samimiyetsizlik bir aralık o dereceyi bulmuştu ki izalesi ve vaziyeti sabıkanın iadesi zaruret halini almıştı. Abbas Hilmi Paşanın biri Türkçe, diğeri Arapça iki kâtibi vardı. Arapça kâtibi Şefik Paşa isminde bir zat idi. Bu Şefik Paşa Viyanada Abbas Hilmi Paşa ile birlikte tahsil etmiş ve Hidivin talebeliktenberi muhabbet ve samimiyetini kazanmıştı. Dirayetli, ağırbaşlı bir adamdı. Tarafı şahaneden aldığım emir üzerine Şefik Paşayı sa-

raya davet ettim, uzun uzadıya görüştük. Bütün dedikoduların mahiyeti anlaşıldı. Şefik Paşa samimî bir kanaatle Mısıra gitti, Abbas Hilmi Paşayı gördü, hakikî vaziyeti izah etti, bundan sonra eski samimiyetin avdet ettiği birçok asarile göründü.

Jurnalcılığın ibrete şayan bir hali de bu münasebetle görülmüştür. Abbas Hilmi Paşa İstanbula geldikçe onun aleyinde Hünkâra jurnal veren, Hidivin ahvalü harekâtını şüpheli gösteren, hulâsa Sultan Hamidin bu hususteki vesvesesini tezyide medar olacak surette haberler veren ekâbirden birtakım kimseler ayni zamanda Hidiv Paşaya da mektuplar yazıp arzı ihlâs ederlermiş. Sultan Hamit ile Abbas Paşa arasında eski samimiyet teessüs edince Hidiv Paşa kendi aleyhinde Hünkâra maruzatta bulunmuş olanların mahiyetini teşhir ve kendilerini terzil maksadile bunların kendisine göndermiş oldukları hulûsnameleri Hünkâra takdim etmişti. Ahlâk sukutunun bu derecesi cidden korkunç birşeydir!

* *

Abbas Paşa - Sait Paşa:

Abbas Hilmi Paşa Çubukludaki arazisine bir köşk yaptırmıştı. Bu köşkün ta uzaklardan görünen bir kulesi vardı. Kulenin inşaatı hitam bulunca o devrin büyük bir memuru -isim tasrihine lüzum görmüyorum- Hünkâra bir jurnal vermiş, bu kulenin saraylara mahsus olduğunu ve Abbas Hilmi Paşanın İstanbulda bir saray yaptırıp içinde saray saltanatı sürmek arzusunu taşıdığı beyannas söylemekte olduğunu yazmıştı. Hattâ hanedandan bir zat ta Kalender köşkünde taam ederken bu kule nazarı dikkatini celbettiğini ve keyfiyeti bu suretle Hünkâra arzetmesini mimandar sıfatile maiyetinde bulunan Seççadecibaşıya söylemişti.

Hünkârın Hidive ve Mısıra karşı hissiyatını ve haleti ruhiyesini bilenlerin bunu körüklemek için neler düşündüklerini bu kule meselesi iraeye kâfidir.

Abbas Hilmi Paşanın Çubukludaki bu köşkü münasebetile tuhaf bir vak'a olmuştu. Abbas Paşa Çubukluda satınaldığı bu araziyi tahdit ederken civarındaki araziye birkaç yüz arşın tecavüz etmiş imiş. Civarındaki bu arazi, o zaman Sait Paşaya tarafı şahaneden ihsan buyurulan veya alârivayetin onun tarafından iştira suretile tasarruf edilen bir koruya ait imiş. Bu birkaç yüz arşın toprak meselesi Abbas Hilmi Paşa ile Sait Paşa arasında hayli telgraf teatisini mucip olmuştu. Arazisine tecavüz vukubulduğunu iddia eden Sait Paşa Abbas Hilmi Paşaya uzun bir telgraf yazarak Mısır mehakimine müracaat edeceğini bildirmiş; Abbas Hilmi Paşa buna yine telgrafla verdiği cevapta:

"Elyevm ikimiz de İstanbulda ikamet ediyoruz; müddei ve müddeaaleyh ve mevzuu iddia olan arazi İstanbuldadır; Türk mehakimi müstakildir, bir hakkı kanuniniz varsa İstanbul mehakimine müracaat ediniz.,, demiş. Abbas Hilmi Paşa, bu tel

grafları Türkçe kâtibi İzzet B. vasıtasile bana göndermişti.Hünkâra arzettim. Padişah için bu meselede yapılacak şey tarafeyne itilâf tavsiye etmekten ibaretti. Nitekim öyle yapıldı;; fakat netice ne olduğunu öğrenemedim ve esasen meşgul de olmadım.

* * *

Abbas Paşanın hulûskârlığı: Abbas Hilmi Paşanın Hünkâra mütekarrip ve arzuyu şahane dairesinde hizmete mütemayil olduğu zamanlar ne suretle ibrazı hulûs ettiğini ve ezcümle bir aralık Mısırda yerleşmiş olan Jon Türklerden bazılarını bir yelkenliye bindirerek Çanakkaleden içeri soktuğunu evvelce yazmıştım. Bunun diğer bir misali de Ahmet Celâlettin Paşanın Mısırlı prenses İsmet Hanımla izdivacı ve Prenses İsmet Hanımın vefatı üzerine Abbas Paşanın zatı şahaneye vuku bulan maruzatıdır.

Ahmet Celâleddin Paşa kayden tüfekçiler silkinde idi, fakat unvanı memuriyeti serhafiye idi, Sultan Hamide intisabı çok eskidir. Efendisine sadakat hislerinden hiç ayrılmamış ahlâkan nezih bir zat idi, memuriyetinin unvanı serhafiye olduğuna bakarak bu zatın hafiyelik işlerile meşgul ve şunun bunun canını yakmağa memur olduğunu zannedenler aldanırlar. Esasen Ahmet Celâleddin Paşanın böyle şeylerle hiçbir vakit şaibedar olmamış olduğunu bilmiyen yoktur.

Ahmet Celâleddin Paşa, nuvanı memuriyetinin hilâfına olarak terakkiperveran hakkında daima hayırlı olmuş ve hepsine elden geldiği kadar yardım etmiştir. Avrupaya firar edenlerin birçoğu bunun delâletile orada vazife ve muaveneti nakdiye bulmuşlar, bir kısmı da yine Paşanın delâletile Türkiyeye avdet etmişlerdir. Ahmet Celâleddin Paşanın iki hasmı canı vardı: Fehmi Paşa ve İzzet Paşa. Bunlar Paşayı gözden düşürmek için hiçbir fırsatı kaçırmazlardı. Bir aralık Ahmet Celâleddin Paşa Mısırlı Prenses Hanımın kerimesi Prenses İsmet Hanımla izdivaç etmişt. Mısıra ve Mısırlılara karşı hiç te teveccühkâr olmıyan Sultan Hamit bu izdivaçtan hoşlanmadı, adeta canı sıkıldı; ancak Ahmet Celâleddin Paşanın sadakatinden ve merbutiyetinden emin olduğu için bu izdivacın vukuuna ses çıkarmamıştı. Maamafih eski muhabbetine nakisa geldiği aşikâr idi. Paşanın maiyetinde kadri Bey isminde biri vardı. Kurnaz ve işgüzar bir adam olan bu kadri Bey bir gün Ahmet Celâleddin aPşa aleyhinde ehemmiyetlice bir jurnal tertip ve takdim etti. Bu jurnal Ahmet Celâleddin Paşaya teveccühü şahanenin azalmasını mucip oldu. Paşa bundan sonra İstanbulda oturmak tehlikeyi istilzam edebileceği mülâhazasile Avrupaya gitti; fakat sonra tekrar avdet etti.

Ahmet Celâleddin Paşanın kâtibi Kadri Beyin ekmeğine yağ sürdü; ondan inhilâl eden serhafiyelik Kadri B. e tevcih ve Celâleddin Paşanın saraydaki dairesi Kadri Beye

tahsis olundu.

Evvelleri Padişaha takdim edilen jurnallar serhafiyelik makamına gönderilirmiş. Sarayda bu unvan ile bir makam teşkil edilmesinin hikmeti de bu imiş. Başkitabete tayin olunduğum zaman jurnalları tetkik ve lâzım gelenleri celp ve isticvap vazifesi hususî şifre kâtibi Boşnak Kâmil Beye mevdu olduğunu gördüm. Bu vazife Beşiktaşta Hasan Paşa karakolhanesinde ifa olunur, jurnal edilen biçareler karakola celbolunarak buradan menfalarına gönderilirdi. Daha sonraları bu vazife Adliye nazırının riyaseti altında rüesayı memurini adliyeden birkaç zatten mürekkep bir komisyona tevdi olundu.

Ahmet Celâleddin Paşa Avrupaya firar ettikten bir müddet sonra Mısıra gitmişti. Abbas Hilmi Paşa Sultan Hamide bir arize takdim ederek Celâleddin Paşanın Mısırda Jon Türklere para dağıttığını ve zatı şahane aleyhinde çalıştığını ve bir kadın vasıtasile İstanbula mektuplar gönderip ve ayni vasıta ile İstanbuldan mektuplar aldığını bildirdi. Abbas Hilmi Paşa bu arizasında Ahmet Celâleddin Paşanın gayri meşru bir tarzda mirasından müstefit olmak emelile zevcesini öldürdüğünü de yazmıştı. Abbas Hilmi Paşanın arizası hem Hünkârın vesveselerini tahrik, hem de Ahmet Celâleddin Paşayı katil ile itham edecek şekilde idi. Sultan Hamit bu arizayı da adliyedeki komisyona havale etti. Komisyon azasından müstantik Ali Rıza Beyefendi ki, bilâhare Mahkemei temyiz riyasetine kadar irtika ederek tekaüt olmuş namuslu hükkâmı adliyemizdendir, bu jurnalı okuduktan sonra:

—Prenses İsmet Hanım vefat edeli beş sene olmuştur; fethimeyyit icrası kabil değildir; jurnalda Prensesin bir ameliyat neticesinde vefat ettiği bildiriliyorsa da İstanbulda kendisini tedavi etmiş doktorlardan sual olunarak merhume üzerinde hiçbir ameliyat yapılmadığı sarihan beyan edilmiştir; böyle vahi isnatlarla tahkikat ve isticvabat yapılamaz mütaleası ile Hidivin jurnallarını iade etmişti.

Yıldıza atılan bomba:

Üç yüz yirmi bir senesi Ağustsunda bir cuma günü Sultan Hamit camiden saraya avdet edeceği sırada müthiş bir infilâk ile bir bomba patlamış ve yirmi üç kişi vefat etmiş ve elli sekiz kişi mecruh olmuştu.

Sultan Hamidi itlâf maksadile yapılan bu suikast Ermeni erbabı ihtilâlinin eseri tertibi olduğu tahakkuk etmiştir. Bunun için teşkil olunan komisyonun belki bin sahife teşkil eden tetkikat, tahkikat ve isticvabat dosyasından anlaşıldığına göre ihtilâlcilerin maksadı şu idi: Yıldızda Sultan Hamidi itlâf etmek, buna muvaffak olduktan sonra ortalığa arız olacak kargaşalıktan ve hükûmet kuvvetlerinin düçar olacağı şaşkınlıktan istifade ederek Babıâliyi sefarethane, banka, klüp, tünel, köprü gibi resmî, hususî, yerli ve ecnebi müessesatı berhava ederek mem-

leketle emniyet ve asayişi muhtel göstermek ve Avrupa devletlerinin fiilî müdahalelerini davet ederek neticede hayalhanelerinde besledikleri emelleri sahai tahakkuka çıkarmaktı.

Türkiyede Ermeni meselesi pek eskidir. Ermeniler merhum Ali Pş. zamanındanberi hariçten gördükleri himayeden şımararak ve bazı devletlerin kendi amali siyasiyelerine bunları alet edinmek hususundaki teşviklerine kapılarak bir Ermeni krallığı vücude getirmek hulyasına düşmüşler ve bu hulya uğrunda senelerce müddet ihtilâlcilik etmişlerdir.

Ermeniler Avrupada bazı mahafilden gördükleri bu himaye ve teşvik ve bazı taraflardan mebzulen muaveneti naktiye ile hariçte ve dahilde komiteler teşkil ederek her türlü teşebbüsat ve neşriyat sahasına atılmışlardı. Plânları Türkiyede çıkaracakları hâdiseler ile memleketin emniyet ve asayişini muhtel göstermek ve sulhu âlem namına bir Avrupa müdahalesine kapı açarak bunun neticesinde Ermeni amalini is'af ettirmekti. Ermeni erbabı ihtilâlini teşvik eden mehafili siyasiye millî gayelerinin tahakkuku için bundan başka tevessül edilecek çare olmadığına kendilerini ikna etmişti.

Ermenileri en çok himaye edenler İngilterede bulunuyordu; komitenin nafiz reisleri de Londrada yer bulmuşlardı. Avrupanın bazı gazeteleri bu hususta Ermeni ihtilâline hayli yardım etmişler ve Avrupa efkârı umumiyesinin bir kısmını aleyhimize tahrike muvaffak olmuşlardı. Ermeni ihtilâl komitesi hariçet bu suretle çalıştığı gibi Türkiyenin muhtelif noktalarında emniyet ve asayişin muhtel olduğu yolunda neşriyata vesile vermek için Türkiye dahilinde Ermenileri yeryer ayaklandırmaktan da geri durmazlardı. Merzifon, Sis, Zeytun, Samsun isyanları bu maksatla tertip olunmuştu. Kumkapı hâdisesi, Babıali vak'ası, Osmanlı Bankası tecacavüzü yine ayni maksadın mukaddimeleri addolunabilir. Hıncak ve Torosak komiteleri Türk zabıtasının takyidatına rağmen ihtilâl gazeteleri çıkarmağa ve Ermeni ahaliye dağıtarak fikirlerini karıştırmağa muvaffak oluyorlardı.

Ermeni erbabı ihtilâli Yıldızda patlatacakları bomba ile beraber İstanbulda yerli ve ecnebi, resmî ve hususî birtakım müessesatı da berhava ederek büyük bir mikyasta bir kargaşalık ika ve bu suretle müdahalei ecnebiyeye vesile ihdas etmek için hariçte içtimaı umumîler aktetmişlerdi. İhtilâlcilik ve anarşistlikle maruf olan muharrirlerden (Perihiyar) ve diğer birçok Ermeni rüesayı ihtilâli bu içtimalara iştirak ettiler. (Perihiyar) Ermeni efkârı fesadiyesini neşir ve terviç için (Pro Armeniya) namile çıkarmakta olduğu gaztede, bu içtimaı umumînin kararları kat'î, şedit ve nihaî olduğunu yazıyordu. Ermeniler herçibadabat silâha sarılacaklar, orta-

liği kan ve ateş içinde bırakarak maksatlarına yürüyeceklerdi.

Yıldızda bomba patladıktan sonra bu hâdiseyi tahkik ve faillerini meydana çıkararak cezalarını tertip etmek üzere o vakit İstinaf müddei umumîsi olan Necmeddin Molla Beyefendi ile Necip Melhame Paşanın dahil bulundukları bir komisyon teşkilini Hünkâr emretmişti. Bu komisyona Yıldız civarında bir dairei mahsusa tahsis olundu.

Komisyon uzun müddet çalıştı, birçok kimseleri tevkif ve isticvap etti, bin sahifeye yakın bir tahkikat fezlekesi yazdı. Bu fezleke, Ermeni ihtilâlcilerinin bomba hâdisesine takaddüm eden mesai ve teşebbüsatını ve memleket dahil ve harcındeki faaliyetlerini, muavenet ve teşvik membalarını, hulâsa işin en hurda teferruatına varıncıya kadar birçok tafsilâtı camidir.

Komisyonun tahkikat fezlekesi o kadar mufassaldır ki velev icmal suretile de olsa burada neşrine imkân olmadığı gibi esasen bunda bir istifade de yoktur. Maamafih meseleye dair mücmel bir fikir husulü için vak'anın tarzı icrası hakkında birkaç söz söylemek münasiptir.

Bomba hâdisesini ihzar ve bu bapta lâzım gelen tedabiri ittihaz ve ikmal etmek üzere 1321 Teşrinievvelinde İstanbula üç Ermeni gelmişti. Bunların biri Bakû Ermenilerinden ve Troşak Cemiyeti idarei merkeziye rüesasından namı diğeri Hiristofor Mikaelyan olan (Simoil Kayın) diğeri Rus Ermenilerinden olup namı diğeri Safo ve diğer ismi de Kostantin Kabulyan üçüncüsü de Smoil Kayın'ın kızı olarak gösterilen Robina Kayın idi. Bunlar İstanbula geldikleri zaman Beyoğlunda Moraviç apartımanını kiralamışlar ve burada bir ay kadar kalmışlardı.

İstanbulda bu üç ihtilâlciye Belçikalı anarşistlerden ve Singer fabrikası memurlarından (Jores) iltihak etmiştir. Bu (Jores) bomba hâdisesinin ruhu, amili ve en başlıca faili idi. Hariçten gelen üç Ermeni ile İstanbulda kendilerine iltihak eden Jüres bir ay burada gizli müzakerelerle çalışmışlar ve kendilerine hizmet edecek kimseleri hazırlayıp gitmişler, iki ay sonra tekrar gelmişlerdir.

Jores ile rüfekasının İstanbulda tedarik ve icraat komitesi namı altında tertip ettikleri heyeti faaleye şunlar dahildi:

Arnavutköylü Viram Şaboh Kendiryan, arabacı Jorj Petri Varşamof -ki asıl ismi Kirkor Varşamdır-, Şarl Yuvanoviç Aşot -ki namı diğeriKarabet veledi Ohannestir-, Terase Yuvanoviç Torkom -ki asıl ismi Ardaş veledi Haçik Kaptanyandır-, Tiflisli Madam Ancuva, Silviyoriyiçi -ki Köse Aristidi, Karlo, Alfons Vugan isimlerini de taşımaktadır-, arabacı Mığırdiç veledi Sergiz, Garpyan, seyis Yervant Frankolyan, Serkl Doryanda hademeden Bitlisli Manok ve saire.

Mikaelyan ile kızı olarak tanıttığı Robina Kayın ve Liparis ve zevcesi Madam Sofi Liparis vak'adan evvel iki defa gayet muntazam giyin-

miş, kibar kılıklı birer ecnebi gibi ecanibe mahsus mahalden selâmlığı temaşa etmişler ve tetkikatta bulunmuşlardır. Kendilerinin mazbut ifadelerinden anlaşıldığına göre bu üç elebaşı tetkikatı vakıada şu neticeye vâsıl olmuşlardır:

Sulta Hamit binek taşından arabaya bindikten bir dakika kırk iki saniye sonra camiin dış kapısı önüne vâsıl olur. Binaenaleyh saatle işliyen bir bombanın makinesi Sultan Hamidin binek taşında arabaya bindiği dakikada harekete getirilip bir dakika kırk iki saniye sonra saatin ibresi infilâk noktasında ateş verince Sultan Hamit tam bu infilâkın hizasına gelmiş ve bütün maiyeti ile berhava olmuş olacak idi.

Elebaşılar bu tetkikatı yaptıktan ve ikinci defa selâmlık merasimini görmek behanesile gene ayni mahalle gelip tecrübelerini tekrar ettikten ve sıhhatine kanaat getirdikten sonra İstanbulu terkederek Viyanaya gitmişler. Orada (Nesel Dofer) araba fabrikasına Meylor nevinden ve çizdikleri plân dairesinde bir araba sipariş etmişlerdi.

Arabanın İstanbula çıkarılması vazifesini buradaki komiteciler ve bilhassa altı muhtelif isim taşıyan ve çeşit çeşit kıyafetlere girmekte mehareti mahsusa sahibi olan Silviyoriçi deruhde etmiş ve bunu muvaffakıyetle başarmıştır.

Viyanada imal edilen arabanın konüşmentosu Fransız postahanesinde (Ranter) namına mukayyet adrese gönderilmişti. Arabanın kimler tarafından sipariş ve ne suretle imal ve hangi nama irsal edildiği hakkındaki malûmat Viyana sefaretimizin iş'arına müstenittir.

Esaslı elebaşılık Silviyoriçinin ve nişanlısı Mari Paskalın ikamet ettikleri evde Milinit dolu paketler bulunduğu ve arabayı gümrükten çıkararak Mıgırdıçyanın kardeşiOhannes ve yeğeni Osep ve seyis Yervant marifetile Şişlide bir ahıra bıraktıkları sabit olmuştur.

Bomba vak'asından evvel ihtilâlciler Belçikalı Joresin evinde mükerreren içtima etmişlerdi.

Jores fıtraten anarşist yaratılmış bir adam olduğundan komisyon huzurunda hiçbir hakikati saklamamış, herşeyi apaçık itiraf etmiştir. Jores müstebit hükûmetlere ve hükümdarlara esasen isyankâr olduğunu ve kendisine müracaatle müstebit bir hükümdarı öldürmek için muavenetini istedikleri zaman bunlara elinden gelen yardımı ifadan çekinmediğini söyledi.

Joresin zevcesi de bu işte hayli faal bir rol oynamıştır.

Vak'ayı ika ettikten sonra arabayı sevk ve idare eden ve Yıldızdaki mahalli mahsusuna kadar getirip makinesini kurmuş olan Yervant, Jorj Tepri, Varşanof, Madam Sofi, Mıgırdıç, Matmazel Robina Kayın şekil ve kıyafetlerini tebdil ederek eskiden elde etmiş oldukları salon mürürtezkeresile bir kısmı denizden, bir kısmı karadna firara muvaffak olmuşlardı.

Arabadaki infilâk makinesine konulan maddei nariye ve müştaile en kuvvetli melinitten mamul olup

ihtilâlciler bundan İstanbula yüz kırk sekiz kilo ithaline muvaffak olmuşlardır. Bu milinitin bir kısmı Azapkapısında ve Avusturya hastahanesinde kapıcı Arakilin odasında; diğer kısmı Beyoğlunda Serkl Doryanın ve Kroker otelinin bodrum ve kovuklarında bulunmuştur.

Ihtilâlcilerin Osmanlı Bankasını, Köprüyü berhava etmek üzere hafriyat yaptıkları komisyonun müşahedatile tesbit olunmuştur.

Ihtilâlcilerden tahtı tevkife alınan eşhastan birinin bütün esrara vâkıf olduğu ve bu adam söylettirilecek olursa pek çok hakikatlerin meydana çıkacağı anlaşılmıştı. Komisyon bu Ermeniyi isticvap etti. Sıkıştırdı, fakat arzu olunduğu veçhile ifade vermiyordu. Tam manasile bir komiteci olan bu adam komitenin esrarını vermeğe icbar olunur korkusile bir gün mevkuf bulunduğu mahallin aptesanesinde intihar etmiştir.

Bombalı arabayı, Yıldızda camiin dışkapısı karşısına musadif ve yeni mahalleden gelen yolun müntehasındaki noktaya getirip bırakanlar infilâk makinesini o suretle kurmuşlardır ki Sultan Hamit selâmlık dönüşünde mutadı veçhile kendi kullandığı paytonla dış kapıdan tam çıkarken bomba patlıyacak ve Hünkâr bütün rikâpta gidenlerle birlikte berhava olacaktı. Halbuki tesadüfen o gün Sultan Hamit namaz kıldığı mahalden kapıya müntehi koridorda alelûsul selâma muntazır bulunan Şeyhülislâm Cemalettin Ef. ile görüşmeğe koyuldu. Bu mülâkat mutattan bir parça fazla sürmüştü. Halbuki hesapça o dakikada Hünkâr arabasile camiin dış kapısında bulunacaktı. Bundan dolayıdır ki bomba patladığı zaman Sultan Hamit arabaya binmek üzere merdivenlere teveccüh etmişti. Bombanın infilâkı Hünkârın yüreğinde korku uyandırdı mı uyandırmadı mı Sultan Hamit o anda ne duydu bunu bilmezsem de zahiren pek cesaret gösterdiği kabili inkâr değildir.

Bu aralık Sultan Hamidi sinirlendiren yegâne hâdise, bomba patladıktan sonra hâsıl olan kargaşalık arasında Arap taburu efradından birinin şaşkınlıkla havaya bir el silâh atması olmuştu.

Iddia olunabilir ki bu hâdise Sultan Hamidi daha çok meşgul etmiştir. Çünkü muhafız taburlarının bu tarzda silâhla oynamaları Hünkârın hiç hoş görmediği şeylerdendi. Bomba patladıktan ve ilk kargaşalık geçtikten pekaz sonra Sultan Hamit bermutat arabaya bindi, yine kendisi kullanarak askerin ve seyircilerin alkışları arasında Yıldıza doğru ilerledi. Merasim dairesi önünden geçerken süfera tarafından selâmlandı. Her vakitki gibi Çitköşkü önünde durarak arabadan indi ve yine her cuma olduğu gibi sefirleri kabul etti. Sefirlerle o günkü mülâkat hayli uzun sürmüştü. O gün ve ertesi sabah Sadrazam, Vükelâ, Ulema, Ricali saire Mabeyne gelerek arzı tebrikât ettiler. Avrupa hükümdarları tarafından da teb-

rik telgrafları geldi.

Bomba hâdisesini müteakip o gün ilk tedbir olmak üzere şimendifer, vapur ve sair vesaiti nakliyenin taharri ettirilmesi emrolundu. Ayni zamanda da tahkikat ifa edilerek fail ve müretiplerin ele geçirilmesi esbabına tevessül edildi. Yukarda hikâye ettiğim komisyon derhal faaliyete başladı.

Hâdisenin ipucu ogün başmüddeiumumî Necmettin Molla Bey ile istinaf müddeiumumîsi ele geçirmişlerdi.

Bu zatlar ogün Yıldızdan Beşiktaşa inerken yolda bir lâstik parçası bulmuşlardı. Bu lâstik, araba tekerleği lâstiği idi; ancak ogüne kadar görülmemiş birşeydi. Bu ipucu ile gidilerek mesele tamamen meydana çıkarılmış, elde edilen failler bütün hakikati meydana koymuşlardır.

Mahut Fehim Paşa böyle bir fırsatta boş duramazdı.

Günün birinde o da Hünkâra bir jurnal vererek faillerin içerde aranılmasını arzetti. Hâdiseyi Ermeni erbabı ihtilâlinin tertip ettikleri en ufak teferruatına varıncıya kadar sabit olduğu halde Fehim Paşanın failleri içerde aramak yolundaki jurnalı bu can yakıcı şımarık adamın mahiyetini iraeye kâfidir. Fehim Paşa bu yoldan faaliyete geçerek temini istifade etmeği düşündü ise de jurnalına ehemmiyet veren olmamıştı.

Bomba hâdisesinde en mühim rolü oynıyan adam Belçikalı (Jores) idi. Birçok kimselerle beraber bu (Jores) te idama mahkûm olmuştu. Bir gece Brükselden Yıldıza bir telgraf geldi. Bu telgrafta Joresin affi istida ediliyordu. Telgraf rica ve tehdit ile karışık bir ifade ile yazılmıştı.

Bu telgraftan sonra Sultan Hamidin oynadığı rol şayanı hayrettir. Hayatına suikast etmiş, bomba getirip fitili ateşlemiş ve nihayet herşeyi itiraf ederek idama mahkûm olmuş olan bu Jores idam olunmadı, hapsolunmadı, hattâ mahfuzan hudut haricine de tardolunmadı, bilâkis affedildi, hapishane hücresinden Saraya getirildi, Padişahla bilvasıta görüştü, Ermeni komitaları aleyhine çalışmak ve bunların ahval ve harekâtı hakkında Hünkâra malûmat vermek üzere para mukabilinde Sultan Hamidin hizmetine girdi, beş yüz altın harcırah ihsan edilerek Sirkeciden şimendifere bindirildi ve gitti. Sultan Hamidi itlâf etmek için vazife kabul etmiş olan (Jores) çok geçmeden Sultan Hamidin hafiyeliğini alarak Avrupaya döndü ve hayli hizmet etti.

Sultan Hamit ve ecnebi matbuat:

Sultan Hamit Matbuata çok ehemmiyet verirdi. Dahilde olsun hariçte olsun gazetelerin neşriyatını dikkat ve alâka ile takip ederdi. Dahilde intişar eden gazeteleri sansür usulile takyit altında tutabilmek mümkün idi; ancak Avrupada çıkan ve gerek mensup oldukları hükûmetler ve gerek hitap ettikleri efkârı umumiye üzerinde icrayı tesir eden gazetelere karşı yapacak birşey olmadığından bunları ya-

kından takip ettirir, bunların neşriyatına muhtelif suret ve vasıtalarla cevap verirdi. Ecnebi gazeteleri içinde bilhassa ehemmiyet verdiği şunlardı: Taymis, Tan, Külnişe çaytung, Tribuna, İstandart, Viyedemusti. Bu gazetelerin siyasî makale ve mütaleaları günü gününe tercüme ve takdim olunurdu. Bunlar içinde tashihe muhtaç gördüklerine veya cevap verilmek icap edenlere Matbuatı ecnebiye müdiriyeti, saray mütercimleri ve bazı maruf muharirler vasıtasile lâzım gelen cevapları tanzim ve neşrettirirdi.

Avrupa gazetelerinden bazılarının Istanbuldaki muharrir ve muhabirleri saraya davet olunarak muhtelif suretlerle taltifleri unutulmazdı. Bu siyasetten hayli fayda görülmüş ve birçok makaleler muvafık surette yazdırılmıştı.

Sultan Hamit, Şehzadeliği zamanında intişar eden Ceridei Havadis, Tasviriefkâr, Basiret, Çaylak, Çıngıraklı Tatar vesaire gibi gazetelerin serbest neşriyatı halk üzerinde nasıl tesirler yaptığını bilirdi. Esasen dahilî politika işlerile daha ovakitten meşgul olan ve muhtelif mehafil ve eşhas ile sık sık temasta bulunan Şehzade Aptülhamit Efendi bu gazetelerin neşriyatına yabancı değildi. Bunların muharrirlerini dairesine davet eder ve kendilerile gizlice görüşürdü. O zaman memaliki ecnebiyede intişar eden ve aleyhimizde neşriyatta bulunan Avrupa gazetelerini de meşhur kıratane sahibi Sarafim Efendi ve kitapçı Elmino vasıtasile getirtip okuturdu. Matbuat yolile efkârı umumiye üzerinde müessir olmuş olan Aptülhamit Efendi saltanata geçtiği zaman bu hususta hayli tecrübe edinmiş bulunuyordu. Binaenaleyh kendi saltanatı zamanında bu kabîl alıraraneneşriyata cevaz vermiyeceği ve ilk fırsatta hürriyeti matbuatı takyit ve hattâ refedeceği tabiî idi. Maamafih saltanatın daha ilk senelerinde Matbuatın elinden hürriyeti almakla işe başlamağı muvafıkı ihtiyat ve basiret görmemişti. Bu itibarla birkaç sene matbuatı serbest bırakmıştı. Ancak bu serbestî anbean kuvvetleşmekte olan mutlakiyeti idare ile bir arada yürüyemiyeceğinden üç yüz beş tarihinden itibaren sansür usulü ile teşdit edilmeğe başlandı ve Rıdvan Paşanın Dahiliye müsteşarlığı zamanında büsbütün korkunç bir şekil aldı. Bir aralık o hale gelmişti ki gazetelerde marzii âliye muhalif yazılar şöyle dursun tertip hataları bile gazete sahipleri için tehlikeyi davet eder olmuştu.

Dahiliye Nezaretinde bir matbuat müdiriyeti vardı. Bu müdiriyet teşkilâtı itibarile Dahiliye Nezaretine merbut idi ise de hakikatte saraydan emir alır ve saraya hesap verirdi. Birçok işgüzarlar da sık sık gazeteler hakkında jurnallar verirler, herhangibir gazetede intişar eden bir makale, bir fıkra, hattâ bir kelimeden türlü türlü manalar çıkararak vehim ve vesveseyi tahrik ederlerdi.

Istanbulda çıkan gazeteler tab' olunmadan evvel sansür edilirdi. Her gazete yazıların provalarını Matbu-

at müdiriyetine gönderir, bunlar sıkı bir kontroldan geçerek basılırdı. Matbuat müdiriyeti mühim gördüğü bazı yazıların provalarını saraya takdim eder yahut bizzat getirirdi.

Ecnebi gazetelerden bazılarının ithali alelıtlak memnu idi. Diğerlerinin de aleyhtar yazıları ihtiva edenleri Avrupadaki sefaretlerimiz tarafından şifreli telgrafla verilen malûmat üzerine menedilirdi. Bu kabîl gazetleri gizli vasıtalarla getirtip okuyanlar hakkında Hünkâra jurnallar verildiği ve bunun neticesinde birtakım kimselerin canları yakıldığı vaki idi. Bu nevi gazeteler umumiyetle (evrakı fesadiye) namile yadolunurdu. Beyoğlunda Serkl doryana ve İngiliz klübüne sefarethane ve ecnebi postahaneleri marifetile bu gazetelerin gelip aza tarafından okunduğu malûm olduğundan oralara devam eden aza tarassut altında bulunur, isimleri her gece Hünkâra arzedilirdi.

Sultan Hamit ve yerli matbuat:

O tarihlerde İstanbulda Filip Efendinin çıkardığı Tarik gazetesi, Çerçilden sonra Ceridei Havadisi çıkaran Mehmet Efendinin Saadet gazetesi, Ahmet Mithat Efendinin Tercümanı Hakikat, Mihran Efendinin Sabah ve Ahmet Cevdet Beyin İkdam gazeteleri intişar ederdi.

Bunlar arzu dairesinde neşriyatta bulunurlardı. Bazan bunlar içinde dikkatsizlikle veyahut sahiplerinin gözünden veya sansörün kontrolundan kaçmak suretile intişar etmiş "marzii âliye mugayir,, yazılar da çıkardı. O vakit bir tarafın jurnali ve ihbarı üzerine bunlar birkaç gün müddetle tatil edilir, ondan sonra tekrar çıkmalarına müsaade olunurdu.

Haftalık Serveti fünun ve Malûmat gazetelerinin renkli ve resimli olarak çıkmaları ve Fünun ve maariften bahsetmeleri Hünkârın mucibi memnuniyeti olurdu. Sultan Hamit bu gazetelerde intişar eden romanları muntazaman okuttururdu.

Sultan Hamit bir taraftan hürriyeti matbuatı azamî derece takyit ve adeta külliyen ref'ü ilga ederken diğer taraftan —malûm olan okşamak siyaseti icabınca— bunlara maddeten yardım etmek fırsatlarını da kaçırmazdı. Bir aralık gazetelerin tâbi oldukları pul resmi bunlar için bir külfet teşkil ettiği kendisine arzolunmuştu. Hünkâr bunların "Maarifi umumiyeye hizmetleri hasebile mazharı muavenet ve teshilât olmaları lâzimeden bulunduğu,, mütaleasile gazetelerin pul resminden muaf tutulmalarını emretti. Bu emir üzerine pul varidatının muhassas bulunduğu Düyunu umumiye nezdinde teşebbüsat ifa olunarak gazeteler pul ilsakı mecburiyetinden affedildi.

Sultan Hamidin çok beğenip takdir ettiği muharrirlerden biri Ahmet Mitat Efendi idi. Ciltler dolusu roman, hikâye , makale yazan Ahmet Mitat Efendi için "usanmaz bir sây ile maarifin intişarına çalışır" derdi. Ahmet Mitat Efendi Sultan Hamidin şahsan ve mükerreren taltifat ve tergibatına mazhar ol-

muştur.

Kemal Paşa zade Sait Beyin ilim ve irfanını, Fransızcaya vukufu tam mını takdir ettiği için Avrupa gazetelerinin neşriyatına mukabele ve cevap yazmak lâzım geldiği zaman Sait Beyi saraya çağırtır ve siyasî müdafaanameler yazdırırdı. Sait Beyin hicivde kuvvetli olduğunu ve o devrin vükelâsını tehzil ettiğini bildiği için bu hicviyeleri getirtir, zevk ve lezzetle dinler, maamafih intişar etmemeleri için mülâyimane ihtaratta bulunurdu.

Sultan Hamit gençliğinde Sait Beyin pederi meşhur Kemal Paşadan Farisî dersi almış olduğundan Sait Beyi hem bu hatıra dolayısile hem de kendisinin iktidarı sebebile takdir ederdi. Maamafih günün birinde bu zatı bir jurnala kurban ederek senelerce zindan köşelerinde inletmekten çekinmedi. Sait Beyin uğradığı bu zulüm Sultan Hamidin kendi saltanatını hürriyet cereyanlarından masun tutmak için ledelhace nerelere kadar gidebileceğini göstermeğe kâfidir.

* * *

Aptülhamit niçin münzevi yaşardı?

Sultan Hamit, herkesin bildiği veçhile, sarayın içine çekilmiş ve hariçle ihtilâtını en mahdut şekle indirmişti. Yüksek duvarlar ve muazzam kapılarla hariçten ayrılan daire içinde Hünkârın geçirdiği hayat yeknesak denebilecek halde idi.

Resmî muamelât için huzuruna kabul ettiği başkâtip, ikinci kâtip ve nöbetçi mabeyinciler hariç olmak üzere Hünkârı, hususî hizmetlere bakan kahvecibaşı, seççadecibaşı, ibrikdarbaşı, tütüncübaşı, ikinci kilerci, esvapçıbaşı nev'inden adamlar ve haremdeki kadınlardan başka hiç kimse görmezdi.

O devrin nüfuzlularından ve padişahın en gözde mukarreplerinden addolunanlar, meselâ Fehim Paşa, Çerkez Mehmet Paşa, Tatar Şakir Paşa, İsmail Paşa gibi zevat geceli gündüzlü sarayda yatıp kalktıkları halde Sultan Hamidin huzuruna hiç çıkamazlar ve Padişahı yalnız merasim günleri ve merasim sırasında görürlerdi. Bunların en kabadayıları bile Hünkâra hususî bendegândan biri marifetile kâğıtlarını gönderirlerdi. Şımarıklığı bir aralık haddi gayeyi bulmuş olan Fehim Paşa Hünkârı herkes gibi Cuma günleri selâmlık alayında görür ve arabası arkasından yürüyerek Çit köşküne geldikten sonra herkes gibi döner giderdi. Fehim Paşanın babası İsmet Bey her gece Hünkârın yatağı önündeki paravana arkasında oturup Hünkâra uyuyuncıya kadar roman okuduğu ve herzaman Sultan Hamidin dairesine gidebildiği halde Fehim Paşa dairei humayunun dış kapısından bile giremezdi. Halbuki hariçte mevcut olan malûmat ve kanaate göre bu zevat ne zaman arzu etseler ellerini, kollarını sallıyarak huzura girerler, Padişahla konuşurlardı.

Hünkârı böyle bir tarzı hayat inrarına sevkeden sebepleri mutlakiyeti idarenin tesiratında aramalıdır. Senelerce müddet Hünkâra verilen jurnallar dolayısile onda harice kar-

şı öyle bir his hâsıl olmuştu ki hemen heryerde kendi aleyhine bir pusu ve herkeste düşman olabilmesi muhtemel bir insan tasavvur ederdi. Yaradılış icabı kuruntulu ve vehham olduğu için muhitin tesiratı onu büsbütün vesvese içine bırakmıştı.

Maamafih Sultan Hamidi bu tanıdığımız hale getirmek hususunda etrafındaki insanların büyük rolü olduğunu teslim etmek icap eder. Çünkü kendisine pek eskidenberi mensup olan ve şehzadeliği zamanında hizmetine girmiş bulunan bendegânın ifadelerine bakılırsa Sultan Hamit hariçle ihtilât ve münasebeti sever, bu münasebetlerin çok faideli olduğu kanaatini taşırmış. Esasen şehzadeliği zamanında yerli ve ecnebi pek çok kimselerle mütemadiyen görüştüğü malûmdur. Devri saltanatının ilk zamanlarında bu minval üzere devam ettiği hikâye olunurdu. İkinci kerimesi Naime Sultanın izdivacı münasebetile sarayda taama davetli bulunanları yemekten sonra takım takım bir salonda kabul eder, kendilerile görüşür, herkese tatyipkâr bir söz bulurdu. Bir akşam bu davetliler arasında Ahmet Mithat Efendi ve Düyunu umumiyedeki Âli Bey ve daha birkaç zat vardı. Hünkâr bunlarla konuşurken sorduğu suallere Âli Bey tartfından verilen cevaplardan ve Âli Beyin zekâsından pek mahzuz olmuştu. Bu mülâkatın verdiği memnuniyetle şu sözleri söylemişti:

— Ben bu kabîl ihtilâtlardan pek memnun olurum. Bunu arzu ederim. Vaktile çok görüşür, çok kimselerle mülâkat ederdim. İzdivaç merasimi münasebetile sizinle mülâkatımdan çok haz duydum.

Bu mülâkattan sonra Âli Beyin kim olduğunu istizah etti. Zeki bir zat olduğu hakkındaki maruzat üzerine bana hitaben:

— Yarın kendisini dairei kitabete davet ediniz.

dedi. İradei seniyeyi infaz ettim. Âli Bey, geldi, mazharı taltif oldu.

Sultan Hamit evvelleri Avrupa ricalinden birçoklarını muhtelif fırsatlarla kabul ederdi.

Bu siyaset, ahvali memleket hakkındaki malûmatının mahdut ve muayyen menabia munhasır kalmasını ve hiç kıymet ve salâhiyeti olmıyan birtakım kimselerin Padişahla hariç arasında temas ve münasebet vasıtaları olmalarını intaç etmiştir ki bunun zararları muhtacı tafsil ve izah değildir.

Bu mülâkatlar saatlerce sürerdi. Hariçle ihtilât ve münasebetten hoşlandığının bu da bir delili sayılabilirdi. Bilâhare bu da azaltıla azaltıla nihayet cuma selâmlığından sonra Çit köşkünde yapılan mülâkatlara inhisar etmişti. Bir lüzum hâsıl olmazsa bu mülâkatlar da ekseriya kısa sürer, az bir zaman zarfında iki üç sefirle görüştükten sonra tekrar dairesine çekilirdi.

Bu münasebetle bir hatıramı beyan etmek isterim: Kanunu esasînin ilânından sonra Yıldızın önüne fevç fevç ahali gelir, Hünkâr lehinde nümayişler yapılırdı. Bunlar bazan Padişahı görmek arzusunu ız-

har ederlerdi. Meşrutiyeti takip eden cuma gününde selâmlık kalabalığı işgüzarları telâşa düşürecek kadar fazla idi.

Bir hafta müddet bu işgüzarlar hep bu kalabalık hakkında fikir ve mütalea arzedip durdular.

İkinci cuma günü kalabalığın daha fazla olacağı, alay esnasında daha bir cemmi gafir bulunacağı anlaşıldığından Sadrazam Sait Paşanın Yıldıza çıkan sokakların methaline süvari ikame edilerek seddolunması, şayet ahali bunu dinlemiyerek geçmeğe kıyam ederlerse cebren menedilmesi lüzumunu tavsiye etti. Daha evvel makamı sadaretten takdim olunan ve dairei kitabet evrakı arasında mahfuz bulunması lâzım gelen bir tezkerede suikast vukuu bulacağına dair bir ihbar hakkında arzı malûmat olunmuştu. Sultan Hamit Sait Paşanın sokak başlarına asker ikamesi ve ahalinin selâmlığa gelmekten men'i hakkındaki mütaleasını tecviz etmiyerek gelenlere kat'iyyen ilişilmemesini emretti. Filhakika o cuma pek kalabalık idi. Yalnız şu var ki Hünkâr o gün arabada karşısına Sait Paşayı oturtarak camiye gitti.

Hiç vaki olmadığı halde Sadrazamın arabada Hünkârla beraber gitmesi suikast haberine karşı bir tedbiri ihtiyatî mi idi yoksa Sait Paşaya karşı bir muziplik yapmak fikrine mi müstenit idi bunu anlıyamadım.

* * *

Aptülhamit ve Hanedan:

Sultan Hamit, kendi ifadesine nazaran, cülûsundan evvel biraderleri içinde en ziyade Murat Efendi ile Kemalettin Efendiyi severdi. Kemalettin Efendi sıhhatine itina etmemek ve müskirata fazla müptelâ olmak yüzünden genç yaşında vefat etmişti. Sultan Hamit bundan teessürle bahsederdi. Murat Efendinin Kadıköyünde Kurbağalı derede bir köşkü vardı. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında buraya sık sık gelir, kışın da Dolmabahçedeki dairesinde ziyaret edip görüşürdü. Sultan Aziz Avrupa seyahatine çıktığı zaman Murat ve Abtülhamit Efendileri de birlikte götürmüştü. Sultan Hamit bu seyahat hatıratını hikâye ederken Murat Efendinin yanından hiç ayrılmadığını, yalnız Viyanada hastalanarak refakat edemediğini söylerdi. Sultan Hamit bu hastalığı esnasında Avusturya imparatoru Fransova Jozeften gördüğü nezaketi hiç unutamadı. Bundan daima memnuniyetle bahsederdi. Avusturya imparatorunun Sultan Hamit hakkında gösterdiği bu nezaket ve insaniyet sağlam bir dostluk temeli atmıştı. Sultan Hamit tahta geçtikten sonra her fırsatta bu hatırayı vadeder, imparatorla muhaberelerinde çok nazik tabirler kullanırdı. İmparator da ayni suretle mukabele ederdi.

Sultan Hamit Murat Efendinin müsrif olduğunu Sultan Azizden müteaddit defalar külliyetli atiyeler aldığı halde bir habbe tasarruf etmediğini, halbuki kendisi topu topu bir defa on altı bin lira ihsan alıp iktısada riayeti sayesinde epeyce para biriktirdiğini ve hattâ Murat

Efendiye sık sık yardımda bulunduğunu söylerdi. Esasen Sultan Hamidin hini cülûsunda İstanbul gazeteleri yeni Padişahın mezayası sırasında tasarruf ve iktısada riayetinden de sitayişle bahsetmişlerdi.

Sultan Hamidin Dolmabahçedeki dairesinden ve Tarabyadaki çiftliğinden maada Kâğıthane köyünde de bir köşkü vardı. Bu köşkün civarında iyi bir memba suyu akardı. Sultan Hamit bu suyun nefasetini bittecrübe bildiği için zamanı saltanatında küllî masraflar ederek bunu İstanbula mebzulen isale ettirmişti. Sultan Hamit Kâğıthane suyunun membaından alınıp İstanbulun muhtelif mahallerine getirilmesine ve çeşmeler yapılarak halkın ihtiyacının temin edilmesine çok alâka gösterdiğinden bu hususa Adliye Nazırı Abdürrahman Paşayı memur etmişti.

Sultan Hamit, küçük biraderi Reşat Efendiden pek hoşlanmazdı. Bana anlattığı hatıralar arasında şunlar vardı:

Sultan Hamidin iyi talim görmüş bir kanaryası varmış. Bir gün Reşat Efendi büyük biraderi Abdülhamit Efendinin ziyaretine gelmiş. Kanaryayı salona getirmişler; kuş Reşat Efendinin müsadifi nazarı olunca birdenbire yere düşmüş ve ölmüş... Sultan Hamidin ata çok merakı vardı. Ahırında çok güzel, çok cins atlar beslerdi. Bir gün gene Reşat Efendi kendisini ziyarete geldiğinde birlikte ahıra gitmişler. İçlerinde tek arabaya koşulan fevkalâde güzel ve kıymetli bir atı biraderine göstermiş; o günün akşamı bu at da birdenbire ölüvermiş... Sultan Hamidin kızı her ne zaman amcası Reşat Efendiyi ziyarete gitse hastalanırmış, o derecede ki nihayet validesi bundan teşeüm ederek kızını oraya göndermez olmuş..

Sultan Hamit bana bu hatıralarını padişahlığı zamanında anlattığından acaba hakikaten bunlara inanarak samimiyetle mi söylerdi, yoksa Reşat Efendiyi gayet sıkı bir tarassut altında bulundurduğu ve ahvalinden daima şüpheli olduğu için bunun tesirile mi öyle bir lisan kullanırdı bunu anlamak bence kabil olamamıştır. Yalnız şurası var ki Reşat Efendiye karşı takip ettiği siyaset dolayısile onun ahvali hakkında hüsnü nazarı yoktu ve bunu haklı gösterecek beyanatta bulunmak fırsatını kaçırmazdı. Bir gün gene Reşat Efendiden bahsederken:

— Birader, görünüşü pek sever. Etrafındakilerin kendisini müttaki ve mütedeyyin tanıdıklarını isterdi. Bu maksatla her sabah Dolmabahçedeki dairesinde iç bahçeye nazır penceresi önüne oturur ve elinde dışardan görünecek surette delâil kitabını tutarak okurdu. Sabahları hizmete giren hademe kendisini bu halde gördüklerini arzu ederdi. Bundan maksadı halk arasında kendisinin ibadet ve takva ile meşgul olduğunu işaa ettirmekti.

demişti. Sultan Hamit, Reşat Efendinin harem dairesinden hariçte evlendirdiği cariyelere baltacıları vasıtasile ayda ikişer mecidiye para gönderdiğini söyler ve:

— Reşat Efendi bu sayede halk

ile temas ve rabıta teşkili mümkün olur zehabında bulunuyor.

derdi. Reşat Efendiyi ve onun dairesi muamelâtını tarassut ettirmeğe memur olan Beşiktaş muhafızı Hasan Paşa bazı kimselerin türlü türlü kıyafetlere girerek veya mektup göndererek Reşat Efendi ile münasebette bulunduklarını iddia eder dururdu.

Ben o vakit Hasan Paşanın bu beyanatını uydurma şeyler telâkki ederdim. Bunca takyidat arasında ve birçok mehaliki göze aldırarak bir kimsenin Reşat Efendi ile münasebette bulunabileceğine ihtimal veremezdim. Bilâhare muttali olduğum bir mesele Hasan Paşanın beyanatı sıhhate mukarin olduğunu anlattı. İnkılâptan sonra merkez kumandanlığı dairesinde bulunurken oda arkadaşlarından Reşit Paşaya gelir gider bir zat vardı. Bu zat benimle de görüşmek istemiş; Reşit Paşa vesatet etti, görüştük. Arif Bey isminde bir gençti. Vaktile Mektebi Harbiyede talebe iken bir jurnal üzerine Tarablus Garbe nefyolunmuş, oradan bir yolunu bularak Avrupaya firar etmiş, ilânı hürriyetten ve affi umumîden bilisti fade İstanbula dönmü... Merkez kumandanlığında bulunduğum müddetçe arasıra Reşit Paşayı ziyarete geldiğinde benimle de görüşürdü.

Bir gün söz arasında bahsi maziye intikal ettirerek:

— Reşat Efendi dairesile de münasebetiniz var mı idi?

dedim. Şu cevabı verdi:

— Reşat Efendi ile bizzat görüşmedim, fakat sık sık muhabere ederdim.

Bu da gösteriyordu ki Reşat Efendi hariçle muhabere ve münasebet tesisinden ve taraftar peyda ederek maksadına vusul için sarfı mesaiden hâli kalmazdı.

Sultan Hamit, gerek Veliaht olması ve saltanatın tebeddülünde diğer azayı hanedandan fazla alâkadar bulunması itibarile, gerek gizliden gizliye çalıştığı kanaatini taşıması sebebile Reşat Efendiyi pek sıkı bir takayyüt altında tutardı. Maamafih kendi kesesinden her ay verdiği bin beş yüz altın maaşın muntazaman tesviyesine dikkat ederdi. Bir sabah huzura kabul olunduğum zaman o gece Reşat Ef.nin ziyade hastalanmış olduğu kendisine haber verdiğini ve hastalığın mühim olduğunu söyledi ve bundan haberim olup olmadığını sordu. Haberim yoktu, ademi malûmat beyan ettim. Sultan Hamit Reşat Efendinin bu hastalığını hikâye ederken gözlerinden yaş gelmişti. O müthiş takyit ile bu gözyaşlarını telif etmek hayli güçtür. Sultan Hamit, biraderinin hastalığından çok müteessir olduğunu ve başmüsahibi Dolmabahçeye göndererek Reşat Efendinin tedavisine pek dikkat ve itina edilmesi için doktoru Rıza Paşaya sıkı emirler verdiğini hikâye etti. Bunları bana anlatmaktan maksadı ne olduğunu da pek keşfedemedim.

Şurası muhakkak ki başkitabette devam eden on dört buçuk senelik memuriyetim müddetince Reşat E-

fendinin bir defa olsun Yıldıza geldiğini görmüş ve işitmiş değildim. Sultan Hamit Reşat Efendinin saraya gidip gelirse bendegân ile temas edeceğini düşünerek bunda mahzurlar mülâhaza ederdi. Reşat Efendinin Sultan Hamit ile münasebatına başmabeyinci Haci Ali Paşa tavassut ederdi. Reşat Efendinin Maslakta güzel bir köşkü ve vâsi bahçeleri vardı; arada sırada tenezzüh için buraya gelir, bir müddet istirahat ettikten sonra yine Dolmabahçeye avdet ederdi. Bu gidiş gelişlerde halk ile temas etmemesine pek çok itina olunurdu. Beşiktaş zabıtasının en mühim vazifelerinden biri bu idi. Nitekim Fehim Paşanın vesilei ikbali ve en yüksek membaı istifadesi de bu olmuştu.

Sultan Hamidin en çok hoşlandığı ve mizacına en ziyade muvafık bulduğu biraderi Vahdettin Efendi idi. Vahdettin Efendinin Dolmabahçede bir dairesi, Çengelköyünde bir köşkü vardı. Sonraları bunlara ilâveten Ortaköydeki fer'iye dairelerinden biri de ikametine tahsis olunmuştu.

Vahdettin Efendi Yıldıza sık sık gelir, bazan akşam taamından sonra Hünkârı görürdü. Sultan Hamit ekseriya Vahdettin Efendiyi tiyatroya davet eder, kendisile orada uzun uzadıya görüşürdü. Vahdettin Efendinin Sultan Hamide muttasıl havadis taşıyıp getirdiği mevsukan rivayet olunurdu ki bunun jurnalcılıktan bir farkı yoktu. Hanedan azasının ahvalini, sarayda olup biten şeyleri Vahdettin Efendinin Abdülhamide jurnal ettiği söylenip dururdu. Sultan Hamit, bir münasebetle babis arasında "bilmem ki Reşat Efendiden ne beklerlerdi?„ demişti. Kezalik diğer bir münasebetle Vahdettin için Reşat Efendiden daha muktedir ve dirayetli demişti. Sultan Hamidin bir taraftan Reşat Efendiyi çürütmeğe ve diğer taraftan Vahdettin Efendiyi ondan yüksek göstermeğe matuf olan bu sözleri, olsa olsa enzarı dikkati Reşat Efendiye initaftan çevirmek maksadına hamledilebilir. Filhakika Reşat Efendinin ne şahsı, ne dairesi, ne mensubin ve mukarrebini mevzuu bahsolmaması ve adeta Dolmabahçenin bu dairesi külliyen unutulmuş olması Sultan Hamit için matlup ve mültezem idi.

Sultan Hamit Vahdettin Efendi hakkında bu derece teveccühkâr bulunmakla pek aldanıyordu. Çünkü Vahdettin Efendi Sultan Hamide bir maksat ve menfaat mukabilinde hizmet ediyordu, yoksa Sultan Hamide hiç muhabbet ve merbutiyeti yoktu. Nitekim inkılâptan sonra Sultan Hamit aleyhinde en ileri gidenlerden biri Vahdeddin Efendi olmuştu.

Hikâye ederler: Bir gün Sultan Reşat vapurla adalar civarında tenezzüh ediyormuş. Sofrada Hanedan azasından bazıları ve bu meyanda İzzettin ve Vahdettin Efendiler de varmış. Bir aralık Vahdettin Efendi: "Abdülhamit bizi böylece toplu görse mutlaka çıldırır„ demiş.

İzzettin Efendi, ki Sultan Hamidi ötedenberi sevmezdi, bir zamanlar

Yıldıza temellûk eden ve havadis taşımakla kendini sevdirmeğe çalışan Vahdettin Efendinin Sultan Hamit ortadan kalkıp ta şevket ve ikbali zeval bulunca aleyhinde idarei kelâm etmesine canı sıkılmış ve Vahdettin Efendinin sualine cevap vermiyerek Sultan Reşada hitaben:

— Sayei şahanenizde eğleniyoruz.

demiş ve bu suretle Vahdettin Efendiyi susturmuştu.

Vahdettin Efendinin redaeti ahlâkıyesi daha o zaman malûm olup Hanedan arasında hiçbir kıymet ve iyi şöhreti yoktu.

Bu redaet bilâhare bütün fecaatile kendini göstermiş ve makamı saltanata geçince melûf olduğu temellûk ve müdahenekârlık icabınca bu sefer kuvvet ve nüfuz sahibi gördüğü ecnebi ve düşman devlete hulûl meslekini tutmuş ve mel'anette daha ileri giderek vatanlarını düşman istilâsından kurtarmak için gaza ve bu uğurda canlarını feda eden Türkleri vurdurmaktan çekinmemiştir.

Sultan Hamidin Yusuf İzzettin ve Mecit Efendilere pek muhabbetti yoktu ve bunlara bir kıymet atfetmezdi. Her halde sözlerinden anlaşılan bu idi. Bununla beraber Mecit Efendiye Çamlıcada güzel bir köşk ihsan etmişti.

Sultan Hamidin Süleyman Efendi isminde bir biraderi daha vardı. Hünkâr bununla okadar meşgul olmazdı. Zaten Süleyman Efendi de Bebek üstündeki köşkünde münzevi bir çiftçi hayatı geçirir, kendi âleminde ve kendi işlerile meşgul olurdu.

Sultan Hamit kendi çocuklarının tahsiline itina eder, bunların kemalâtı ilm ile mücehhez olduğunu isterdi. Fakat her nedense buna muvaffak olamaz ve bu yüzden pek canı sıkılıyor görünürdü.

Şehzadelerin iyi yaşamalarını ve her türlü esbabı rahat ve refahtan müstefit olmalarını iltizam ettiğinden dairelerinin ihtiyacatını tamamile temin ederdi. Bunlar araba ile Yıldız parkında tenezzüh ederler, Ramazanda camilere giderlerdi. Fakat şehirde gezinti yapmalarına müsaade etmezdi. Bir aralık pek sevdiği çocuklarından Şehzade Bürhanettin Efendiye cuma günleri şehirde araba ile tenezzüh yapması için müsaade olundu ise de can sıkacak bazı şeyler işittiğinden menetti. Sultanların izdivaçlarında bu sultanlar gerek kendi kızları ve hemşireleri olsun, gerek diğer şehzadelerin veya sabık padişahların kızları olsun ayni derecede semihane davranır, herbirine ayni tantana ve refahı muhtevi saraylar verirdi. Esasen, bu tarzda ihsanlar yapmaktan, atiye dağıtmaktan kendisine müracaat edenleri boş çevirmeyip kalplerini tatyip etmekten hem zevk duyar, hem de bunu siyasetine muvafık görürdü.

İyi hatırlarım: Birgün makamı sadarette bulunan zatın haremi zatı şahaneye arzolunmak üzere bana kapalı bir zarf içinde bir arize göndermişti. Bu arizeyi öylece takdim ettim. Bir müddet sonra huzura ça-

ğırıldım. Hünkâr zarfı açmıştı. İçinden çıkan arizeyi bana okuttu.Sadra zam Pş.nın haremi bu arizasında bir kuyumcu dükkânında gayet güzel bir broş gördüğünü, fakat kuyumcu çok para istediğinden alamadığını yazıyor, atıfeti şahaneyi niyaz ediyordu. Ben böyle bir tasdie tavsit olunduğumdandolayı pek sıkılmıştım. Sultan Hamit yüzümden sıkıntımı anladı ve gülümseyerek:

— Ben böyle müracaatlardan memnun olurum.Sordurunuz o broş her ne fiata ise bedelini çantadan verdirip alınız ve Sadrıazam Paşanın haremine gönderiniz, dedi.

Hırkai saadet alayı:

Sultan Hamidin fazla ehemiyet verdiği merasimden biri de her ramazanın on beşinci günü icra olunan Hırkai saadet alayı idi. Ogün Sultan Hamit Yıldızdan kalkarak ya kara tarikile yahut denizden istimbotla Topkapı sarayına gider ve büyük teşrifat ile Hırkai saadeti ziyaret merasimini yapardı. Vükelâ, ulema, ümera ve bilûmum ricali devlet ve haremi humayun erkânı bu merasime davet olunurlardı.

Sultan Hamit bu merasime dinî noktadan ehemmiyet verdiği gibi kendisini Yıldızdan denizaşırı bir mahalle gitmeğe mecbur etmesi itibarile de pek ziyade dikkat olunan hâdiselerden sayılırdı. Her sene Ramazanın on beşi yaklaşınca bir takım işgüzarlar bu vesileden bilistifade türlü türlü suikast efsaneleri uydurarak hem Hünkârın vehmini ve tedabiri tazyikiyeyi arttırırlar, hem de göze girip teveccüh ve ihsandan mütena'im olmak yolunu ararlardı.

Bir sene Ramazanın on beşi cuma gününe tesadüf etmişti. Hünkâr deniz tarikile Yalı köşkünün rıhtımına çıkacak, oradan araba ile Topkapıya gidecekti. Bundan bir iki gün evvel Sultan Hamide bir jurnal verdiler; bu jurnalda Mektebi Tıbbiyeden elektrikle infilâk eden bir bomba atılacağı yazılı idi. Sultan Hamidin vehmi ve vesvesesi icabınca bu jurnaldan sonra yolun değiştirileceği ve kara tarikının ihtiyar olunacağı, yahut hiç değilse Tıbbiye mektebinin güzergâha nazır olan cephesi sıkı bir tarassut altına alınacağı hatıra gelirdi. Sultan Hamit bunların hiç birini yapmadı. Ramazanın on beşi hulûl etti. Vazifem icabı olarak tertibatı lâzimeyi yaptırmak üzere hangi tarikın ihtiyar olunacağını zatı şahaneden istizan ettim. İstimbotla gideceğini söyledi. Ona göre tertibat alındı ve vakti muayyende mutat olan zevat vemaiyeti erkânile istimbota binildi. O gün hava soğuktu; aralıkta kar da yağıyordu.

Yalı köşkü denilen mahallin sahilindeki iskeleye çıktık. Sultan Hamit arabasına bindi. Maiyeti erkânı yaya olarak arabayı takip ediyorlardı. Yolda giderken sevkı merak ile gözlerim Tıbiye mektebine müteveccih idi. Yolun tam mektep önüne tesadüf eden kısmına gelince Sultan Hamit arabayı durdurdu. Eğer jurnalda denilen şey sahih ise biz tam hedef noktasında durmuş bulunuyor

duk. Hünkâr beni çağırttı arabanın yanına gittim. Namaz vaktine nekadar zaman olduğunu sordu. Saate baktım; on dakika vakit vardı. Bu cevabım üzerine Sultan Hamit hiçbirşey söylemeden alayı o halde durdurdu. Tahminen sekiz on dakika o vaziyette beklenildi. Ondan sonra hareket emri verdi. Ayasofya camiine gidildi, orada namaz kılındıktan sonra Topkapıya azimet olundu ve Hırkaisaadeti ziyaret merasimi yapıldı. Tıbbiye mektebinden elektrikle infilâk eden bir bomba atılacağı hakkındaki ihbar üzerine fazla takayyüde intizar olunurken Sultan Hamidin bilâkis arabasını Tıbbiye mektebi önünde sekiz on dakika durdurması bazı jurnallardaki ihbarata nekadar ehemmiyet verdiğini ispat eden bir keyfiyettir. Filhakika Sultan Hamit kendisine verilen jurnalların pek çoğunu böyle telâkki eder, hele bir takımlarının zarflarını bile açmazdı. İnkılâptan sonra zarfları açılmamış yığınlarca jurnal bulunmuştu.

Bir de bunun taban tabana zıddına diğer bir hâdiseye şahit olmuştum. Yine bir Hırkai saadet alayı günü idi. Sultan Hamit karadan Topkapıya gidiyordu. Arabası Dolmabahçe sarayı önüne gelince atlardan birinin ayağı tökezledi ve araba birkaç saniye tevakkuf etti. Bu tevakkuf olunan mahal tam Reşat Efendinin dairesi önüne musadifti. Arabanın Reşat Efendi dairesi hizasında durması Hünkârın vehmine dokunmuştu.

Evhamlı insanların hayalhaneleri çok işlek olduğundan Sultan Hamit te harekete gelen vehminin sevkile kimbilir ne uzak ihtimalleri düşünmüş olacak ki arabayı kullanan ve hayli emekdarlardan olan arabacıbaşının vazifesine hitam verdi. Elektrikli bomba ile kendisine suikast olunacağı haber verilen mektebi tıbbiyenin tam önünde sekiz on dakika kasten durmak suretile bu ihbarı akla yakın bulmadığını gösteren SultanHamidin hiçbir kasta makrun olmıyarak bir hayvanın tökezlemesi neticesinde arabasının iki üç saniye Reşat Efendi dairesi önünde tevakkufunu gizli bir teşebbüs ile alâkadar tasavvur ederek arabacıyı azletmesi yekdiğerile kabili telif olmıyan iki harekettir. Ben bunu ancak şu suretle izah edebiliyorum: Sultan Hamit, Reşat Efendiye ve onun dairesine karşı çok müteyakkız bulunduğunu ve bu hususta kast ile tesadüfün kendisince müsavi olduğunu her fırsatta anlatmak siyasetini takip ediyordu. Herkes bilmeli idi ki Reşat Efendi dairesile uzaktan ve yakından, bilerek veya bilmiyerek temas ve münasebette bulunmak bir tehlike teşkil eder, an cak bu sayededir ki Reşat Efendinin memlekette bir kuvevt teşkil etmesine ve taraftar peyda eylemesine mâni olabilecekti.

* * *

Cuma selâmlığı:

Sultan Hamidin haftada bir defa Hamidiye camiine ve senede iki defa Dolmabahçe sarayına gitmesini icap eden merasim gerek inzibat ve gerek teşrifat memurları için hayli

gaile teşkil ederdi. Tabiidir ki bu gailenin en ağır ve mes'uliyetli cihetî inzıbata taallûk eden kısmı idi. Teşrifat meselesi merasime iştirak edecek zevatın hazır olup olmadıklarını tetkik ve arzetmekten ibaretti. Maamafih bir defasında selâmlık alayına gelen erkân ve ümeranın azlığı Hünkârın nazarı dikkatini celbetmiş ve canını sıkmış olduğundan buna da itina olunurdu.

İnzıbat ve teşrifat tertibatının tam olduğunu zatı şahaneye arzetmek vazifesi bana mevdu idi. Bu arizemi almadan Hünkâr arabaya binmezdi.

Cuma ve bayram alayları teşrifat merasimi hakkında bazı tafsilât itası faydadan hâli değildir

Cuma selâmlığında inzıbat ve teşrifat tertibatının tam olduğuna dair arizamın zatı şahaneye takdim olunmasını müteakıp saltanat arabası dairei humayunun kapısı önüne gelir. Bu arabaya hangi hayvanların koşulacağını her defasında Hünkâr irade eder. O aralık Serasker Pş. arabasının önünde ve yüzü Hünkârın kapısına müteveccih vaziyette ahzi mevki eder.

Zatı şahane, maiyetinde şehzade Bürhanettin Efendi olduğu halde çıkar, arabaya biner, emir ve işareti üzerine Serasker Paşa da karşısına oturur, İstabli âmire müdürü ve musahiplerden mürekkep bir mevkip ile araba hareket eder, dış kapıda damat paşalar, mabeyinciler ve yaverler bu mevkibe iltihak eylerler ve alay erkân ve ümerayi askeriyeden müteşekkil saflar arasından geçerek camie muvasalet eder. Camide Hünkârı Şehislâm Efendi ile Evkaf Nazırı ve Feraşeti Şerife vekili istikbal ederler.

Camide namaz kılınan odadaki seççadelerin birincisinde Sultan Hamit, ondan sonrakilerde sıra ile Bürhanetin Efendi, şehzade Süleyman Efendi, Başkâtip, İzzet Paşa, Eyip Paşa zade DamatFuat B. Fraşeti Şerife vekili namaz kılarlar.Namazdan sonra Sultan Hamit bazan Şehislâm Efendi ve Evkâf Nazırı ile kısaca görüşür ve bu sefer saltanat arabasına bedel kendi kullandığı bir paytonla saraya dönerek Çit köşküne gelir, bundan sonra ecnebi sefirlerini kabul eder.

Byram alayındaki saltanat arabası dörtatlıdır. Ayni merasimi teşrifatiye ile Beşiktaş camiine gelinip gene ayni teşrifat ile ve karşısında Bürhanettin Efendi ve Serasker Paşa olduğu halde Dolmabahçe sarayına azimet olunur. Vükelâ at üstünde ve Hünkârın arabası önünde giderler. Saraya yaklaşıldığı zaman vükelâ atlardan inerler ve Hünkârın arabasına doğru ilerliyerek istikbal ve resmi tazimi ifa ederler. Hünkâr Dolmabahçede muayede salonunun yanındaki odada bir müddet istirahatten sonra muayedenin başlamasını emreder ve odadan çıkarak tahtın bulunduğu mahalle gider. İlkönce Reisülûlema ve Nakıbüleşraf tahtın önüne gelerek muhtasar bir dua irat eder, bundan sonra Teşrifat Nazırı delâletile baştaSadrazam olduğu halde vükelâ huzura dahil olur ve saçağı öpmek suretile resmi tebriki

ifa ederler. Bu merasimden sonra Hünkâr hazırunu selâmlıyarak odasına çekilir ve bir müddet istirahati müteakıp tekrar salona gelerek bu sefer saray erkânının ve hususî bendegânının tebrikâtını kabul eder, badehu ayni merasim ve teşrifat ile Yıldıza avdet olunur. Bayramın ikinci günü baştercümanlar, rüesayı ruhaniye ve bilûmum rical Yıldıza gelerek arzı tebrikât ederler ve bilvasıta mazharı iltifat olurlar.

*

Muharrem alayı:

Her sene Muharremin ilk günü tebrik için vükelâ ve ulema ve ricali devletin saraya gelmeleri mutat idi. Ogün bunlara (Muharremiye) denilen yarım ve çeyrek altınlar verilirdi. Bu altınlar kırmızı atlas keseler içinde dağıtılırdı. Sadrazam ve Şehislâm ile vükelâya ait muharremiyeler ziyade miktarda idi. Ondan sonrakilerin muharremiyeleri daha az idi. Daha ufak memurlara çil kuruş verilirdi.

* * *

Huzur dersleri:

Yıldız sarayının senelik merasiminden biri de huzuru humayun dersleri idi. Her sene ramazan zarfında mukarrir efendiler huzuru şahanede ders takrir ederlerdi. Her mukarririn yanında birkaç muhatap bulunurdu. Huzur dersleri Çit köşkünde kıraat olunurdu. Mukarrir ve muhatap efendiler kendilerine mahsus mevkide ve minderler üzerinde otururlardı.

Önlerinde kitap koymak için rahleler bulunurdu. Sultan Hamit ders devam ettiği müddet zarfında yüksekçe bir mevkide ve diz çökme vaziyetinde oturur, Mabeyin Müşürü Başmabeyinci, Başkâtip, İkinci mabeyinci, İkinci kâtip, kitapçıbaşı, Seryaver gibi mabeyin erkânı huzuru humayunda ve diğer mabeyinci beylerle bendegân salona muttasıl odada kezalik minderler üzerinde ahzi mevki ederlerdi. Bazan ulemadan, vükelâdan, müşirandan ve damat paşalardan davet olunanlar da bulunurdu.

Huzur dersleri iki saat kadar sürerdi. Derste iptida mukarrir efendi başlıyarak herhangibir ayeti tefsir eder, bunun üzerine muhatap efendiler sual sorarlar, o cevap verir, ders bir munazara şekli alırdı. İşittiğime göre bir zamanlar hazırunun bahse karışarak sual irat etmelerine de cevaz var imiş. Hattâ Hayrettin Paşa ile bir mukarrir arasında epeyce mubahaseler cereyan etmiş imiş. Mukarrirler içinde Tikveşli Ahmet Efendi ve ders vekili Asım Efendi gibi mesleklerinde ihtısas sahibi zevat var idi.

Dersin hitamı üzerine Hünkâr tarafından verilen işaretle mukarrir efendinin bir duasını müteakıp Sultan Hamit ayağa kalkar ve hazırun Hünkârı selâmlıyarak dışarı çıkardı. Huzur dersleri haftada iki gün itibarile bir ramazanda sekiz gün idi.

*

Avrupaya firar:

Büyük mevki işgal eden zevatın memuriyetlerinden istifa etmeleri Sultan Hamidin hoş görmediği ah-

valden idi. Bir Sadrazamın, bir Nazırın veya ehemmiyetli mevkide bulunan herhangibir memurun istifası hakikaten ahvali sıhhiyeye müstenit olmayıp ta maslahattan mümbais ise Hünkâr bu istifa etrafında tevellüt edecek münakaşatın ve dedikoduların tesirini düşünerek buna mahal bırakmamak için istifayı akim bıraktırmağa gayret ederdi. Bu maksatla muhabere ve münazara edilir, istifa sahibi iknaa çalışılırdı. Sultan Hamit istifada ısrar vukuunu ve istifanın kabulünü kendi noktai nazarının mağlûbiyeti diye telâkki ettiğinden ve iş üzerinde mağlûp olmağı istemediğinden beheme-hal istifadan vazgeçilirdi; maamafih ekseriya bu keyfiyet istifa veren zatın azlile de neticelendiği vakidi. Bir de istifayı istiğna suretinde göstermek istiyen veya bu suretle emel takip eden kimseler de yok değildi. Avrupaya firar meselesi de daha ziyade ehemmiyete alınan mesailden idi. Avrupaya firar edenler uzaktan başka türlü görünmek ve bir takım dedikodular yapmak yollarını takip ettiklerinden Hünkâr bunu hiç hoş görmez, bundan bilhassa kocunurdu. Esasen bu sebeple idi ki firar tarikına tevessül edenler çoğalmıştı. Doğrusunu söylemek lâzım gelirse Avrupaya firar edenlerin kısmı azamı memleketin idaresine veyahut Sultan Hamidin siyasetine ilânı isyan için değil, ya fazla bir menfaat celbi maksadını takip, yahut tevecüh ve iltifatın ziyanı müşahede ettikleri için kaçınışlardı

Arif Beyin firarı:

Sultan Hamidin mabeyincilerinden Arif Bey de bir aralık, refakatinde eniştesi Ahmet Rıza ve onun biraderi Ahmet Şevket Paşalar olduğu halde Avrupaya firar etmişti. Arif Bey Sultan Hamidin en gözde mabeyincilerinden idi. Hattâ bir zamanlar sarayın yegâne nüfuzlu şahsiyeti Arif Bey idi. O tarihlerde iradei seniyeler munhasıran mabeyinciler vasıtasile dairei kitabete tebliğ olunurdu.

Başkâtiplerin vazifesi bunları devaire yazmaktan ibaretti. Devletin muazzamatı umuruna ait bilûmum iradeler Arif Bey vasıtasile ya tahriren başkitabete, yahut şifahen ait oldukları makamat ve zevata bildiriliyordu.

Arif Beyin eniştesi Ahmet Rıza Paşa ile bunun büyük biraderi Ahmet Şevket Paşanın haremi humayunda bir hemşireleri vardı. İkinci hazinedar idi. Gerek Arif Beye münasebetleri ve gerek haremdeki bu hemşireleri münasebetile Ahmet Rıza ve Ahmet Şevket Paşalar bir aralık çok yüz bulmuşlardı. Cümlesi Padişahın iltifat ve in'amına müstağrak olarak yaşarlardı.

Günün birinde Arif Beyin ikbali husufa yüz tuttu. Bu esnada Sultan Hamit İkinci hazinedarı da Konyaya teb'it etmişti, Arif Beyi tevecühten düşüren ve İkinci hazinedarı Konyaya gönderen sebepleri bilmiyorum; tahkik etmedim. Yalnız şu vak'ayı biliyorum: Bir gün Sadrazam Cevat Paşadan bir tezkere geldi. Sadrazam Paşa bu tezkeresin-

de mutasavver olan bir istikraza ait istizanına henüz cevap verilmediği halde Kırkkilise telgrafhanesinden Avrupaya çekilen bir telgrafta bu istikrazın aktine taraftar şahaneden müsaade buyurulduğu muharrer olduğunu bildiriyordu. Filhakika Sadaretten o istikraz için evvelce bir istizan tezkeresi gelip arzolunmuş, fakat henüz iradesi çıkmamıştı. O tarihlerde istizan kâğıtlarını mabeyinciler okur, iradei seniyeleri yine onlar getirirlerdi. Dairei kitabete hiç bir iradei seniye tebliğ olunmadığı halde Kırkkilise telgrafhanesinden "istikraza müsaade olunmuştur„ yolunda bir telgraf çekilmesi filhakika şayanı dikkat idi. Cevat Paşanın bu ikinci tezkeresini huzuru humayuna takdim ettim. Hünkâr beni huzura çağırdı ve istikraza ait iradei seniyeyi sabahleyin Arif Bey vasıtasile dairei kitabete gönderdiğini söyledi. Ben bittabi ademi malûmat beyan ettim. Arif Beyin bu iradei seniyeyi nezdinde alıkoyması ve Babıâliye tebliğ olunmadan hususî kanallarla Avrupa mehafili maliyesine malûmat verilmesi bir borsa spekülâsyonu için olduğuna şüphe yoktu. Sultan Hamit bundan pek sinirlendi; esasen ben huzura girerken Arif Bey dairei humayundan çıkıyordu. Yüzü korkunç bir halde idi. Kuvvetli bir tekdir ve tevbih işittiği aşikâr idi. Bu tarihten sonra iradei seniyelerin mabeyinciler vasıtasile gönderilmesi usulü lâğvedilmişti.

Arif Beyin mebdei idbarı bu olabilir; yahut bilmediğim başka sebepler teveccühten düşmesini intaç etmiş olmak muhtemeldir. Her halde Arif Bey ikbal sandalyesinden sukut etmişti. Sarayda teveccüh ve iltifattan mahrum kalmak bir an içinde insana yüzlerce düşman yaratır, herkes onun aleyhine dönerdi. Arif Beyin ikbalden sukutu Ahmet Rıza ve Ahmet Şevket Paşaları da fena halde sarsmıştı. O tarihlerde parlamağa başlıyan Çerkes Mehmet, Tatar Şakir ve Fehim Paşalar harekete geldiler. Artık Rıza ve Şevket Paşalar için ne dahilde, ne de hariçte bir istinatgâh kalmamıştı. Mehcur oldukları teveccüh ve ikbalin avdetini hariçten daha kolay temin edecekleri zehabına düştükleri için mi, yoksa her taraftan saran düşmanlara karşı muhafazai nefis ve haysiyet edemiyeceklerini anla-

dikları için mi hernedense bir gün bu üç zat İstanbulu terkederek Parise kaçtılar.

Sultan Hamit ilk önce bundan çok telâş etti.

Arif Bey gibi senelerce müddet sarayında ve en mahrem muamelâtında bulunmuş bir zatın Avrupada kalması ve kendi aleyhinde çalışanlarla temas veya teşriki mesai etmesi Hünkârı kuşkulandırıyordu.

Arif Beyi İstanbula avdete ikna için bir hayli uğraşıldı; kendisinin gördüğü nimet ve iltifatlar, tevecüh ve ihsanlar hatırlatılarak ve bir şikâyeti varsa bunu doğrudan doğruya zatı şahaneye arzedebileceği izah olunarak giriştiği hatalı yoldan rücuu için nasihatler verildi. Arif Bey kendisini firara sevkeden sebepleri başka bir vasıta ile Hünkâra yazmış olduğundan bunların mubteviyatı meçhulüm kalmıştır. Esasen aramızda ihtilâfı efkâr mevcut olduğundan Paristen yazdıklarında benden şikâyet etmiş olması da varidi hatır bulunduğundan kendisi bu mektuplarını benim vasıtamla göndermediği gibi Hünkâr da bana bunlardan bahsetmemişti.

Hulâsa bir müddet sonra Arif Bey avdete razı oldu ve geldi. Halinde pişmanlık görünüyordu. Avdetinde ilk huzura kabul olunduğu gün ben de nezdi şahanede bulunuyordum. Salona girer girmez fartı teessürden yere düştü,baygınlık alâmetleri gösterdi, okadar ki zatı şahane de müteessir oldu ve yandaki hususî daireye girerek bizzat kolonya getirdi.

Arif Bey bu tarihten sonra vazifesine kemafissabık gelir giderdi; fakat işe karıştırılmazdı ve nüfuzu yoktu.

Sultan Hamidin hoşlanmadığı şeylerden biri de Avrupaya azimet için mezuniyet istemek idi. Bu kabil talepler birer suretle geçiştirilirdi. Hattâ bazı eazımı devlet bir arzu ve istidalarının is'afında müşkülâta düştükleri zaman mahdum beylerinin hastalık sebebile Avrupaya azimetlerine müsaade olunmasını istirham ederler ve nev'ama ıvaz mahiyetinde de arzularını elde ederek mezuniyet talebinden vazgeçerlerdi. Bu, gülünç ve şayanı esef bir yoldu; fakat ne çare ki ekseriya muvaffakıyete isâl ederdi.

* * *

Ermeni hâdisesi:

Sultan Hamit, İstanbulda Kumkapı vak'asile başlıyan ve memleketin muhtelif noktalarına yayılarak birçok yerleri ateşe veren Ermeni ihtilâlinden sonra Ermenilere karşı şiddetli bir siyaset takibine karar vermiş ve bu siyasetinde muvaffak olmak için Ermeni milletine iktisadî sahada darbe vurmak yolunu tutmuştu. Otarihte Ermeniler gerek ticaret âleminde ve gerek hükûmetle müteahhitlik işlerinde çok esaslı ve kuvvetli mevkileri işgal ediyorlardı. Sultan Hamit, Ermeni ihtilâlinin bu membalardan kuvvet ve para aldığına kani ve hakikat te bu merkezde olduğundan ilk tedbir olmak üzere Ermenilerin bademe hiçbir münakasa ve muameleye kabul edilmemelerini ve kendilerile kat'ı hesap olunmasını sureti kat'iyede emretti. Hünkârın bu iradesi lâyıkı veçhile tatbik edilip edilmediği sık sık kontrol olunmakta idi. O vakit sarayın Kuyumcubaşılığı Ermenilerde idi ve bu yüzden külliyetli istifade ederlerdi. Sultan Hamit bunları da saraydan çıkardı. Bu memnuiyet İstanbuldan vilâyetlere de teşmil edilerek bilûmum vali ve mutasarrıflıklara tebligatı kat'iye ifa olundu. Bu tedbir Ermenileri fevkalâde sarsmıştı. Ermeni milleti yıllarca çalışıp kazandığı ticaretten, piyasadan, hükûmet kapısından mahrum oluyordu. Ermeniler bu memnuiyeti kaldırtmak ve eski mevkilerini tekrar ele geçirebilmek için çok, çalıştılar, birçok istirhamla Hünkârın merhametine müracaat ettiler. Fakat Hünkâr Ermeni ihtilâlcilerine ve bu ihtilâlcilere yardım eden Ermeni milletine okadar gayz ve gazap taşıyordu ki o istirham ve niyazlar semere bahşolmak şöyle dursun bazan buna tavassut edenler bile fena muamele görüyorlardı.

Ermeni milletini maruz olduğu felâketli akibetten kurtarmak için bir taraftan Ermeni Patriki, diğer taraftan da Hariciye müsteşarı Artin Paşa ve Hariciye hukuk müşaviri Gabriel Noradonkyan Efendi aralıkta saraya gelirler, Ermeni komitelerine mektup yazarak Türkiye dahilinde ihtilâl faaliyetlerine devam etmeleri Ermeni milleti için nekadar tehlikeli olduğunu onlara bildireceklerini ve buradaki Ermenileri de o komitecilerin peşi sıra yürümek ten men ve tahzir etmekte oldukla-

rını beyan ederler, bu suretle Hünkâra karşı sadık görünerek Sultan Hamidin Ermeniler aleyhindeki gayzını teskine çalışıyorlardı. Bilhassa Ermeni patriği saraya daha sık gelir, muttasıl sadakat ve ubudiyet teminatını tekrar ederdi. Artin Pş. bu mesele hakkında maruzatta bulunmak için saraya geldiğinde Mısırdaki Nobar Paşa Ermeni ihtilâlinin Avrupada en kuvvetli amil ve hamisi olduğundan Artin Paşa gerek buna ve gerek Cenevredeki komite rüesasına yazdığı mektupları, verdiği nasihatleri anlatırdı. Ancak diplomasi meslekinden yetişmiş olan bu iki zatın hakikî maksat ve gayeleri malûm olduğundan Sultan Hamit te maruzatı vakıayı hüsnü telâkki ediyor gibi görünmekle beraber siyasetini hiçbir suretle değiştirmezdi.

Padişah sarayları ikbale vusul için yegâne vasıta olduğundan bittabi istirkap cereyanlarının en kuvvetlileri de burada idi. Okadar ki saraya duhul ve hulûl etmeden evvel yekdiğerile dost ve samimî olan kimseler sarayda bir teveccüh ve mevki kazandıktan sonra biribirine hasım olurlar, biribirini şikâyete kalkışırlar, yahut Padişaha öyle görünürlerdi.

Esasen sarayda siyaset bunu icap ederdi. Sultan Hamit saray dahilindeki resmî ve hususî bütün memur ve bendegânın ef'al ve ahvalinden efkâr veakvalinden haberdar olmak için bunları biribirine kontrol ettirmek usulünden daha muvafık tedbir bulamamıştı. Sarayda iki kişinin yekdiğerile sıkı fıkı dost veya hemfikir olmaları bir ittihat ve ittifak ifade ederdi; Sultan Hamit buna hiç razı olamazdı. Herkes biribirinin rakibi, hasmı, mütecessisi olmalı, herkes biribirini jurnal etmeli idi. Yalnız ekâbir biribirini değil, uşakların bile efendilerini jurnal ettikleri vaki idi, bu kabîl ihbarat ta nazarı itibara alınırdı. Sarayda hiçkimse diğeriniden emin olmamak ve herkesin bilip öğrendiğini, işitip gördüğünü Hünkâra yetiştirmek bir esas, bir vazife teşkil ettiği okadar zihinlere yerleşmişti ki hilkaten bundan hoşlanmıyanlar bile öyle görünmek ve kendilerini Hünkâra öyle tanıttırmak isterlerdi.

Sarayın bir Ebülhüda Efendisi vardı. Aslan Halepli olan bu zat günün birinde bir rüya hikâyesile ve başmabeyinci Osman Bey delâletile

İstanbula gelmiş, saraya çatmış, Hünkâra hoş görünmüş....

O tarihte Başkitabet dairesinde yine Halepli Kadri Efendi isminde bir kâtip vardı; bu Kadri Efendi de Hünkâra hulûl etmeğe muvaffak olanlardandı.

Ebülhüda Efendi sarayda bu Kadri Efendi ile teşriki mesai etmiş ve talâkat ve zekâveti de yardım ederek çarçabuk parlamıştı. Ebülhüda Efendi büyüklerle uğraşmaktan ve Hünkâra sık sık jurnal vermekten geri durmazdı.

Ebülhüda Efendi sarayda mevki ve nüfuz sahibi iken İzzet Paşa Ebülhüda konağının müdavimlerinden idi; bu itibar ile aralarında bir dostluk olacağı tabiî idi; diğer taraftan ikisi de Arap olduklarmdan daha iyi anlaşırlardı. Ancak bu dostluk, bu münasebet İzzet Paşanın ikinci kâtip sıfatile saraya alınması üzerine nihayet buldu.

Artık İzzet Paşa Ebülhüda Efendi aleyhinde bulunur, Ebülhüda Efendi İzzet Paşayı kabahatli göstermeğe çalışırdı.

Başkâtip oluncaya kadar Ebülhüda Efendiyi tanımazdım; Başkitabetim zamanında da hayli müddet tanışmamıştık. Ancak maslahat üzerinde İzzet Paşa ile aramızda ihtilâf-ı efkâr olduğunu öğrenince derhal benimle ahbaplık tesisi esbabına tevessül eti. O dakikadan itibaren her görüşüşümüzde bana İzzet Paşa aleyhinde bulunurdu.

Ebülhüdanm gayei âmali Şeyhislâm olmaktı. Bu maksada vusul için hiçbir fırsatı kaçırmazdı.

Ebülhüda Efendi Sadrazam Kâmil Paşa ile eski zamandan ahbap idi. Mısır meselesinden dolayı Kâmil Paşanın ikbali idbara münkalip olup ta azli yaklaştığını görür görmez Ebülhüda Efendi hem bu sukutu tesri etmek, hem de Hünkâra bir hizmette bulunarak buna mükâfaten Şeyhislâmlığı yakalamak için mühim bir fırsattan istifade ederek bir jurnal tertip ve takdim etmiş. Bu fırsat bir veraset meselesi idi. Şöyle ki:

Adamcağızın biri hukuku irsiyesinin temini için kendisinin varis olduğunu tevatüren ispata hazır olduğundan bahisle muamelei lâzimenin ifası için Sadarete bir arzuhal vermiş ve bu arzuhali Sadrazam Kâmil Paşa tarafından alelûsul meşihate havale olunmuştu. Ebülhüda Efendi akla hayret verecek bir şeytanetkârlıkla tertip ettiği jurnallarında:

"Tevatür davasını ispat için birçok insanın bir araya toplatılıp meşihate gönderileceğini ve şu kadar ki Kâmil Paşanın meşihate havale ettiği arzuhaldeki veraset davası bir vesile olup asıl maksat birçok ahaliyi oraya toplamak ve bunlar meşihat dairesine getirildiktetn sonra Padişahın zulüm ve istibdadını tevatüren ispat ederek hal'a fetva almak olduğunu,, arzetmişti. Bu jurnal üzerine Hünkârın ne hale gelmiş loacağı ve işe nekadar ehemmiyetle sarılacağı tahmin edilebilir. Ebülhüda Efendinin jurnalını müteakip tahkikata girişilmiş, filhakika öyle bir arzuhalin Sadaretten Meşihate havale olunduğu anlaşılmış ve Sadrazam Kâmil Paşa ile Şeyhis-

lâm Efendi derhal sukut etmiştir.

Hiç şüphe yok ki Sultan Hamit o arzuhalin filhakika bir veraset işine ait olduğunu ve halkı Meşihate toplıyarak kendisini hal'ettirmek ne Sadrazamın, ne de Şehislâmın akıllarından geçmediğini bilirdi. Ancak mesele tahkikat sahasına atıldıktan ve tevatür sözü ağıza düştükten sonra ne o Sadrazam ne de o Şeyhülislâm sandalyelerinde kalamazlardı. Bazı meseleler vardır ki onların tahakkuklarına değil gölgelerine ve ihtimallerine de ceza tertip olunmak Sultan Hamidin esaslı siyasetini teşkil ederdi. Halli meselesi bunlardan idi. Bunun yalanı da, iftirası da doğrusu kadar nazarı itibara alınırdı. Ebülhüda Efendinin bu jurnalından sonra herhangi mesele hakkında olursa olsun tevatür beyyinesi ikame etmek şiddetle memnu idi. Hükkâmı şer'iye bundan fevkalâde hazer ederlerdi.

Ebülhüda Efendi çok mühim ve kıymetli bir fırsat yakalamış, ihbarı pek fazla müessir olmuş, fakat kendisi maksadına nail olamamış, yeni kabinede Şeyhülislâmlığa başka birisi getirilmişti.

* * *

Zihni Paşa ve İzzet Paşa:

Bir gün Zihni Pş. dairei kitabete geldi. Zihni Paşa bir zamanlar Sadaret müsteşarı iken ben Babıalide memur idim. Kendisinden o vakitler hem iyilik, hem de iltifat ve muhabbet görmüştüm. Zihni Paşa dairei kitabete geldikçe ve yalnız kaldıkça samimî hasbıhal eder, dertlerini döker, azap ve ıstıraplarını anlatırdı. O gün bahsi kendi şahsına intikal ettirerek birkaç yerden maaş almakta olması vicdanını muazzep ettiğini söyledi. Tensikı maaşat kanununa mugayir olan bu vaziyetten kurtulmanın bir çaresi olup olmadığını sordu. Hem kendisini vicdanen muazzep eden hem de kanuna muhalif olan bu işten dolayı zatı şahaneye müracaatle yalnız nazırlık maaşile iktifaya müsaade olunmasını arzedecek olursa bunun istiğnaya hamledilmesinden, infiali davet etmesinden korktuğunu söyledi. Bu mülâhaza pek te öyle gayri varit değildi. Kendisine müracaat olunduğunu ve kendisinden lûtuf ve ihsan istenildiğini hüsnü telâkki eden Sultan Hamit, istiğnaya delâlet eden etvar ve muamelâttan hiç hoşlanmaz, hattâ buna fena nazarla bakardı. Zihni Paşayı hissetmekte olduğu azabı vicdanî içinde bırakmak reva değildi; diğer taraftan onu Hünkâra bu suretle müracaat yolunda teşvik etmek te Paşa hakkında hayırlı olmıyabilirdi. Binaenaley ikisi ortası bir mütalea olmak üzere: "Bu cihet takdire bağlı bir iştir, dedim. Zihni Paşa bahsi ıslâhatı maliye komisyonuna intikal ettirdi. O tarihlerde devletin umuru maliyesini ıslah ve havaleleri tanzim vazifesile mükellef olmak üzere İzzet Paşanın da dahil olduğu bir maliye komisyonu vardı. Zihni Paşa bu komisyonda âza idi. Islahatı maliye namına hiçbir hayırlı iş görmemiş ve birtakım hususî menfaatlere daha çok hizmet etmiş olan bu komisyonda yegâne nüfuzlu şahsiyet İzzet Paşa idi. Bi-

dayette komisyondan umuru maliyemiz için faydalı hizmetler bekliyen Sultan Hamit yavaş yavaş hakikati görmüş ve nihayet komisyonun ne gibi umura hizmet etmekte olduğunu anlıyarak bir gün hiç beklenmediği halde o komisyonu lâğvetmişti.

Benimle hasbıhal ettiği sırada Zihni Paşa bu komisyondaki elim vaziyetini de izaha koyoldu. Zihni Paşa hernekadar komisyonda rey sahibi addolunuyorsa da hakikatte rolü İzzet Paşanın tensip ve takdirine mutavaatten ibaret olduğunu ve İzzet Paşa bugün muvafakat etmediği şeye yarın temayül edince kendisi de peşi sıra gidip mütemayil görünmek mecburiyetinde kaldığını anlattı.

Meselâ bir müteahhidin teralcüm etmiş matlubatı hakkında vaki olan müracaat İzzet Paşanın ademi muvafakatile reddolunuyor, derken ertesi gün İzzet Paşa o müteahhidin alacağı olan paranın tediyesi lüzumunu komisyonda izah ederek bu paranın havale olunduğu vilâyete tediye emrini havi telgrafı Zihni Paşaya imza için uzatıyor. Bu tahavvülün hikmeti, bu kabîl işlerin içinde oynanan oyunlar aşikârdır. Zihni Paşa bu telgraflara imza koyarsa vicdan azabı duyuyor; imzadan istinkâf ederse gizliden gizliye takip edilen menfaatler muhtel olacağından İzzet Paşanın bundan münfeil olarak şikâyet etmesi ihtimali vardır. Bir zamanlar yine böyle bir siyaset yüzünden Halep valiliğini boyladığı gibi şimdi de âhiri ömründe huzur ve rahattan mahrum kalarak uzak bir vilâyete gönderilmekten korkuyordu. Paşayı cidden endişenâk ve muztarip gördüm.

Müteaddit yerlerden almakta olduğu maaşları terketmek hususundaki tasavvuru çok doğru bir hareket olmakla beraber Hünkâra karşı böyle müstağni bir tavır takınmanın hakikaten zararla neticelenebileceğini düşündüğüm için kendisini o yolda teşvik etmemiştim ve bu yolda bir müracaati Hünkârın nezdinde tervice cür'et edemezdim. Fakat başkalarının menfaatine alet olmak istemediğimden dolayı İzzet Paşanın veya herhangi diğer bir makamın siayetine uğrıyacak olursa onu yalnız bırakmıyabilirdim. Vaktile kendisinden iyilik görmüş olduğum için şimdi ona hizmet etmek vazifem idi. Bilâtereddüt şu cevabı verdim:

— Paşa hazretleri, kormayınız, kanunun ve vicdanınızın emrettiği yoldan ayrılmayınız; muztar kalırsanız komisyonu da terkedebilirsiniz. İcap ederse zatı şahaneye ben arzederim.

Bu hasbıhal bukadarla kaldı. Zihni Paşa başka bir defa gelişinde yine ayni mevzua temas ve yine ayni şikâyetleri tekrar etti. Ben de ayni cevabı verdim. Paşanın bu suretle gelişi ve İzzet Paşadan o tarzda şikâyet edişi İzzet Paşa ile aramızda ihtilâfı efkâr mevcut olduğunu bildiği için eski ahbabını tatyip maksadile mi idi, yoksa kanaati o yalda idi de onun için mi idi diye düşündüm. Paşanın samimiyetine hükmetmek zaruretinde kaldım.

Zihni Paşa gibi iyi yürekli bir insandan böyle hulûskârlık memul değildi. Çünkü İzzet Paşanın siayetine uğramak muhakkak ve bu siayetine müessir olması kuvvetle muhtemel idi.

İzzet Paşa Sultan Hamidi Maliye Komisyonunu teşkile ikna için şu sebepleri ileri sürmüştü: Vilâyetlerde tahsil olunan paralar merkezden lâalettayin gönderilen havalelerle kapatılmakta, bu yüzden birçok suiistimaller vuku bulmakta, merkeze getirilecek para azalmakta, memurların maaşatı ve muayyenatı ekseriya esmanı verilmemektedir. Bir komisyon teşkil ve o işler bu komisyona tevdi olunursa tediyatta adalet ve intizama riayet edilerek hem suiistimalin önü alınmış hem de merkeze para celbi tanzim edilmiş olur.

İzzet Paşa bu mealde ve Hünkâra hoş görünecek istikametperverane bir tarzda hikâyeler anlatmış, nihayet komisyonun teşkiline Hünkârı ikna etmişti.

Ancak çok geçmeden komisyon İzzet Paşanın münferit nüfuz ve iradesi altına girdi.

Zihni Paşanın vicdanını muazzep eden haller ve şahsî menfaatlere hizmet eden suiistimaller alabildiğine tevali etti. Nihayet Hünkâr komisyonu ilgaya mecbur oldu.

* * *

Düyunu umumiye:

Sultan Hamit, intizamı çok severdi. Hayatı hususiyesine ait muamelâtta, dairesinin işlerinde, alışverişinde, irat ve masrafını idare noktalarında bir intizamı tam ile hareket ettiğini eski emekdarları söyler dururlardı. Bu cihet kendi beyanatı ile de teeyyüt ederdi. Evvelce de yazdığım veçhile, şehzadeliği zamanında kendi dairesinin umurunu intizamsızlıktan vikaye için aylıklarını yüzde yirmi beş noksanına sarraf Zarifi Ef. ye kırdırmağı usul ittihaz etmiş ve bütçesini bu suretle ele geçen mebaliğ üzerinden tanzim eylemişti. Tarabya üzerindeki çiftliğinin işlerine bizzat kendisi nezaret eder ve başka şehzadeler bu kabîl köşk ve çiftliklerini zevk ve sefa, israf ve sefahet için kullandıkları halde Abdülhamit Efendi bilâkis bu çiftlikten varidat teminine ve bu sayede servetini tezyide muvaffak olurdu.

Bundan dolayıdır ki cülûsunda Tasviri Efkâr gazetesi kendisi için "idareperver,, vasfını kullanmıştı. Zamanı saltanatında Padişahın emrile verilecek atiyelere mahsus olmak üzere bir (Cebi humayun) dairesi vardı. Bu dairenin sarfiyatı Başmabeyincinin emri altında idi. Cebihumayun dairesine lüzumu olan mebaliğ Hazinei hassadan her ay gönderilirdi. Sultan Hamidin kendisine mahsuus olmak üzere şehrî dokuzbin altın tahsisatı vardı; her ay iptidasında Hazinei hassa nazırı bu parayı bizzat getirerek Sultan Hamide takdim ederdi. Bazı hususî atiyeler, hususî maaşlar ve harem dairesindeki masraflar bu dokuz bin liradan tesviye olunurdu. Velihat Reşat Efendinin aylığını aldırmak için resmî dairelere adam

göndermesini ve Reşat Efendi mensubininin bu vesile ile öteye beriye gidip gelmelerini arzu etmediğinden Reşat Efendinin aylığını da bu dokoz bin lira içinden verirdi..

Sultan Hamit tasarrufa riayetkâr olduğu için her ay aldığı bu dokuz bin liradan küllî para biriktirmiş olduğu bilâhare kasanın tetkikinden anlaşılamıştı. Bütün idaresini bilen ve masrafını iradına uyduran adamlar gibi Sultan Hamit te borçtan korkar, borçlarını vaktü zamanile tediye ederdi. Bazan mabeyinciler vasıtasile vaki olan sipariş ve mubayaalara gelince bunların faturalarını celbettirir ve bedellerini ödiyerek makbuz aldırırdı.

Bu itiyat sevkile olsa gerektir ki devlet istıkrazlarının ötedenberi aleyhinde bulunurdu. Pek muztar kalmadıkça istıkraza müsaade etmezdi. Sultan Aziz zamanında aktedilmiş olan istıkrazların faizleri verilmemesi yüzünden husule gelen cereyanları ve bunların memleketimize ika ettiği zararları sıksık söylerdi.

Sultan Hamidin bidayeti cülûsunda Devletin borcu üç yüz milyon altın lira olup Rus harbi neticesinde kesbi istiklâl eden mahallere hisseleri ayrıldıktan sonra bizim borcumuz iki yüz on küsür milyon liraya tenezzül etmişti. Sultan Hamit borç ödemek itiyadının tesirile bu hususa mütemadiyen dikkat etmiş ve borcun dörtte üçünü ödemeğe muvaffak olmuştu. Şu da var ki varidatı devletin mühim bir kısmı bu istıkraz faiz ve resülmallerini ödemeğe tahsis olunduğu ve esasen masarifin tesbitinde varidatımız nazarı dikkate alınmadığı için bütçede azîm açık bulunur ve bu yüzden memurin ve asker maaşatının büyük bir kısmı tedahülde kalırdı.

* * *

Sultan Hamit tam manasile müstebit ve mutlak bir hükümdar idi. Kendi iradesi her kanunun fevkında idi, onun arzusuna ve rızasına muhalif birşey yapılamazdı. (Rızayı âliye mugayir) bir hareket (muktezayı kanuna muhalif) hareketlerden daha fazla tehlikeyi mucip olurdu.. Bununla beraber Sultan Hamidin dahilî siyasette aleddevam dikkat ettiği bazı zayıf noktalar vardı ki ahval ve icraatından hiç kimseye hesap vermek mecburiyetinde olmıyan Padişahın bu noktalarda gösterdiği alâka ve telâş kolaylıkla kabili idrak ve tevil edeğildi.

Bu cümleden olarak İstanbuldaki askerin erzak ve tayinatı meselesi sayılabilir. Ordularda erzak ve muayyenatın noksan kalması veya vaktü zamanile verilmemesi nadir değildi. Halbuki Sultan Hamit İstanbuldaki birinci ve ikinci fırkalar ve donanma efradı hakkında bu kabîl noksanlara asla müsamaha etmez, bunları ne bahasına olursa olsun ikmal ettirirdi.

Bir akşam geç vakit Bahriye Nazırından bir tezkere geldi. Bu tezkerenin meali şu idi: Maliye Nezareti muayyenatı askeriye için mürettep olan haftalığı vermediğinden un müteahhidi matlubunu alamadı, bilmukabele un itasını kesti, fırınlarda

un yoktur, yarın askere ekmek tevzi olunamıyacaktır. Meselenin müstaceliyetini ve hele Hünkâr tarafından buna atfolunacak ehemmiyeti anlamak için uzun düşünmeğe ihtiyaç yoktu. Böyle bir tezkere gece yarısı veya sabaha karşı gelmiş olsaydı Sultan Hamidi uyandırmakta bir dakika tereddüt etmezdim. Tezkereyi hemen takdim ettim ve derhal huzura çağrıldım. Sultan Hamidi pek canı sıkılmış gördüm.

Bana aynen şu iradeyi verdi:

— Nizamiye ambar ve fırınlarında kâfi miktarda un vardır; bahriyenin ihtiyacatı için hemen şimdi lüzumu kadar un verilsin, fırınlar sabaha kadar çalışsın, sabahleyin behemehal ekmek yetiştirilip vaktii zamanile tevzi olunsun. Bu emrim kat'îdir, hiçbir behane ile teahhur kabul etmem.

Iradeyi derhal Serasker Paşaya tebliğ ettim, un verildi, fırınlar çalıştı, ertesi sabah ekmek tevzi olundu.

Hünkârın bu meseleye ne derece ehemmiyet atfettiğini bilen Bahriye Nazırı ertesi sabah bir tezkere göndererek askerin ekmeği temin ve tevzi olunduğunu arzetmişti.

İstanbul halkının ekmek, et ve su gibi ihtiyaçları da Hünkârın dikkatle göz önünde bulundurduğu meselelerden idi.

Bilhassa fakir halkın bu kabîl havayici zaruriye yüzünden sıkıntıya düşmesi muhtelif tabakalar arasında dedikoduyu mucip olacağını ve bundan gayrimuntazar neticeler çıkabilceğini düşünen Sultan Hamit bunlara sıkı bir alâka gösterirdi. Ekmek narhının beş para inip çıkması, yahut bir mahallede suyun azalıp kalması sarayı meşgul edebilecek ehemmiyette mesailden madut idi. Bir tarihte kasaplar gemi azıya almışlar, et fiatını alabildiğine yükseltmişlerdi.

Dairei askeriye müteahhitlerinden miktarı kâfi koyun alınsın, geceden her kasap dükkânının yanına salaştan bir sergi yapılsın, koyunlar kesilerek bu sergi yerlerinde Şehremaneti marifetile ve ucuz fiatla ahaliye et satılsın.

Bu irade kat'î idi. Ciheti askeriyeye ve Şehremanetine derhal tebligat yapıldı. Ertesi gün halk ucuz fiatla et tedarikine muvaffak oldu. Kasaplar hiç hatır ve hayallerine gelmiyen bu tedbirin temadisi kendileri için büyük zararı mucip olacağını anlıyarak insaf ve itidale geldiler.

İstanbul halkının su ihtiyacı ve bilhassa yangın zamanlarında Terkos suyunun kâfi derece isalesi meselesi de ehemmiyetle nazarı dikkatte tutuluyordu. İstanbulun herhangibir noktasında yangın haber verilince derhal saraydan işin ehemmiyetine göre bir iki ve hattâ üç yaver yangın yerine gider, yangının biran evvel söndürülmesi tedabirine iştirak eder, yangın sönmeden saraya dönmez ve harikten müteessir olanların miktarı ve ihtiyaçları hakkında malûmat verir. Büyük yangınlarla Sultan Hamit yakından alâkadar olmağı kendine daimî bir meslek edinmişti.

Rus muharebesi münasebetile

mevkii tedavüle çıkarılmış olan kaimelerin kıymeti gittikçe sukut etmesi ortalıkta müşkülât ve şikâyatın artmasına sebep oluyordu.

Celep esnafına bir türlü meram anlatılamıyordu. Halkın mühim bir kısmı et tedarik edememekte olduğu Hünkâra arzedilmişti. Sultan Hamit bundan hem teessür, hem de telâş göstererek şu iradeyi verdi:

O tarihlerde Hayrettin Paşa Sadrazam idi. Sultan Hamit halkın bu şikâyet ve ıstırabı ne gibi neticeler doğuracağını tahmin etmişti. Hem bu neticelerin tahaddüsüne meydan vermemek, hem de halkın sıkıntısını izale ederek memlekette bir hoşnudî havası yaratmak için kaime kıymetlerinin sukuttan vikayesi esbabının düşünülerek bir çare arzı irade edilmişti. Hayrettin Paşa işi uzattı, halbuki onun bu işteki telâkkisi ile Hünkârın noktai nazarı arasında büyük fark vardı. Sadrazam için nihayet bir tedbiri malî derecesini geçmiyen kaime meselesi Sultan Hamit için esaslı bir siyaset idi. Kaime kıymetlerinin mütemadiyen sukutu milletin ıstırabını gitgide arttırarak hiç istenilmiyen bir akıbet tevlit edebilirdi. Babıalinin ataleti yüzünden işin uzaması Sultan Hamidi bizzat tedbir taharrisine sevketti ve gerek İstabli âmirede, gerek ötede beride bulunan gümüşleri toplatarak mecidiye ve gümüş sikke darp ve altın akçe ihzar ettirdi. Bu tedbir tamam olunca bir gün içinde altın ve gümüş para mevkii tedavüle çıkarılarak kaime para ortadan kaldırıldı.

Balkanlarda Rus siyasetinin Avusturya siyasetile daimî bir mücadele halinde bulunduğu ve muhtelif mıntakalarda bu iki siyasetten her birinin diğeri aleyhine propaganda yaptığı malûmdur. Viyana kabinesinin Sırp hükûmetine karşı ittihaz ettiği tazyik siyaseti Petersburg kabinesinin Sırpları himaye siyaseti ile çarpışmaktan bir an hâli değildi. Balkanlarda bu iki siyasetten birinin nüfuzuna halel gelmesi diğer siyasetin tefevvuku ve taraftarlarının çoğalması demekti. Bir aralık Rumelide bir Rus konsolosu katledilmişti. Petersburg kabinesi bu suikastı Viyana kabinesinin eseri tahrikâtı olmak üzere telâkki ettiğine şüphe yoktu. Bu hâdisenin aksülâmeli olmak üzere Petersburg Hükûmeti Babıâliyi tazyik etmeğe başladı. Balkanların o kısmında Rus nüfuzunun iadesi ve konsolosun katli dolayısile mütefevvik bir mevki kazandığı farzedilen Avusturya nüfuzunun inkişaftan men'i için konsolosu katledenlerin şiddetle tedibi talep olunuyordu. Metroviçe kaymakamı Sait Bey —ki Kara Sait Paşa namile tanınmıştır—, bu tedibatı icraya memur edildi. Petersburg kabinesi Babıalinin hüsnü niyetine ve konsolosun katlinde methali olmadığına kanaat getirmişti. Ancak iadei nüfuz ve itibar kaziyesi Petersburg Hükûmetini tazyik siyastinde ileri götürüyordu. Tam bu sırada Manastır Rus konsolosu da bir jandarma neferi tarafından martin kurşunu ile öldürüldü.

Bu hâdisenin tafsilâtına girişme-

den evvel malûm olmalıdır ki Petersburg ve Viyana Hükûmetlerinin Rumeli vilâyetlerine gönderdiği konsoloslar talimatı mahsusa ile geldiklerinden mesele çıkarmak ve çıbanbaşı koparmaktan hâli kalmazlardı. Bunların hedefi mesaisi Hükûmeti metbuatlarının ikide bir Rumeli işlerine müdahalesini istilzam edecek meseleler ihdas etmek ve Makedonya üzrinde Rus ve Avusturya nüfuzunun tesirini temadi ettirmekti. Manastırdaki jandarmanın bir kurşunla telef ettiği konsolos bu nevi karıştırıcı, şamatacı insanlardan idi, hâdise şöyle olmuştu: Rus konsolosu bir gün tenezzüh münasebetile sokağa çıkar, yolu bir karakol önüne tesadüf eder, kapıda nöbet bekliyen jandarma kavassız dolaşan bu zatın konsolos olduğunu bilmediği için selâm durmaz, konsolos bundan tehevvüre gelerek jandarmaya yaklaşır, niçin selâm durmadığını haşin bir lisanla sorar, jandarma neferi kendisinin konsolos olduğunu bilmediğini söyler, bir Rus konsolosunun nasıl olup ta hüviyeti bilinmediğine büsbütün hiddet ederek konsolos elindeki kamçı ile jandarmanın suratına vurur. Haysiyeti askeriyesine bu suretle tecavüz edilen jandarma konsolosun bu ağır hakaret ve tecavüzü karşısında itidalini kaybederek tüfeği ile nişan alır ve bir kurşunda konsolosu yere serer.

Daha Metroviçe konsolosunun katli hâdisesi Petersburg kabinesini tatmin edecek derecede bastırılmamış iken Manastır konsolosunun bir jandarma neferi tarafından katli Rusya Hükûmetini büsbütün iğzap etmişti.

İstanbuldaki Rus sefiri pek şiddetli teşebbüsata başladı.Rusya Hükûmeti konsoloslara karşı yapılacak merasimi ihtiramiyeye müteallik talimatta yanlışlık bulunması bu hâdiseye sebep olduğunu ileri sürerek o tarihte Manastır vali ve kumandanlığında bulunmuş ve ahiren Sadaret makamını da işgal etmiş olan Ali Rıza Paşa için de haysiyetşiken metalipte bulundu. Cenaze merasimi ne büyük üniforma ile bütün erkânı askeriye ve mülkiyenin iştiraki, katilin idamı, maktulün ailesine büyük bir tazminat itası Rus Hükûmetinin cümlei metalibinden idi. Hakikatte jandarmanın hiçbir kabahati olmadığı gibi merasimi ihtiramiye talimatnamesinde de bir yanlışlık yoktu. Valinin karakollara verdiği talimatta, maiyetlerinde kavas bulunduğu halde karakol önünden geçen konsoloslara resmi selâm ifası merkezinde idi. Halbuki o gün Manastır konsolosu maiyetinde kavas olmadığı halde tek başına karakol önünden geçmiş ve jandarma neferi kendisini tanımadığından bittabi selâm durmamıştı.

Konsolosun katli Rusya Hükûmetini o derece hiddete getirmiş, İstanbuldaki Rus sefiri o kadar şiddetli teşebbüsatta bulunmuştu ki jandarma neferinin idamı gibi çok acı bir akıbete bile rıza gösterilmiş ve cenaze merasimi en yüksek bir tarziye manasına gelecek surette yapılmış, konsolosun a-

ilesine büyük bir tazminat verilmiş idi. Vali Ali Rıza Paşa hakkındaki talbe gelince bunu kabul etmek rütbei askeriyeyi haiz bir zatın şeref ve haysiyetini kırdırmak olacaktı. Rusya Hükûmeti bu noktadaki talebinde ısrar ediyordu. Petersburg kabinesinin maksadı vali ve kumandan aleyhine bir mücazat tertip ettirerek o havalide Rus nüfuzunun kuvvet ve ehemmiyetini göstermekti. Buna mahal kalmamak için Ali Rıza Paşa Trablusgarba gönderildi ve hemen hareketi için emir verlidi.

Bütün bunlar idarei maslahat siyasetinin netayicinden idi.Ancak bu siyaset müstakil bir devlete yakışacak şey olmadığı da aşikâr idi.

* * *

Bir jurnal maskaralığı:

Jurnalcılık bir aralık o raddeyi bulmuştu ki Hünkâra yaranmak veya herhangibir külâh kapmak için en akla sığmıyacak maskaralıklar da jurnal şeklinde Padişaha arzedilir, hiçbir kıymet ve mahiyeti olmıyan esafil tarafından da jurnal verilir ve bu jurnallar bazen bütün bir muhabere silsilesi açardı.

Evvelce de yazdığım veçhile Hırkaisaadet ve bayram alayları jurnalcıların marifetlerini göstermiye en çok yarıyan vesileler idi. Bu alayların icrası günü yaklaşınca jurnalcılar faaliyete geçerler, hayalhanelerinde uydurdukları çeşit çeşit yalanlarla hem Sultan Hamidin vehmini tahrik, hem de menfaatlerini temin ederlerdi.

Bir sene Hırkaisaadete birkaç gün kala "Muhbiri sadık„ bir telgraf gelmişti. Bu telgrafta (pek mühim maruzatı olduğundan İstanbula celbi) istirham olunuyordu. Bu yolda maruzat ile vilâyetlerden İstanbula adam celbolunduğu kesirülvuku idi. Konyadan telgraf çeken "Muhbiri sadık„ ın maruzatı Hırkaisaadet alayile alâkadar olduğu ve bu adamın behemehal bu işe ait bir haber vereceği anlaşılmakta idi. Telgraf Padişaha arzolundu. Valiye bir irade gönderilerek muhbiri sadık her kim ise harcırahı bittesviye İstanbula izamı tebliğ olundu. İki gün sonra telgraf sahibi geldi. Maruzatı ne olduğu hakkındaki istifsara cevaben: "Hırkaisaadet dairesine gidilirken bahçenin yol üzerindeki set duvarı içinde göze görünmiyecek bir mahalle bomba yerleştirilmiş olduğunu ve zatı şahane bunun önünden geçerken infilâk ettirileceğini, kendisi kileri humayunda müstahdem iken bu tertibe ittıla hâsıl edip huzuru şahaneye arz için müracaat ettiği halde kilercibaşı tarafından çıkarılarak Konyaya sevkolunduğunu„ söyledi.

Kilercibaşı Osman Bey cülûstan evvel Sultan Hamide intisap etmiş bendegândan idi. Bir aralık hayli teveccüh ve ikbale mazhar olmuş iken ikinci kilerci Hüseyin Bey birden parlıyarak kendisi gözden düştüğü için bundan mütevellit iğbirar ile bir suikast tertibine dahil olması muhtemel görüldü. Osman B. zevk ve rahatını sever gürültülü işlerden muhteriz bir zat olmak itibarile, velev iadei teveccüh için de olsa, sergüzeştcuyane hareketlerde bulun-

mıyacağı cümlenin malûmu idi. Ancak "Muhbiri sadık„ ın maruzatı Hırkaisaadet alayına müteallik, Hünkârın bu hususdaki vehmi de malûm olduğundan zatı şahane mumaileyhi isticvaba İzzet Paşa ile beni memur etti. Osman Bey o aralık hasta bulunuyordu. Buna rağmen evine haber göndererek saraya celbettik. Osman Bey gibi Hünkârın hizmetine vakfı hayat etmiş eski bir emekdarı isticvap sandalyesine oturtmak ve velinimetine karşı suikast töhmetile zan altında bulundurup ona göre sual sormak çok acı birşeydi. Osman Beyin öyle suikastten hattâ haberdar bile olmadığında şüphem yoktu. Böyle bir emekdarı isticvap mahiyetinde suallerle meyus ve müteessir etmek onun ahvali sıhhiyesini birdenbire fenalaştırabilirdi; esasen hasta yatağından kalkıp gelmiş idi. Güçlükle teneffüs ediyordu. İş hüsnü idare olunmazsa nagehanî bir teessürle ölmesi ihtimali de vardı. Binaenaleyh isticvap için değil de mahza bir mesele hakkında malûmatına müracaat için saraya gelmesini rica ettiğimizi söyliyerek o "muhbiri sadık„ denilen herifin kim olduğunu sorduk. Osman Bey bu adamın kileri humayunda müstahdem iken Reşat Efendi dairesile alâkası anlaşılarak kendisinin emrile Konyaya gönderildiğini ifade etti. Esasen Hünkârın vehmine dokunabilecek nokta bu idi. Reşat Ef. dairesile az çok alâkası olan bir adam Hırkaisaadet alayının güzergâhında bir suikast tertibatına muttali oluyor, bunu kilerbaşıya bildiriyor, kilercibaşı bu haberi Padişaha arzetmiyor, muhbiri Konyaya gönderiyor. Sultan Hamidin evhamlı mantıkı kendi kilercibaşısının Reşat Efendi ile teşriki mesai ve ona hizmet ettiğine hüküm vermekte hiç tereddüt etmezdi. Bu öyle nazik bir mesele idi ki herhangibir zatın otuz kırk senedenberi maiyetinde bulunması ve nanü nimetile perverde olması, sadakat ve merbutiyeti mücerrebesi gibi mülâhazaları silip süpürüp götürebilirdi.

Osman Beyin balâdaki ifadesinden sonra o muhbiri sadık denilen adamın bir suikast tertibatından kendisine birşey açıp açmadığı hakkındaki sualimize Osman B. çok samimî bir telâş ile ve yemin ile ademi malûmat beyan etti. Osman Beyin beyanatı doğru olduğunda zerre kadar şüphe yoktu. Ancak Hünkârın vehmini izale ve Konyadan gelen ihbarın yalan olduğunu ispat için İzzet Paşa ile birlikte Hünkâra muhbirin söylediği mahalde taharriyat icrasını teklif ettik. Hünkâr razı oldu, hususî yaverlerden Tatar Şakir Paşayı gönderdik. Şakir Paşa gidip geldiğinde öyle birşey görmediğini arzetti. Hünkâra kanaat geldi. Esasen biz bu tedabire tevessül etmeden evvel Osman Beyi hanesine iade etmiştik. Öyle zannederim ki nasıl büyük bir felâket uçurumunun kenarına gelmiş olduğunu ve mühim bir isticvap maksadile saraya çağırıldığını hissetmemişti. Biz bu noktaya azamî derece dikkat etmiştik. Konyadan gelen herifin

ihbaratı yalan ve kendisinin filhakika ahlaksız olduğu sabit olmakla beraber Sultan Hamit her ihtimale karşı müteyakkız bulunmuş olmak için Hırkai Saadet alayının icrasından bir gün evvel Şakir Paşanın Topkapı sarayına gidip geceyi orada geçirmesini ve takayyüt tedabirinin takviye olunmasını emretti; öyle de yapıldı.

Konya Vilâyeti gerek mevlevî Çelebisi Efendinin merkezi ikameti olmak ve gerek Reşat Efendi dairesi mensubininden birçokları o vilâyet dahilinde mukim bulunmak hasebile oradan gelecek bu gibi haberlere dikkat ve ehemmiyeti mahsusa atfolunurdu. Reşat Efendinin Mevlevî tarikatine mensup olması dolayısile Konyadaki Çelebi Efendinin ve bilûmum Mevlevîlerin tarassut altında tutulduklarını evvelce yazmıştım. .

Konyada oturup ta saraya hoş görünmek istiyenler bu fırsattan alelekser istifade edegelmişlerdir. Bir Ramazan günü idi, Konya valisinden şifreli bir telgraf aldık:

Bu telgrafta Konya Mevlevî dergâhı aşçıbaşısının İstanbula hareket ettiği yazılıyordu. Buna hayretler ettim. Bir vilâyetin umur ve mesalihini temşiyet bahsinde en yüksek memur olan valinin bir aşçıbaşının seyahati meselesini şifreli telgrafla saraya bildirmesi ve bu âdi haberle telgraf tellerini meşgul etmesi hayret ve istiğraptan başka ne suretle karşılanabilirdi. Ancak şurasını ilâve etmeliyim ki bu vali vaktile dairei kitabette bulunmuş, buradan terfi ve taltif suretile Konya valiliğine irtika etmişti.

Bu zat Konya Mevlevî şeyhinin Yıldız sarayında nasıl telâkki olunduğunu ve sarayın mizacını elbette biliyordu. Konya Mevlevî şeyhinin aşçıbaşısı İstanbula gelip başka bir işgüzar tarafından daha evvel saraya malûmat verilirse kendisinin bu hususiaki ihtimamsızlığı göze çarpar mülâhazasile atik davranmış ve şifreli telgrafla keyfiyeti arzetmişti.. Zamanın terbiyei siyasiyesi bununla yuğrulmuş olduğundan ve bu kabîl hareketler birçok kimseleri ikbale götürdüğünden Konya valisinin telgrafı şayanı hayret görülmekle beraber devre göre umuru tabiiyeden sayılırdı.

Süleyman Nazif merhum ikamete memuriyet suretile Bursa mektupçuluğunda senelerce müddet kalmıştır. Sultan Hamidin bu suretle öteye beriye yerleştirdiği erbabı fikir ve kalem, bulundukları mahallerde ilelebet kalmağa mahkûm ve bu keyfiyet herkesçe malûm iken Bursaya yeni giden bir vali saraya bir kâğıt göndererek "mektupçuluğun emniyet ve itimat mevkii olduğundan ve Süleyman Nazif Beyin ise bu itimada liyakati bulunmadığından,, bahisle azlini arzetmişti. O vali bu kabîl maruzatın tevviç olunmadığını bilemez değildi; ancak onun maksadı Süleyman Nazif Beyi azil veya tebdil ettirmek değil, Süleyman Nazif gibi ahrarı ümmetle imtizaç edemiyeceğini göstererek Hünkârın teveccüh ve iltifatını temin etmekti.

Bu tahrirat cevapsız kalınca vali telâşa düştü; çünkü o maruzatından maksadı Süleyman Nazif Beyi Bursadan kurtarıp İstanbula getirtmek olabileceği yolunda bir zehap uyandırabilirdi; bu da vali için mucibi felâket olabilirdi. Vali derhal ikinci bir tahrirat göndererek Süleyman Nazif Beyin azlini tekit ve şu kadar ki ahval ve harekâtı tarassut altında bulundurulmak için bir maaş tahsisile Bursada ikamete memur edilmesini teklif etti. Ancak her işte İstatükonun muhafazası taraftarı olan Sultan Hamit Süleyman Nazif Beyi değiştirmedi ve Bursa mektupçuluğunda bıraktı. Ayni vali Sultn Hamide hoş görünmek ve marzii âliye mugayir ahvali tarassut ile meşgul bulunduğunu göstermek için Konya valisi Ferit Paşayı da jurnal etmeği unutmaz, Ferit Paşanın Konya reji müdürü vasıtasile Avrupadan memnu gazetele ri getirtmekte olduğunu arasıra bildirirdi. Bir zatın dediği gibi bunlar o zaman esen hava idi ve birçok kimseler bu havadan gıda alır, Yıldız sarayı da bu havadan hoşlanırdı. Zaman değişince hava da değişti ve bütün o haller tarihin huzurunda birer istihza ve takbih mevzuu oldu.

* * *

Sürgün siyaseti:

Sultan Hamit İstanbuldan birçok kimseleri jurnallar üzerine vilâyetlere teb'it etmişti. Bu teb'it edilenlerin bir kısmı hiçbir vazifeyi haiz olmıyarak sadece bir maaşla ikamete memur edilirler, bir kısmı da memuriyetle gönderilirlerdi. Uhdelerine bir vazife ve memuriyet tevdi olunarak gönderilenler başka vilâyet veya memuriyette iyi iş görecek kabiliyette olsalar bile bunları inha etmeğe kimse cesaret edemezdi. Bir kimsenin nefiy suretile vilâyetlerde herhangibir memuriyete tayini o kimsenin orada uzun müddet kalması demekti; bu kabîl insanları ikamete memur edildikleri yerden başka mahalle naklen memur etmek kendileri üzerindeki menfilik sıfatını yavaş, yavaş unutturabileceği ve günün birinde bunların İstanbula da gelmelerine yol açabileceği için buna müsaade olunmazdı.

Bu cümleden olarak Müşür Feyzi Paşadan sonra Yemen ahvalinin bozulması üzerine oraya ümerayı askeriyeden muktedir bir zatın tayini lâzım gelmişti. Badehu münasip bir müşür gönderilmek üzere şimdilik orduya erkânı harbiye reisi sıfatile muktedir bir zatın komisyonu askerîce intihap ve arzedilmesini Hünkâr irade etmişti. Bu iradeyi komisyona tebliğ ettim. Günler geçtiği halde bir türlü intihap yapılamıyordu. Bizzat komisyona gittim, sebebini sordum. Cevaben: Münasibini bulduk amma arzedemiyoruz dediler. Taaccüp ettim. Kimlerden diye istizah ettim. Üç isim söylediler ve bunlar içinde en muktediri Şamda erkânı harp kaymakamı İzzet Bey olduğunu da ilâve ettiler.. Bu zat Sadrı esbak İzzet Paşa idi. Ancak bu tarzda izam edilmiş, yani yakasına menfi yaftası yapıştırılmış olduğu için komisyonu askerî cesaret

edip te arzedemiyordu. İsmini aldım, arzettim, terfii rütbe ile memuriyeti irade buyruldu ve alelûsul tebligat icra olundu. Ertesi gün keyfiyeti komisyonu askerîye söylediğim zaman azanın üzerinde hâlâ eseri tahaşi vardı. Bu da gösteriyor ki Hünkârın vehmini hüsnü idare etmek mümkündür. Binaenaleyh Sultan Hamidin tarihini yazanlar onun fıtrat ve kabiliyetini muhakeme ederlerken onu çileden çıkaranların mesuliyetini de unutmamalıdırlar. Sultan Hamidin muhiti başka türlü olsaydı onun siyaseti değişir miydi değişmez miydi pek bilemezsem de Sultan Hamit üzerinde bu muhitin hayli müessir olduğunu bilâtereddüt iddia edebilirim.

Sadrazam Cevat Paşanın zamanı sadaretinde ve benim başkitabete tayinimden mukaddem bir tarihte cereyan etmiş bir hâdiseye bittesadüf muttali olmuştum. Bu hâdise yukarda beyan ettiğim keyfiyeti izaha medar olacak mahiyette olduğu için yazmak isterim. Hünkârın iradeleri biri resmî ve diğeri hususî tâbir olunan tezkerelerle tebliğ edilirdi. Mahiyet itibarile bu iki tarzı tebliğ arasında bir fark olmamak lâzım gelirse de isimlerinin delâletinden de anlaşılacağı üzere birinci kısım tebligat büsbütün resmî addolunurdu. Cevat Paşanın zamanı sadaretinde Bağdat ve Suriye defterdarlarının becayişleri hakkında bir iradei seniye sâdır olmuş ve bu irade makamı sadarete bir tezkerei hususiye ile tebliğ edilmiş idi. Bu iradenin hususî tezkere ile tebliğ olunması o iki defterdarın becayişleri matlubu âli olduğuna bir işaret ve bundan sonra yapılacak şey alelûsul bir tezkere ile keyfiyetin makamı sadaretçe arz ve inhasından ibaretti. Cevat Paşa böyle hareket etseydi, yani iradei seniyeyi Maliye Nazırına bildirerek o tarik ile bir istizan tezkeresi tanzim ve arzetseydi yolu ile hareket etmiş olurdu. Halbuki Cevat Paşa böyle yapmamış, hususî tezkere ile tebliğ olunan iradei seniyeyi kat'î ve nihaî mahiyette telâkki ederek Bağdat ve Suriye defterdarlarının becayişlerini mevkii icraya vaz ile ilân etmişti.

Sadaret müsteşarı muamelâtı resmiyenin tâbi olduğu usulü bildiği için tezkerenin resmî olmayıp hususî olduğunu ve hususî tezkerelerle gelen iradeler üzerine yapılacak muamele bu olmadığını Sadrazama ifade edince Cevat Paşa: "Padişah iradesidir tezkerenin hususî veya resmî olması iradei seniyenin mahiyet ve kat'iyetini değiştirmez.„ demiş ve ertesi gün saraya geldiğinde "İradei seniyeyi alınca icra ve ilân ettim ve müsteşarın ihtarına rağmen bu yolda hareketi vazifei sadakat bildim„ yolunda maruzatta bulunmuştu. Cevat Paşa böyle yapmayıp hususî tezkerelerle tebliğ olunan iradei seniyelerin mevkii tatbika vaz'ı için ötedenberi mevcut olan usule riayet etseydi Hünkâr buna hiçbir şey demezdi; ancak Cevat Paşanın tarzı hareketi Sadrazamın sadakat ve itaatini göstermek itibarile Hünkârın hoşuna gideceği tabiî idi. Nitekim öyle oldu ve Cevat Pa-

şanın bu hareketine mükâfaten kendisine yaveri ekremlik unvanı tevcih ve hazinei hassadan yüz elli altın maaş tahsis olunmuştu. Bu hâdise ibrete şayandır.

Şehislâm CemaleddinEfendi bir tarihte Viyanadan gayet zarif bir avize sipariş ve celbetmişti, avizenin konuşmentosu Reşat Efendi isminde bir komisyoncunun namına tanzim ve avize bu nama irsal olunmuştu.

Veliaht Reşat Efendiye münasebeti olmak şöyle dursun onun adaşı olmak dahi caiz olmadığından Reşat adlıların Neşet diye çağrılıp hattâ o suretle imza attıkları ve kezalik Sultan Muradı hatırlatmamak için Murat adlılara Mir'at denildiği o devri idrak etmiş olanların malûmudur. Şehislâm Efendiye ait olan avizenin Reşat isminde bir komisyoncu namına vürut ettiğini gören işgüzar gümrük memurlarından biri derhal bir jurnal yazarak Veliaht Reşat Efendinin Viyanadan bir avize mubayaa ve celbederek Şehislâm Efendiye hediye ettiğini arzetmişti. İşin garabetine bakınız ki, ledettahkik o günlerde gümrükten çıkarılan bir avizenin Meşihat kapısına gittiği anlaşılmıştı. Bu ihbarı takip eden cuma günü zatı şahane camide bermutat Şehislâm Efendi ile görüştüğü sırada alelıtlak avizelerden bahs açar, Cemaleddin Efendi hiçbir lüzum ve münasebet yokken Hünkârın avizeden bahsetmesine hayrette kalır ve üç gün evvel Viyanadan celbetmiş olduğu avizeden Sultan Hamide haber verildiğine intikal ederek Cuma selâmlığını müteakıp hanesine avdetinde mezkûr avizeyi kâhyasına bittevdi zatı şahaneye takdim eder.

Cemaleddin Efendi zeki bir zat olduğundan vaziyeti derhal kavramış, Hünkâr da bundan memnun kalarak kâhya efendiye mühim miktarda atiye vermişti. Bilâhare tamiki tahkikat olunarak jurnal sahibinin ihbarı yalan olduğu ve avizenin Reşat isminde bir komisyoncu marifetile getirildiği anlaşılmış ve ilk telâş zail olmuştur.Cemaleddin Efendi kâhyanın yüksekçe bir atiyei şahaneye nail olduğunu ve saraydan memnunen avdet ettiğini görünce "kâhya efendi! Bizim avize size ışık verdi,, diye lâtife etmiştir.

Bu vak'a jurnalcılığın nerelere kadar götürüldüğünü ispata delildir. Sultan Hamit gibi bir Padişahın Şehislâmı Reşat Efendi gibi her hal ve hareketi tarassut altında tutulan bir Veliahtın semtinden gelecek rüzgârdan bile tahaşi ederken ondan hediye kabul etmesi minküllilvücuh ihtimalden bait olduğu halde Reşat isminde bir komisyoncunun getirdiği avizenin Şehislâm dairesine gitmiş olmasını jurnal mevzuu yapanlar vardı. Garibi şu ki bu jurnal yırtılıp atılmıyor, sahibi çağrılıp yalancılık ve müfterilik cürmile cezalandırılmıyor, bilâkis bu kabîl işlerde müteyakkız davrandığı için taltif olunuyor. Bu kadar müsait bir muhitte jurnalcılık elbette bütün feyzile neşvünema bulacaktı.

* * *

Sultan Hamidin son on beş sene-

lik devri saltanatında jurnalcılığın ihraz ettiği mergubiyet yalnız bu yolda feyiz ve terakki arıyan ufak insanları değil, Devletin ekâbiri ricalini de ayni tarik üzerinde ve yekdiğerile müsabaka edercesine arzı hizmete teşvik eder olmuştu. Tophane müşürü ve mekâtibi askeriye nazırı Zeki Paşa malûmatı askeriye ve siyasiye sahibi bir zat diye tanınmıştı. Zeki Paşa uzun müddet bu iki mühim vazifeyi ifa etmişti. Çok zengin bir kütüphaneye malik, fününu mütenevviada mahir ve ayni zamanda meratibi askeriyenin en yükseğine nail olan bu zat bile Hünkâra havadis yetiştirmek illetinden nefsini kurtaramamıştı. Dahilde kendi vesaiti istihbariyesi marifetile aldığı haberleri ve hariçten Avrupa gazetelerinde muttali olduğu havadisi Hünkâra bildirir, bu hususta başkalarından geri kalmağı istemezdi. Öyle anlatırlardı ki dahile ait ve jurnala mevzu teşkil edebilecek olan herhangibir haberi kendisinden evvel başka birinin Hünkâra yetiştirmiş olduğunu öğrenince geç kaldığı vahimesile müteessir olur ve bu vesvese ile başına soğuk su döktürürmüş.

Türkçede bir darbımesel vardır: Sakman göze çöp kaçar derler. Bunun gibi Zeki Pş. da marzii âliye muvafık harekette bulunmağa son derece itina gösterir bir zat olduğu halde günün birinde hayli mühim bir tehlike atlatmıştı. Malûm olduğu üzere bayram günleri beş vakitte atılan toplar bayram arifesinde ikindiden başlar, bayramın son günü ikindi vakti nihayet bulur.

Bir bayram arifesinde ikindi vakti atılmak lâzım gelen toplar Tophanenin depolarından cephanenin geç çıkarılması sebebile teahhur etmiş ve ikindi ile akşam arasında vakitsiz bir surette atılmağa başlamıştı.

O vakitler gerek sipariş üzerine Avrupadan celbolunan ve geerek Zeytinburnu fabrikasında imal edilen mühimmatı nariye tophane depolarına konulur ve irade olmadıkça bir tarafa çıkarılamazdı. Mevzuu bahsettiğim bayram için cephane çıkarılmasına müsaade edilmesi hakkındaki istizan tezkeresinin cevabı geç çıktığından cephane vaktinde yetiştirilmemiş ve tam ikindi ezanile beraber atılması lâzım gelen bayram topları akşama doğru atılmıştı. Haddi zatinde hiçbir ehemmiyeti ve manası olmıyan bu hâdise bazı jurnalcılara vesilei fesat olmuş ve bunlar Sultan Hamide takdim ettikleri jurnallarda böyle vakitsiz top atılması halk arasında tebeddülü saltanat ve yeni cülûs diye telâkki olunarak hayreti mucip olduğunu yazmışlardı.

Bu meselenin tahkikatından çıkan netice şu idi: Bayram topları mevakii muhtelifede atılıyor, her mevkideki topların cephanesi tophane deposundan gönderiliyordu.

İkinci fırka kumandanlığına merbut olan bir mevkide toplara ait cephanenin vürudu teahhur edince topçu zabiti keyfiyeti kumandan Paşaya arzetmiş, kumandan Paşa ne vakit cephane gelirse o vakit atarsınız demiş.

Bu muhavere ikindiye yakın cereyan etmiş. İkindi ezanı vakti hulûl edince cephanelerini vaktü zamanile almış olan bazı mevkilerden ikindi topu atılmış, ikinci fırkanın cephanesi geç gelmiş ve gelir gelmez topçu zabiti kumandan Paşadan aldığı emre binaen topu attırmış; bunu işiten mevakii sairedeki topçu zabitleri ikinci fırkadan top atıldığına göre kendilerinin de buna ittibaan tekrar top atmaları icap edeceğine hükmetmişler, bunlar da top attırmışlar,hulâsa Tophane depo larının bir teahhuru sebebile İstanbul afakı ikindi ile akşam ezanı arası hayli sarsılmıştı. Gerek bu vakitsiz toplar, gerek jurnalcıların tezviratı Zeki Paşayı fena halde korkutmuş, o gün biçare adam bir hayli azap ve ıstırap çekmişti. Zeki Paşanın telâş ve ıstıraba düşmekte hakkını teslim etmelidir; çünkü bu hâdise Zeki Paşayı bir kumandanlığa veya ikamete memur sıfatile uzak bir vilâyete göndertmeğe kâfi gelebilirdi.

* * *

Arabistan siyaseti:

Sultan Hamidin Irak, Yemen gibi uzak memleketler hakkında tatbik ettiği hususî bir siyaset vardı ki bunun adına müstemleke siyaseti denilebilirdi. Buraların halkı memleketin diğer aksamında oturanlar gibi ve ayni kanun ve şekillerle idare olunamıyacağını takdir etmiş olan Sultan Hamit ora ahalisinin kabiliyetlerine göre bir idare sistemi kabul etmişti.

Irak cihetinde (Hâil) nam mevkide nüfuz ve kudreti itibarile pek büyük bir şöhreti olan İbnirreşit vardı. İbnirreşidin kuvveti ve taraftarları çok olduğundan Sultan Hamit bunu kendi tarafına celp için İbnirreşit hakkında pek cemilekârane muamele ederdi. İbnirreşit ile daimî temas ve münasebette bulunmak için İstanbula bir mutemet göndermesi tensip olunmuştu. İbnirreşit bu vazifeye (Reşit) isminde birini memur etmişti. Hünkâr bu zata paşalık unvanını tevcih etti; kendisi Maçkada kâin misafirhanei humayunda ikamet ettirildi; saray mutfağından sabah akşam yemekleri giderdi. Reşit Paşadan sonra başka bir zat mutemetliğe geldi, o da ayni muameleyi gördü.

İbnirreşit ledelhace doğrudan doğruya muhabere edebilmek için kendisine saraydaki hususî şifre dairesinden bir şifre miftahı gönderilmişti. Bir zamanlar Küveyt sahilindeki (Mubareküssabah) ı oradan kaçırmak ve Bağdat hattının münteha noktası olan Küveyti İngiliz nüfuzundan kurtarmak için İbnirreşit, Sultan Hamidin bir iradesile ve bütün kuvvetlerile harekete gelmiş idi.

İbnirreşit zatı şahaneye arzı tazimat için 1322 tarihinde Hâilden İstnbula bir heyeti mahsusa göndermişti. Bunlar İbnirreşit kabailinin muteber meşayihinden intihap olunmuşlardı. Bu heyet İstanbula gelince çok mültefitane bir hüsnükabul gördüler, izaz ve ikram olundular, bu heyet İbnirreşit tarafından zatı

şahaneye takdim olunan iki Arap atı ile bazı hediyeleri de tevdie memur bulunuyorlardı. İstanbula muvasalatlarının üçüncü günü Sultan Hamit heyeti kabul etti, Kendilerile kabaül âdeti veçhile musafaha etti,ellerini sıktı, bir tercüman vasıtasile hayli görüştü, atları ve hediyeleri görerek beyanı memnuniyet etti, kendilerine sırmalı ve ipekli hil'atlar ihda ve iksa olundu, nişan verildi, nakten atiyeler dağıtıldı ve huzura kabulden mukaddem ihzar edilen ve herbiri sırmalı müzeyyen kitap cüzdanı içinde birer mushafi şerif hediye edildi. Huzura kabul o suretle tertip olunmuştu ki bir müddet sonra ikindi namazı vakti hulûl etmiş bulunuyordu. Hep birlikte namaz kılındı. Gerek gördükleri ikram ve iltifattan ve gerek Padişah ve Halifenin yanı başında namaz kılmaktan çok mütehaasis oldular. Avdetlerinde çok mesrur görünüyorlardı. Hünkârın maksadı İbnirreşide bu hali nakil ve hikâye edecek olan heyeti tamamen elde ederek kendilerinin kabileleri üzerindeki nüfuzları itibarile merbutiyetlerini tahtı temine almaktı.

Diğer taraftan Necit cihetinde İbnissuut vardı. İbnirreşitle İbnissuut arasında mahallî ihtilâflar eksik olmazdı. Ancak İbnissudun kuvvet ve nüfuzu da şayanı ihmal olmadığından Sultan Hamit İbnirreşide iltifat ve gönderdiği heyeti merasimi mahsusa ile kabul etmeden evvel İbnissuda gayet kıymeli ve ziynetli yeşil bir hil'at ile birinci rütbeden Mecidi nişanı göndermiş ve bunları bizzat İbnissuda tevdie Necit mutassarıfını memur etmişti.. İbnissut bundan son derece mütehassis olarak bir arizai teşekküriye tanzim ve yine mutassarıf vasıtasile zatı şahaneye takdim eylemişti. İbnirreşit ile İbnissut arasındaki ihtilâf devam edegeldiği halde Sultan Hamit iki tarafı idare siyaseti sayesinde bu ihtilâfı mevzii bir sahada bıraktırmağa muvaffak olmuştu. Mesmuatıma nazaran -İbnirreşit Meşrutiyetin ilânından sonra da hükümete sadık kalmış ve buna ilk mutemedi Reşit Paşanın vesateti hayli yardım etmişti.

* * *

İdarei maslahat siyaseti:

Sultan Hamidin siyasetinde (sızıltı çıkarmamak) ve (çıbanbaşı koparmamak) tedbirleri hâkim idi. İleriye doğru hamlelerden ve istatükoya halel getirecek yeniliklerden bilkaten müçtenip olan Sultan Hamit herhangibir meselenin gaile şeklini almadan halline taraftar idi. Bu sebepledir ki pek çok mesail, ait olduğu dairelerde müzakerat ve muhaberat ile uzayıp dururken sarayda hal ve tesviye olunurdu.

Karadağ Prensi Nikolanın Sultan Hamide ne sebeple mütemayil olduğunu ve Hünkârın bu Prensi elde tutmak için ona nasıl muamele ve muavenet ettiğini evvelce yazmıştım. Berlin kongresinde Karadağ hududu tahdit ve tesbit olunurken Gosinenin hayvanat otlamağa mahsus olan (Eşkürlava)çayırı Karadağ tarafında gösterilmişti. Halbuki bu

çayır Gosinelilerin hayvanatı için elzem ve yegâne vasıta idi. Gosineliler Karadağ hükûmetinin bu çayırı Gosine hayvanatına kapamasından ve çayırdaki otları toplamalarına mümanaat etmesinden şikâyet eder dururlardı. Hattâ bundan dolayı hududun karşılıklı iki yaka halkı arasında münazaat ve bazan da kanlı hâdisat vuku bulurdu. Sultan Hamit haddizatinde hiçbir kıymeti haiz olmıyan bu çayır işinden dolayı Karadağlıları meyus etmemek ve Prens Nikolayı nazik bir mevkie düşürmemek için meselenin münasip bir sureti halle raptını müteaddit defalar irade ettiği halde iş bir türlü neticelendirilmiyordu. Nihayet yine kendisinin bulduğu bir tedbir olmak üzere Gosinelilerin hayvanları (Eşkürlava) çayırında otlamasına ve Gosine halkının burada yetişen çayırları kesip toplamalarına mukabil her sene Karadağlılara otlama ve ot bedeli olarak üç yüz altın verilmesi takarrür etti. Buna Karadağlılar da razı oldu ve bir müddet bu para tesviye olundu, bir sene bu üç yüz lira her nedense verilmemişti. Karadağlılar bedeli verilmiyen çayırlarına tasarruf etmek ve bu çayırları kesip götürmek için cemmi gafir halinde (Eşkürlava) ya gelirler; Gosine ahalisi hakkı tasarruflarına bu suretle tecavüz vuku unu bizzat men için silâha sarılırlar, bu hali işiten ve gören etraftaki Arnavut ahali Gosinelilere yardıma koşarlar, bu suretle teşekkül eden azîm bir kafile müsellehan Karadağ arazisine girerler. Atılan silâhlar üzerine Karadağ köylerinde bazı evler de yanar ve iş adeta bir harp şeklini alır. Bu hâdise Çetineye aksedince pek ziyade heyecan hâsıl olur, Karadağ halkı ayaklanır, Prens Nikola bu isyanı durdurmak imkânsız bir hale geldiğini görünce bir telgrafla doğrudan doğruya Sultan Hamide keyfiyeti bildirir.

Meseleyi Çetindeki Rus sefiri de Petersburga yazar ve bunun üzerine Rusya sefareti bir taraftan Babıâliye müracaat ve diğer taraftan saraya gönderdiği baştercüman Maksimof (Maximoff) vasıtasile şikâyet eder. Karadağ maslahatgüzarı Müsyü Bakiç (Bakitch) te dairei kitabete gelerek ayni mealde teşebbüsatta bulunur.

Prens Nikoladan gelen Fransızça telgrafnameyi derhal tercüme ettirerek huzuru humayuna takdim ettiğim gibi Maksimof ve Bakiçin ifadelerini de arzetmiştim.

Bir müddet sonra huzura çağrıldım. Sultan Hamit hemen telgrafhaneye giderek ve Arnavutların ileri gelenlerini makine başına çağırarak tarafı şahaneden vesaya ve nesayihi lâzime icra etmekliğimi emretti. Doğru tel ile Gosineyi buldurdum ve kaymakamlık vazifesini de ifa eden kumandan Hamdi Beyi çağırdım; iradei seniyeyi tebliğ ettim ve bunu harfiyen Arnavutlara tefhim etmesini söyledim. Sultan Hamidin Arnavutlar üzerinde bir nüfuzu mahsusu vardı. Alelûmum ora halkı pek şımarmış ve hükûmetin evamir ve tebligatına ehemmiyet vermemeği ve saraydaki adamları

vasıtasile iş görmeği âdet edinmiş olduklarından nüfûzu hükûmet bunlar üzerinde müessir olamıyordu. Yalnız Padişah iradesini tanırlardı.

Gosine kaymakamının Padişah namına vukubulan tebligatı tesirini gösterdi ve Karadağ toprağına tecavüz edenlerin avdetleri temin olundu. Bunun üzerine Karadağ maslahatgüzarını saraya davet ederek (Eşkürlava) hâdisesi haber alınır alınmaz mahalline telgraf yazılarak vesayayı lâzime ifa olunduğunu ve mütecavizlerin yerlerine avdete başladıklarını ve mahallinden o suretle cevap geldiğini, esnayı muhasamada yanmış ve yıkılmış olan evlerin yapılması için iktıza eden masarifin tesviye olunacağını ve bunları hemen Prense yazmasını söyledim. Zatı şahane Petersburg kabinesinin bu mesele münasebetile müdahalesine de nihayet verilmiş olmak için Rusya baştercümanına da ihtilâfın hallounduğunu söylemekliğimi emretmişti. Bu tebligat ta ifa olundu.

Karadağ maslahatgüzarı bu işin bukadar süratle hallolunabileceğini zannetmediğinden zatı şahanenin müdahalesile meselenin bertaraf olduğuna inanmıyordu; halinde bir tereddüt tavrı vardı. Ben maslahatgüzarı daha ziyade temin etmiş olmak için, Prense göndereceği telgrafı sarayda yazmasını ve bu telgrafın saray telgrafhanesi vasıtasile doğrudan doğruya Çetineye çektirileceğini söyledim. Maslahatgüzar artık tereddüde mahal olmadığını ve meselenin hitam bulduğunda şüphesi kalmadığını söyliyerek telgrafı yazdı ve imzalayıp gitti. Ferdası gün Babıâliden tezkereler gelmeğe başladı. Sultan Hamit meselenin tafsilâtile Sadarete yazılmasını emretti.

Sultan Hamidin hudut boyunda bir çayır meselesine varıncıya kadar idare işlerine müdahale etmesi ve sefirlerle, maslahatgüzarlarla, baştercümanlarla sarayda müzakereler cereyan ederek Babıâlinin iş olup bittikten sonra malûmat alması devlet noktasından doğru bir hareket olmadığı aşikâr ise de ne çare ki Karadağ hududunda bir zamanlar hiç eksik olmıyan kanlı hâdiseler ancak bu kabîl tedbirlerle idare edilebilmiş ve Prens Nikolaya karşı tatbik olunan siyaset birçok mesailde hayırlı neticeler vermiştir.

* * *

Sisam hâdisesi:

Bir aralık Sisam adasında bazı uygunsuzluklar vuku bulmağa başlamıştı. Sisam ahden taayyün etmiş olan idarei hususiyesinden cesaret alan ada halkı kalplerinde saklı tuttukları iftirak temayüllerini hakikate kalp için zaman zaman taşkınlıklara ve hattâ isyanlara gittikleri görülmekte idi. Babıâli fermanlar mucibince halkın hükûmeti metbuaya karşı borçlu oldukları itaati ve evamiri devlete inkıyadını temin için mükerreren ve alenen ihtaratta bulunmaktan hâli kalmıyordu. Sisamlılar bu ihtaratı devleti aliyenin aczine hamlederek melûf olduk-

ları şımarıklık icabınca itaatsizliği gitgide arttırmakta idiler. Bir taraftan da bazı sefaretler Sisamlıların arzularını terviç yolunda gizliden gizliye tesiratta ve Babıâliye de sureti haktan görünerek gûya dostane beyanatta bulunuyorlardı.

Sisamlıların merkezi hükûmete karşı itaatşikenane hareketlerinden ve bazı devletlerin gizli gizli tahrikatından fena halde münfail olamağa başlıyan Sultan Hamit mülâyim bir siyasetle işin hallini istiyordu. Babıâliye tebliğ ettiğimiz iradeler hep bu noktadan mülhem oluyordu. Ancak mesele yatışmak şöyle dursun günden güne taşkınlıklar artmakta idi.

Sisam Beyinin mevkii ve nüfuzu gittikçe güçleşmekte ve sarsılmakta idi. Bu vaziyetin daha fazla devamı günün birinde Sisam adası üzerindeki hakimiyetimizi izale edebilirdi.

Nihayet Sultan Hamit meseleyi bizzat halletmeğe ve en kestirme yoldan gitmeğe karar verdi. Bir akşam Bahriye Nazırını saraya çağırdı ve hiç belli olmadan, kimse birşey sezmeden Mes'udiye zırhlısı ile üç gambotun hazırlanmasını emretti. Bu hazırlık tertibatı üç günde tamam olmuştu. Bahriye Nazırı vapurların harekete müheyya olduklarını ve kumandanlığına Halil Paşanın tayin olunduğunu arzetti. Halil Paşa saraya çağrılarak kendisine şu talimat verildi:

"Ferdası günü şafakla beraber filo köprüden çıkıp Akdenize açılacak ve doğruca Sisam adası önüne gidip demirliyecektir. Bunu müteakıp Sisam halkına hitaben bir beyanname ısdar olunarak taşkınlığa nihayet verilmesi ve evamiri devlete inkıyat edilmesi talep olunacaktır. Ademi mutavaat halinde ada bombardıman edilecek ve asiler dairei inkıyada celbedilecektir.„

Halil Paşa kumandasındaki filo olveçhile gitti. Adaya muvasalatinde Halil Paşa bir beyanname neşrederek bir mühlet verdi.

Asiler şınarmış ve Babıâliden şiddet görmeğe alışmamış olduklarından Halil Paşanın beyanatını kuru tehdit telâkki ettiler ve mühlet hitam bulduğu halde dairei itaate girmediler.

Halil Paşa hemen icraata geçerek bombardımana başladı, zırhlıların şiddetli ateşi karşısında asilerin cesareti çarçabuk kırıldı ve asayiş temin olundu.

Bu hareket sefaretleri şaşırtmıştı. Bunlar Babıâliden böyle bir hareket sâdır olabileceğine hiç ihtimal vermemişlerdi. Sultan Hamit Hariciye Nezareti vasıtasile sefarethanelere yaptırdığı tebligatta "Hükûmeti seniye Sisam adası hakkındaki ahdî mukarrerata ve olbaptaki taahhüdatına sadık olduğundan bu mukarrerat ve taahhüdata muhalif gördüğü harekâtı asayişşikenaneyi izale ve asayişi iade için zarurî addolunan tedabirin ittihaz kılındığını„ bildirdi. Sefaretler bu tebligat karşısında verecek cevap bulamamışlardı. Sisam meselesi de bir gaile şeklini almağa meydan bulamadan kapandı gitti.

Sultan Hamidin hususiyeti:

Sultan Hamidin hususî hayatına, itiyat ve meraklarına dair şimdiye kadar neşrolunan yazılar ekseriya hakikatten uzak şeylerdir. Pek doğru olarak şurası söylenebilir ki Sultan Hamidin muhafazai hayat ve hırsı saltanattan başka esaslı hiçbir meşgalesi yoktu. Onun bütün faaliyeti, bütün didişip uğraşması bu iki gaye için idi.

Bunlar haricinde olarak Sultan Hamidin tarihe büyük merakı vardı. Bilhassa Osmanlı tarihini müteaddit membalardan okumuştu. İcabında maziye ait vukuatı herkesin malûmu olmıyan bazı teferruat ve tafsilâtile hikâye ederdi. Sultan Hamit, evvelce de yazdığım veçhile, romana çok meraklı idi. Mabeyindeki mütercimlerin tercüme ettikleri romanlar bir kütüphane dolduracak kadar idi. Tercihen zabıta romanları, cinaî romanları ve seyahatnameler tercüme edilirdi.

At, silâh, kuş gibi şeylere de hususî bir alâka ile merbut idi.

Maranguzluğa daha gençliğinde merak etmiş ve bunu pek ileri götürmüştü. Cülûs ettikten sonra Yıldızda kendine mahsus olarak mükemmel bir atelye yaptırdı, Avrupadan en son sistem marangoz alât ve edevatı getirtti, müteaddit ustalar ve çıraklar bu atelyede çalışırlardı..

Yıldız marangozhanesinde cidden enafisten denilecek şeyler vücude getirilirdi. Bir aralık Beyoğlunda (Şaven) namile meşhur bir mağaza vardı. Bu mağazanın sahibi Avrupadan fevkalâde zarif mobilyeler, biblolar celbederdi. Bir gün (Şaven) mağazasında son derece san'atkârane yapılmış bir yazıhane görüldüğü Hünkâra arzolunmuştu. Hünkâr bunu saraya aldırdı ve bir müddet sarayda kaldıktan sonra dükkâna iade ettirdi. Aradan bir müddet geçti, bir gün zatı şahane mağaza sahibinin saraya davet olunmasını ve geldiğinde o yazıhanenin ayni olarak kendisinin imal ettiği yazıhanenin gösterilmesini emretti. Mağaza sahibi iki yazıhane arasında hiçbir fark görmediğini samimî bir hayretle söylemişti.

Yunan muharebesinde mecruh düşen efradı askeriyeyi tedavi için Yıldızın karşısında bir hastahane vücude getirilmişti. Sultan Hamit bir aralık mecruh gazilerin ziyaretine gitti, kovuşları birer birer gezdi, askerlerin hatırını sordu ve aldıkları yara itibarile bastonla gezmek mecburiyetinde olanlara kendisinin imal ettiği bastonlardan birer tane hediye etti. Yıldızdaki marangozhanenin yetiştirdiği erbabı san'atten hariçte de istifade olunabilmek için Tophane taraflarında bunlara mahsus bir atelye ve mağzalar tesisi Tophaneye emrolundu ise de bu mesele her nedense pek ileri götürülmedi

Yıldızda bir de çini fabrikası tesis olunmuştu. Bu fabrika Avrupadaki fabrikalar derecesinde nefîs eşya imal eder, hattâ bunlardan bazı hükümdarlara ve muteberana hediyeler gönderilirdi. Sultan Hamit Kütahyanın tarihî çini imalâtının ihyasını pek arzu ederdi.

Hereke fabrikası da Sultan Hamidin iltizam ve himaye ettiği müesseselerden idi. Burada cidden çok nefîs ve kıymetli halılar imal olunurdu. Hünkâr bazan bu halıların modellerini kendisi tertip ettirir ve imalât safahatını muntazaman takip ederdi. Bu fabrikanın müdürü Akif Bey çok çalışkan bir zat idi; Hereke fabrikasının faaliyeti ve muvaffakıyeti müdür Akif Beyin himmetine çok medyundur. Fabrikanın faaliyetini Sultan Hamidin alâkai mahsusa ile takip ettiği malûm bulunduğundan müdür Akif Beyin teşviki ile fabrikada çalışan kızlardan Mediha ve Agavni Hanımlar Bursanın manzarasını gösterir bir ipek seççade yapmışlar ve bunu bir yevmi mahsusta Hünkâra takdim ettirmişlerdi. Sultan Hamit bundan çok mahzuz oldu ve seççadeyi işliyen o iki hanımı sanayi madalyasile taltif etti.

Sultan Hamit kıyafethanelerin tarihe hizmetlerini takdir ederdi. Bu maksatla bir askerî kıyafet müzesi tesisine teşebbüs ve bu vazifeye Mahmut Şevket Paşa merhumu memur etmişti. Mahmut Şevket Paşa bu iş için çok çalıştı, bir hayli âsar topladı ve nihayet 700 tarihinden o güne kadar sunufu askeriye efrat ve zabitan ve ümera ve erkânının üniforma ve silâhlarını gösterir bir müze tertibine muvaffak oldu.

Sultan Hamit bundan evvel Mahmut Şevket Paşa marifetile bir eslehai atika kolleksiyonu yaptırmış ve bunu İtalya Kıralına iade etmişti.

* * *

Sultan Hamidin tababete itinayı mahsusu vardı. Doktorluğun ilerlemesine pek ehemmiyet verirdi. Memlekette şöhret kazanmış doktorlarla bizzat görüşürdü. Nafiz Paşa, İsmet Paşa, Mavroyani Paşa ile her mülâkatında tababetin terakkiyatı hakkında kendilerinden malûmat alır, ancak vehminden mi hernedense doktorların ilâcını kendisi kulanmazdı. Hünkâr arasıra vücutça bir rahatsızlık hissederse eski kocakarı ilâçlarını haremde yaptırarak kullanırdı.

Dişi ağırdığı vakit diş doktorunun ilâcını istimal etmediği gibi yabancı bir elin kerpetenle ağzını karıştırmasına da razı olmazdı. Hal'inden sonra kendisinin muhafızlığına tayin olunan bir zata şu sözleri söylediğini işitmiştim:

— Benim ağzıma hiçbir dişçi eli girmemiştir.

O zat belki bu söze inanmamıştır; fakat bunun bir hakikat olduğunu ben beyan edebilirim. Bir gün huzuru humayuna girdiğimdeSultan Hamit bana henüz çıkarılmış büyükçe bir diş ile bir kerpeten gösterdi ve benim kendi kendime bir diş çıkarıp çıkaramıyacağını sorduktan ve bittabi menfi cevap aldıktan sonra:

— İşte ben şu kerpetenle bu kocaman dişi kendim çıkardım.

dedi. Doğrusu bu yapılır şey değildi. Sultan Hamidi bu tarzda harekete sevkeden sebep dişçi elinden iğrenmesi veya gayrisıhhî bir kerpetenin vereceği zarardan hazer etmesi mülâhazası değildi; her ne o-

lursa olsun muhafazai nefis endişesi idi. Ağız ile boğaz arasındaki kısa mesafe ve kerpetenin ucuna zehirli bir madde sürülebileceği ihtimali onu bu ihtiyatkârlığa sevkettiğine şüphe yoktu.

Arasıra (Key) yaptırır ve bundan faide gördüğünü söylerdi.

Sultan Hamit sari hastalıklardan pek korktuğu ve bunlara karşı tahaffuz esbabını müşkül bulduğu için hariçten gelen eşyanın temiz olmasına ve temizlenmelerine pek dikkat olunurdu.. Sari hastalıkların tedavisi için Avrupadan bilhassa bu hastalıklarda ihtısas sahibi olanları celp ve mebzul maaşlarla istihdam ederdi.

Haydarpaşa Tıbbiye mektebi binası yapılacağı zaman mimarlar tarafından tanzim edilen plân ve resimler Hünkâra takdim olunmuştu. Sultan Hamit bu binada hem tıp tedrisatı icra hem de hastalar tedavi olunacağından plân ve resimlerin bir kere de mütehassıs doktorlar tarafından görülmesini emretmiş ve dershanede oturacak talebe ile kovuşlarda yatacak hastaların adedine nazaran bunların fazla havadar olmaları lâzım geleceğini ve binaenaley tavanların yüksekliğine itina olunmasını sureti mahsusada tenbih eylemişti.

Sultan Hamidin bu iradesi nazarı dikkate alınarak tavanlar yüksek yapıldı ve bedii noktadan zarafeti kalmadı, fakat doktorlar bu sayede icabatı sıhhiyenin temin edilmiş olduğunu söylerlerdi. Gülhanedeki Tıp fakültesinde meccanen muayene ve mualece günleri vardı; fıkarayı ahali bundan istifade ederdi. Fakültenin Haydarpaşaya nakli üzerine bu kolaylık ortadan kalktığı kendisine arzolunmuştu; Sultan Hamit Gülhane müessesesini o vakit belediyeye devrettirdi ve meccanî muayene ve mualece usulüne kemafissabık devam olunmasını emretti.

*

Hünkâr yemek meselesine gerek nefaset gerek itidal noktasından çok ehemmiyet verirdi. Her gün kilercibaşı ve ikinci kilerci marifetile ihzar ve takdim olunan yemek listesinde her biri ayrı ayrı ve nefis yemekler mevcut olduğu halde Sultan Hamit bunlar içinde hafif, hazmı kolay olanları intihap ederdi.

Sultan Hamit yemeklerin terkibatile vücudün sıhhati rasındaki alâkayı derpiş ederek askere iyi yemek verilmesi için sık sık tebligatta bulunurdu, o zaman mer'i olan usule göre bütün kışlalarda pişen yemeklerden nümune olarak birer karavana her gün saraya gönderilir, bunlar dairei humayunun kapısı önüne getirilerek yanyana dizilir, Hünkâr vakti muayyende çıkarak buraya gelir, doktorlara yemekleri muayene ettirirdi.

Harbiye ve Bahriye mekteplerinde talebeye verilen yemeklerin nümuneleri hergün mektep talebesinden iki efendi vasıtasile saraya gönderilir, bunlar da diğerleri gibi dairei humayun önüne getirilerek muayene ettirilir ve bu talebenin behe-

rine her defasında ikişer altın verilirdi.

Sultan Hamidin iptilâ derecesinde kullandığı mükeyyifat tütün ve kahve idi. Hünkâr pekçok sıgara ve kahve içerdi. Hünkârın en eski emekdarlarından olan ve mizacına pek iyi aşina bulunan tütüncübaşı Ali Efendi muhtelif harmanlardan sigara yaptırıp kutu içinde Sultan Hamide takdim ederdi. İçeride sigara yapmayı bilen mahir adamları vardı. Fevkalâde nefîs tütünlerden bu adamlara yaptırdığı sigaralar mabeyin erkânına ve misafirlere verilir, bazan en nefîs cins tütünlerden hükûmdarlara hediye gönderilirdi.

Sultan Hamit muayyen zamanlarda saçını kestirir, fakat sakalına el sürdürmezdi.

Sultan Hamidin Mustafa Bey isminde bir berberbaşısı vardı. Saçları uzadığı zaman Mustafa Bey çağırılır, ondan evvel Mabeyin erkânından biri de davet olunarak saçı kesilirdi. Başkâtip bulunduğum müddetçe bu saç kesme merasiminde hep beni çağırırdı. Ya berberbaşı gelmeden yahut onunla beraber buzura girerdim. Hünkâr bir sandalyeye oturur, bana da bir iskemle gösterir. Berberbaşı saçını keserken Sultan Hamit bilâfasıla konuşur,şen ve şuh görünürdü. Saç kesme merasimi bitip Mustafa Bey Hünkârın bizzat verdiği bahşişi aldıktan sonra ben de huzurdan çıkardım. O vakit Hünkâr Harem dairesine çekilerek kendi sakalını kendisi keserdi. Sakalı berber Mustafa Beye emniyet etmemesinin sebebi bunda vukua gelecek bir hatanın sinayı değiştirmesi endişesi idi.

Saç kesme merasiminde başka birinin hazır bulunmasına gelince Hünkâr berberbaşıdan emin olmakla beraber her ihtimale karşı bir ihtiyat tedbiri olmak üzere buna dikkat ederdi.

Halka karşı silâh kullanılmaz!

Bir gün İzzet Paşa ile birlikte huzuru şahanede bulunuyorduk. sabah tercüme ve takdim olunan ajans telgraflarından biri şu havadisi veriyordu:

"Dumanın teşekkülünden sonra bir sabah erkek kadın bir cemmi gafir Rusya Çarının sarayı önüne gitmişler ve Çara maruzatları olduğunu söyliyerek içlerinden bir heyetin kabulünü rica etmişlerdir.Saray muhafızları halkın bu suretle saray önünde toplanmasına ve hükümdar tarafından bir heyetin kabulü talebinde bulunmasına mümanaat ederek kendilerine dağılmalarını söylemiştir. Halk bu ihtara riayet etmeyip dağılmadığından silâh istimal ile üzerlerine ateş edilmiş ve bir hayli kimseler mecruh ve maktul olmuştur..„

Sultan Hamit bu telgrafı okuttuktan sonra bana hitaben: "İmperator nasıl bir adamdır?„ diye sordu. Mesele mühim idi. Rusya İmperatorunu, tebaasının maruzatını dinlememek için bunları muhafızları marifetile kırdırıp geçirme-

ğe rıza gösterecek kadar müstebit ve cebbar bir hükümdar olarak tanıdığımı mı yoksa halkın bir hükümdar sarayı karşısında inat ve ısrarı küstahane bir hareket olduğunu mu söylemek o dakika için daha muvafık olacağı kestirilemezdi. Hatıra ilk gelen şey Sultan Hamit gibi müstebit ve müstakil bir hükümdarın huzurundta ayni tarzı idareyi methetmekti. Maamafih Sultan Hamidin benden malûmat istemesi de şayanı dikkatti. Rusya Çarının nasıl bir adam olduğunu elbette benden öğrenecek değildi.

Avrupanın diğer bütün hükümdarları gibi Rusya İmperatorunu da bildiğine şüphe yoktu. Bu noktadan çarçabuk bir muhakeme yürüterek şimdi hayli cür'etkârane bulduğum şu cevabı verdim:

"İmperator veliahtliği zamanında devri âlem seyahati yaparken Japonyaya da uğramış, orada bir anarşist tarafında kafasına şiddetli bir sopa darbesi yemiş, bu darbeden dimağı hayli müteessir olmuştur derler. Validesinin İmperator üzerinde büyük nüfuzu olduğu da malûmdur. Bir Rus olan muallimin de İmperator üzerinde tesiri söylenmektedir. Ancak bunlar rivayet kabilinden olup ne dereceye kadar muvafıkı hakikat olduklarını bilmem.,,

Cevabım Sultan Hamit üzerinde fena tesir yapmadı. Halbuki Sultan Hamidin malûm olan mesleki icabınca bu cevaptan hoşlanmaması ve Rus Çarına malûliyeti dimagiye isnat ve dolayısile Rus sarayı muhazıflarının harekâtını takbih eden cevabım üzerine ademi memnuniyet ızhar etmesi lâzım gelirdi.. Sultan Hamidin cevabımdan hoşnutsuzluk duymadığını şu sözlerinden anladım:

— Halk müracaat etmiş, bir maruzatı varmış, silâh istimaline hiç münasebet yoktu..

İzzet Paşa sükût ediyordu.

Bir günFransa sefareti baştercümanı M. Rue (Rouet) dairei kitabete gelerek "o sabah gayet erken iki hanımın sefarethaneye müracaat ettiklerini ve sebebi ziyaretleri hakkında sefaret kapıcısına vaki olan ifadelerinden anlaşıldığına göre kendilerinin Reşat Efendi dairesinde olduklarını ve hemen sefarethaneye alınarak bir odaya oturtulduklarını ve işin nezaketine binaen beyanı hal için sefir tarafından gönderildiğini söyledi.

Mesele hakikaten nazikti. Veliaht dairesinden iki kadının bir ecnebi sefarethanesine iltica etmeleri türlü türlü maksat ve manaya hamlolunabilirdi. Maamafih anlatılan tarza göre kadınların Dolmabahçe sarayından firar ve sefarethaneye iltica etmeleri o dairede gördükleri suimuameleden mümbais olacaktı.

Her halde saraylarda bulunanların bu suretle sefarethaneye kaçmaları ve orada kendilerine himaye aramaları çok çirkin idi. Sultan Hamidin fena halde canı sıkıldı.. Bendegândan ihtiyar ve emin bir adam sefarethaneye gönderilerek kendile-

ri temin olundu ve sefarethaneden çıkarıldıktan sonra yol masrafları verilerek Bursaya izamları emrolundu ve Bursa Valisine bir tahrirat yazılarak vali konağında misafir edimeleri ve kendilerine birer zevç bulunması ve birer hane satınalınması irade olundu.

Bu muamele nekadar tabiî ve müşfikane ise bir tarihte ecnebi bir erkeğe kaçıp onunla evlenen meşhur hanımlarımızdan birini tabiiyetten ıskat ve emvalü emlâkini musadere etmek, ondan sonra bu emval ve emlâkin en kıymetli parçasını o ıskat ve musadere iradesini alan zata ihsan eylemek okadar gayri tabiî ve gayri âdil bir harekettir. Her halde şurası muhakkaktır ki ecnebi bir erkekle firar ve ivdivaç eden o hanım hakkında bu muamelei şedidenin tatbiki arzolunmasaydı Hünkâr öyle bir muameleye kalkışmazdı. Fakat ne çare ki Babıâliden o yolda arz gelmiş, bu da Hünkârın mizacma muvafık düşmüştür.

Bundan sonra o musadere edilen emlâkin ihsan suretile verilmesi bir neticei tabiiye ve zaruriye olmuştu.

*

Sultan Azizin devri saltanatında ve Âli Paşanın zamanı sadaretinde memlekette hürriyeti fikir ve lisanlarını saklıyamıyan ve halkı bu yolda tenvire çalışan gençler aleyhine şiddetli takibata tevessül olunduğundan bunların bir kısmı nasılsa bir yolunu bularak Avrupaya firar etmişlerdi; firara muvaffak olamıyanlar da menfalarda sürünüp dururlardı. Avrupadaki Türk gençlerine Mısırlı Mustafa Paşanın nakten küllî muavenette bulunduğu anlaşılıyordu. Bu Mustafa Paşanın biraderi Halim Paşa Sultan Azizin hal'i vak'asından dolayı Sultan Hamit nazarında şüpheli bir adamdı. Ancak müruru zamanla ve fartı kiyasetle Halim Paşa bu şüpheyi tashihe muvaffak olmuş ve âhırı ömrüne kadar İstanbulda kalmıştı. Bir aralık Halim Paşanın ikbali arttığından Hünkâr sık sık kendini saraya çağırır ve huzuruna kabul edermiş. Ancak Halim Paşanın oğullarından Abbas Halim Paşa aleyhinde Hünkâra muttasıl ihbaratta bulunulduğundan Sultan Hamit bunun İstanbulda ikametini arzu etmezolmuştu.

Nihayet saraydan İzzet Paşa marifetile tebliğ edilen bir emir üzerine Sadrazam Ferit Paşa bir tezkere göndererek (Abbas Halim Paşanın İstanbulu terk ile Mısıra azimet ve orada ikameti) istizan olundu. Bunu haber alan ve İstanbuldaki hayata iptilâ derecesinde merbut bulunan Abbas Halim Paşa mabeyne koşarak Babıâlinin istizanına müsaade buyurulmamasını niyaz etti ise de Hünkâr bunu kabul etmedi ve Babıâlinin tezkeresini tasdik ettiğinden Abbas Halim Paşa İstnbulu terke mecbur oldu. Ve iptida Mısıra, ondon sonra Parise gitti. Sulta Hamit Mısır zeenginlerinin Avrupada kendi aleyhinde tahrikât

ve faaliyetini ve nerelerde toplanıp neler konuştuklarını öğrenmek için gayet mükemmel vesaite malik bulunduğundan Abbas Halim Paşanın Parise azimetinden sonra kendisini adım adım takip ettirdi. Bir tarihte Mısırlıların ve onlarla birlikte çalışan firarîlerin programları neden ibaret olduğu hakkında birçok evrakı muhtevi bir zarf almıştı. Sultan Hamit bu zarfı açmadı ve halile sakladı. Kendi aleyhinde çalışan bir teşkilâtın faaliyeyti hakkında aldığı kâğıdın zarfını dahi açtırmaması bunun muhteviyatı hakikat olmadığını ve mahza kendini şaşırtmak için mürettep şeyler olduğunu zannetmesinden mütevellit olsa gerektir.

Filhakika en uzak ve en ufak ihtimali bile hatırından geçiren Sultan Hamidin Avrupadaki firarîlere karşı ittihaz ettiği tedbirlerde kendisini şaşırtmak ve faaliyetlerinin izini kaybetmek için sahte bir program tertip edilebileceğini düşünmesi akyakın gelen bir mülâhazadır.

* * *

Hatıratım arasında Bulgaristana ait bir bahis münasebetile Bulgarlarda pek kıymetli ve faziletli devlet adamları yetişmiş olduğunu söylemiş ve bu meyanda Müsyö Keşofun zekâ ve fatanetini, Türk dostluğunlayakın gelen bir mülâhazadır.
fikri itidalini sitayişle kaydetmiştim. Bu, bir hakikat olup benim yaptığım şey bu hakikati bir şahidi sıfatile beyan etmekten ibaret olduğu halde (Milliyet) in Sofyadaki karileri meyanında bulunduğu anlaşılan Müsyö (Keşof) ahiren bana gönderdiği bir mektupta (hatıratımın ihtiva ettiği pek enteresan mebahis arasında kendisinden methü sena ile bahsedişimden dolayı beyanı memnuniyet) etmekte idi.Ben bu mektubu eski dostum Müsyö Keşofun bana karşı bir eseri nezaketi diye telâkki etmekle beraber mektubun şekli tahriri ve hatıralarımın tarzı telâkkisi itibarile Bulgarların Türklere karşı taşıdıkları hissiyatı dostaneye bir delil addetmekte hiç tereddüt etmiyorum.

Sultan Hamidin hizmetinde geçen on beş senelik hayatı memuriyetim esnasında ben bu hissiyatın delâilini defaat ile görmüş, tecrübe etmiştim.. Bulgarlarla siyaset sahasında vaki olan temaslar Sofyada Türk dostluğunun cidden şayanı arzu olduğu kanaatini vermiştir.

M. Keşofun mektubu nazarı hayalimde maziyi ihyaya vesile olduğundan ve şu günlerde Cümhuriyet Hükûmetinin Bulgar dostluğuna lâyık ve lâzım olduğu kıymet ve ehemmiyeti verdiğini gördüğümden aynı bahse avdet etmeği faideden hâli addetmedim.

Bulgarların Türk dostluğuna atfettikleri kıymetin mazide en parlak delillerinden biri Tesalya muharebesi zamanında Sofya hükûmetinin hattı hareketi idi.Filhakika Tesalyadaki ordumuzun cephane ve levazımı iaşesi kâmilen kara yollarile sevk ve temin olunduğu ve bundan başka emniyetli vasıtamız mevcut

olmadığı cihetle eğer Sofya hükümeti hakikaten Babıaliye müşkülât çıkarmak meslekini ihtiyar etseydi o zamanki fırsattan kendi lehine ve bizim zararımıza çok istifade eder ve bizim için buna rıza göstermekten başka çare kalmazdı. Halbuki Bulgarlar bu tarika tevessül etmek şöyle dursun Türk ordusunun zaferini kendi âmali milliyelerinin tahakkuku için vesile addederek bize azamî muzaheret etmişlerdi.

Evvelce de söylediğim vevçhile Yıldızın Bulgarlara karşı takip ettiği siyaset (istimale siyaseti) idi. Bulgarları idare etmek, onları hoşnutsuzluğa sevketmemek, Bulgarların kalplerinde daima minnet ve şükran hisleri yaşatmak bu siyasetin esaslarından idi. Gerçi her ne de olsa Bulgarların bizim hatırımız için veya bizim kendilerine gösterdiğimiz cemileperverlik mukabilinde âmali milliyelerini feda edecekleri hatıra getirilemezdi. Amali milliye herşeyden mukaddemdir, her millet bu emellerinin tahakkukuna çalışır ve bunun komşu milletler için neye ve kaça mal olabileceği meselesi ikinci derecede kalır. Binaenalehy Yıldız sarayında Bulgarlığa karşı idarei maslahat politikası takip olunurken Bulgarların buna kapılarak millî emellerini feda edecekleri farzolunamazdı. Yalnız hikmeti siyasiyeye tevfikan bu millî emellerinin bize zarar verecek şekilde tecellisine meydan vermemiye çalışılıyordu. Bulgaristan Emareti Rusya ile giriştiğimiz harpte mağlûbiyetimizin neticesi ve Berlin kongresinin kararı ile teşekkül etmişti.

Sırp, Ulah ve Karadağ gibi Bulgarları da cismi devletten ayırıp bir hükûmeti mahsusa halinde vücude getiren o karar bir akıbeti fecia idi. Kuvvei askeriye ve maliyemizin kat kat fevkında bir kudrete malik olan Rusya gibi muazzam bir devletle muharebeyi sırf kabadayılık hissiyatile devletimize kabul ettiren o zamanın mütecellit vükelâsı Balkanları bu hale getirdikten sonra bu vaziyete varis olan devletimizin yapacağı şey, hüsnü idare politikası takip etmekten ibaret olmalı idi. Başka türlü harekete esasen imkân da yoktu. Ancak bu imkânsızlığı pek hissetirmeden o hükûmetleri Devleti aliye tarafına celp ve imale etmek basireti siyasiye icabatından olduğuna şüphe yoktu.

Bulgarlar bir hükûmet halinde teşekkül ettikten sonra gerek bu teşekkülün icabı olarak ve gerek hilkaten çalışkan bir millet olmaları dolayısile bir faaliyeti mahsusa izhar edecekleri ve durmadan işleyip çalışacakları aşikâr idi. Bulgaristanın teşekkülünü kendi ordularının zaferi ile temin etmiş olan Rusların Balkanlardaki siyasetlerine pişdarlık vazifesini Bulgarlara gördürmek için Sofyayı elde tutmağa gayret edeceği malûm idi.. Diğer taraftan İngilizlerin Ruslardan fazla bir gayretle Sofya kabinesini kendi tarafına imaleye çalışacağı tabiî idi.

Bulgaristan taze bir Hükûmet olduğundan ve esasen işlenip çalışılmak için yaradıldığından büyük devletlerinSofyadaki mesaisi müsmir olabilmek kuvvetle muhtemel idi. Ancak Bulgarlar pek zeki bir millet olduğundan birtakım devletlerin baziçei hevesat ve vasıtai ihtirasatı olmaktan ise Devleti metbua ile iyi geçinmek daha muvafık olacağını takdir ettiklerinden Yıldız siyasetinin de yardımile Türk - Bulgar dostluğu günden güne artmak suretile devam etmişti. Bir aralık bu dostluk okadar ileri gitmişti ki Prens Ferdinant (Prince Ferdinand) kendi imzasile askerî mahiyette ve pek mühim bir taahhütname de vermişti.

Bulgaristana karşı tutulan meslek sebebile Bulgar ricalinin ekserisi İstanbula gelirler, Türkiye hakkındaki kıymetli fikir ve hislerini iblâg ederler, aradaki münasebatı takviye ederek dönerlerdi. Müsyü Keşof bunların en başında ve en kıymetlilerinden sayılabilir. Kendisi Istanbulda bulunduğu müddetçe bütün mesail tarafeynin arzusuna muvafık ve meyanedeki dostluğun teyidine hadim şekillerle tesviye olunmuştu. Her halde Rus siyasetine ve bilhassa bundan daha tehlikeli olan İngiliz siyasetine kapılmanın vahameti lüzumu veçhile tesbit ve takdir edilmişti.

Balkan harbinin zuhûrunu ve Sırp, Yunan ve Bulgar hükûmetlerinin Türkiyeye karşı ittifaklarını haber alan Sultan Hamidin nasıl olup ta Bulgarlarla Yunanlıların ittifaklarına meydan verilmiş olduğunu sual ve bunu fevkalâde bir hayretle talâkki ettiği mesmuum olmuştu. Gerçi idarei maslahat politikasının da bir haddi var ise de her halde Bulgarları Yunanlılarla birleşmektne menetmek ve Balkan harbinin önünü almak mümkün idi.

Sultan Hamit bir harbı umumî tehlikesini görmekte idi. Bu harbi Almanya hükûmetinin Rus-Fransız ittifakından sonra bir kat daha tehalükle arzu edeceği ve Almanya ipmaratorunun siyaseti buna müteveccih olduğu Vilhelmin İstanbul seyahatinde bütün vuzuhile anlaşılmıştı. Almanya imperatoru Sultan Hamitle mülâkatında boğazlar meselesini bu maksatla ortaya atmıştı. İmparator Fransızların Ruslara ikraz ettikleri küllî para ile Rus ordusunun techizatı askeriyesi ilerlemekte olduğunu ve günün birinde bu techizatın ve teşkilâtın önüne geçilemeyeceğini hikâye ettikten sonra şayet bir harp zuhûr ederse devleti aliyece boğazlara verilecek vaziyet ne olacağı hakkında Hünkârın fikrini sormuştu. Sultan Hamit ise tehlikeyi görmekte geçikmemişti. Almanya İmparatoru boğazlar vasıtasile Rusya üzerinde yapılacak tazyikın ve Rusyayı Avrupadaki müttefiklerinden tecrit etmek sisteminin pek azîm fevaidini bildiği için Sultan Hamidi bu yol üzerinde anlaşmağa sevkederse harp endişesi Almanlar hesabına hayliden hayli azalmış olacaktı. Fakat

Sultan Hamit bir harbumumî zuhûrunda Türkiyenin buna karışması ve bitaraflıktan ayrılması mucibi felâket olacağı kanaatinde bulunduğun dan ve esasen BağdatDemiryolunun menafii üzerinde Almanlarla Fransızların anlaşmalarını arzu etmesi ve hattâ o zaman Fransız sefiri bulunan Müsyü Konstan ile bu hususta teatii efkâr ve mülâhazat olunması hep bu kanaate müstenit olduğundan Almanya İmparatoru boğazlar hakkında Hünkârdan muvafık cevap alamamıştı. Maamafih Sultan Hamit misafiri has olan Almanyan imparatorunun sualini cevapsız bırakmamış olmak için Devleti aliye boğazların sahibi ve muhafızı olup olbaptaki ahitnamede Avrupa devletlerinin de imzaları bulunduğundan ledelhace bir tedbir alınmak lâzım gelirse devletlere malûmat verileceğini) ihsas etmiş, yani boğazların vaziyeti Alman erkânı harbiyesinin irade ve takdirine tevdi olunmıyacağını ve imparatorun buna binaen emel etmemesi lâzım geleceğini sarahate yakın bir tarzda söylemişti. Bu satırlardan maksadım kendi zamanıma ait hatıratımı tesbit etmek olduğundan Sultan Hamidin bu siyaseti bilâhare ne şekillerde tedvir ettiği ve neticenin nede karar kıldığı sadet haricindedir.

Haddi zatinde küçük bir hâdise olmakla beraber küçük işaretler büyük keyfiyetlere vazıh delâletler teşkil ettiğinden bir meselenin tavzihine lüzum hâsıl olmuştur.

Evelemirde şurasını arzedeyim ki bu meselede mevzuu bahsolacak zat hakkında bir kasti tarizî yoktur. Asârı münteşire ve muharreratı resmiyeye istinat ederek hikâyeyi hal ediyorum.

Sait Paşa hatıratında bir (Fremliyan) meselesinden bahsediyordu. Üsküp Bulgar metropolidi olan bu "Fremliyan,, hakkında evvelce de birkaç satır yazı yazmıştım. Balâda arz ve izah ettiğim veçhile idarei maslahat ve Bulgarları celp ve imale siyaseti icabı olarak Sultan Hamit tarafından Üsküp Metropolitliğine tayin edilen (Fremliyan) İstanbuldaki Bulgar eksarhının Bulgarları Babıaliye ısındırmak zemininde vaki olan mütevali müracaatları üzerine ve bu işin Petersburg kabinesi eline geçmesine mâni olmak maksadile Üskübe gönderilmişti. Fremliyanın Üskübe gönderilmesi Rumların bir metropolitlikten mahrumiyeti demek olduğundan Rum patrikhanesi feryat ve şikâyete başlamış, Rusya hükûmeti de buna yardım ederek bu işin akim kalmasına hayli çalışmış idi. Halbuki, Üsküpte üç bin kadar Bulgar hanesi mevcut olduğundan ve Bulgarların buna pek çok ehemmiyet verdikleri ve son derece mütehassis olacakları bilindiğinden Sultan Hamit Bulgar eksarhının niyazını tervice muvafakat etmişti. Bulgarlığın bazisi olan Rus hükûmetinin ne sebeple Bulgar âmaline muhalif bir siyaset takip ve Fremliyanın Üsküpten kaldırılmasını neden dolayı

terviç ettiği meselesine gelince Sofya ile İstanbul arasındaki münasebatın günden güne iyileşmekte olduğunu gören Ruslar Bulgarları Türklerden ayırmak ve kendilerine her şeyin Rus muzaheretinden geleceğini ispat ederek Sofyayı Petersburga bağlamak için Rus tazyikının Babıâli üzerinde hâlâ müessir olduğunu göstermek zaruretinde bulunuyordu. Filhakika Petersburg kabinesi buna muvaffak olsaydı hem Bulgarlar bizim tarafımızdan hoşnutsuzluğa sevkedilmiş, hem de âmali milliyelerinin tahakkuku Rusların muzahereti ile kabil olacağını görerek o tarafa temayülleri tesri olunmuş olacaktı. Sultan Hamit ne Rum patrikhanesinin feryat ve şikâyetini, ne de Rus sefaretinin teşebbüs ve müracaatini dinlemiyerek ve leyteleâlle ile vakit geçirerekFremliyanın memuriyetini üç sene idame ettirdi. Halil Rifat Paşanın vukuu vefatile makamı sadarete gelen zatı tebrik için ilk ziyaretinde Rusya sefiri Müsyü (Zinoviyef) Üsküp metrepolitliği meselesini yeni sadrazama açarak Fremliyanın Üsküpten kaldırılması muvafık olacağını teyiden söylemişti. Sadrazam Paşa o gün bunu bir tezkerei hususiye ile Hünkâra arzetmişti; olup bitmiş, senelerce devam etmiş ve hüsnü tesiri görülmüş olan bu işin bozulması tarzındaki yeni sdrazamdan aldığı bu tezkereye Sultan Hamidin canı sıkıldı. Fakat ne çare ki sadrazam Paşa Müsyü Zinoviyefe söz vermişti.

Hatıratta bu bahse ait bir satır bile göremedim. Bütün yazdıklarının suretini kemali itina ile muhafaza eden hatırat sahibi elbette bu Fremliyan işi için Müsyü Zinoviyefle mülâkatını tasvir ve Fremliyanın kaldırılmasını terviç eden o tezkerei hususiyenin suretini de muhafaza etmiştir.Halbuki hatıratta Rusya hükûmetinin ahiren tebdili teşebbüs ederek Fremliyanın tasdiki memuriyetini Babıâliden istediği ve Babıâlinin de bunu arzettiği muharrerdir. Bulgarların hükûmeti metbuatarına müracaatle arzetmiş oldukları bir istirhamın hükûmetçe kabulü suretile muvaffakıyetpezir olan isticlâp ve istimale politikasının bilâhare Rusya eline geçmiş olması ve Bulgarların bu yüzden devleti metbuatarına değil, Rusyaya meclûp olması ve İngiltere hükûmetinin Bulgarları ele almak için tahrikât ve teşvikata kıyam etmeleri her halde Bulgarları iyi tanımayan bir siyasete delâlet eder. Müsyü Keşofun mektubu bende mazinin bu hatıralarını tazelemiştir.

* *

Sultan Hamit gerek vükelâsının ve gerek bendegânının behemehal saraya yakın yerlerde oturmalarına pek itina ederdi. Maslahata ait iradelerin kendilerine süratle tevdi olunabilmesi ve cevaplarının az zamanda saraya gönderilmesi için bunların saraya uzak taraflarda ikamet etmemeleri lâzımdı; bir de bazan bir lüzum üzerine sadrazamı ve-

ya vükelâdan herhangibirini saraya davet icap ettikte bunların derakap gelebilmeleri saray civarında bulunmalarına mütevakkıftı. Hele sadrazam, Şehislâm ve Seraskerler hakkında bu noktaya bilhassa dikkat edilirdi. Bu sebepledir ki sadrazam, şehislâm ve seraskerin konakları —masarifi hazinei hassadan verilmek üzere— yaptırılıp ve mükemmelen tefriş ettirilip ihsan suretile kendilerinin uhdelerine teffiz olunurdu. Bazı bendegân hakkında da bu suretle muamele edilirdi. Sait Paşa, Cevat Paşa ve Halil Rifat Paşanın konakları bu cümledendir. Ancak vükelânın ve bendegânın kâffesine böyle konak yaptırıp ve içini tefriş ettirip ihsan suretile kendilerine vermek imkânsız olduğundan bunların ev kiraları hazinei hassadan tesviye olunmak suretile kendilerine yardım edilirdi.

Şehislâm Cemalettin Efendinin Kuruçeşmedeki yalısı da hazinei hassa marifetile inşa ve tefriş ve kendisine teffiz olunmuştur. Sultan Hamidin meşihat işlerine atfettiği ehemmiyet fetva mesailinden dolayı idi; bu itibar ile şehislâmın daima göz önünde ve yakınında bulunmasına itina ederdi.

Zahiren şehislâm Efendinin muhafazasına ve hakikatte şehislâm konağının ve buraya gelip gidenlerin tarassuduna memur olmak üzere iki tüfekçi geceli gündüzlü konakta bulunur ve şehislâm Efendinin arabası arkasında atla giderdi. Şehislâm Efendinin gidebileceği yerler şunlardı: Yıldız sarayı, meşihat kapısı, Meclisi Vükelâ günleri Babıâli, bayram ve hırkai saadet alaylarında Dolmabahçe ve Topkapı sarayları. Buralardan maada hiçbir yere gidemezdi ve gitmek hatırına gelmezdi. O derece ki bir gün hasta bulunan kerimesini ziyaret ve derhal avdet etmek üzere operatör Cemil Paşanın Fenerbahçe civarındaki köşküne gitmek için bir tezkerei hususiye ile arzı malûmat etmişti.

Serasker Rıza Paşa Sultan Hamidin arzu ve rızası dairesinde harekete son derece itina eden vükelâdan idi. Yıldıza yakın bulunması ve umuru askeriyeye ait irade ve maruzatın gecikmemesi için zatı şahane Yıldız civarında yeni mahalle denilen semtte Rıza Paşaya son derece büyük ve mükellef bir konak yaptırıp ihsan etmişti. Rıza Paşanın Çamlıcada vâsi arazi dahilinde bir köşkü vardı; Vaniköyünde Mustafa Paşa yalısı denmekle maruf eski bir yalıyı satın alıp mükemmelen tamir ve ıslah ettirmişti; ancak ne Çamlıcada ne de yalıda ikametine müsaade olunmıyacağını bildiğinden bunlara nakletmemişti. Yalnız bazı günler dairei askeriyeye giderken Beşiktaş iskelesinde rükûbuna mahsus olan istimbota binerek Vaniköyündeki yalıya gittiğini ve orada sabah taamını ederek daireye avdet ettiğini hikâye ederdi. Serasker Rıza Paşa Sultan Hamidin ihsan ve atıfetine en çok mazhar olmuş vükelâdan dır. Bu hususiaki müracaat ve istirhamatı reddedildiği vaki değildi.

Seraskerliğe getirilmeden evvel Edirnede bulunuyordu.Bir aralık oradan kaldırılarak uzak bir mahalle nakli takarrür ettiğini haber alınca Hünkâra müracaat etmiş ve bu müracaati ne tarzda olduğu malûm değilse de herhalde Hünkârın dikkatini celbedecek mahiyette bir şeyler yazmış olmalı ki derhal İstanbula celbine iradei seniye çıkmış ve iptida ikinci fırka kumandanlığına, bir müddet sonra da seraskerliğe tayin olunmuştu.

Sarayın ve şahsı humayunun muhafazası vazifesile mükellef olan ve mevcudunun kısmı azamı saray civarındaki tepelerde oturan ikinci fırkanın kumandanlığı Hünkârın bilhassa emniyetini kazanmış zevata tevcih olunabileceği düşünülünce serasker Rıza Paşa hakkındaki itimadı humayunun derecesi kolaylıkla anlaşılır.

Serasker Rıza Paşa, Sultan Hamitten pek çok ihsan ve atıfet gördüğünü ve onun sayesinde pek çok mal ve mülk ve servet sahibi olduğunu inkâr etmek şöyle dursun bilâkis bunu alenen ve defaat ile söylemişti. Rıza Paşa Sultan Hamit devrinin en mukbil ve makbul simalarından biri olmasını zatı şahaneye fartı sadakat ve merbutiyetine ve Hünkârın bununla mütenasip surette teveccüh ve muhabbetine atfettiği gibi bunda kendi taliinin bir tesiri mahsusu olduğuna da kani idi. Kendisinin anlattığına göre Rıza Paşa daha süt emen bir çocuk iken validesi vefat etmiş ve bir sütnine tedariki hayli zamana mütevakkıf olduğundan sütsüz ve aç kalmak tehlikesi başgöstermiş, tam bu esnada evlerinde oturan bir kadının —hikmeti Huda— sütü gelerek açlıktan kurtulmuş... Rıza Paşa bu hikâyeyi anlattığı sırada tarafı şahaneden mazhar olduğu atıfet ve inayetlerin minnettarlığını ebediyen taşıdığını tafsilâtile söylerdi. Bundan maksadı bu hikâyeleri dinleyenler vasıtasile sadakat ve merbutiyetini Hünkârın kulağına iriştirmekti. Rıza Paşanın bu siyaseti hiç te yanlış değildi; çünkü Sultan Hamit bu suretle kendisine merbut ve minnettar kalındığını ister ve kalplerinde bu hissiyatı taşıyanlara ihsan ve atıfetten geri durmazdı.

Meşrutiyetin ilânından evvel Sultan Hamit Sait Paşayı yedinci defa olmak üzere sadarete getirmeğe karar verdiği zaman Sait Paşa, iyi geçinememekte olduğu Rıza Paşa seraskerlik makamında bırakıldığı takdirde Sadaret vazifesini kabul edemiyeceğini söylemişti.

Bunun üzerine Sultan Hamit seraskerliğe Ömer Rüştü Paşayı getirmişti. Rıza Paşanın seraskerlikten infisalinin ikinci günü cuma idi.

Senelerce müddet her cuma günü Hünkârın arabasında ve karşısında ahzı mevki etmiş olan Rıza Paşa artık bundan mahrum olacaktı. Rıza Paşa için bu, pek ağır birşeydi. O cuma günü sabahı mahdumları Şükrü Paşayı dairei kitabete göndererek "senelerce müddet Padişahın muvacehesinde bulunmakla müşer-

ref olduğu halde şimdi bundan mahrum kalması kendisi için pek büyük hüzün ve kederi mucip olacağını arz ve yine selâmlık resminde bulunmasına müsaade edilmesini istirham etti, Rıza Paşanın bu istirhamını Hünkâra arzettim; ancak muvafık cevap zuhûr etmedi.

Meşrutiyetin ilânından sonra beni menfaya götüren vapurda Rıza Paşa da vardı; Ratip ve Zeki ve Şehremini Reşit Paşalar da ayni vapurla menfalarına gönderiliyorlardı.

Rıza Paşa bir gün yolda Ratip ve Zeki ve Reşit Paşalara tevcihi hitap ederek kendisinin makamı Seraskeride bulunduğu esnada bir gün zatı şahaneye bir ariza takdim ve Sultan Hamidin bilcümle hanedan azasını alarak ve süferayı davet ederek Babıseraskeriye azimetle orada Kanunu Esasîyi ilân etmesini teklif ettiğini ve bunun üzerine saraya gelmesi irade olunarak bilâhare ikinci bir tezkere ile gelmeyip evinde intizar etmesi emrolunduğunu hikâye etti. Rıza Paşa Sultan Hamide fartı inkıyadı ile maruf ve rızayı humayundan zerre kadar inhiraf etmediği malûm bir keyfiyet iken gûya Kanunu Esasînin ilânını teklif etmiş olduğu yolunda atıp tutması kendi hesabına bir celâdet sayılsa buna kimsenin inanmadığı aşikâr idi. Rıza Paşanın bu sözleri muhataplarını ahmak yerine koyduğunu gösteriyordu.

Meşrutiyet, hürriyet, kanunu esasî, meclisi meb'usan kelimeleri o devirde öyle korkunç şeylerdi ki bunları Padişaha teklif etmek şöyle dursun ezkaza ağza almak bile mucibi felâket idi. Rıza Paşanın bunu bile bile hilâfına cür'et edebileceğine imkân mutasavver değildi. Bu münasebetle hatırıma gelen bir vak'ayı hikâye etmek isterim:

Eskiden Babıâlide bir sicilliahval komisyonu vardı. Maruf işgüzarlardan Hüseyin Hâmit Bey bu komisyonun azasından idi. Bir gün Hüseyin Hâmit Bey rüfekasından birine hiddet etmiş ve birçok sözler arasında: "Burasını Meclisi Meb'usana çevirdin„ demişti. Resmî bir komisyonda ve birçok kimseler arasında (Meclisi Meb'usan) sözünün ağza alınmış olması saraya ihbar edilecek olursa bundan ne fena neticeler çıkabileceğini tahmin eden komisyon reisi Tevfik Pş. müthiş surette telâşa düşerek hemen saraya koşmuş ve şayet bu sözün kendisi tarafından söylendiğine dair bir jurnal verilir de başı belâya uğrar diye hakikati hali anlatmış ve sözün kendi ağzından çıkmadığının zatı şahaneye arzı ricasında bulunmuştu. Bu korku o devrin bütün ricaline şamil idi. Binaenaleyh yirmi seneden fazla bir müddet ikinci fırka kumandanlığı ve Seraskerlik gibi makamları işgal etmiş olan Serasker Rıza Paşanın mazhar olduğu bunca ihsan ve nimetleri ve payansız huzur ve rahatını ayaklar altına alarak Hünkâra Kanunu Esasî ilânını teklif edemiyeceği aşikâr iken menfa yolunda izharı celâdete halkışması muhataplarını ahmak far-

zetmekten başka neye hamlolunabilir?

Serasker Rıza Paşanın Hünkâra derecei merbutiyet ve inkıyadını ve karekterini yakından bildiğim için menfaya giderken ızhar etmek istediği celâdete içimden gülmekle iktifa ettim. Filhakika Serasker RızaPaşa hemen her gün sabah akşam birer defa komisyonu askerîye gelirdi; ben komisyona tahriren olduğu gibi şifahen de irade tebliğine sıksık memur edildiğimden hemen hergün komisyonun münakit bulunduğu Çit köşküne gider, Rıza Paşa ile görüşürdüm. Komisyon azasmdan olup bazan geç gelen Etem ve Ömer Rüştü Paşaların bulunmadığı zamanlarda Rıza Paşa bana hep Sultan Hamide karşı minnettarlığından bahsederdi. Rıza Paşanın komisyon azasından Ömer Rüştü ve bilhassa EtemPaşalardan hoşlanmamasına sebep Etem Paşanın ikide bir dairei askeriye ahvalinin bozukluğundan, ordulardaki zabitanın terfileri ihmale uğradığından, piyade dairesinin ordulardan gelen terfi cetvellerini hasır altı etmesinden şikâyet etmesi idi.

Basrada Küveyt Emiri Mubareküssabah'ın İngiliz himayesine girmesi ve İngiliz amaline açıktan açığa hizmet etmesi İngilizlerin gerek orada ve gerek Necit sahilleri üzerindeki nazariyatı siyasiyelerini büsbütün meydana çıkarmıştı. Esasen İngilizlerden fena halde kuşkulanan Sultan Hamit bu hâdiseler üzerine Babıâliye ve mahallerine sık sık iradeler tebliğ ettirmiş ve İngiliz siyasetinin o havalide hakimiyetimize vurmak istediği darbelere karşı müteyakkız bir vaziyet almıştı. İngilizlerin o havalide günden güne artan bu faaliyetleri bir aralık Fransız matbuatına aksederek Paris gazetelerinde bu yolda neşriyat başlamıştı. Bu neşriyatın o zaman Babıâlice nasıl telâkki olunduğunu Sait Paşanın hatıratından anlamak mümkündür. Filhakika Sait Paşa hatıratının ikinci cildinin 370 inci sahifesinde şu satırlara tesadüf ediyoruz:

"Küveyt meselesi mütehaddis ve Mubareküssabah'ın İngiltere mahmi yeti zâhir olduğu esnade Fransız matbuatının bir kısmı dediler ki İngilizler Garbı cenubîde büyük bir Arap devleti zuhûr ile Mekkeyi zaptetmesini ve Arabistanın bir kısmının da hükûmeti devleti aliyeden çıkmasını arzu ediyorlar.Fransız gazeteletri böyle yazıyorlarsa da bir milletin diğer bir millet aleyhinde ağrazı siyasiyeden mümbais neşriyatına inanmak caiz olamıyacağından İngilizlere isnat olunan bu gibi âmal benim reyime göre itimada gayrisalihtir.„

Sait Paşanın bu iddiası nekadar yanlış olduğu daha kendisinin hayatında sübut bulmuş ve bizzat Sait Paşa bu rey ve içtihadının maksûd vukuata şahit olmuştur. Harbı umumî İngilizlerin Arabistanda büyük bir Arap devleti meydana çıkarmak ve Mekkeyi bu devlete vererek bütün Arabistanı Devleti aliye idare-

sinden nezetmek hususundaki siyasetlerini izhara vesile teşkil etmiştir.

Sait Paşa, yine hatıratında Ali Paşa zamanındanberi Yemene muhtariyeti idar verilmemiş olması birtakım mazarratlar tevlit ettiğini ve diğer bazı vilâyetlerin de merkeziyet usulile idare edilmeleri iyi olmadığını ve altıncı defa Sadarete geldiğinde Yemen için bir nizamname tanzim ve takdim etmiş ise de iradesi çıkmadığını yazıyor. Bu noktada Sait Paşaya altıncı defaya gelinciye kadar bu tavsiyenizi neden tatbik etmediniz denilecek olsa bilmem ne cevap verir? Sait Paşa Yemen için muhtariyetten, diğer bazı vilâyetler için merkeziyeti idare tarzının kaldırılmasından bahsederken vilâyetlerin şöyle dursun, İstanbuldaki dairelerin bile kendisinin Mabeyin başkâtipliği zamanında her türlü istiklâlden mahrum edilerek her türlü nüfuz ve kuvvetin sarayda toplanmış olduğunu unutuyor. Bu keyfiyet okadar malûm ve şayidir ki hatıratımın başlangıçlarında yazdığım veçhile eski Mabeyin başkâtiplerinden Ali Fuat Bey, ilk defa Sadarete tayin olunan Sait Paşayı hattı humayunu hâmilen Babıâliye götürürken "Paşa Hazretleri sarayda tesis buyurduğunuz merkeziyeti idare usulünden en evvel şikâyet edecek yine zatı devletleri olacaktır. „ demişti.

Sait Paşanın hatıratında tesadüf edilen tezatları, kendisine karşı pek ihtiramkârane olan duygularım münasebetile bu sütunlarda teşrih etmek mucibi elem oluyorsa da ne çare ki muttali olduğum meseleler hakkında nefsülemre mugayir neşriyat görülünce bunları tashih etmek vecibe olduğundan ve Sait Paşa dokuz defa Sadaret makamına geçmiş bir zat olmak itibarile son yarım asırlık vukuata en çok karışanlardan bulunduğundan sık sık kendisinden bahse mecburiyeyt hâsıl olmaktadır; bunu başka maksada hamletmek doğru olamaz.

Ezcümle Sait Paşanın hatıratında Muştaki Ermenilerin hükûmete karşı muhalefet tarıkına tevessül ve diğer kazalrdaki Ermenilerle birleşerek o civardaki dağlardan birine tahassun etmeleri üzerine mabeyindnen asker ve top sevkı hakkında bir irade gelmiş ise de bu cihet Babıâlice tasvip olunmıyarak bilvasıta icra kılınan nasihat üzerine Ermenilerin tahassungâhlarından çıkarılmaları muharrerdir.

Muş gibi dağlık bir yerde hükûmete filen ve müsellâhan isyan etmiş erbabı şekaveti tenkil ve memleketin huzur ve asayişini tesis için asker ve top sevkını münasip görmiyen Sait Paşanın bu ifadesi hakikaten muvafık olsa bile ayni Sait Paşanın İstanbuldaki Ermeni hâdisesi esnasında Ermeni Patrikhanesine toplanan komitecileri tenkil için payitahtın göbeğinde patrikhaneye top atılmasını mabeyinci Arif Bey vasıtasile Hünkâra teklif etmiş olması şayanı dikkat olduğundan Sait Paşanın İstanbulda top kul-

lanılmasını teklif ettiğini unutarak Muş Ermenilerini nasihatle yola getirdiğini iddia ve sarayın zecrî tedbirlerini akim bıraktırdığını ispat etmeğe kalkışması sükût ile geçiştirilemez.

* * *

Terkos su şirketinden İstanbul halkını kurtarmak için cemiyeti umumiyece hararetli ve çok faydalı müzakereler cereyan etmekte olduğu şu sıralarda suya ait hatıratımı yazmak muvafık olur.

Sultan Hamit su meselesine çok ehemmiyet verirdi. Halkın susuz kalması yüzünden baş gösterecek şikâyetler onu cidden gocunduran şeylerdendi. Sultan Hamit şehzadeliği zamanında Kâğıthanedeki köşküne sık sık gidip geldiğinden ve o havalide alelekser gezintiler yaptığından bu tenezzühleri esnasında müruru zamanla taş, toprak altında kalıp kaybolmuş ve semti meçhule doğru akan sular bulunduğunu öğrenmişti.

Bunların da keşfedilerek asıl Kâğıthane suyuna ilâve ve hepsinin birlikte şehre isale olunmasını emretmişti. Filhakika o tarihlerde Beyoğlu ve Beşiktaş ahalisi susuzluktan çok ıstırap çekiyorlardı. Bu emir üzerine lâzımgelen tertibat ve inşaata Adliye nazırı Aptürrahman Paşanın riyasetinde bir komisyon memur edildi. Aptürrahman Paşa hem hayrühasanatı sever, hem de iffet ve istikametle meşhur bir zat olduğundan işe canla başla sarıldı ve intacına muvaffak oldu.

Bundan sonra İstanbulun Kırkçeşme ve Halkalı sularının esaslı surette ıslaha muhtaç olduğu ve yirmi otuz lüle suyun boş yere akıp gittiği ve ana mecraya gelmediği ve bu yüzden İstanbul halkının sıkıntı çekmekte bulunduğu anlaşıldığından, bunun için de bir komisyon teşkil olunmuştu. Bu komisyon üç ay çalıştı, Kırkçeşme ve Halkalı sularının asıl membalarında ve meşhur betntler civarında tetkikat yaptı, yalnız Kırkçeşme suyundan on bir lülenin yer altından kaybolan gözlerini buldu ve bunları ana mecraya katarak teleften kurtardı ve bir kısmını da demir borularla aldırdı. Bu komisyonun yaptığı tetkikattan anlaşıldığına göre on beş yirmi bin lira masraf ihtiyar olunduğu halde İstanbulda (168) çeşmeye su isale edilebilecek surette suların artırılması kabil olacak ve Yerebatan havuzu ile Çukurbostanda ve Silâhtarağada ve Taksimde büyük mikyasta dört depo tesis olunduğu takdirde İstanbul ve Beyoğlu taraflarının bütün büyük caddeleri sulanacak ve bu suretle Şehremanetinin beyhude yere Terkos şirketine verdiği su parası tasarruf edilmiş olacaktı. Komisyon bu müşahedat ve tetkikatını olbaptaki keşifname ve plânlarla birlikte takdim etmiş, Evkaf nezareti ve Şehremaneti ile de muhabereye girişmiş ise de sürüncemede bırakılmıştı. Bu keşifname ve plânlar ve olbaptaki mazbatalar evrak mahzenlerinden çıkarılsa bugün bile bunlardan isti-

fade mümkün olur fikrindeyim.

Bu su meselesile beraber yangından da bahsetmek münasiptir. Bu hususta evvelce birkaç satır yazmıştım. O zaman da söylediğim veçhile yangın Sultan Hamidin sinirine dokunan şeylerden biri idi, hele büyükçe yangınlar onun için iş güç olurdu. Yaverler, memurlar, telgraf telleri hep bu maksatla işler, dururdu. Eğer yangın saraydan görülecek bir yerde ise kendisi dürbünle bakardı ve yangın sönünceye kadar uyumazdı. Yangın bir feflâket olduğundan ve her felâket gibi bu da ortalığı telâşa vereceğinden Sultan Hamit bilûmum telâşlara karşı müteyakkız bulunmak itiyadının sevkile yangınlarda da teyakkuz üzere dururdu. İstanbulun 1281 tarihinden sonraki yangınlarını bizzat tetkik etmiştir; sırası düştükçe bunları teferruatile hikâye ederdi.

O zaman vesaiti itfaiye mahdut olduğunda ve evlerin kısmı azamı ahşap yapıldığından ufak bir yangın derhal tevessü ederek birçok hanümanların mahvına sebep olurdu. Mahalle tulumbaları ve kırbalı sakaların taşıyacakları sularlarla bir yangının ne dereceye kadar söndürülebileceği muhtacı izah değildir.

Sultan Hamit vesaiti itfaiyenin Avrupadaki emsaline kıyasen ıslahı için Macarlı Kont (Ziçeni) yi getirdi ve uhdesine feriklik rütbesi tevcih ederek mürettebatı efradı askeriyeden müteşekkil bir itfaiye alayı teşkil olundu.

Buna rağmen yangınların önü alınamıyor, itfiyenin noksanından ve suyun fıkdanından dolayı memlekette aralık aralık büyük yangınlar oluyordu. Sultan Hamit bir gün Ziçeni Paşa ile itfaiye kumandanı Miralay Refet Beyi huzuruna çağırdı. Yangınları söndürmek için kendi hatırına gelen maddeleri dikte ettirdi, bunlar bilâhare bir komisyonda mütalea olunarak talimatname şekline ifrağ olundu.

1 — Yangın yerlerinde yapılacak taksimat arasında arazi, tulü elli metreden eksik olmamak üzere eshabından istimlâk suretile arsalar alınarak her mahallede birer mahalle bahçeçsi vücude getirilmesi ve ortalarında birer havuz yapılması; hem yangına hattı mâni teşkil eder; hem de su bulunmuş olur.

2 — Yangın duvarlarının herhalde evlerin çatılarını birer metre aşması.

3 — Evlerin bacaları yapılırken aşagıdan yukarıya kadar ağaç hatıl konulmaması.

4 — İtfa işi bugün bir fen ve ihtisas meselesi olduğundan yangın esnasında gerek bendegânı şahane ve gerek büyük küçük memurlar tarafından itfaiye alayının harekât ve idaresine karışılmaması.

5 — Avrupadan yeni makineler getirilerek itfaiye alayının ikmali nevakısı.

Hünkârın doktoru Mavroyani Paşa sarayda kendine mahsus bir dairede ikamet ederdi. Bir gün bu daireden kazaen bir yangın çıktı.

Uzaktaki yangınlardan bile sinirlenen Sultan Hamidin kendi sarayı içinde vukua gelen bir yangın üzerine ne hale gelebileceği tasavvur olunabilir. Bu yangın Mavroyani Paşanın saraydan çıkıp dışarda ayrı bir konakta oturmasına sebep olmuştu.

*

İkinci Ermeni vak'ası üzerine İstanbula Amerika âyan meclisi azasından ve müsteşriklerden iki zat gelmişti. Bunlara Amerikanın mühim gazetecilerinden biri de refakat ediyordu. Seyahatten maksatları Ermeni vakayii hakkında tahkikat yapmak ve gerek siyasî mehafilde ve gerek matbuat âleminde vakayiin hakikatini Amerika efkârı umumiyesine bildirmekti.

Sultan Hamit ecnebi mehafilin ve bilhassa matbuatın tesirlerine pek ehemmiyet verdiği için Amerikadan gelen bu heyeti tehalükle kabul etmiş, bunların yanına temyiz mahkemesi reisi Şefik Beyle diğer iki zat katarak Şarkî Anadoluya göndermişti. Amerika efkârı umumiyesi Ermeni fesat rüesasının teşvik ve telkini ile Türklerin şiddetle aleyhinde idi.Bizim katli âm yaptığımıza, yer yer zulüm ve itisaf icra ettiğimize, Ermeni milletinin tamamen mazlûm ve bigünah olduğuna adeta kanaat getirmişti . Hakikatın bu merkezde olmadığını ispat etmek lâzımdı. Amerikadan gelen heyetin azası ciddî, bitaraf ve hakperest insanlardı. İstanbuldan refakatlerine verilen zevat ile her tarafı dolaştılar, herşeyi gördüler, herkesi dinlediler, nihayet hakikati anlıyarak Amerikadaki şayiatın asılsız olduğuna dair bir rapor tanzim ettiler. Bu rapor o zaman neşrettirilmişti.

Bu misafirler İstanbulda bir hafta kalmışlardı. İstanbul kendileri için büsbütün yeni ve yabancı bir âlem oldluğundan şehrin şayanı temaşa mahallerini görmek üzere Sultan Hamidin emrile Şûrayı Devletten bir zat ve bir Hünkâr yaveri kendilerine mihmandar tayin olundu. Hep birlikte camileri, kiliseleri, mektepleri, asarı atikayı ve adliye dairesini gezdiler. Kiliselerde halkın serbest ibadet etiklerine, adliyede muhakeme usullerine hayret ettiler. Bilhassa adliye dairesinde cinayet mahkemesinde samiine mahsus mahalden muhakemeyi dinlerken hayretleri büsbütün artmıştı. Bu meyanda en çok dikkate şayan buldukları cinayet mahkemesi azasından iki zatın Hıristiyan ve bunlardan birinin Ermeni olması idi. Kendileri Türklerin Ermenileri kesmekte oldukları hakkındaki şayia üzerine tahkikat yapmağa gelmişlerken en büyük mahkemenin azalığında bir Ermeni bulunması akla sığar şeylerden değildi. İlk önce buna inanmak istemediler. Fakat muhakeme bittikten sonra heyeti hâkimenin müzakere odasına kabul olundukları ve orada Ermeni aza ile bizzat görüştükleri zaman hakikati anlamışlar, çok müteheyyis olmuşlar, Amerikan efkârı umumiyesini yanlış yola sevkeden Ermeni propagan-

dacılarına fena halde kızmışlardı.

Rusyada zuhûra gelen tebeddüller ve isyanlar üzerine Rusyanın Karadeniz filosuna mensup gemilerden Potemkin zırhlısı limandan çıkarak Karadenize açılmış, serseri bir surette bir hayli dolaştıktan sonra Boğaza yaklaşmıştı. Bir sefinei harbiye mürettebatının isyanı Sultan Hamidin bilhassa endişe ettiği mesaildendi. Asi bir geminin kendi tayfaları marifetile kaldırılıp hodbehot yola çıkarılması İstanbulda şüyu bulursa bunun bize de sirayet etmesi ve İstanbul askerlerinde de isyan hislerini uyandırması ihtimali velev pek cüz'î dahi olsa Sultan Hamidin uykusunu kaçırmağa kâfi idi. Rusya hükûmeti bu asi Potemkin zırhlısı üzerinde bir tesir icra edemiyordu. Zırhlı Boğaza yaklaşmak üzere idi. Ya girmeğe teşebbüs ederse ne olacaktı.. Sultan Hamit derhal filiyata geçti ve Karadeniz plânının hemen tatbiki ve büyük topların vaz'ı Tophaneye emredildi.

Bu işe topçu kumandanlarından Yakup Bey isminde biri memur edildi ve bu zat topçu feriki olup ahiren Meclisi Âyan azalığına tayin olunan RızaPaşanın nezareti altında mühim istihkâmat inşasına başladı. Rusya sefaretinin İstanbulda belli başlı vazifelerinden biri boğazların tahkimi keyfiyetini tarassut altında bulundurmaktı. Boğaza nazır bir mevkide ikamet eden Rus ateşenavalının para ile kullandığı casuslar vasıtasile boğazların ahvalinden mütemadiyen ve muntazaman haberler aldığı kuvvetle mahsûs idi. Potemkin hâdisesini müteakıp Boğazda tahkim faaliyetinin başlaması ateşenavalın gözünden bittabi gizli kalamazdı. Çok geçmeden Rusya sefareti Babıâliye müracaat ederek Karadeniz boğazının tahkimine teşebbüs olunduğu haber alındığından ve bu tahkim munhasıran Rusyaya karşı birşey olacağına nazaran iki devlet arasındaki dostlukla telifi kabil olamıyacağından bahisle serzenişte bulundu.

Vkıâ Rusya sefareti teşebbüsü siyasî yolunda bundan ileri gidemezdi. Boğazların tahkimi Devleti aliyenin hukuku cümlesinden idi. Ancak Rusyaya sert ve ters cevap vermek te işe gelmiyordu. İki mülâhazayı telif etmek lâzımdı. Rusya sefaretinin teşebbüsüne cevaben Potemkin zırhlısını yolundan geri çevirmek Rusya hükûmetinin elinde bulunmadığı cihetle zırhlının serseriyane bir surette Boğaza gelmesi ihtimal haricinde olamıyacağı ve böyle bir hâdise vukuunda zırhlıyı durdurmak ve Boğazı zorlamasına meydan bırakmamak için evvelden tedabiri lâzime ittihazı lâzimeden olduğu ifade edilmiş ve bir taraftan da tahkim ameliyatının tesrii emrolunarak çarçabuk bitirilmişti.

Bu tarihten evvel Karadeniz boğazının müdafaasını iskât için boğazın Rumeli fenerinden başlıyarak Karaağaca kadar uzanan sahilden içeriye doğru yerlede bir Ermeninin uhdei tasarrufunda bulunan Ka-

rapınar çiftliği ile diğer bir takım tarlaların ecnebi bir devlet tebaasından zengin bir adam namına iştira edilmekte olduğu ve sivil giyinmiş iki ecnebi erkânı harp zabitinin avlanmak vesilesile oralarda dolaşıp arazinin harita ve plânlarını yapmakta oldukları haber verildiğinden Beşiktaş zabıtasından iki memur avcı kıyafetine sokularak oralarda gezdirilmiş ve bunlar o iki ecnebiye tesadüf ederek o gün kendilerini mahirane surette takip etmiş, akşama doğru ecnebiler Beyoğlundan dönerken tarassut memuruları da arkalarına takılarak gelmiş, geceleri Beyoğlunda ikamet ettikleri haneyi tesbit eylemişlerdir. Bir aralık zatai hafiye bu haneye adam sokarak o plân ve krokileri elde etmeğe muvaffak olmuşlardı. Ecnebi zabitlerin mesaisi bu suretle akim bırakıldıktan sonra mezkûr çiftlik ve tarlalar Tophane namına istimlâk olunmuştu. eBşiktaş zabıtasının bilâhare verdiği malûmata göre kroki ve plânların çalındığını gören o iki zabit kendilerinin casusluğu meydana çıkarıldığını anlayınca İstanbulu terketmişlerdi.

*

Adanada Sis Katogikusluğunda bulunmuş Nersis Ef. isminde bir papaz vardı. Bu adam Avrupada bir hayli dolaşmış, Ermeni komiteleri rüesa ve efradile bir hayli temasta bulunmuştu. Bir aralık bu papazın İstanbula geldiği haber alındı. Kendisinin İstanbulda bir akrabası filân bulunmadığından ikametgâhı ve gidecek bir yeri yoktu. Üsküdarda Surçıhaç kilisesinde yatıp kalkıyordu. İstihbarat memurlarımız bu papaz Efendinin yanında Ermeni komitelerinin Türkiyede Ermenilere dağıtılmak üzere hazırlayıp gönderdiği evrakı muzırra bulunduğunu haber vermişlerdi.

Bunun üzerine sivil bir memur mumaileyhin kilisede yatak odasını taharri için gönderildi, memur efendi papazın yattığı odayı lâyıkile araştırdı, kâğıt saklanması mümkün olan her tarafı karıştırdı, birşey bulamadı ve böylece arzı malûmat etti.

Sultan Hamit bu gibi ahvalde daima vesveseli davrandığından sivil memurun taharriyatını kâfi görmedi. Papaz Efendinin tarassut altında tutulmasını ve hakkında aleddevam tahkikat yapılmasını emretti. Bir taraftan da Adliye Nazırı Abdürrahman Paşanın Mezahip Nazırı sıfatile mumaileyhi celp ve davet ederek görüşmesi ve komite hakkında malûmat alması irade olundu. Abdürrahman Paşa bu vazifeyi o vakit mezahip müdürü olan zata havale etti. Mezahip müdürünün daveti üzerine Adliye dairesine gelen papaz Nersis Ef. nin bu mülâkatında o vakit istinaf mahkemesi azasından ve Ermeni milletinden Artin Efendi de hazır bulunmuştu. Papaz Nersis Efendi Ermeni komiteleri hakkında çok ehemmiyetli beyanatta bulunmuş ve Ermeni komitelerinin hariçteki vaziyetleri ve devletlerin bu baptaki muzaheretleri hakkında hayli kıymetli malûmat

vermiştir.

Nersis Efendi bu beyanatında Sis Katogikusluğu hakkında Adliye ve Mezahip Nezaretile Ermeni patrikhanesi arasında cereyan eden muhaberat kendisince malûm olup ancak bu mselenin Patrik Ormanyan Efendi marifetile halli kabil olamıyacağını söylemiştir. Papaz Nersis Efendinin ifadesine göre Ermenilerce seri mezhep addolunan üç mühim ruhanî kürsü vardı. Bunların en esaslı ve en nüfuzlusu Sis Katogikusluğudur. Bu kürsü hassaten İngiltereye ve Fransaya meclûp ve merbut ve Garbın siyasî mefkûresine hâdimdir; orada daima muhabbet ve muzaharet görmektedir. Diğer iki Katogikusluğun biri Açmıyazın ve ikincisi Ahtimar Katogikusluğu olup bunlar da Ruslara meclûp ve Rusya hükûmetinin muzaheretine naildir.

Bir tarafın Fransa ve İngiltereye, diğer tarafın da Rusyaya meclûbiyiyeti iki tarafa mensup kuvvetlerin aynı sebepten dolayı Şarkta ruhanî tesadümlerini istilzam etmektedir. Devletçe kemali ehemmiyetle takip olunan Ermeni komiteleri bu iki nüfuz tesadümünden istifade ederek Londra, Cenevre, ve Paris şehirlerin içtimalar yapmakta ve oralarda mazhar oldukları teshilât ile kitap, risale ve mecmualar ve muhtelif şekilde beyannameler neşrederek efkârı umumiyeyi kendilerine celbe çalıştıkları, hattâ vaktile Sisten Parise giderek orada tavattun ve bilâhare vefat etmiş olan "Takavur Ganon,, un mezarında çok hararetli nutuklar irat ettikleri Nersis Efendinin verdiği malûmattan anlaşılmıştı. Gene Nersis Efendinin ifadesine nazaran Anadolunun muhtelif mahallerindeki mektepleri ve müessesatı hayriyeyi idare eden Amerikan misyonerleri, İngiliz muallimleri, Lâzarist ve Kapüsen papazları Ermenilere taraftar olduklarından bunlar lehinde propagandalar yapar ve Avrupadaki telkinat ve neşriyatı buradan muhtelif suretlerle tervic ederlermiş.

* * *

Sultan Hamit bir aralık mühimce bir böbrek hastalığı geçirmiş, bunun tedavisi için Avrupadan iki profesör getirilmiş ve hattâ cuma selâmlığına da çıkmamıştı. Bu sıralarda Avrupa gazetelerinden biri Sultan Hamidin hastalığı vahim ve ölümü yakın olduğu yolunda bir teşebbüs vuku bulduğunu da ilâve eylemişti. Gazetenin bu haberi arasında hernedense o vakit Hariciye Nazırı bulunan Tevfik Paşanın da ismi münderiçti.

Verilen haber "Sultan Hamitten sonra,, kaydini muhtevi olduğuna nazaran Hünkârın sağlığında tahttan mahrum edileceği mevzuu bahis değilse de saltanat meselesinin her ne suretle olursa olsun mevzuu bahsedilmesi Sultan Hamidi fena halde vesveseye düşüren mesailden olduğu gibi gazete havadisi içinde Hariciye Nazırının ismi geçmesi de büsbütün merakını davet etmişti. Hünkârın mülâhazaya düşmesi

de varit idi: Sultan Hamit şehzade Bürhaneddin Efendiyi diğer şehzadelerine tercih eder, onu her cuma selâmlığında arabasında karşısına oturturdu.

Bu keyfiyet Bürhaneddin Efendiye karşı kardeşlerinin ve diğer şehzadelerin kalbinde bir hissi husumet ve istirkap uyandırması muhtemel idi. Bürhaneddin Efendinin Sultan Hamitten sonra ve diğer erbabı istihkaka tercihen tahta geçirilmesi yolunda teşebbüsler vukubulduğunun gazete sahifelerine düşmesi diğer şehzadeleri aleyhtarane hareketlere ve belki de hiç arzu olunmıyan gizli teşebbüslere sevkedebilirdi. Her halde böyle birşeyin gazete sütunlarında intişarı - Sultan Hamide göre - çok fena birşey idi Keyfiyet tahriren Tevfik Paşadan soruldu.

Tab'an bu kabil velvelelerden müçtenip olan Tevfik Paşa bu suale cevaben kendisinin de o gazetede böyle birşey gördüğünü fakat haizi ehemmiyet olmadığından hiçbir kıymet vermediğini yazdı. Meselenin Sultan Hamit nazarında haiz olduğu ehemmiyete nazaran bukadar bir cevap Hünkârı tatmine kâfi değildi. Aldığım irade üzerine Tevfik Paşayı saraya davet ettim. Meseleyi sordum. Tevfik Paşa ayni cevabı tekrar etti ve soğukkanlılık gösterdi ise de onun da telâşa düştüğü görülüyordu. Bereket versin ki ne Bürhaneddin Efendi, ne de Tevfik Paşa Sultan Hamit nazarında o kabil teşebbüslere yanaşacak mahiyette şahsiyetlerden addolunmazdı. Buna rağmen her ikisi de hayli sıkıntı geçirmişlerdi.

Ben bu haberi bir muzibin eseri tasnii olarak telâkki etmiştim. Ancak bu telâkkiyi ceffelkalem ortaya atmak ta kabil değildi. Hünkârın o derece ehemmiyet verdiği bir meseleyi ayni ehemmiyetle telâkki ve kabul etmiş görünmek ve onun endişesi zail oluncaya kadar meselenin tahkiki üzerinde yürümek lâzımdı. Nitekim de böyle yapıldı ve bir hayli dağdağayı mucip olan bu mesele nihayet hükmünü kaybetti.

* * *

İstanbul rıhtımı, olbaptaki imtiyaz şartnamesinde muharrer olduğu veçhile Halice kadar temdit olunmak lâzımdı. Bu imtiyazı istihsal etmiş olan kumpapnya Halice kadar uzatılacak bir rıhtımın kendisine faide temin edemiyeceğini ve bu uğurda sarfedilecek sermayenin memul ve muntazar olan faizi bile getiremiyeceğini anladığından imtiyazna meden bu şartın kaldırılarak olbaptaki taahhütten vareste kalması esbabını taharri etmekte idi. Bir müddet sonra bunun çaresini buldu. Ancak bu çare irtikâp ve jurnacılığın en sefil bir tarzda birleşmesi suretile bulunabildi. bundan o zaman irtikâp ve jurnalcılık seyyieleri hakkında bir fikir edinmek mümkündür.

Rıhtım şirketi o tarihte ekâbirden bir zata müracaat ederek Sultan Hamidin bir jurnalla tethiş ve rıhtımın

Haliç taraflarına temdidi hakkındaki taahhüdün ref'ini temin mukabilinde maddî bir menfaat vadetmiş. Bu zat hemen Padişaha bir jurnal göndererek bunda "İstanbul sahilinde yani karaya ayak basma ameliyesine yardım edecek rıhtım gibi bir vasıtanın boydan boya bir ecnebi kumpanya elinde bulunması memleketin inzibatı noktasından dikkate şayan ve tehlikeli olduğunu ve Galata rıhtımı hernekadar tarassut altında bulundurulabilir ve Yıldıza münasebeti noktasından uzak sayılabilirse de Haliç tarafları vaziyeti coğrafiyesi itibarile adeta İstanbul ve Kâğıthane tarikile Yıldızı kuşatmağa müsait ve bu yüzden tevellüt edebilecek mahzur pek azîm olduğundan buna müsaade edilmemesini ve bir taraftan rıhtımın elde tutulmak üzere devletçe mubayasına tevessül olunmasını„ arzetmişti. Bu zatın jurnallarında Yıldızın arka taraftan kuşatılabilmesi ihtimalini gösteren fıkra Sultan Hamidin vehmine dokunacağı ve ortaya bu vehim çıkınca artık başka mülâhazalara yer kalmıyacağı tabiî idi. Sultan Hamit işe ehemmiyeti mahsusa atfetti ve neticede şirket rıhtımı Halice uzatmak taahhüdünden kurtuldu. Rıhtımın devletçe mubayaası ve esbabı siyasiye mülâhazasile Fransızlara verilmiş olan bu işin gerek umrana ve gerek kaçakçılığın men'ine hizmeti aşikâr olduğundan ecnebi şirketten alınarak devlete mal edilmesi pek doğru ve binaenaleyh o jurnalın bu maksada hizmeti meşkûr sayılabilirse de üç beş kuruşluk hasis bir menfaat mukabilinde ekâbirdein bir zatın ecnebi sermayedarların âmaline hadim olması ve Hünkâr kendi şahsı ve makamına mütevvecih farzettiği mevhum bir tehlikeden telâşa düşürerek böyle bir imtiyazın ehemmiyetli taahhüdatından bu şirketi vareste bırakması ibrete şayan bir keyfiyettir.

Sultan Hamit, cülûsundan sonra Sultan Muradı ve onun dairesini ve mensubinini gayet sıkı bir tarassut altında bulundurmakla beraber cülûsundan evvel biraderleri içinde en çok onu sever, onunla görüşürdü. Hünkâr Sultan Murada karşı bu muhabbeti fırsat düştükçe bazı vukuatı hikâye tarikile bana anlatırdı. Sultan Muradın vefatından sonra artık o dairede kendisi için endişeyi mucip birşey kalmamıştı. Sultan Muradın oğlu Salâhaddin Efendiyi sık sık taltif ederdi. Sultan Muradın kerimelerini Sultan Hamit evlendirmiş ve bunların izdivacında kendi kızları derecesinde masraf ve itina olunmuştu. Şehzadelerin gezmelerine müsaade edildiği vaki değil iken Salâhaddin Efendinin tenezzühlerine müsaade eder. Şu şartla ki Salâhaddin Efendi her nereye gitmek arzu ederse bunu evvelden arz ve müsaadesini istihsal etmeğe mecbur idi. Hünkârın müsaadeyi diriğ ettiğini bilmiyorum. Yalnız bu tenezzühlerde Seççadecibaşı İzzet Bey Salâhaddin Efendi ile birlikte azi-

met eder, bunlar için istimbot tahsis ve saray mutfağından yemekler ihzar ettirilirdi. Her defasında Salâhaddin Efendi İzzet Bey vasıtasile zatı şahaneye şükran ve minnettarlığını arzederdi. Salâhaddin Efendi bir gün Boğaz içinde Kalender köşküne gitmişti. Dürbünle etrafı temaşa ederken Mısır Hidivi Abbas Hilmi Paşanın Çubukluda yeni yaptırmış olduğu köşk ve bu köşkün tepesindeki kule nazarı dikkatini celbetti. Bu kule usulü mimarî icabından ve herkesin kendi binasına yaptırabileceği müştemilâttan olduğu halde Salâhaddin Efendi "böyle kuleler Padişah saraylarına mahsustur„ demiş. İzzet Bey Salâhaddin Efendiye refakatinde olup bitenleri aynen nakil ve arzetmekle mükellef olduğundan bu kule meselesini de arzetmişti. Esasen şehremini Rıdvan Paşa da bir aralık Hünkâra bu kuleden dolayı bir jurnal vermişti. Salâhaddin Efendi ile Rıdvan Paşanın görüş tarzları arasındaki bu müşabehet şayanı dikkattir. Salâhaddin Efendi her sözünün Sultan Hamide yetiştirileceğini bildiği için Padişah saraylarına mahsus bir kuleyi nasıl olup ta bir Mısır Hidivinin kendi köşküne yaptırdığını hayretle telâkki etmesi Hünkâr nezdinde mucibi mahzuziyet olacağını ve bu yüzden teveccüh ve iltifatı şahanenin artacağını dahili hesap ettiğinde şüphe yoktur. Bu da hayli ibrete lâyık bir hâdisedir.

*

Tütün rejisi imtiyazı verilirken alâkadar dairelerin ve nihayet Babıalinin dikkatsizliği eseri olarak mukavelenameye memleketin iktısadıyatı noktasından muzır bazı maddeler dercolunmuştu. Bu kabîl büyük imtiyazlara ait mukavelelerin tanzim ve müzakereleri sırasında alâkadarları daima suiniyetle ve bir kastı menfaatle müteharrik ve ecnebi sermayedarların menafiine müsait farzetmek muvafıkı insaf olmazsa da bizden o kabîl imtiyaz almak için gelen şirketlerin başlarında çok dirayetli iş adamları ve yanlarında çok tecrübeli ve kurnaz hukuk müşavirleri bulundurdukları halde bizim taraftan bu noktanın hiç nazarı dikkate alınmadığı ve çok defa onların dirayet ve dikkatleri bizim vukufsuzluğumuzu gafil avlıyarak mazarratları bilâhare anlaşılan birtakım fena şartlar bize kabul ettirdikleri inkâr kabul etmez hakikatlerdendir.

Reji mukavelenamesi de böyle olmuş, tütün ziraatile iştigal eden ahali bu yüzden küllî zarar görmüştü. Bir taraftan da kaçakçılığın önünü almak vesilesile kolcuların yaptıkları fecaat memlekette yer yer şikâyetlere meydan vermekte idi. Gerek bu fecaatlerden ve gerek halkın Reji memurları tarafından gördükleri haksızlıklardan ve zararlardan dolayı saraya gelen telgraf ve arzuhaller okadar maddî ve haklı şikâyet mevzularını muhtevi idi ki nazarı dikkate alınmamalarına imkân yoktu.

Bunlar hakkında Babıaliye mükerreren tebliğ edilen iradeler, her

nedense, infaz olunamıyor, Reji idaresi gerek Babıâli ve gerekse vilâyetlerde Padişahın iradesinden daha müessir tedbirlere müracaat ederek halkın şikâyetlerini hasıraltı ettimeğe muvaffak oluyordu. O zamanki Reji idaresinin bu gayeye ne gibi tedbirlerle vâsıl olduğu ve buyüzden memleket içinde nasıl bir ihlâl şebekesi kurduğu cümlenin malûmu bulunduğundan burada izahına lüzum görmüyorum.

Reji mukavelenamesi bir taraftan halkın şikâyetini ve iktısadiyatımızın zararını mucip olurken diğer taraftan hazineye de pek az bir menfaat temin ediyordu. Bu noktalardan bakılınca Reji inhisarının mevcudiyeti zarardan başka birşey değildi. İmtiyaz müddetinin hitamı pek uzak değildi. Sultan Hamit, Reji aleyhtarlarının da teşvikile, imtiyazın tecdit olunmaması noktasına temayül etti; binaenaleyh mukavele müddetinin hitamında imtiyazın tecdit olunmayıp devletçe idaresi münasip görülerek bunun şekli idaresini düşünmek ve icap eden nizamname tanzim olunmak üzere bir komisyon teşkil olundu. Bu komisyon Şûrayı devlet tanzimat dairesi reisi Hacı Akif ve Rüsumat emini Mikael Portakal Paşalar ile Maliye müsteşarı Rıza Beyden müteşekkil idi. Komisyon Babıalide toplanarak mesaisine başladı. Bundan bittabi haberdar olan reji idaresi ve onun yardımcıları telâşa düştüler.

Her ne bahasına olursa olsun bu tasavvuru akim bıraktırmak için dört elle gayrete koyuldular. Tasavvur ve teşebbüs doğrudan doğruya saraydan ve Hünkârdan geldiğine göre hiçbir kimse bunun aleyhinde Padişaha maruzatta bulunamazdı, binaenaleyh Reji için bu yol kapalı idi. Şu halde emsali işlerde ekseriya muvaffak olan "taviz„ çaresine başvurmak lâzım geliyordu. Reji idaresi bunun için kaçakçıların bazı harekâtından ve mahkûm oldukları cezayinaktîlerin tahsil olunmamasından dolayı hükûmetten bir alacak davası ortaya attı, kurnazlık göze batacak kadar aşikâr ve acemice idi. Ancak Reji için yegâne tevessül edilecek çare bu olduğundan gerek Babıalide gerek sarayda bulduğu taraftarlarile bunun etrafında işlenmeğe başlandı. Rejinin ağzını kapatmak, Fransızların müdahalesine meydan bırakmamak, mesele çıkarmamak gibi sebeplerle muhtelif taraflardan Hünkâra nasihatler verenler oldu. Ancak Sultan Hamit işin iç yüzünü ve bu meseledeki para dolabını bildiği için bunların hiçbirine ehemmiyet vermedi, herne bahasına olsa Reji imtiyazının temdidine muvafakat etmedi. Reji şirketi pek çok sonra muvaffak olduğu bu temdit keyfiyetini Sultan Hamitten koparmak için hatır ve hayale gelmez teşebbüslere başvurduğu halde birtürlü muvaffak olamamıştı.

* *

Ramazanın fevkalâde hallere müsait olması ve geceleri herkesin a-

yakta bulunması ve iftar vesaire vesilelerile içtimaların kolay olması Sultan Hamidi her vakitten ziyade teyakkuz ve itinaya sevkederdi.

Bunun için zaptiye nezareti ile birinci, ikinci fırka kumandanlıkları ve Beyoğlu ve Üsküdar mutasarrıflıkları ve Şehremaneti ramazana mahsus inzibatî tebirler ittihaz ederlerdi.

Son senelerde buna bir de bir komisyon iştirak etmişti.

Bu komisyon tarafından tanzim ve hünkâra takdim edilen mazbata eski devrin garaibini gösteren vesaikten olduğu ve idare zihniyetini gösterdiği için aynen neşrediyorum:

Şerefbahşı yümnü hulûl olan Ramazanı gufranfiravanda payitahtı şevketbahtı humayunlarında belediye ve zabıtaca icrası zaten lâzimeden bulunan takyidata bir kat daha ihtimam ve itina muvafıkı kaidei hazmü ihtiyat olacağı derkâr olmasile olbapta şereftelâkkisi ile mübahi olduğumuz iradei seniyei Hazreti Hilâfetpenahilerine imtisalen varidi hatırı acizanemiz olan hususatı âtiyenin arzına içtisar kılındı.

Sekenei payitahtı âlinin ihtiyacatı mübremei hayatiyeleri bulunan ekmek ve et misillû havayici zaruriye için hertürlü tedabiri teshiliyenin tesrii ittihazı mütevaliyen ve müekkeden irade ve ferman buyurulmuş ve devairi aidesince icabatına bakılmakta idüğünden belediî memurlarınca bir kat daha dikkat ve itina ve hükmü emrü fermanı Hazreti veliyyünniamilerinin harfiyyen tatbik ve ifası ve halk ile fırıncılar ve kömürcüler arasında gerek fiat ve gerek nefaset ve halisiyet ve noksanı vezinden dolayı bir gûna niza çıkmasına asla ve kat'a meydan ve imkân bırakılmaması ve belediye memurlarının esnaf ile halk arasında ifasile mükellef bulundukları vezaifi gayet müstekimane ve edibane ifa ile hoşnutsuzluğu mucip hâlâta mahal verilmemesi ve saniyen Ramazan gecelerinde ekseri nasın akşamdan sonra edayı teravih için cevami ve mesacidi şerifede bulunacakları ve badehu kahve, gazino ve kıraathane ve tiyatrolarda vakit geçirecekleri cihetle haneleri hâli kalacağından leylen mahallâtta ve sokaklarda inzibata daha ziyade dikkat olunarak harik ve sair gûna ahval zuhûr etmemesi ve zuhûrunda sürati itfası esbabının temini ve beledî ve polis memurlarından münavebe ile memur bulundurulacak ikişer ve üçer memurdan gayrisinin geçen senelerde yaptıkları gibi bilâmezuniyet tiyatro ve kahvehanelere dolarak zinhar vazifelerini muattal bırakmamaları ve memur oldukları işi terk ile böyle yerlerde vakit geçirenlerin mücazata duçar edilecekleri ihtarile menolunmalarını ve salisen ekserisinde bıçak ve kama ve usturpa nev'inden alâtı cariha bulunduğu halde geçen sene sokaklarda bahriye ve berriye kanunları tarafından derdest edilen bahriye haddehanesi şakirdanile sair efradı müteferrika-

nın sıkı bir intizamı askerî altına almarak o misillû ahval ve harekâtı gayri maraziyenin vuku bulmaması ve rabian cevamii şerife derun ve birunlarında tebdili ziyyü kıyafetle eşhası muzırranın bir gûna isaette bulunamamaları için kanun memurları ve polisler tarafından edep ve terbiye dairesinde tafahhusat icrası ve hamisen fekki sıyam ve kumar ve diğer gûna seyyiata devam için mahalli müsait olması itibarile Galata ve Beyoğlunda bazı mahallerde bulunacak müslümanların zabıtaca nazarı tetkikten dur tutulmaması ve bimennihi tealâ Ramazanı mubarekin on beşinci ruzu mes'adetefruzu için dahi geçen sene müttehaz tedabiri takyidiyenin muntazaman tatbikı ahkâmile beraber Topkapı sarayı âlisi sahiline hilâfı memnuiyet olarak sefaini ticariyei ecnebiyenin ve gaz vesaire sandallarının takarrüp ettirilmemesi ve sahilsarayı âlîi mezkûr rıhtımındaki nöbetçi barakalarının ikişer üçer metre sağında birer fener lâmbası vaz'ile tenviri ve nöbetçilerin geceleri nazarı dikkatlerinin teshili mekşufiyeti kullarınca münasip gibi zannedilmiş ise de..... „

* * *

Doksan üç harbinden Rusyanın galebe ile çıkması şarktaki nüfuzunu arttırmıştı. Sabık Osmanlı imperatorluğuna karşı hâkim vaziyeti almış ve Balkanlarda kendi yetiştirdiği küçük hükûmetlerin ve bütün hıristiyanların hâmisi ve vasisi sıfatını takınmış idi. Bu hale Berlin kongresinde Almanlar karşı gelmek istediler, bu suretle ötedenberi Şarkta nafiz olan Fransızların siyasî mevkii Almanlara geçiyordu. Almanlar Sultan Hamidin politikasını takviyede menfaatler gördüklerinden Berlin kongresinin yirmi üçüncü maddesine istinat ederek Makedonyada ıslahat namile muhtariyetler tesisine çalışan Rusya ile Avusturyanın 1905 ve 1908 tarihlerinde müştereken Babıâliye verdikleri notalar ve bahusus Rumeli maliyesine kontrol vaz'ı hakkındaki teklifler akim bırakılıyordu. Yirmi üçüncü madde şöyledir:

"Bu muahede ile şekli idareleri tayin olunmıyan Rumeli vilâyeti için hükûmeti Osmaniye vergisi müstesna olmak üzere Girit eyaletine şebih bir şekil taahhüt eder„ Birçok esbabı vazıha ile Rumelide bu maddenin kabili tatbik olamayacağı da anlattırılıyordu. Müfettiş Hilmi Paşanın memuriyeti üç sene temdit olunmak ve jandarmaca tensikat yapılmak ve ecnebi muallim zabitler alınmak şartlarile bir proje kabul ettiriliyordu. Şarkta Alman siyasetinin tezayüdü Ermeni meselesinde ve Yunan ve Makedonya hâdiselerinde muzahareti hasebile Hünkâr tarafından muvafık görülmüş ve Rusya ve Avusturyanın Türkiyeyi filen tazyik teşebbüsleri bertaraf olarak devlet tehlikeden kurtulmuş idi.

Bu sırada Bağdat şimendifer hattının imtiyazı temdit olunamıyordu.

Sultan Abdülhamit Bağdata kadar uzatılacak hattaki istasyonların yalnız en zarurî mebanisinin vergiden muaf tutulup istasyon civarında yapılacak herhangi bir meskenin ve ticaret mahallinin vergiye tâbi tutulmasını bizzat kaydettirmişti.

* * *

Sait Paşa, hatıratının ikinci cildinin ikinci kısmının 312 numaralı sahifesinde ve diğer sahifelerde kendisinden evvel yapılmış olan tevhidi düyon muamelesinden bahsettiği sırada kendisinin zamanı sadaretinde vaki olan iştigalât ve tetkikatı üzerine bâsıl ettiği neticei hesabiye ile Ferit Paşa zamanında yapılan ve Hünkâr tarafından kabul ve tasdik edilmiş olan muamelei maliye arasında yüz binlerce liralık bir fark olduğunu ve bu yüzden hazinei devletin zarara girdiğini beyan etmekte ve bu iddiasını kavli mücerret şeklinden kurtarmak için bir takım rakamlar göstermektedir. Bundan anlaşılan mana şudur:

Ferit Paşanın sadareti zamanında tevhidi düyun muamelesi tetkik ve müzakere edilirken ya gaflet ve ya sui niyet eserile devletin menfaati düşünülmemiş, yanlış yoldan gidilmiş, fena neticeye gelinmiş, bundan da Devletin hazinesi yüz binlerce lira zarar etmiştir. Tetkikat ve müzakerat Babıalide cereyan ettiğinden ve Ferit Paşa zamanındaki tetkikatın hazinei Devlet aleyhine yürütüldüğünü iddia eden Sait Paşa olduğundan hakikati hal ne merkezde olduğu bence malûm değildir. Sait Paşanın tetkikat ve iştigalâtı neticesinde teklif etmiş olduğu tevhidi düyun şekli ile Ferit Paşa zamanında yapılan muamele arasındaki farkı ve bunlardan hangisinin Devlet menfaatine daha muvafık olduğunu mukayese etmek mevzuumun ve salâhiyetimin yalnız bir noktayı izah etmek isterim: Sait Paşa hatıratının daha yukarı sahifelerinde ahvali maliyemizin tanzimi için üç çareyi esas olarak göstermektedir.

1 — Varidatın tezyidi,
2 — Suiistimalâtın men'i,
3 — Masarifin tenzili.

Suiistimalin men'i hakkında Hünkâr tarafından kendisinin müteaddit sadareti zamanlarında verilmiş olan iradeler yine o hatıratta münderiçtir. Varidatı tezyit ve masarifatı tenzil etmek hükûmetin yapacağı şeylerdir. Sait Paşa müteaddit defalar hükûmetin başına geçmiştir. Sultan Hamidin teveccüh, muhabbet, itimat ve emniyetini haiz olduğu ve Hünkârın diğer sadrazamlardan çok fazla olarak Sait Paşanın maruzatına ehemmiyet ve dikkat atfettiği cümlenin malûmudur. Sultan Hamidin bazı iradelerine tabiri mahsusile kafa tuttuğunu mükerreren hikâye eden Sait Paşa ahvali maliyemizin ıslahı için varidatı tezyit ve masarifatı tenzil yollarına gitmiş midir? Gitmemiş ise sebep nedir? Devletin varidatını arttırmak ve masraflarını azaltmak hususunda

Sultan Hamide ne tedbirler arzetmiş te Padişah veya saray bunları akim bırakmıştır? Nazariyat vadisinde söylenen sözlerin hangisi filiyat ve maddiyata intikal ettirilmiştir? İstenildiği yolda kalem oynatmak kolaydır, ancak Sait Paşa gibi şöhreti şayia ve kudreti mahsusa sahibi insanların mahza kendilerini yüksek ve masum göstermek ve başkalarını küçük ve kabahatli tanıtmak için efkârı umumiyeye bu tarzda yazılarla hitap etmeleri ne dereceye kadar muvafıkı insaf olacağının tayinini gene efkârı umumiyeye bırakalnn.

Bir de Sait Paşa Rumeli hakkında devletler tarafından vuku bulan malûm teklifleri kabul ettiğinden dolayı Ferit Paşayı itham etmektedir. Sultan Hamit devrini yaşamış ve Hünkârı yakından tanımış olanların malûmudur ki Sultan Hamit iki şeyden pek korkardı. Bunların biri borç, diğeri de unsuru asliye halel gelmek idi . Onun nazarında aslî müslüman Türkler idi. Umuru siyasiyede noktai nazarı bu idi. Borçtan ne dereceye kadar korktuğu ve borç ödemeğe nekadar muntazam surette çalıştığı ta şehzadeliği zamanındanberi kendi hesabatı zatiyesinde takip ettiği meslekle malûm idi. Sultan Hamitte bir akide haline gelmiş olan bu meslek dolayısiledir ki her ne vakit ona bir istikrazdan bahsolunmuş, ne zaman hariçten para tedariki teklif edilmiş ise bunu geçiştirmeğe çalışırdı. Sultan Azizden tevarüs ettiği üç milyon altın lira borcun dörtte üçünü tesviye ve itfa etmiş olması bunun bariz bir delilidir. Şu hale göre iş tezyidi varidata kalıyordu. Filhakika Padişahtan alınan direktif ile bir taraftan borçlar ödenip azalırken diğer taraftan Babıalinin dirayet ve faaliyeti ile varidat artacak olursa umuru maliyenin ıslahı keyfiyeti hâsıl olmuş demektir.

Sultan Hamidin evhamı kendi şahsının ve saltanatının muhafazası endişesinden mütevellit olmakla beraber unsuru aslî olan Türk milletine halel gelmesi ve bu unsurun zayıflayıp diğer anasırın dahilde ve hariçte gördükleri teshilât ve muavenet ile idarei hükûmete nafiz olmaları onu korkuturdu . Sadaret makamını işgal etmiş olan zevat Padişahın bu vehmimini memleketin ciheti selâmeti ile telif edeydiler birçok faydalı tasavvurlar filiyat sahasına çıkardı.

Memleketimizde filhakika çok büyük olduğundan dolayı Büyük Reşit Paşa namile yadolunan ve hakikaten erbabı iktidardan bulunan Sadrazam Reşit Paşanın mukarrebininden Rıza Paşa hikâyet etmişti: O zaman Devleti aliye ile İngiltere arasında pek samimî münasebatı dostane varmış ve Reşit Paşa bu samimiyete istinat etmeği kendisine esası siyaset ittihaz etmişti. Okadar ki bir vali tayini lâzım gelse Reşit Paşa İngiliz sefirile mülâkatta bundan nev'ama istimzaç şeklinde bahseder, söz olurmuş. Reşit Paşa

İngiliz dostluğunu bu derece ileriye götürmesi ve umuru dahiliyemiz hakkında dahi İngiliz sefirile görüşmesi hikâyesinden bahsolunduğu bir gün Sultan Hamit pederinin zamanında bir ecnebi sefirin devet işlerine bu dereceye kadar karıştırılmasının pek aleyhinde olduğunu söylemişti. Esasen devlet memurlarının sefaretlerle münasebete girmelerinin ve hattâ dostluk, ahbaplık gibi münasebetler tesis etmelerinin dahi aleyhinde bulunması ve sefaretlere girip çıkanları, hattâ klüplerde ve ziyafelerde sefaret mensubini ile fazla görüşenleri tarassut ettirmesi hep bundan mütevellit idi. Bazı idareler için Avrupadan mütehassıs celbine lüzum görüldüğü zaman bunların mensup oldukları devlet sefarethanesile alâkalarını kesmelerine ve aynen devletimizin bir memuru vaziyetinde kalmalarına son derece dikkat ederdi. Görülüyor ki, Sultan Hamit haricin nüfuzundan çok korkar ve mümkün mertebe buna meydan vermemeğe çalışırdı.

Sırası gelmişken arzedeyim:

Sultan Hamit hasbelvazife beni bazı iradeleri tebliğ için Sait Paşanın konağına gönderirdi. Bu ziyaretlerimde yalnız Hünkârdan aldığım iradeleri tebliğ ile iktifa ederdim. Esasen meslek ve ahlâkımı bilenlerce malûm olduğu üzere vazifemin hududu haricine çıktığım ve böyle müşevveş yollarda ikbalü menfaat takip ettiğim vaki değildir. Sultan Hamit devrinin en yüksek makamlarından birine ve ikbalin en yüce basamağına çıkmış olduğum için başka emelim de yoktu.

Vazifemi bunun hududu dahilinde ifa ettiğim müddetçe mevkiimin emniyetine hiç bir taraftan ârıza ve darbe ika olunamıyacağı da malûm idi. O devri yaşamış olanlardan bugün berhayat bulunanlar vardır, hattâ bunlardan bazılarile pek yakın münasebet ve arkadaşlığım da olmuştur. Bu sözlerimin hakikate muvafık olup olmadığına kendilerini işhat ederim.

Burası böyle olduğu halde Sait Paşa hatıratında benim tarafı şahaneden gidip kendisine tebliğ ettiğim iradelerden ve bazan telâşını mucip bir hâdise zuhûrunda gene Hünkâr namına verdiğim teminattan bahsederken şu cümleyi yazıyor:

— Bu kimselerin meslekleri icabınca sözlerine inanılamaz.

Sait Paşanın bu nabemahal hücumunu cevapsız bırakmak istemem. (Bu kimseler) tabiri ile kastettiği ben, aczimi muterif olduğum cihetle Sait Paşa gibi bir zat nazarında küçük görülmekliğime birşey denilemezse de meslekimi istihfaf bu mesleke yalancılık isnat etmek yollu beyanatile Sait Paşanın bizzat kendi kendini hançerlemiş olduğunu söylemeği bir vazife addederim. Çünkü mabeyin başkâtipliği itimada gayrilâyık söz söyliyen ve sözlerine inanılmak caiz olmıyan bir meslek ise bu meslekte kendileri bulunmamalıydı! Bu meslek Sait Paşa ile şöhret kazanmıştır. Sait Paşa Sultan Hamit istibdadını bu meslekte tesis

etmiştir; nihayet şurası muhakkaktır ki, memleketimizde adetleri üç beşi geçmiyen zenginlerimizden biri olmakla maruf bulunan Sait Paşa, irtikâp seyyiesine düşmeksizin iddihar etmiş olduğu servetini bu meslekte emniyeti humayunu kazandıktan sonra, Padişahtan aldığı in'am ve ihsanlarla, payansız atiylerle, lüzumundan çok fazla maaşlarla vücuda getirmiştir. Sözüne inanılmamakla ittiham ettiği adam fakir bir akıbet içinde puyandır.

Sultan Hamidin ilk başkâtibi, merkeziyeti idarenin ilk müessisi, nüfuz ve kudreti hükûmetten alan saraya getiren mukarrebinin en gözdesi olan Sait Paşanın bir zamanlar bu dal üstünde kendisinin de oturmuş olduğunu unutarak sırça köşkten sağa sola böyle taşlar savurması paşanın ihtiyatkârlığı ve durendişliği ile telif kabul etmiyen bir gaflet sayılır.

* * *

"Katina,, namında hafifmeşrep serbest bir kadın mühim bazı maruzatta bulunmak istediğini sureti mahremanede saray erkânından bir vasıta ile arzetmiş olduğundan bu kadının Başmüddei umumî Cemal Beyin Koskadaki konağına getirilerek ifadesinin alınması ve hülâsasının arzı emrolunmuştu.

Bu emir üzerine bir gün akşamdan sonra (Katina) Başmüddei umumî Beyin konağına celbolunarak ifadesi alınmıştır. Evvel emirde kendisinin ele verilmemesini ve ihbarının ifşası halinde hayatının tehlikeye uğrayacağını beyan ile söze başlıyan Madam (Katina) üç dört senedenberi dostu olup beraber yaşadığı Artin isminde bir sigorta simsarının iki ay evvel başka bir kızla sevişerek kendisini terkettiğini ve beraber yaşadıkları müddetçe bu adamın on beş yirmi kadar şeriklerile teşkil eylediği bir yangıncı komitesi tarafından İstanbulda otuz beş kadar küçük, büyük yangın yapıldığını bunlar evvelâ bazı sigortacılar ile uyuşarak bin lira değeri olan bir mülkü beş bin liraya sigorta ettirip badehu yakarak parayı paylaştıklarını anlatmıştır.

Komitenin içinde kimyager, eczacı, belediye ve polis ve mahalle bekçisi ve tulumbacılarından ve sigortacıların adamlarından yirmi kadar işgüzar kimsenin mevcut bulunduğunu haber vermiş ve emrolunursa bunları cürmü meşhut halinde derdest ettirmenin çaresini dahi temin eyliyeceğini ilâveten dermeyan eylemiştir.

Filhakika (Katina) nın haber verdiği bazı yangınlar hakkında vaktile sebkeden polis tahkikatı bulduruluş ve şüpheli vaziyetlerle meçhuliyette kaldığı anlaşılmıştır. Bunun üzerine dediği veçhile cürmü meşhut halinde komite erkânının derdesti çaresine tevessül olunarak kendisine on beş gün mühlet verilmiştir.

On beş gün sonra komitenin Beyoğlunda bir geceyarısı bir haneye kundak koyup yangın ikaına mücaseret etmek üzere oldukları (Katina) tarafından haber verilmiş ve

polis ve itfaiyece daha evvelce hertürlü tedbir alınarak vak'a ihdas ve ikamı müteakip o hanenin kâin bulunduğu mahallenin münasip köşeleri ve sokakları hiç bellisiz surette tarassut altma alınmış ve yangın çıkar çıkmaz söndürülmüş ve o civarda yakalanan dört şahıs hakkında polisçe ve adliyece kemali itina ile tahkikat yapılarak yangıncıların cürümleri meydanı sübuta çıkarılmıştır. Bilâhare mahkemeye sevkolunarak alelûsul muhakeme ve mücazatları icra olunmuştur.

Sultan Hamit bu kadını mükâfatı naktiye ile taltif etmiş ve kendi talep ve arzusu üzerine bir müddet İstanbulda bulunmamak üzere ihtiyar edeceği mahalle gidebileceğini ve orada polis tarafından hayatı muhafaza olunacağını temin eylemiş ve Madam Katinanın yol masarifi de başkaca verilerek taşraya gitmişti.

* * *

Mısır perenslerinden Aziz Paşanın bir aralık Hidiv Abbas Paşanın emrile Suriye taraflarında dolaştığı Hünkâra haber verilmiş ve o vakit Suriye'de vali bulunan Kâzım Paşa bu seyahatlerin bir maksadı mahsus la alâkadar bulunduğunu bildirmiş olduğundan evvel emirde harekâtının takip ve tarassut ettirilmesi emredilmiş ve bilâhare Aziz Paşanın urban meşayihi kıyafetinde dolaştığı tesbit olunarak bu seyahat ve azimet menolunmuştu. Hünkârın bu iradesine rağmen Aziz Paşanın ertesi sene yine ayni suretle ve ayni kıyafetle seyahat teşebbüsüne koyulduğu görüldüğünden Hünkâr buna fevkalâde hiddet etmiş ve bir maksadı mahsus ile dolaşan bu adamın seyahati cebren menolunması hakkında mahalline şiddetli emirler verilmişti. Bu emirlerden sonra Aziz Paşanın ayağı o havaliden kesilmiştir.

Sultan Hamidin teşebbüsile ve mütevali bir dikkat ve takip ile inşa edilmekte olan Hicaz şimendiferi İngiliz siyaseti nokatai nazarından çok mühim idi. İngilizler Akabe meselesi münasebetile bu cihetten Osmanlı imparatorluğu arazisine tecavüz etmek istiyorlardı. İngilizler bu siyasetlerine sebep olmak üzere gûya Mısırın hukukuna tecavüz edilmiş olduğunu ileri sürüyor ve bu siyasete bir zaruret hâsıl olduğunu iddia ediyorlardı. İngilizlerden ötedenberi son derece gocunan ve İngiltere ile Devleti aliye arasında bir mesele çıkmamasına pek dikkat eden Sultan Hamit bundan çok müteessir olmuş ve Suriye hududunun tehlikeye girdiğine zahip olarak fena halde telâş etmişti. Esasen İngilizlerin bu Akabe meselesini ihdas etmeden evvel Cebeli Lübnan huduna müntehi sahillere yelkenli gemilerle silâh çıkardıkları ve bu silâhları urbana tevzi ettirdikleri vesaiti hususiye tarafından Sultan Hamide bildirilmişti. Hünkâr bu haber üzerine o sahillerin münasip noktalarını tarassut altında bulundurtmuş ve filhakika İngilizlerin yelkenli gemilerle gönderdikleri silâhlar yolda yakalanarak yeni sistemde İngiliz mamulâtından oldukları anlaşılmıştır.

Artık Sultan Hamit için tereddüde mahal kalmamıştı. Daha büyük bir mesele zuhûruna meydan bırakmamak ve meydana İngiliz siyaseti çıkmadan işi bastırmak lüzumuna kani olarak yaverlerinden miralay Rüstü Beyi Akabeye gönderdi. Bilâhare mirlivalığa terfi edilen bu zat son zamanlarda Malûller pazarı müdürlüğünü ifa eden bir zattır. Rüştü Paşa gözüpek, ciddî ve cesur ve ayni zamanda idareli bir adamdı. Rüştü Paşa maiyetine aldığı iki tabur asker ve bir top ile Akabe civarına gitti. Rüştü Paşanın oraya vusulü pek iyi tesir yaptığ anlaşıldı. Bir gün urbandan bir müfrezenin hududumuza doğru ilerlemetke olduğunu gören Rüştü Paşa derhal harekâtı askeriyeye geçti, top dahi istimal ederek mütecavizleri firara mecbur etti. İngiliz casuslarından iki Arap şeyhi bir gün Paşanın çadırına gelerek Padişaha sadakatlerini beyan ile sureti haktan görünmeğe çalışmışlar, Paşanın oraya ne fikir ve maksatla geldiğini, kararında kat'iyet olup olmadığını anlamak istemişler. Bunların birer İngiliz casusu olduklarını ve kendisini iskandil etmek fikrile geldiklerini anlıyan Rüştü Paşa bu İngiliz casusu ve vatan haini şeyhlere gayet sert ve kat'î bir ifade ile harekâtının pek ciddî olduğunu, Padişahtan son derece açık ve kat'î emirler aldığını, hiçbir şeyden çekinmiyerek en ufak tecavüze topla mukabele edeceğini ve kendi maiyetindeki askerin azlığına bakarak talihlerini denemek istiyenlere fena akıbetler hazırladığını, maamafih iki üç aya kadar vâsıl olmak üzere muntazam bir fırkanın yola çıktığını ve esasen vatana sadık ve her türlü fedakârlığı ifaya hazır yirmi beş bin kişilik kabile fedailerinin ilk emir üzerine harekete amade bulunduklarını anlatmış ve paşanın ciddiyetinden korkan casuslar defolup gitmişlerdi. İngiltere hükûmeti bu meseleden dolayı Babıali üzerinde ve bilhassa Sultan Hamitte bir tesir yapmak için oraya (Diyana) namında bir zırhlı da göndermiş ise de Hünkâr hiçbir suretle kararından dönmemiş ve Rüştü Paşanın ciddiyet ve cesareti sayesinde mesele kapanmıştı.

Hatıratımda mutasaran kaydetmiş olduğum bomba hâdisesinin tahkikatına memur olan komisyon tarafından yazılan ve tab'olunan fezleke ve vak'anın kimler tarafından ve ne maksatla ika olunduğu gösterilmiş ve hakikat meydana çıkarılmıştı. Fakat iç yüzü mektum kalmıştı. Çünkü o tarihlerde bunların meydana çıkarılması tecviz olunmuyordu. Ben vazifem hasebile muttali olduğum hususları bugün neşirde bittabi bir mahzur görmediğimden enzarı umumiyeye arzedebiliyorum.

Vak'adan evvel istihbarat:

Firaren Mısırda bulunan esbak serhafiye Ahmet Celâleddin Paşadan başkitabet vasıtasile atebei ulyaya gönderilen sureti aşağıda münderiç arizada zatı şahaneye sui kastın takarrür ettiği bildirilmişti.

* *

Mruzu çakeri kadimleridir:

Kulları her nekadar teveccühü şahanelerinden mehcur ve bir takım kimselerin haysiyetime tecavüzleri yüzünden münkesir ve mağdur isem de pek küçük yaştanberi nimeti humayunlarile perverde olduğumdan Jön Türk ve Ermeni komitelerinin birleşmesi neticesi olarak (Cenova) dan son verilen karar mucibince nefsi humayunlarına suikast için tertibat alındığını arzetmeği kendime bir nimet borcu bildiğim ve bendegânı şahanelerinden Diran Kelekyan Efendinin bu haberi teyit ettiğini arzederim ferman...

1321 Mayıs 17 Kahire

Alman sosyalistlerinden Hanri Adolf'un ihbarı

Hernekadar Osmanlı imparatoru Sultan Hamit Han Hazretleri sosyalist umdelerine karşı menfi hareket buyurmakta ise de Alman menafiinin kendi şahsı ile alâkası bulunması ve Alman sosyalistlerin prensip noktasından umumî Alman menafiine hadim olması hasebile Jön Türk ve Ermeni ve Bulgar komitelerinin nefsi şahane aleyhinde icrasını tasavvur ettikleri suikastın çok geçmeden ikaına intizar icap eylediğini bildirmeği kendime bir vazife bildiğimi arzederim.

5 — 11 — 1904

Rus ve Fransız sefaretlerine mensup olan Hacı Piyer Efendinin merhum Zihni aşa vasıtasile maruzatı

Hacı Piyer Efendi tahrirî bir ifadede bulunmağı itiyat etmemiş ve ara sıra mesmuatını sadakat ve halisiyetle şifahen arzeyliyerek teveccühü şahaneyi isticlâba sâi bulunmuş olduğundan bomba hâdisesinden iki ay evvel Nafıa Nazırı Zihni Paşa merhuma müracaatla JönTürk komitesinin pek yakında filiyata geçerek İstanbulda bir vak'a çıkarmak istediklerini sefaretlerden mütereşşih haberlere istinaden mahremane surette haver vermişti.

Atina sefareti maslahatgüzarlığının 8 Eylûl 905 tarihli ve 342 numaralı tahriratı sureti

Memaliki şahanede huzur ve asayişi umumiyeye karşı Ermeni komitesi tarafından mürettep bir fesadı hafinin zâhire ihracına medar olacak malûmatı mühimmeyi hâmilen D. Anağnosti) namında birinin Dersaadete müteveccihen hareketini geçen Ağustosun altıncı tarihli ve iki yüz yetmiş yedi numaralı telgrafnamei acizanemle arz ve iş'ar eylemiştim. Merkumun bu hususa dair bendenize ita etmiş olduğu malûmatı müçmeleyi bura polis prefeliğine tebliğa müsaraat ettiğimden olvakittenberi mezkûr perefenin gözünü açarak Atina ile Pirede bulunan mazannai su' eşhas hakkında takyidatı müessire icra etmiş ve o sırada da İz-

mirde bombalar meydana çıkarılmış olması ise hükûmeti Yunaniyeye tekidi vesayaya bendenize vesilebahşolmuştur. Zabıtai mahalliyece sarfolunan dikkat ve faaliyetin netayici çok geçmeden görülmeğe başlıyarak geçen cuma günü Pire zabıtası şehri mezkûrda bir kömür mağazasında bekçilik eden (Premniyan) namında bir Ermeninin ikametgâhında bombalarla memlû dört adet çantayı ele geçirmiş ve merkum ile beraber diğer iki Ermeni dahi tevkif olunmuştur ki bunların işbu çantaları (Preminyan) a tevdi eden ve kayıkçılık ile meluf bulunan diğeri de çantaları nakleyliyendir.

Zabıta bu suretle bir iz bulduktan sonra bir kat daha sarfı gayret ve ikdam ederek ferdası günü Atinada bir hayli Ermeni daha tevkif edilmiştir ki bunların ikametgâhlarında bombaları havi müteaddit çantalarla elektrik alât ve edevatı, esliha ve mevaddı infilâkıyeden bâhis resail ve birçok evrakı muhabere vesaire bulmuştur. Bu tevkifata birkaç gün devam olunarak otuz kadar Ermeni derdest edilmiştir ki içlerinde Ermeni komitesinin bilfiil azasından olduklarına kanaat hâsıl olan bir takım eşhas mevcuttur. Tahtı tevkife alınan başlıca eşhasın esamisini mübeyyin bir kıt'a cetvel ile zabıtamızın işine yarayabilecek adresleri havi iki adet zarf ve Ermeni rüesayı fesadiyesinden birinin fotoğrafı ve bir de merkum Ermenilerin adresine gönderilip ahiren postahanede zaptedilen üç kıt'a mektubun suretleri leffen takdim kılındı. İşbu mektuplardan ikisinin mürselünileyhi olan 'Jan Jakop,, (Sarafi ismile dahi yadolunmaktadır) nam kimseyi derdest ve tevkife maattessüf muvaffak olamamıştır. Galiba şahsı merkum bura komitesinin reisi olup bir hareketi fesadiyeyi idare etmek üzere izam olunmuş ve mekâtîbi mezkûrenin birinde muharrer olduğu veçhile buradan bir limana müteveccihen hareket etmesi mukarrer bulunmuştu. (Bu liman tabirinden maksat İzmir limanı olması ağlebi ihtimaldir) Fakat zabıtanın Pirede bombaları meydana çıkardığı günün ferdası bir İngiliz pasaportile Mısıra firara muvaffak olmuştu. Merkum esnayı gaybubetinde üçüncü mektubnuda (Krist) namile yadolunan "Leon Kerkinyan,, in kendisine gayet ağır ithamat tevcih etmektedir. Bu tevkifat Atinaca bir tesiri azîm husule getirmiş ve Yunanîler şu mühlik mevaddı muhribenin payitahtlarında ve gayet vâsi bir miktarda dağılmış olmasını tefekkür ettikçe hiddetlerinden titremekte ve bu tertibatı denaetkâraneye Bulgar komitelerinin bigâne olmadıkları zehabile nefret ve iğbirarları bir kat daha artmaktadır. En serbest gazeteler bile işbu erbabı şurişe karşı tedabiri şedide ittihazı talebini havi mütehevvirane makalât dercettikleri gibi Atina ile bütün Şarkta birinci derece haizi rağbet ve revaç olan "Embros,, gazetesi neşrettiği bir bendi mahsusta "tevessül ettikleri vesaitten naşi bütün âlemi insasaniyetten matrudiyete kesbi istih-

kak eden Ermenilerle Bulgarlara şiddetlle taarruz ederek„ Şarkın muhafaza unsurlarını teşkil eden Müslümanlarla Rumlar bu anarşistlere hadlerini bildirmek için elbirliği ile sarfı mesai etmelidirler„ demiştir. Burada ezhanı o derece havfü dehşet istilâ etmiştir ki bazı gazeteler Ermenilerin "Partenon„u berhava etmek niyetinde bulunmuş olduklarını da iddia eylemektedir. Biraz müfritane olan bu havfü endişeleri tahfiften tamamile tevakki ve içtinap ettim. Bura efkârı umumiyesi Ermenilere ne derece münfail bulunursa hükûmeti Yunaniye de onlar hakkında o nisbette tedabiri şedide ittihazına meccburdur.

Eşhası mevkufenin üzerlerinde bulunan evrakın tetkikatından ve bir de sureti hususiyede istihsal olunan malûmattan bura komitesinin Avrupa ile Amerikadaki büyük komitelerin bir şubesi olduğuna ve memaliki şahane ile kurbiyeti hasebile onlara pişdarlık vazifesini ifa ettiğine bendenizce kanaat hâsıl olduğu cihetle memaliki şahaneye ezcümle İzmire ithal olunan bombalarla diğer mevaddı müşteilenin kâffesinin Atina komitesi tarafından irsal edlimiş olması rehini sübut olacak olursa burası bendenizce daii istiğrap olmıyacaktır. Mezkûr bombaların burada imal olunduğunu ve Atinadaki silâhçılardan birinin dükkânından mubayaa olunan dinamitin bu hususta istimal edildiği ve yalnız bunların imallerinde kullanılan alât ve edevatın Marsilya tarikile gönderildiği dahi rehini mertebei sübut olmuş ve bugüne kadar ele geçirilen bombaların miktarı dört yüz, dört yüz elli raddesinde bulunmuştur. Bu işe pek ziyade ehemmiyet veren reisi vükelâ polis prefesini tahkikatı bizzat idareye memur eylemiştir. Tahkikat ikmal olunursa netayici zatı âlii asafanelerine arz ve iş'ar edeceğim derkârdır emir ve ferman hazreti menlehülemrindir.

HAŞİYE

Şimdi istihbar ettiğime göre polis prefesi tahkikatını ikmal etmiş ve müttehemin muhakemesine başlanılmak üzere müddei umumîye havale olunmuştur. Eşhası mevkufe dinamit saklamış ve huzur ve asayişi ihlâl maksadile hafiyen akti içtima etmiş olmalarından dolayı muhakeme olunacaktır. Kanunen şu ahval bir aydan bir seneye kadar hapis cezasını istilzam etmekte ise de hükûmetin bunları daha şiddetli bir surette tedip ettirmek üzere ciheti adliyeyi icbar eyliyeceği ümidindeyim. Polis prefesi "Leon Kerkinyan„ nam şahsın kendisile rüfekasının muhafazasına memur zabiti Batum komitesinden celbettireceği yüz bin drahmi raddesinde bir meblâğ vadile iğfale kalkıştığını bendenize bildirmiştir. Bu da Atina komitesinin Ermeniler nazarında ne derece ehemmiyeti azîmeyi haiz bulunduğunu irae ve ispat eder.

Atina ve Pirede tevkif edilen eşhasın esamisini mübeyyin olup polis prefeliği tarafından tebliğ edilen cet veldir:

1 — "Simon Krinikos„ veya "Premyan„ mevkufun ikametgâhında üç bağlı dinamitle memlû dört adet çanta ele geçirilmiştir.

2 — "Mişel Paskali„ kayık sahibi bulunan merkum Ermeni yanında diğer bir şahıs bulunduğu halde mezkûr çantaları "Premyan„ a teslim etmiştir.

3 — "Ağop Kamacıyan„ merkum geçen Temmuzun yirmi sekizinde Dersaadetten tart ve teb'it olunmuştur.

4 — "Leon Kerkinyan„ merkumun ikametgâhında Nevyork'tan gönderilmiş bir takım evrak ve bir takım mevaddı infilâkıyeden bâhis resaili ve anarşistliğe müteallik ve diyanet aleyhinde kitapları havi bir çanta ve bir elektrik pili ve cereyanı elektrikînin tevessüünü tetkika mahsus bir alet, müteaddit fotoğraflar, Ermenice gazeteler, bir rovelver ve birkaç kutu fişek bulmuştur.

5 — "Baltazar Doktoryan„ merkumun Atinadaki Ermeni komitesinin reisi olduğu zannedilmekte olup ikametgâhında siyah barutu havi iki sandık "Bisk fort„ usulündeki fitillerden bir miktar ve Cenevreden gönderilmiş "Troşak„ nam ihtilâlcuyane gazete ve müteaddit Ermenice gazeteler, fotoğraflar, mektuplar ve Ermeni komitelerinin teşkilâtından bâhis bir varaka ele geçirilmiştir.

6 — "Salamon Yorgopulo İlyas Doryan„ - Merkumun ikametgâhında yüz kiloluk üç numaralı yağlı dinamiti havi bir çanta mevaddı infilâkıyeyi patlatmağa mahsus aletler, elektrik kapsülleri, fişek ve bomba imaline mahsus müteaddit alâtı ve edevatı mutevi bir sandık ve müteaddit Ermenice kitaplar.

7 — "Yadik Mardokyan„ merkum Yorgopulodan mevaddı infilâkıyeyi havi iki çanta ahzetmiş ve muahharen bu çantaları ona iade eylemiştir. Bu çantalar Pirede "Premyan„ ın ikametgâhında ele geçirilen çantalardır.

8 — "Davit Avadisyan„ veya "Davidis„ - Ermeni papazlarından olan merkum Golosa müteveccihen azimet ettiği sırada tevkif olunmuştur. Ermeni kilisesinin zemin katında (C) usulünde müteharrik mihverli zatülhareke tetikli dört adet iştial edici dinamo aleti ile bomba kalıplarını, müteaddit elektrik alâtını, altı adet çıngıraklı saati havi büyük bir çanta ile beş adet rovelver ve işarete mahsus üç adet ufak bayrak ve birkaç yüz rovelver fişeğini havi bir sandık, elektrik kapsüllerini havi on kadar kutu mevaddı infilâkıyeyi patlatmağa mahsus aletler, miktarı küllî cereyanı elektrikîyeyi havi tellerle Bisk fort fitilleri.

9 — "Jan Nikolaon„ Ermeni ve hakkâk olan merkumun ikametgâhında 3 numaralı yağlı dinamit ile memlû iki canta ile birçok mektuplar ele geçirilmiştir.

10 — "Jan Osrisyan„ merkumun ikametgâhında 3 numaralı yağlı dinamit ile iki çanta ele geçirilmiştir.

Yukarda münderiç müteaddit membalardan varit olan haberler ile

İstanbul zabıtasının istıtlaatı ve Rumeli vilâyatı müfettişi umumîsi Hüseyin Hilmi Paşanın şifreli üç kıt'a telgrafnamesi muhteviyatı zatı şahaneye suikastı istihdaf eden bir hareketi caniyanenin karibül'ika olduğunu ve bunun Jön Türkler ile Ermeni komiteleri tarafından tertip edilmiş bulunduğunu göstermişti. Sultan Hamit Jön Türklerin Ermeniler ile teşriki mesai etmelerine ehemmiyet vermekte olduğundan tahkikatın bu cihetten tamikını ve dahilde Jön Türklere hizmet ve delâlet edecekleri zannolunan kimselerin şiddetle tarassut ve takip ve derdest olunmalarını irade etmişti.

Bu sırada mühim mevkiler işgal eden ve aşağıda isimleri yazılan paşalar tarafından zabıtanı askeriyeden bir takım masum zevata bomba hâdisesinde iştirak isnat ve iftira olunması işin ehemmiyetini arttırmıştı.

Komisyon bir taraftan cinayetin asıl izleri üzerinde en ince tetkikatta bulunmakta ve diğer taraftan dahi şuna buna isnadatta bulunanların isticvap ve istiknahile uğraşmakta idi.

Meselâ: Meş'um mütareke ve işgal musibeti esnasında Harbiye Nezaretine kadar getirilmiş olan yüz elliliklerden Süleyman Şefik Paşa ve merhum amirallardan Hüsnü Pş. taraflarından verilen jurnallarda bomba işinde askerîden bazı zevatın dahil oldukları ihbar olunmuş ve bu paşalar komisyon huzuruna getirilerek kemali itina ile isticvap olunarak verdikleri haberler hiçbir asıl ve esasa müstenit olmadığı ve müfteriyat kabilinden olduğu anlaşılmıştır.

Maamafih Sultan Hamidin dahili şüphesi devam etmekte ve bu cinayette Jön Türklerin ve Veliaht Reşat Efendinin ve hattâ mabeyinde kendi karini ve mutemedi olanlardan bazılarının dahilleri olduğu zehabında bulunmakta idi.

Atina maslahatgüzarlığının tahriratında bahsolunan vesaikten birincisi

1 numaralı mektup:

Filibe 29 Temmuz 905

Sevgili Sarat:

Atinada esnayı ikametimde hakkında gösterdiğiniz nezaketten dolayı beyanı teşekkür ederim. Mektutubun teahhuru sizin "Voske Hank„ ta temadi eden ikametinizdir. Görüyorsunuz ki Voske Hank seyahatiniz iyi oldu. Çünkü eşyayı emin bir yere tevdie ve arkadaşlar ile görüşmeğe muvaffak oldunuz. Ben ve arkadaşlar işlere dair malûmat bekliyoruz. Ne yapacağımızı ve ne ile iştigal etmekte olduğunu sabırsızlıkla öğrenmek isteriz. Bu seferki teşebbüsümüzün akim kalmaması için her türlü tedbirleri almalıyız. Komiteden dahi haberler bekleriz. "Revolveriniz„ Dikranyan tarafından Varna "Ertakç„ e gönderilmiştir. İlk fırsatta size göndereceğim. Kitapları Bergosa çıkarken gemide bırakmışım. Buna mütees-

sifim, ne yapayım ki acele karaya çıkmağa mecbur oldum. Arkadaşlara selâm.

İmza

Zataryan Doktor Tomko

2 numaralı mektup:

29 Temmuz 905

Sevgili arkadaş!

Voske Hanktan gönderdiğiniz temmuz yirmi dört tarihli mektubunu aldık. Galiba heyetin müsaadesini almadan limana girmek istiyorsunuz. Belki heyet limana girmenize müsaade etmez. Bunun için limana girmekteki faydayı ispat etmelisiniz.

İş geç kalmamak üzere sizi celbetmesini heyete yazacağız. Şayet "Krist „ orada ise gaybubetinizde size refakat eder. İyi Rumca bilir.

İmza

Ermeni ihtilâl cemiyeti ittihadiyesi

3 numaralı mektup:

Cenevre 25 Temmuz 905

Sevgili arkadaş,

Gerçek kariben Filibeye hareket etmek niyetinde iseniz de bu mektubumuzun vaktile yetişeceğini ümit ediyoruz. Şayet Sarat Batuma gitmiş ise Atinada yapılan esliha mubayaatile bunların nakilleri vesait ve şeraitine dair icap eden bilcümle malûmatı almanızı tavsiye ederiz. Merkumandan mükemmel malûmat alabilirsiniz.

Şimdilik bu cihet bir meselei hayatiye hükmünde olduğundan nazarı dikkatinizi davet ederiz. Selâm.

HAŞİYE

Sako, Ropino salimen çıktılar. Buradadırlar. Sarat, Zare, Emil gibi onlar da kariben mektup göndereceklerdir.

Silviyoriçi
Avusturya postahanesi

Bomba cinayeti mürettip ve faillerinden Silviyoriçi namı diğer Jorj, Köse Aristidi namı diğer Rober Rişo esasen Ermeni ihtilâl cemiyeti azasındandır. Bu şeytan herif türlü türlü şekillerde görünmüş ve hâdisede en mühim rolü oynamıştır.

Mevaddı infilâkıyeyi getirten, alan, paraları postahanelerden teselüm eden, evrakı muzırrayı dağıtan budur.

Ekseriya Avusturya postahanesine girip çıktığı anlaşıldığından Hariciye Nezaretimiz vasıtasile Avusturya sefaretine müracaat olunarak malûmat talep edilmiş ve güç hal ile sefaret canibinden mezkûr postahaneye emir verdirilerek malûmatı kâfiye alınabilmiştir.

Sefaretten Hariciye Nezaretine gelen 25 teşrinievvel 905 tarihli ve 74 numaralı takrirî cevabîde Avusturya postanesinin Galata şubesine merkum Silviyoriçi namına müteaddit mandapostlar, kıymeti mukaddereli mektuplar ve paketler geldiği ve bunların Bulgarya ile Yunanistandan gönderildiği mevrude ve

tevdiat defterleri tetkikatından müsteban olduğu bildirilmiş ve mezkûr takrire merbut cetvelde tarih ve numaraları yazılı olarak cem'an 4499 frank miktarında Filibe, Varna, Sofya ve Atinadan irsalât vuku bulduğu kayit ve zikredilmiştir.

HATIRAİ ŞÜKRAN

Bu hatıra münasebetile Türk milletinin kazancının büyüklüğünü takdir ve şükranlar ile tezkir etmemek kabil değildir.

Mazii muzlimde kapitülâsyon belâsile Türk milleti ve Türk hükûmeti gûnagûn mahrumiyetlere mahkûm idi. Kendi yurdunda bihaklın sahip ve hâkim olmaktan mehcur idi. Hiçbir ahide ve hakka müpteni olmıyarak memlekette keyfemayeşa, teessüs ve ticaret eden ecnebi postaneleri memleketin hayatını kemiriyordu. Posta paketleri içinde kaçırılan mücevherattan gümrük resmi olarak milyonlarca ziyan görülüyordu.Bu malî zayiattan başka fesat komitelerinin memleket dahiline istedikleri alât ve meveddı nariye ve semmiyeyi ithale müsait yol buldukları ise şu vak'a ile sabit oluyordu. Binaenaleyh Lozan muahedei muzaf feranesile milletin bu belâlardan kurtuluş ve servet ve sâmanına destres oluşu bilhassa şayanı şükran ve iftihardır.

Bugün bu fahir ve süruru duymakla beraber o vakit başkâtip sıfatile Avusturya sefaretine ve minnetler ile balâdaki malûmatı istihsalde uğranılan müşkülâttan dolayı hicap ve ıstırap duyulduğunu da itiraftan geri kalamam.

Pek garip ve korkunç bir ihbar
Melinit mürekkebatını havi bombalı balon

Kumkapı vesair Ermeni hâdiseleri üzerine Ermenilere itimat edilemediğinden meşhur Musevi taciri Haronaçı ve oğlu Jak Efendiler sarayın kuyumcubaşılığını ihraz etmişlerdi.

Jak Efendi hemen hergün saraya, gider, murassa nişanlar vesair hediyelik mücevher siparişleri var ise alırdı. Bu münasebetle sarayın mabeyin kısmı ile diğer dairelerine girer, çıkar ekserî bendegân ile temas ederdi.

Bomba hâdisesinden iki ay evvel şifre kâtibi merhum Kâmil Bey vasıtasile takdim olunan bir jurnalda: Jak Efendinin saray halkı ile çok temasından ve yalan yanlış havadis alarak bazı ecnebi gazetelerine muhabirlik ettiğinden bahsolunmuş ve ledettahkik bu ihbarın ticaret rakipleri tarafından tasni ve tertip ettirilerek Fehim Paşa tarafından limenfaatin terviç olunduğu anlaşılmış idi.

Bombanın infilâkından sonra mütecasirleri taharri olunmağa başlandığı sırada Atina sefirimiz Rifat Paşa merhuma verilip kemali müstaceliyet ve ehemmiyetle başkitabete gönderilen bir ihbarnamede: Mumaileyh Jak Efendinin bu meselede zimethal olduğu ve bu seferki ademi muvaffakıyet üzerine komitelerce

verilen son karara göre: Sözde kömür getirmek için Jak Efendi tarafından isticar olunan bir şilebe maşin enfernali havi ve melinitli bombalar ile mücehhez balonlar konulduğu ve şilep Akdenizden, Karadenize geçerken Beşiktaş, Ortaköy sahilleri hizasma gelince balonların Yıldıza doğru sevk ve is'at olunacağını ve esasen Jak Efendinin sarayın her tarafını bildiği ve Padişahın gündüzleri nerede vakit geçirdiğini, geceleri nerede yattığını öğrenerek maksadı temine kâfi bir haritai mevziiye yaptırdığı cihetle muvaffakıyet şüphesiz olduğu tafsilen yazılmıştı.

Ledelârz kemali ehemmiyet ve şiddetle tahkikat icrası ve her saat malûmat arzolunması irade buyurulmuş ve komisyonu mahsusunca hemen Jak Efendi tevkif olunarak istiçvabına başlanmış ve haricen de tahkikata devam olunmakta bulunmuş idi.

Jak Efendinin hanesinde ve yazıhanesinde yapılan taharriyattan bu işe temas edecek hiç bir vesika bulunamamış, ancak Ereğliden kömür getirmek üzere isticar olunan bir şilebin icar konturatosunda imzası olduğu anlaşılmıştı.

Tahkikatın bu derecesi bittabi arzolunmuş ve Hünkâr bu son teşebbüsünün sıhhatinden büsbütün şüphelenerek görülmeyen bir telâş ve endişeye düşmüş, ötedenberi mutat olan oturuş ve yatış veziyet ve miatlarını değiştirmek için bazı tertibat almıştı ki ben kıyası nefs ile bunu muhik ve mazur görmüştüm.

Çünkü hiç umulmıyan bir suikastın vukuu henüz gecikmemişti. O müthiş infilâkın şiddeti kulaklarda idi. Bereket versin komisyonu mahsus azasından müdekkik hukukşinaslar tarafmdan icrasma devam olunan tahkikat az zamanda Hünkârın endişelerini bertaraf edecek surette neticelendi.

Atina sefaretine yazılan istizahatı havi telgrafnameye verilen cevapta Pire Polis idaresince bazı ahval ve harekâtından dolayı tevkif olunan " Leon Aparyan „ ın üzerinde zuhûr eden ve sefaretçe tercüme ettirilen kâğıtlarda " Jak Efendi „ aleyhinde ihbarın ayni bulunmuş ve bunun Sultan Abdülhamidi tethiş ve komitenin izini saklamak için yapıldığı zikredilmiş ve diğer taraftan dahi filhakika Jak Efendi namına bir şilep kiralanmış ise de bu Jak Efendinin ötedenberi kömür ticaretile meşgul İspanyalı bir kimse olduğu mahallî kapitan dö Port Navali canibinden beyan ve tasdik kılmdığı bildirilmişti.

Hariciye Nezaretinin İstanbul daki ecnebi sefaretlerine vuku bulan iş'ar üzerine muhtelif bankalardan Silivriyoçi namına çekilen paralar

Viyana -Engul Avusturyan bank- Galata üzerine 3000 frank Sofya - Bank nasyonal Bulgari - Galata üzerine 3000frank, Atina Yünyen Bank limtit - Paris üzerine 2000 frank, meçhul şahıs Filibe - Davit

Çarsı şürekâsı - Galata üzerine 5000 frank? Filibe tüccarından Ervant Alacacıyan tarafından mubayaa edilmiştir.

Filibe - Ervan Alacacıyan tarafından mubayea edilmiş 3500 frank, keza Jenude - Krediliyone bank Galata - üzerine 2000 frank bir şahsı meçhul.

Liparisi namına çekilen

Atina Yünyen bank limtit - Paris üzerine 2500 frank diğer 2500- 4000 - 3000 bir şahsı meçhul. Filibe Davit Çrasi şürekâsı - Galata üzerine 1000 frank, Jenu - Krediliyone bank, 6000- 4000- 7400- 2600- 2000- 60000- 4000. dir ki, bu paralar 1905 senesi nisan, mayıs, haziran, temmuz, eylûl, teşrinievvel, kânunusani, şubat ayları zarfında merkuman tarafından alınmıştır.

Yukarda dercettiğim vüsuka şayan haberlerden ve Zaptiye Nezaretile Beyoğlu, Üsküdar mutasarrıflıkları ve şehremaneti ve birinci fırka kumandanlığı ve sarayın hususî istihbarat şebekesi tarafından müstemirren vuku bulan istıtlaata müstenit maruzattan ve Bulgaristan komiserliği canibinden tevarut eden malûmattan pek yakın vakitlerde bir suikastın, yahut isyan ve ihtilâlin zuhûra geleceği anlaşılmakta olmasile bütün alâkadar devaire ve mabeynin hususî memurlarına her zamandan ziyade müteyakkız olmaları ve icap eden bilcümle tedabiri maniayı ittihaz etmeleri sureti kat'iye ve müşeddedede tembih ve olbapta müekketi radatı seniye tebliğ olunmuş idi.

İstanbula denizden gelecek olanların rüsumat ve liman zabıtasınca ve karadan geleceklerin şimendifer istasyon zabıtasınca sıkı bir tetkik ve takibe maruz tutulmaları ve han, apartıman, pansiyon, otel gibi umumî mesakinin misafir defterlerinin günü gününe kontrol edilmesi ve işsiz, güçsüz, şüpheli kimselerin memleketten ib'adı emredilmiş olduğu misillû bilhassa Beşiktaş zabıtası geceli gündüzlü Yıldız sarayı civar ve etrafını tarassut etmekte ve hele cuma günleri camii şerifin dahili ve harici şiddetli surette teftiş ve muayene edilmekte idi. Bukadar tedabiri mania ve takayyüdatı inzibatiyeye rağmen bomba cinayeti failleri müteaddit defalar Yıldız sarayının methalindeki set üzerine gelerek misafirini ecnebiye arasına karışıp selâmlık resmini temaşa vesilesi ile yapacakları suikastın tertibatını mütalea ve fennî surette tetkikatı tecaribiyede bulunmuşlar, ve set üzerinden el bombaları atmak suretile muvaffakıyeti meşkûk gördüklerinden aşağıda yazacağımız veçhile "Maşin enfernali, hâmil araba ile ikaı cinayeti kararlaştırmışlardır.

Sultan Abdülhamidi müteessir ve iğzap eden şey cinayetin dahilden el tutulmayınca ikaı mümkün olamıyacağı zehabile bu zan ve zehabına kuvvet veren jurnallardır.

Evvelce yazdığım veçhile Süleyman Şefik, Hüsnü, İsmail ve Fehim Paşalar ve saire taraflarından veri-

len jurnallarda bu işte dahilî bir ihanet şebekesi olduğu ihsas edilmesine mebni komisyonu mahsusa o yolda talimat verilmiş ve işin bu noktadan takibi ve İstanbulda bulunan taraftarlarının ve veliahtın adamlarının ve mühim bir sefaret mensuplarının takibi emir buyurulmuş, Hünkârın dahilden şüphesini hisseden ve öteden beri tahriki evhama hizmetle temini menfaate çalışan kimseler daima dermeyanı tezvirat olarak jurnallar yağdırmağa ve işi dallandırıp budaklandırmağa tehalük göstermişlerdi.

5014

Bu bapta bir fikir hâsıl edebilmek için ehemiyetle kayde şayandır ki bomba hâdisesi gününden başlıyarak tahkikatın hâd devresi geçinciye kadar verilen resmî ve hususî ihbarnamelerin yekûnu beş bin on dört numaraya baliğ olmuş ve bunların sıra numaraları komisyonu mahsusun kayıt defterinde murakkam bulunmuştur.

* *

Şuracımı da gene el emiyetle kaydederim ki, komisyon tarafından bihakkın icra olunan tahkikat ve tetkikatı muşikâfane neticesinde bu 5014 ihbarnameden ekserisi yalan yanlış tasniat kabîlinden olduğu tezahür ederek iptal edilmiştir.

Yukarda geçen rakamlardan başka "Liparis ve Riçi namlarına olarak verilen mebaliğin 2—15911 ve 4—151913 numaralı çekler ile Paris "ontuar Deskont bank tarafından İstanbulda Kredi Liyone şubesine tediyesi emrolunduğu anlaşılmış ve bunların havi olduğu 9000 frank merkumanın müracaatleri üzerine tesviye olunmuş ise de en son olarak gönderilen 5000 frank için müracaat vaki olmadığından Pariste tevdi etmiş olduğu kimseden hüviyet ve ikametgâhlarının tahkik ve iş'arı zımnında müstacel telgrafname yazılmış ve fakat mürselünileyhler gibi mürsilleri de esrar içinde kaybolmakla tesviye olunamamıştır.

Mebaliği mezburenin tarihi tevdileri tetkik olundukta vak'ayı müteakıp pek acele firar ettiklerinden yevmi mezkûrda bankaya müracaate Riçinin vakit bulamadığı anlaşılmıştır.

Sefarethaneler marifetile bankalardan alınan resmî malûmattan mukaddema Liparis tarafından İzmirde mukim Dikran Nalbantyana iki defada 744 lira gönderildiği ve Dikran Nalbantyanın İzmir Kredi Liyons şubesinden bu parayı aldığı tebeyyün etmiştir.

Bunun üzerine Dikran Nalbantyan hakkında icap eden tahkikatın icrasile hemen tevkif ve İstanbula izamı Başkitabetten İzmir vilâyetine yazılmıştı. 18 Temmuz 1321 — 993 İzmir vilâyetinden gelen 27, 29, 30, 1321 tarihli telgrafnamelerde Nalbant oğlu Dikran ve kardeşi Anderyasın rıhtım boyunda sığır kasaplığı ile iştigal etmekte oldukları ve ledettaharri hanelerinde büyük bir sandık içinde kapsollü dinamit bombaları ve bir gaz sandığı dolusu dinamit fitili ve 57 adet dinamit paketi ve üç

adet dinamitli bomba saati ve foyesi ve iki şişe eczayı nariye ve evrakı muzırra bulunmuş ve bittadat memlû olarak 115 adet el humbarası vesaire mahallî topçu kumandanlığına teslim ve merkuman tevkif ve İstanbula izam kılındıkları bildirilmiştir

Tefsiri tipyan şeklinde mücellet bomba

Dört hocanın berhava ve helâk olmaları

Kayseri civarında bir köyden cer münasebetile geçen dört arkadaş sarıklı kimseye çerçi denilen gezginci esnaftan Artin namında biri tesadüf ederek üzerinde yaldızlı ibare ile Tefsiri Tibyan yazılı ve güzel meşin ciltli bir kitap vermiş ve bu kitabın diğer bir köyde bulunan Ahmet Ef. isminde bir zata götürülmesini rica etmişti. Hocalar bu ricayı kabul ile kitabı alıp heybelerine koyarak yola revan olmuşlar, birkaç saat yürüdükten sonra hocalar biraz dinlenmek için bir ağaç altına oturup heybelerinden çıkardıkları ekmek, ağacın dalına asmışlar. O sırada heybe nasılsa ağaçtan yere düşmüş ve (Tefsiri tibyan) denilen bombalı kitap patlıyarak zavallı adamlar berhava ve helâk olmuşlardı.

Bu dört kişiden biri iki gün kadar yaşayabilmiş olduğundan maceranın keşfi müyesser olmuştur.

Şöyle ki: İzmirde yakalanan Dikran Nalbantyanın evrakı meyanında zuhûr eden bir cep defterindeki kayit ve işaretten Kayseri dahilinde dolaşan komitenin ajanına (Tefsiri tibyan) namında bir mücelledin gönderildiği ve bunun içinde: Nitroglisrin, potas, melinit mürekkebatını havi eczayı nariyei şedide bulunduğu anlaşılması üzerine mahallî idarei mülkiye ve adliyesine olbapta icrayı tahkikat olunması emrolunmuştu. İstanbul adliyesinden de Beyoğlu müstantıkı Şevket Bey tayin kılınmıştı. Mahallince taharriyat ve tetkikatı lâzimeye tevessül edilmiş ve Dikran Nalbantyanın o civarda kimler ile temas ve muhaberatı olduğu ehemmiyetle araştırılmağa başlanmıştı, taharriyatı vakıayı hissedeer etmez merkum çerçi Artin mezkûr kitabı başından savmak üzere çare aradığı sırada bu yolcu hocalara rasgelmiş ve hiçbir şeyden haberleri olmıyan zavallılara bir behane ile tevdi ederek başlarını nare yakmıştır.

Sultan Hamit komitecilerin bu misilli esrarengiz hareketlerini görüp öğrendikçe "zabıtai siyasiyenin tekemmülü asrın icabatile mübremiyet kesbetmektedir. Görüyorsunuz ki ceraimin eşkşâli pek şeytanatkâranedir„ der idi.

Filibeden "Yervant Alacacıyan„ tarafından "Kredi Liyone„ Bankası vasıtasile İstanbuldaki komiteye hayli paralar gönderilmiştir. Bulgar "Nasyonal Bank„ çeklerile de "Kırmızı mağaza„ sahibi "Takoş Agopyan„ dahi bomba hâdisesinin ikamında mühim bir rol almıştır. Bu adam anasıl Bulgar ahalisinden olup

"Manifaturacı Takvor„ diye maruf idi. Filibeden Sofyaya gelmiş, orada (Kırmızı mağaza)yı açmış, az vakitte çok para kazanmakla beraber Ermeni ihtilâlcilerine çok yardımı olmuştur.

Eski Babıaliye Bulgaristan komiserliğinin 26 Mart 1321 tarihli tahriratı

Vak'adan altı ay evvelki teşebbüsatı cinaiyeyi göstermekle beraber on bin kişinin iştirakile yapılan bir cenaze alaymı da bildirmiştim.

1321 Şubatı içinde "Topal„ lâkabile maruf bir Ermeninin İstanbuldan Filibeye iki kızı ile geldiklerini ve orada komite erkânile görüştükten sonra Sofyaya geçerek Cenovadan gelen genç bir Ermeni ile birleşip şehri mezkûr civarında kâin Bali Efendi„ köyünün ilerisinde dinamitli bomba tecrübeleri yaptıklarını ve bu tecrübeleri esnasında iki müfsit şahsın telef olup kızların bir semti meçhule gittiklerini ve bunların Troşak komitesi reislerinden olduklarını ve birisinin Belçikalı bir mühendis idiği ve nevicat bir maddei infilâkıyenin mürettip ve amili bulunan fabrika tarafından gönderildiği bildirilmiş ve merkumanın dokuz Mart tarihinde cenaze merasimi yapıldığı ve kiliseden mezarlığa kadar binlerce komite efrat ve mensubininin cenaze arabasını takip eyledikleri ve yüzlerce çelenkler takdim olunarak gayet muhteşem ve mutantan merasim yapıldığı tahriratı mezkûrede tafsilen zikredilmiştir.

Sofya şehrinde o gün umumî bir fevkalâdelik görülmesine ve şehrin bütün arabaları cenaze alayma tahsis olunarak münakalâtın durmasına ve Jenev erbabı mefsedeti ile Troşak komitesinin orada birleşerek bu mühim tezahüratta bulunmasına karşı Bulgar Hükûmeti tahammül edemiyerek rüesayı mefsedetin yirmi dört saat zarfında Bulgaristanı terketmelerini emretmiş ve Hükûmeti Osmaniye komiserliğinin vesayasını hüsnü kabul ile iyi bir cemile göstermiştir.

Rüesayı merkumenin sakin bulundukları otelde mahfuz olan yedi sandık derunundaki eşyayı muzırra bir takrip ile ihtilâl komitesi tarafından gece yarısı kaçırılmış olduğundan Bulgar zabıtası ele geçirmeğe muvaffak olamamıştır.

Yukarda tafsilen sureti icrası yazılan cenaze alaymın kimler için yapıldığı sonradan anlaşılmıştır.

Bu iki cenazenin biri Rus Ermeni ihtilâl komitesi reislerinden olup Yıldıza karşı "Cehennem makinesi„ istimalini tavsiye eden ve bu uğurda tecrübeler yaparken telef olan Semoel Faym, namı diğeri Hiristifor Mikailyandır. Diğeri yerli Ermeni komitesi sergerdelerinden Armavutköylü Viram Şambuh Kendiryandır.

Bunlar Ermeni âmalini istihsal için çok mühim hizmetlerde bulunmuş ve bomba cinayetini tertip etmiş olduklarından haklarında öyle büyük bir tezahür yapılmıştır.

Pro Ermeniya gazetesi

Bu gazete altı ay evvel suikastın ikaı karargir olduğunu yazmıştı.

15 Şubat ve 1 Mart 1904 tarihli nüshalarında münderiç iki makalede: Ermenilerin hukuku milliyelerinden ve tarihî hayatlarından uzun uzadıya bahsettikten sonra Osmanlı Hükûmetinden kötülük, Sultan Hamitten mezalim gördüklerini, son derece bizar olduklarını, bundan kurtulmak ve Ermeni mefkûresini istihsal etmek için her türlü fedakârlıkları ihtiyara karar verdiklerini ve pek yakın vakitte İstanbulda ve bazı mühim vilâyetlerde filiyata geçerek evvelemirde Hünkârın şahsını itlâf ve imha ve badehu her tarafta ikat eyliyecekleri nairei ihtilâl ve iğtişaş ile Avrupa devletlerinin Memaliki Osmaniyeye karşı filî müdahalelerini davete çalışacaklarını yazmış. Mezkûr gazete Pariste müntesir olup Ermeni komitelerinin mürevvici efkârı olduğu ve zikrolunan iki makalenin meşhur Ermeni muharriri "Pirikyar„ tarafından yazıldığı cihetle haizi ehemmiyet görüldüğünden o vakit canibi sefaretten Hariciye Nezaretine gönderilmiş ve başkitabete verilerek Hünkâra arzolunmuştu.

Bunun üzerine "Pirikyar„ ın İstanbulda bulunduğu sıradaki meşguliyeti hakkında malûmat istihsali Beyoğlu mutasarrıflığına yazılmış ve mutasarrıflıktan gelen cevapta mumaileyh Pirikyarın mukaddema Beyoğlunda kâin "Losadoviç„ mektebinde muallim bulunduğu ve bir aralık ta Galatada "Ketro Nagan„ mektebinde muallimlik ettiği ve bu mekteplerde haftada iki defa müfsidane konferanslar verdiği ve bilâhare metkepten tardolunarak savuştuğu bildirilmişti.

Zaptiye Nazırı Şefik Paşa merhuma Paristen gelen son mektup

Paşa Hazretleri,

Hükûmeti Osmaniyenin devam eden mezaliminden müteessir olan Ermeni ihtilâl komitesi yakında kendi maksadını istihsale muvaffak olacaktır.

Zaptiye Nezaretinizin bize karşı ittihaz ettiği bütün tedbirleri günü gününe haber almaktayız. Bir takım boş suizanlar ve iftiralar ile hiçbir şeyden malûmatı olmıyan yüzlerce Ermenileri beyhude yere tevkif ve işkencelere maruz bırakmadan size fayda yoktur. Komitemiz icraatını sureti mahsusada izam edeceği bir heyeti icraiyeye tevdi etmiştir. Bunların İstanbula girmesine mâni olmak kabil olamıyacağını şimdiden zatı âlilerine bildirmekle hürmetlerimizi takdim ederiz efendim hazretleri.

17 Haziran 905
An Paris
T—X—K

Âyan reisi merhum Ahmet Rıza Beyin vatanperverliği

Ermeni komiteleri Cenovada, Pariste birkaç defalar Ahmet Rıza Bey

ve arkadaşları ile temas ederek tevhidî amal ve ef'al teşebbüsünde bulunmuşlar ve en son defa kongre halinde içtima etmişlerdi.

Hariciye memurlarımız ile bazı hususî membalardan bu hususta başkitabete malûmatı mufassala varit olmuştu ki bunların hikâyesi uzundur. Ancak bahsimize taallûk eden ve merhum Ahmet Rıza Beyin millî,vatanî pâk hissini ifade eyliyen bir hatırayı kaydetmeden geçemiyeceğim.

Bomba hâdisesinden iki ay evvel vuku bulan bir içtimada Ahmet Rıza Bey Ermeni komitesinin esas mefkûresi Osmanlı heyeti içtimaiyesinden ayrı bir hükûmet teşkil olunduğunu ve bunu istihsal için memleketin birçok yerlerinde mücavir, gayrimücavir ecnebi devletlerin filî müdahalesini davet edecek şekilde isyan ve iğtişaşlar çıkarmak istendiğini anlıyarak "bunun neticesi yüzde doksan dokuz vatan ve milletimin aleyhinde olur, muhteris ecnebi devletlerini kendi elimizle kendi evimize musallat etmek istiyemem,, diyerek mezkûr içtimadan mufarekat etmiştir.

Sultan Hamit bunu istihbar edince çok memnun olmuş ve Rıza Beyi tekrar davet etmiş ise de gelmemiştir.

İnfilâk

Tafsilâtı sabıkadan anlaşıldığı üzere tedabiri mânia ve takayyüdatı inzıbatiyeye rağmen komitenin icra şebekesi hazırlıklarını mahirane yapmış ve bizim istitaî ve inzıbatî vesaitimiz işi takipte noksan göstermiş olduğundan 1321 senesi temmuzunun sekizinci cuma günü öğle vaktini müteakıp mahut "Maşin Enfernal, yani cehennemî makine infilâk etmiştir.

En büyük çapta topların çıkardığı tarrakalardan daha gürültülü ve akisli seda çıkaran ve havaî ihtizazat husule getirerek şehrimizin uzak yerlerinden duyulan bu infilâk Sultan Abdülhamidi ve o sahada bulunan binlerce insanları tethiş etmiş ve herkes ne olduğunu, ne olacağını anlayamıyarak pek hayretengiz bir dakika geçirmiştir.

Hünkâr o dakikada camii şeriften çıkıp arabasına binerek saraya avdet için binek taşına müntehi merdivenlere doğru ilerliyordu. Şehislâm merhum Cemalettin Efendi ile birkaç kelimelik bir musahabe zımnında tevakkuf etmişti. Mutat teşrifat usulünce sağda, solda bendegân, ricali askeriye ve yaveran sıralanmışlardı. Kıtaatı askeriye selâm vaziyeti ihtiramiyesini almış bulunuyordu, set üzerinde ve talimhane meydanında bulunan yerli, yabancı halk ta teşrifi humayunu temaşa halinde pürsükûn duruyorlardı. Pek tabiî bir tarzda cereyan eden bu merasimi Maşin Enfernalin hesapla kurulan saatinin cereyanı elektrikî saniyesi ihlâl etti.

Çünkü cinayeti hazırlıyan komite erkânı müteaddit defalar selâmlık resmini set üzerinden tetkik edip Hünkârın camii şeriften avdetinde avlu kapısına kadar olan mesafeyi

1 dakika 42 saniyede katettiğini tespit etmiş ve cehennem makinesinin saatini ona göre kurmuş olduklarından saate verilen cereyanı elektrik tam o lâhzada vazifesini yapmıştı. Hünkâr infilâkın müthiş sadmesinden ve havada uçuşan bazı parçalardan pek mühim ve tehlikeli bir hâdisenin vukuunu anlamıştı. Fakat hiç korku ve telâş eseri göstermedi, yalnız benden: Ne var diye sordu. Arabasına atladı, dizginleri aldı, o sırada camii şerifin avlu kapısında bulunan Arap Zuhaf alayı efradından biri havaya bir el silâh boşaltı. Buna çok canı sıkıldı, hâdisenin ehemmiyetle tahkik olunarak kendisine arzolunmasını emretti ve arabayı sürdü. Araba kapıdan çıkıp saraya doğru çıkıyordu. Set üzerinde ve süferaya mahsus merasim köşkünde bulunanlar tarafmdan geçmiş olsun makamında "çok yaşa„ avazelerile sürekli alkışlandı. Bunlara mütebessimane temennalarla mukabelede bulunarak geçip doğruca Çit köşküne vâsıl ve dahil oldu. Köşkün harem cihetine musadif kapısına gelerek telâş ve heyecan ızhar eden Kadınefendiler ile Sultanları teskin ve taltif eyledi.

Badehu bermutat süferayı kabul edip yirmi dakika kadar konuştu, sefirler Hünkârı hali tabiîde bulduklarını tercüman paşaya söylemişlerdir.

Sefirler gittikten sonra mabeyin dairesine gelmiş olan Sadrazam Ferit Paşaya vesair vükelânın afiyet ve selâmet tebriklerine bilvasıta memnuniyetini tebliğ ettirdi.

Zaptiye Nazırına vesair alâkadar memurlara behemehal hâdise mütecasirlerinin buldurulmasını ve liman şimendifer istasyonlarına tembihatı şedide icrasile firarlarına meydan bırakılmamasını irade ettiğinden tebliğ eyledim. Şurasını ayrıca kaydederim ki, havaya silâh atan neferi unutmamıştı. Bana tekrar bunun sıkı surette tahkik olunmasını emir ile beraber "askerin ruhu kumanda ile harekettir. Bu nizam ve intizama halel gelirse maksat kaybolur, onun için mezkûr nefer hakkında mükemmel tahkikat yapılmasını isterim„ demişti. İkinci fırka kumandanlığınca yapılan tahkikat neticesinde merkum neferin nagehanî vuku bulan vak'adan heyecana kapılarak şaşkınlıkla silâh boşaltmış olduğu ve nefsülemirde hüsnühal sahibi bulunduğu anlaşılmış ve keyfiyet arzolunmuştu.

Asıl infilâk hâdisesi hakkında ilk rapor Beşiktaş zabıtası kumandanlığı ile dairei belediye müdüriyetinden varit olmuştu. Bu raporda hâdiseden üçünün asker olmak üzere yirmi altı kişinin telef ve elli sekiz kişinin ağır, hafif mecruh oldukları ve birçok arabaların dahi enkaz haline geldikleri ve yirmi kadar hayvanın da helâk olmuş bulundukları beyan ve yaralıların Yıldız Etfal ve Gümüşsuyu hastahanelerine sevkolundukları ve mahalli hâdiseye gelen müddei umumî ile beraber tahkikata devam edilmekte olduğu dermeyan kılınmıştı.

Bu raporu arzettiğimde Hünkâr

bizzat intihap ettiği zevattan mürekkep olmak üzere bu iş için bir komisyonu mahsus teşkilini emir ile derhal içtima ve tetkikata iptidar etmelerini tembih eyledi.

Bittabi icabı icra olunarak komisyonu mahsus işe başladı.

Bir taraftan maktullerin tahkiki hüviyetleri ve mecruhların ifadelerinin zabıt ve tetkiki, diğer taraftan infilâkın mihrak mevzii ve enkaz haline gelen arabaların kimlere ait olduğunun tesbit ve telef ve mecruh olanların esbap ve ârazı mevt ve cerhlerinin mütehassıs etıbba marifetile teşhis ve tayini esaslarından tutarak vazifesini ifaya geceli gündüzlü sarfı mesai ile cürmün mahiyetini ve bütün alât ve avamil ve mütecasirlerini meydana çıkarmağa muvaffak olmuştur.

Şöyle ki: 9 Temmuz 321 tarihli ve 29 numaralı olarak Yıldız hastahanesinden ve 27 numaralı olarak Etfal hastahanesinden ve gene tarihi mezkûrda 30 numaralı olarak Gümüşsuyu hastahanesinden verilen raporlar da maktullerin muayenesinden bazılarının cerhaları dahilinden demir parçaları çıkarıldığı ve sehpayıhayat olan aza üzerinde cüruhu nafize görüldüğü ahşayı batniye ve suveriye ve dimagiyelerinin dağıldığı ve bazılarının hiçbir yerinde mevti mucip esbabı hariciye görülemeyip ancak ağızlarından ve burunlarından kan akarak telef oldukları, gayet müthiş bir aleti nariyenin patlamasından husule gelen imbisatı havanın tazyiki ve ihtizazatı şedideden sektei kalbiye ve zağzaai dimagiye ve asabiyeye uğradıkları tafsilen beyan edilmiştir.

Mevkii hâdisede hâsıl olan çukurda kalmış olan araba demir parçalarının muayenei fenniyesini havi Top hane heyeti fenniyesi reisi Hurşit Paşa ile Bahriye ve Tophane fen memurlarmdan miralay Apti ve kaymakam İbrahim Etem Beyler vesair mütehassıslardan müteşekkil heyeti fenniye tarafından verilen raporda berveçhi ati mütaleat ve takdirat arzedilmiştir.

1 — Çukurun umku 70 santimetredir.Eğer hafrile tertip edilse umku daha derin olurdu.

2 — Çukur etrafı sutuhunun amuda karip olması iştialin fevkazzemin olduğuna delildir. Yere gömülmüş olsa idi sutuhu mezkûre mailen vaki olurdu.

3 — Çukurun karnında toprağa gömülmüş demirler bulunması iştialin fevkazzemin hattâ bir araba içinde vukuunu gösterir.

4 — İğrilmiş araba dingilinin alavali sağlam bir arabadaki diğer bir dingilin vaziyetile mukayese olundukta iğrilme keyfiyetinin dingil üzerinde icrayı tesir eden fevkalâde bir tazyik neticesi olduğunu ve zemine gömülmüş bir tertip eseri olmadığını göstermektedir.

5 — Tahribatın derecei şiddeti ve uzak mesafelerden toplanan levhavî parçaların eşkâli madenî bir zarf derununda tertip olunduğuna delâlet etmektedir.

6 — Şu emmarat ve delâili fenniyeden maddei muhribenin tahtelârz bir gömme olmayıp madenî bir zarf

içinde patlattırılmış bulunduğu istidlâl edilir.

Memurini fenniyenin imzalarını havi ikinci rapor:

1 — Maddei müştailenin tahribatı asarı meşhudesine nazaran her tarafta müsavidir.

2 — Patlatmak için ihzar olunan bombalar alelâde küre ve mütevazi müstatilât yani sandukça şeklindedir. Çukurun şekli hendesîsine nazaran bu da o kabîldendir.

3 — İş'al için mütenevvi vesait vardır ki, maddei nariyenin tabiatine tâbi olur. Doğrudandoğruya elektrikli, fitilli kapsol, yahut delkü lektrikli, fitilli kapsul, yahut delkü temas ile patlar, zamana göre kurulur saat gibi bir alet ve tapa ile yapılabilir.

Heyeti fenniye raporunda bombanın mahalli iştialine nazaran ikaı cinayet eden caninin camii şerif cihetini görmek için tertibat almış ve camiin sokak tarafındaki camekânına doğru arabasını tevcih etmiş ve avdeti şahanede takriben otuz kırk saniyelik bir zamanda patlamak üzere makinesinin tapasını tanzim edip sırası gelince ateş verip savuşmak veyahut sonuna kadar bekleyip kendisi de telef olmuş bulunacağı ve çukur derununda bulunan büyük dingilin ilkönce gören memur tarafından ledelmuayene çıkarılıp badehu çukura konulduğu ifadatı vakıadan anlaşıldığı ve şu hallere göre bombanın bir araba derununda patlattırıldığı kanaati hâsıl olmuş bulunduğu zikredilmekte idi.

Hünkâr hiddetlenmişti

Bomba Cuma günü patlamış, aradan iki gün geçmiş olduğu halde mütecasirlerden kimsenin derdest olunamaması, hattâ mühim bir iz ve emmare bulunamaması Sultan Hamidin canını sıkmıştı.

Yatsı namazından sonra beni çağırdı. Zaptiye Nezaretinin ve tahkik komisyonunun bir iş göremediklerinden ve cinayetin fail ve müretliplerini yanlış yoldan aramakla beyhude vakit geçirdiklerinden sert, sert, acı acı bahs ile kendi şahsına ihanet vaki olduğunu söyledi, hemen Zaptiye Nazırını ve komisyon heyetini çağırarak bu iradesinin tebliğ ve ihtar olunmasını emretti.

Zâhirde Hünkâr haklı görünüyordu. Bizzat nefsine karşı koca bir araba ile açıktanaçığa işlenmiş azîm bir tecavüz, bir cürmü meşhut vardı ve vukuundan iki gün geçtiği halde bir serrişte bile elde edilememişti. Sarayın etrafını ihata eden binlerce asker ve tüfekçi, polis, jandarma, belediye memurları, sivil hafiyelerin gözleri önünde o hiyanet ika edilmiş iken, ne vukuundan evvel, ne de sonra bir yararlık gösterilememişti.

Kitabet dairesine geldim. Odamda kimse yoktu. O sırada ansızın oda kapısı açıldı. Başmüddei umumî merhum Cemal Bey acele ile girdi, aşağıda tafsilâtı yazılacağı üzere cinayetin esrar perdesini açmaya delâlet eden bir anahtar bulunduğunu söyledi. Bu anahtar "11123,, rakkamı ile Viyana "Neseldorfer,, markası idi.

Baş müddei umumî Viyana sefaretine yazılmak üzere bir de telgrafname müsveddesi getirmişti.

Dairei humayuna gittim, keyfiyeti arzettim. Hünkâr çok memnun oldu. Baş müddei umumîye selâm ve iltifat tebliğini emreyledi, daireme avdet ile telgrafnameyi mabeyin şifresile Viyana sefaretine çektirdim.

Arabaların muayene ve tetkiki

Komisyon hâdise mahallinde enkazları bulunup Beşiktaşta belediye nin kum ambarında muhafaza edilen arabaların miktarını, sahiplerini, numaralarını tetkik ve yekdiğerine tatbik ettirdi, on yedi araba hasara uğramıştı. Belediyece on altı arabanın kayıt numaraları bulundu, sahipleri celbolundu, fen memurları ve araba imal eden san'atkârlar ile Bidayet müddei umumîsi Etem Bey ve iki müstantık bey huzurunda tatbikat ve mukayesat yapılarak on altı arabanın sahipleri taayyün etti, ancak on yedinci arabanın numarası kaydi ve sahibi bulunmadı, kimse tarafından da bilinemedi, bu arabanın tekerlekleri dört köşeli lâstikli idi ki, İstanbulda o tarihte böyle lâstikli tekerlekli olan araba yok gibi idi, dingilinden çıkarılan tasın markası "Neseldorfer„ ve fabrika imalât numarası "11123„ idi. Arabacı esnafı kâhyası ve sürücülerin değnekçileri ve araba tamir ve imalcileri bu arabanın İstanbulda külliyen meçhul olduğunu ve herhalde yeni gelmiş birşey olacağını ifadede ittifak göstermişler.

Viyana sefaretine istizahı havi telgrafname çekildiği gibi rüsumat emanetine de gümrük kayıtlarına nazaran mevrude muamelesinin bittahkik iş'arı yazılmıştı.

Rüsumat emanetinden gelen cevapta: Aslı gönderilen konuşmento ile Galata emaneti ecnebiye gümrüğü nezaretinin mührü resmîsini havi muayene ve manifesto ve ambar defterleri sureti musaddakaları, hulâsasında mezkûr arabanın Tiryesteden Luit kumpanyasının Dalmaçya vapurile ayni marka ve numarada tekerlekli lâstik çemberli ve çuha döşemeli faytonun iki kap derununda olarak 9 ve 10 Mayıs 1321 tarihinde Silviyoriçi namına vürut etmiş olduğu halde bilâhare Silviyoriçi isminin çizilerek simsar M. Lafranka namı yazılmış ve bunun adamı Mateo vasıtasile gümrükten çıkarılmış olduğu tezahür etmişti.

Viyana sefaretinden varit olan cevapta dahi: Mezkûr 11123 numaralı arabanın Neseldorfer Wagenbean fabrikası Geselschaft nam araba fabrikası tarafından imal olunduğu ve geçen efrenci nisanın ikinci haftasında "Marya Zayiç„ namında bir kadın refakatinde uzunca boylu bir şahıs ile fabrikaya gelerek resmi gönderilen faytonu beğenip ancak ön tarafında seyisin oturacağı mahallin biraz daha büyük olmasını arzu edip 40, 50 santimetre genişliğinde tevsiini talep etmişlerdir. Fabrika müdürü okadar büyük kıt'ada yapılırsa kaba ve sakil görüneceğini ihtar eylemiş ise de kadının ısrarı üzerine geniş yapılıp 26 Nisan 905 tarihinde sattıklarını ve iştira olunduğu zaman nereye gönderileceği

söylenmemiş iken sonradan İstanbulda "B. Ranter vasıtasile "Riçi Siliviyo„ nam şahsa irsali ve konuşmentosunun İstanbulda Fransız postahanesine ayni nama gönderilmesini beyan eylemişlerdir, bunun üzerine araba Viyanadan Jozef, J. Lâyinhavf„ nam komisyoncu marifetile ve Triyeste tarikile sevkolunmuştur. yazılı idi.

Fakat konuşmento Fransız postahanesine gönderilecek iken sehven Avusturya postahanesine gönderilmiş ve bu yüzden biraz teahhur etmiş bulunduğundan 21 Mayıs 905 tarihinde cevaplı taahhütlü ve Zayiç imzalı Filibeden fabrikaya telgraf çekilerek arabanın niçin İstanbula gönderilmediği sorulmuş ve Bulgaristanda Plovdiyoda "Zayiçe yazınız„ diye adres gösterilmiştir.

Beyoğlu telgrafhanesinden dahi 29 Mayıs 1905 saat 12 dakika 30 da 4598 numaralı ve 19 kelimeli ve Riçi imzalı bir telgrafnamede ise "Triyeste acentesine malûmat veriniz, arabanın konuşmentosunu serian Rantere göndersin, adres Fransız postahanesi olarak gösterilmiş ve fabrika tarafından bermucibi iş'ar icabı icra olunduğu bildirilmiş ve Silviriçinin faytonu aldığı vâsılı mertebei sübut olarak her iki haber yekdiğerini tevsik eylemiştir. Malûmat ve iş'aratı mezkûreden arabayı gümrükten çıkardığı anlaşılan gümrük simsarlarından Lafrankonun adamı "Mateo„ derhal Beyoğlunda Yazıcı sokağında tevkif ve isticvap altına alınmış ve Silviriçinin dahi taharrisine devam olunmuştur.

Gümrük tellâllarından Mateo isticvabında kendisi ekseriya simsar Lafrankonun mallarını gümrükten çıkarmakla meşgul olduğunu ve Silviriçi namına gelen arabayı arkadaşı Mihal ile beraber çıkardıklarını ve Silivriçi denilen mal sahibinin beygirleri ve arabacıyı getirerek alıp gitmiş ise de nereye gittiklerini bilmediğini söylemiş ve merkumun tüysüz, uzun boylu ve gözünün biri büyük, öbürü küçük ve çukur, sesi kadın sesi gibi ince ve yanakları çökük ve esmer ve otuz beş yaşlarında göründüğünü ve arabacısının kısa boylu bir kimse olduğunu hatırlıyorsa da görse tanıyamıyacağını ve Silviriçiyi üç dört kere Balıkpazarın da Manolun birahanesinde tesadüfle teşhis ettiğini ve fakat ne işle meşgul olduğunu bilmediğini ve kime sormuş ise Rusyada zengin tüccardan babası olup kendisine çok para gönderdiğini ve Manolun birahanesine tütüncü Mateo ve matbaacı Dimistokli Soma Efendiler ile beraber geldiklerini ifade eylemiştir.

Tütüncü Mateo Galatada Manolun birahanesinde beş aydanberi Silivriçiyi tesadüfle görüp tanıdığını ve kendisinden sigara ve tütün aldığını ve ismini Aristidi olarak öğrenmiş ise de ne milletten olduğunu bilmediğini ve daima Rumca konuştuğunu ve san'ati meçhul olup mukaddema fotoğraf alâtı ve kartpostal gibi şeyler sattığını işittiğini ve ötekine berikine ikramda bulunduğunu söylemiştir.

Görülen lüzum üzerine tekrar is-

ticvabında: Geçen Ateş gecesi merkum Silviyoriçi namı diğer köse Aristidinin teklifi üzerine Tarabyaya giderek Katina ve Eleni namındaki fahişelerle panayıra gittiklerini ve mezburelerin ikamet eyledikleri Anika kadının umumhanesinde birkaç defa eğlendiklerini ve Riçinin Anastasiye isminde bir dostu olduğunu ve Soma ve terzi Grigorla mezkûr umumhanede birleştiklerini ifade eylemiştir.

Merkumun bu ifadatı üzerine Galatada Şehsüvar sokağında 37 numaralı matbaanın sahibi Dimistokli Soma Efendi ve birahaneci Sisamlı Manol Efendi celbolunarak istintak olunmuşlardır.

Bunların ifadelerinde Silviyoriçi ile tesadüfen birleştiklerini ismini Aristidi olarak öğrendiklerini ve ekseriya Fransız lirası sarfettiğini, Rumca konuşmakla beraber aslen İtalyan olduğunu söylediğini ve yalnız o birahanede günde bir Fransız lirası sarfeylediğini ve zâhiri halinne nazaran merkumun ahlâkça bozuk takımından göründüğünü ve pederi Rusyada olup validesinin ahiren vefatı ile başka bir kadın almasından geçinemeyip İstanbulda yaşamağa mecbur kaldığını ve bir haftadan beri görünmediğinden hasta olduğunu zannettiklerini ve ikametgâhını bilmediklerini beyan etmişlerdir.

Lâstik tekerlekli arabanın esrarı

O tarihte İstanbulda lâstik tekerlekli araba pek az idi. Bazı maruf zevat tarafından getirtilmiş ve adetleri malûm ve mahdut bulunmuş idi. Bahusus bu cinayet arabasının lâstikleri dört köşeli ve içi başkaları gibi hava ile dolu olmayıp basit bir şekilde idiğinden sühuletle bulunması mümkün görünüyordu ve filhakika da kolaylıkla bulunabilmiştir.

Beyoğlunda 42 ve mükerrer 43 numaralı arabalıklar müstecirleri Yunanlı Mihal ve şeriki Vafyadis Efendiler derhal celp ve malûmatlarına müracaat olunarak kendileri araba icarile meşgul olduklarından geçen sene müşterileri meyanında Yemenici sokağında 33 numaralı hanede ikamet eden ve defterlerinde "Moskoflu Ripis„ diye kayıtlı olan uzunca boylu, şişmanca sarışın bir şahsın on sekiz lira mukabilinde kendilerinden hayvanlarile beraber bir araba isticar ederek bir ay sonra terkettiklerini ve merkumun arabayı hini isticarında kendisinin bir koşucusu olduğundan bahs ile arabacıya ihtiyacı bulunmadığını söylediği halde bilâhare on kuruş gündelikle kendi arabacılarından Mehmet Ağayı on beş gün için gönderip araba koşmasını ve bu suretle hayvanları alıştırmasını teklif ederek olveçhile Mehmet Ağanın on beş gün yanlarında kalıp badehu çıkmış olduğunu ifade etmelerile hemen mühendis Bertiye Paşanın yanında arabacılıkla müstahdem olan Mehmet Ağa getirilerek isticvap olunmuştur.

Mehmet Ağa: Mezkûr 42 ve mükerrer 43 numaralı arabalık müste-

lerin ifadei mazbutalarını tasdik ile beraber merkum Ripisin yanında hizmet ettiğini ve kendisine araba koşmasını öğrettiği şahsın Ermeni Mıgırdiç olduğunu tahattur etmiş Mığırdiç olduğunu tahattur etmiş ve merkum Mıgırdiçi Beyoğlunda Yeniçarşıda doru hayvanlara koşulmuş lâstik tekerlekli bir arabanın sandalyesinde görüp evvelce birlikte çalıştıklarını, Moskoflunun yanında bulunup bulunmadığını sormuş ve şimdi başkasının yanında olduğunu, efendisinin sokak içinde bir haneye girmiş olduğu cihetle onu beklediğini ve arabanın sahibi Micirleri Mihal ve şeriki Vafyadis Ef. hal ile Vafyadisten arabayı: Orta boylu, kabaca ve kara bıyıklı, kara gözlü, uzun esmer benizli, Türkçe Fransızca ve Rumca konuşan bir şahsın Moskoflu Ripis namına on sekiz lira ücretle tuttuğunu ve Yemenici sokağındaki haneden Moskoflu denilen Ripisin iki defa arabaya binerek bir defasında Fransız postahanesine,Kredi Liyone Bankasına ve İstanbulda Uzun Çarşıya ve bir gün de Şişli taraflarına gittiklerini ve bir de mezkûr arabaya Belçikalı Edvar Jorris ile karısı Mm Anna Jorrisin ve mahut Ripisin madamı binerek Edirnekapısı tarikile sur haricine çıkıp Topkapı ve Şehremini semtinden avdet eylediklerini ve ertesi günü saat on bir raddelerinde gene Ripisin Madamı arabaya rakip olarak Edvar Jorisin evine gelmiş ve Edvard Jorrisin zevcesini alarak her üçünü Yemenici sokağında kâin hanelerine götürdüğünü ertesi günü Ripisin yazıcısı olduğu arabacı Mıgırdiç tarafından beyan olunan şahıs on beş günlük ücretini Vafyadise bıraktığı cihetle kendisi de parayı alıp onların yanından ayrıldığını bir daha gitmediğini ve görmediğini izah etmiş ve komisyon tarafından kendisine gösterilen araba enkazının on beş gün evvel Mıgırdiçi Yeniçarşıda gördüğünde merkumun rakip olduğu arabanın ayni enkazı bulunduğunu kat'iyetle beyan eylemiştir.

Mehmet Ağanın ifadelerinde ismi geçen ve mahut arabayı kullandığı anlaşılan Mıgırdiçin tahkiki hüviyetine biliptidar merkumun Sıvaslı Mıgırdiç Gripiyan olduğu ve araba sürücülüğü ile iştigal ettiği ve bir hafta evel Büyükadaya gideceğini söyliyerek gidip bir daha görünmediği ve Ohanes Gripiyan isminde bir kardeşi olduğu ve Şişlide bir Avusturyalının yanında müstahdem bulunduğu anlaşılmış ve hemen bulduralarak ifadesi alınmıştır.

İfadesinde Avusturyalının ahırı Şişli cihetinde olduğu tebeyyün etmiş ve ledettetkik arabacı Mıgırdiçin Şişlide Tatavla caddesinde vaki "Hazarosun,, ahırında bulunduğunu ve mevzuubahs lâstik tekerlekli araba ile hayvanlarının bu ahırda kalmış olduğu anlaşılmış ve bunlar ile temas ve taallûkları olan arpacı Zamba oğlu Yosef ve seyis Jorj ve Mıgırdiç hakkında bazı malûmat alınmış ve nihayet iş meşhur komik Kel Hasan Efendiye intikal edip mumaileyh Hasan Efendi celbedilerek ma-

lûmatı sorulmuştur.

Komik Hasan Efendi anlatıyor

Mal sahibinin adamlarından olduğunu kendilerine söyliyen ve doru renkte hayvanların tiyatrocu meşhur Hasan Efendiden alındığını beyan eden merkumanın ifadatı mazbutası üzerine HasanEf. bilcelp istic vap olunmuş, Hasan Ef. böyle elîm ve mühim ve Padişaha ait bir cinayeti azîmden dolayı velev esasa temas etsin etmesin kendisinin maznun gibi celp ve isticvaba maruz olmasından son derece de mükedder olarak ağlamağa başlamış ve yirmi dakika kadar bihuş bir halde muztarip ve mephut kalmış.

Müstantik azadan İhsan Bey bir müddet istirahat etmesini, limonata ve kahve gibi herne arzu ederse verilerek hali heyecanı geçtikten sonra ifadesinin alınmasını emrettiğinden Hasan Efendi bir saat kadar dairenin misafir salonunda istirahat ettirilmiş ve badehu ifadesi alınmış.

Hasan Efendi: Müstantik İhsan Beyin karşısına getirilerek doru renkte hayvanlarını kime sattığı sorulmuştur. Hasan Efendi: Söze başlıyarak geçen Mayısın iptidasında uzun boylu bir Ermeni ile şişman kırmızı fesli ve sarıbıyıklı bir adamın Kadıköyünde arabacılar tellâllığında çalışan bir hiristiyan ile kendi hanesine gelerek malik olduğu koyu kestane donunda iki hayvanını almağa talip olduklarını ve o gün uyuşulamayıp ertesi günü merkuman ile birlikte hasırşapkalı bir kimse yani üç kişi gelerek aşağı yukarı pazarlıktan sonra kırk altı lira bedel ile mezkûr iki hayvanı satın aldıklarını ve kendisi hayvanları aldığımız gibi bari şu arabamı da alınız diye teklifte bulunmuş ise de müşterilerin yeni bato araba yaptırmakta olduklarından arabaya ihtiyaçları olmadığını izah eylemiş ve o sırada nezdinde bulunan Hasan Efendinin arabacısı Mehmet Ağa dahi beyanatı vakıayı teyit etmiş, mezkûr hayvanların mubayaasına delâlet eden şahsın Tatavlada sakin ve arabacılıkla meşgul İspiro Veledi Mihal olduğu tahkik kılındığından merkum dahi buldurularak ifadesi alınmış.

Mihal ifadesinde (Mığırdıç) namında bir Ermeninin kendisine müracaatla bir çift beygir almak istediğini ve beygirlerin usta ve alışkın olmasını arzu ettiğini ve bunun üzerine Kadıköyünde tellâl Eksenefon vastasile tiyatrocu Hasan Efendinin beygirleri münasip görülerek kırk altı lira bedel ile satınalındığını ve Mığırdıçın hayvanları Şişlide bir ahıra götürmüş ise de orada araba görmeyince vukubulan sualine cevaben efendisinin arabayı Paristen getirteceğini söylemiş ve bilâhare Mığırdıçın lâstik tekerlekli yeni bir araba koştuğunu sokakta görmüş ve bir ay sonra Mığırdıçı tesadüfen kahvede gördüğünde efendisinin dışardan bir arabacı celbederek kendisine yol verdiğini tezkâr ve komisyonda mevcut enkazı gösterildiğinde Mığırdıçın kullandığı arabanın enkazından bulunduğunu

tekrar eylemiş. Teilâl Eksenefon dahi ayni ifadatta bulunmuş.

Mezkûr ahırın sahibi Hazaros Efendinin malûmatına müracaat olundukta 1 Mayıs 321 tarihinde (Mığırdıç Garipyan) nammda bir şahsın yüz elli kuruş kira ile ahırını tutup üç aylığını peşin verdiğini ve icar mukavelesi tanzim ettiğini ve kendisi Büyükdereye gideceğinden ikinci üç aylık taksiti orada sakin akrabasından Agavniye vermesini Mığırdiçe söyleyip gitmiş ve temmuz iptidalarında bir kere daha ahıra gittiğinde orada orta boylu, esmer buğday benizli kırk yaşlarında kadar bir adama rasgelerek Mığırdıçı sorduğunda efendisi olan Avusturyalının hanesinde hizmet etmek üzere gidip yerine kendisinin geldiğini hikâye eylemiş.

Ahırın civarında kahvecilik eden Ağya veledi Markarın ifadatı mazbutasından dahi arabacı Sıvaslı Mığırdıç Garipyanın Hasköylü Yervant namında bir arkadaşı olup lâstik tekerlekli bir fayton ile Kâğıthane ve Büyükdere taraflarında gezindikleri ve vak'ai cinaiyenin sabahı on ikisi sularında Yervant'ın kahvehaneye gelip bir kahve içtikten sonra köye gidiyoruz diye söyliyerek ayrıldığını ve o gündenberi görünmediği anlaşılmış. Merkum Yervant'ın Hasköyde oturan validesi Peruz kadın celp ve hanesi taharri olunarak Yervant'ın fotoğrafile Ermeni âmalini ve efkârı muzırreyi ifade eden bir manzume bulunmuş.

Beşiktaş zabıtasının 17 Temmuz 321 tarihli müzekkeresinde merkum Yervantın validesine verilmek üzere Unkapanında demirci Hacı İstepan namına Varnadan üç liralık bir çek ile bir kıt'a mektup geldiği bildirilmiş ve Hoca Hayreddin mahallesinde 29 numaralı dükkânda demirci İstepan Süngüciyan veledi Ohan celbolunarak kendine Varnadan gelen çek ve mektup sorulmuş ise de Yervant'ın hükûmet tarafından aranıldığını işittiğinden mezkûr çek ve mektubu kabul etmediğini ve postacının ihtarı üzerine ademi kabülünü havi şerhi imza eylediğini söylemiş ve keyfiyeti yevmi mezkûrda bizzat Beşiktaş zabıtasına bildirdiğini ilâve etmiş ve bu ahvale vâkıf olan Veli kâhya dahi İstepanın ifadelerini tasdik eylemiş.

Yervantın bu mektubunda gösterdiği (adres) Varnada Saboris Mığırdıç der Haçadoryandır.

Hünkârın bir iradesi

Cereyan etmekte olan tahkikatın safahatından Hünkâra icmalen arzı malûmat olunurdu. Silviyoriçi ve Rips gibi eşhası şerirenin türlü türlü isimler ve kıyafetler ile Beyoğlunda ve diğer semtlerde dolaştıkları ve birçok hususî hanelerin birer odasında misafir ve kiracı sıfatile saklanıp izlerini ve fiillerini gizledikleri nazarı dikkati celbettiğinden umumî oteller ve hanlardan başka mobilyeli, mobilyesiz oda kiralıyan hane ve apartıman ve pansiyonların bademe muntazam bir nizama tâbi olmalarını ve hiçbir hanenin bu ni-

zama mugayir surette kiracı kabul etmemesini ve usulü dairesinde kayıt defterleri tutulmasını ve bu defterlere nüfus tezkereleri ve tarih ve mahalli vürutları muvazzahan yazılmasını emretmiş ve bunun için sonra bir nizamnamei mahsus yapılmıştır.

Tahkikatı vakıadan ve sırasile istiçvap olunan Bedos, Bogos ve arabacı Ali Ağa ve bahriye muhasebecisi Bahaddin Beyin arabacısı Rusçuklu Ramazan Ağa ve bahriye çarkçı mülâzimlerinden Rıza Efendi arpacı Zamba ve arpacı Mehmet Ağa ve Hazarosun ifadatı ve beyanatı mazbutalarından şimdiye kadar İstanbulda emsali görülmemiş şekilde lâstik tekerlekli bir faytonun Beyoğlu,Galata, Şişli, Kâğıthane semtlerinde müşahede olunduğu ve arabacı mevkiinde Sıvaslı Mıgırdıç Garipyan ve Hasköylü Yervant Frangülyanın bulunduğu ve bu arabanın bomba hâdisesinden yirmi gün evvel selâmlık resmi mevkiinde bulunup avdetinde Talimhane kapısına çarparak okunun kırılması üzerine orada hazır bulunan ayak kahvecisi Bağdatlı Hüseyin ve elli numaralı araba sahibi Islahiyeli Mustafa bini İsmail araba sürücüsü Lofçalı Hacı Mehmet ve kilerci Etem Efendinin seyisi Araçlı Hüseyin taraflarından yardım edilip mezkûr arabanın okunu yerine koydukları ve arabanın yukarıda söylediğimiz ahırda muhafaza olunduğu ve Beyoğlu dairesince usulü veçhile kaydolunmamış ve numara konmamış bulunduğu anlaşılmış ve şahitlerden Ali Ağanın dahi vak'adan on beş gün evvel mezkûr arabayı Beyoğlunda Tokatlıyan gazinosunun önünde selâmlık resminden dönen arabalar sırasında, içinde iki kimse olduğu halde gördüğünü ve Tepebaşına doğru gidip beş on dakika sonra boş olarak avdet ile Şişliye doğru gittiğini ve arabacısını görse tanıyacağını bir Ermeni olduğunu ve tekrar dönüşlerinde arabacının yanında tanıyamıyacağı bir adam bulunup hal ve tavırlarından birinin öbürüne, araba koşmasını öğretmeğe çalıştığını istidlâl etmiş olduğunu söylemiştir.

Bir mecruhun ifadesi

Bomba hâdisesinden mecruh olup Gümüşsuyu hastanesinde tahtı tedavide bulunan esnaftan Karlovalı Hasan bini İbrahim Ağanın yaraları ifaket bularak vazıh surette ifadeye kudreti bulunmasına binaen müstantik İhsan Bey tarafından hastahanede ifadesi alınmıştır.

Merkum İbrahim Ağa: Ben arabamla müşteri getirmiştim, vak'a günü Talimhane meydanının tam saat kulesinin karşısındaki kapısının sekiz on adım aşağısında doru beygir koşulu, tekerlekleri dört köşe lâstikli bir arabanın teşrifi şahaneden biraz evvel arka kapıdan girdiğini gördüm; içinde beyazlar giymiş, süslü, genç güzel bir madam etekleri kabarık bir halde oturmakta idi.

Arabacısı şışmanca, sarı bıyıklı açık renk kostümlü bir adam idi, bi-

zim esnaftan olmadığından kim olduğunu tanıyamadım. Namazdan sonra avdeti şahane sırasında askerlere selâmdur kumandası sadasını müteakip dehşetli birşey patladı, artık ne olduğumu bilmedim, kendimi kaybetmişim ben Plevne muharebesinde bulunmuş, kaç kere ağır surette şarapneller ile yaralanmış eski bir askerim. Böyle patlayış işitmedim, görmedim.

Diye macerayı meşhudünü hikâye etmiş ve madamın etekleri kabarmış vaziyette bulunmasından birşey anlıyamadığını ledessual söylemiştir.

Arabacı Mığırdıç ve Yervant'ın yanlarına sonradan iltihak eden Jorj isminde bir şahsa araba koşmasını öğrettikleri ve vak'adan bir hafta evvel Mığırdıçın mezkûr ahırı terkedip avdet etmediği yukarda ismi geçen kimselerin ve bahusus mahalli mezkûr kurbundaki kahvecinin ifadesinden anlaşılmış ve ahır taharri olunarak merkum Jorja aidiyeti icap eden iki şapka Rusça üç kitap ismini havi bir varaka ve bir Ermenice kitap bir törpü, iki adet araba falakası ve madenleri beyaz bir koşum bulunmuştur.

Ermenice kitabın tercümesinden ve Rusça üç kitabın isimlerini havi varakadan bunların Kafkas anarşist Ermeni cemiyetinin efkâr ve niyatı müfsidanelerin mübeyyin olduğu tezahür etmiştir.

Mevcut şahitlerden arabacı Mehmet Ağanın ifadei mazbutasında muharrer olduğu üzere "Ripis,, denilen Moskoflu şahıs ile münasebatta bulunan ve bilâhare Mığırdıçın lâstik tekerlekli araba ile Yeniçarşıda vaki sokak başında beklediği gene merkum tarafından haber verilen mahalli mezkûrda Cezayir sokağında (Muradoviç) apartımanında mukim ve Singer fabrikasının Beyoğlu idarehanesinde müstahdem olan "Edvar Jorris,, derdest olunarak tahtı istiçvaba alınmıştır.

Belçika sefiri ve baştercümanı

Edvard Jorrisin isticvabında bizzat hazır bulunmak arzusunu izhar ve ısrar ettiklerinden o zamanki kapitülâsyonlar beliyyesi de buna müsait bulunduğundan Jorris'in birinci defaki isticvabında sefir bizzat bulunmuş ve baştercüman da hazır olmuş ise de sonraları yalnız tercüman Müsyü Margenih kalmıştır.

Bu Edvard Jorris 1876 senesinde Belçikada Anvers şehrinde doğmuştur. 13 yaşına kadar "Ekol Morayyan,, da okumuş, ondan sonra hiçbir mektebe girmemiştir. Mektepten çıkar çıkmaz İft Kompani nam nakliyatı bahriye şirketi nezdinde ve Anvers'te beş sene hizmet edip badehu "Jita Obeli,, şirketine intisap etmiş, bu kumpanyanın işleri iyi gitmediğinden çıkarak "Libreri Zlânoz,, kitaphanesine yazıcı olmuş ve bir sene de orada kalıp sonra "Levita,, tuğla çimento ticarethanesine muhasip sıfatile dahil olarak orada da bir müddet istihdam edilerek "Fasyo,, nakliyatı bahriye kumpanyasına irsalât memuru sıfatile girip altı sene

kalmış, nihayet "Doyçe Levantline„ vapur şirketi ajanı bulunan Müsyü Tonele kendisine mezkûr şirketin İstanbuldaki şubesinin yazıcılığını teklif ettiğinden bilkabul dört sene evvel İstanbula gelmiştir. Bir sene kadar mezkûr vapur kumpanyasında istihdam olunduktan sonra Singer kumpanyasına kabul edilmiş ve on iki lira aylıkla orada istihdam olunmuştur. Müsyü Jorris Belçika konsolatosu marifetile üç sene akdem Anversli "Anna Nellens ile evlenmiştir. 1304 senesi Teşrinievvelinde Beyoğlunda Akarca sokağında Hikmet Bey apartımanında sakin olduğu sırada zevcesi "Anna Nellens terziilik etmekte olduğu cihetle anasıl Almanyalı ve İsviçre tebaasından bulunduğunu söyliyen ve pek güzel Almanca konuşan Madam Ripis namında bir kadın ikametgâhlarına gelerek elbise ısmarlamış ve zevcesinin diktiği elbiseden pek memnun olmakla tekrar birkaç tane daha sipariş etmiş ve bu suretle aralarında münasebet ve dostluk hâsıl olmuş bulunduğundan görüştüklerini ve bir gün mezbure Madam Ripise refakat eden ve Almanca ve biraz Fransızca bilen genç ve zayıf yapılı bir Rus Matmazelinin geldiğini ve bunu kendilerine takdim eylediğini ve arada hâsıl olan muarefe üzerine gelip gittiklerini ve bir ay sonra mezbure Matmazelin Fransızca öğrenmek arzusunu ızhar etmesile memnuniyetle kabul ettiğini söylemiştir.

Ledelistizah Madam Ripise refakat ederek kendilerine gelip giden Rus Matmazelinin petrol ticaretile meşgul olup İstanbulda bu ticaretin revacını temin için kaldığını esnayı musahabede öğrenmiş ise de görüştükleri müddetçe böyle bir mesaide bulunmamasından ve masarifi azime ihtiyar etmesinden şüphelenmiş ise de bilâhare zengin bir petrol madeni hissedarlarından olacağını zan ve tahmin ile şüphesi zail olmuş idiğini ifade eylemiştir.

Edvard Jorris'in derdestile isticvabına başlanılıp berveçhibalâ devam olunmakta iken Rumeli vilâyatı müfettişi umumiliğinden varit olan ve aşağıda sureti yazılan şifreli telgrafname calibi nazar olmuştur. Çünkü telgrafnamede evsaf ve eşkâli muharrer kadın Jorrisin tarif ettiği şekle temas etmekte bulunmuştur.

Rumeli müfettişi umumîsi Hüseyin Hilmi Paşadan varit olan şifreli telgrafname sureti

Bermucibi emrü fermanı humayun cinayeti mel'unane mütecasirleri hakkında vilâyatı selâsece icap eden taharriyat ve tafahhusata devam olunmaktadır. Müfettişlik polis müfettişliğinden alınan raporda "Aşot Çiviciyan ve Armenak Aramyan namında iki şahıs ile Hiropsima namında bir kadının maktul Hiristefor Mikailyanın rüfekasından olup vilâyatı selâsede icrayı mefsedet eden komite reislerinden birinin delâletile 8 Temmuzdan mukaddem İstanbuldan Romanyaya ve oradan da

Selânikte geldikleri ve Selânikte üç dört gün kalarak herbiri müstear isimler ile birer pasaport ve nüfus tezkeresi elde ederek tekrar İstanbula döndükleri ve bunların herhalde yeni bir hâdise ikaı maksadile hareket etmiş bulundukları bildirilmiş ve merkumların eşkâli berveçhiati kaydedilmiştir.

Polis sivil memurunun zaptettiği evsaf ve eşkâle nazaran Aşot Çiviciyanın otuz yaşlarında, tıknazca, esmer ve orta boylu, karagözlü ve Armanak Aramyanın yirmi yirmi beş yaşlarında, bıyıksız, beyaz renkli uzunca boylu, ve yakışıklı birer şahıs oldukları ve Hiropsima namındaki kadının yirmi otuz yaşlarında, vücutçe zayıf ve fakat simaca pek güzel ve tıpkı bir İngiliz kadını gibi sade ve kibar tuvaletli bulunduğu ve Rusça, Almanca, biraz da Fransızca konuştuğu ve her üçünün İstanbula birlikte giderek Büyükadada Yorgolu semtinde bir otelin büfecisi olan Agyanın nezdinde misafir olacakları başkaca haber verilmiştir. İşbu malûmatı arz ile icap eden takibatın müstacelen icrası hususunun lâzım gelenlere emir buyrulmasını istirham ederim.

19 Temmuz 321
Müfettişi Umumî
Hüseyin Hilmi

Hüseyin Hilmi Paşa merhumun bu telgrafnamesi ledelârz manzuru âli buyrularak muktezasının ehemmiyetle icra ve takibi ferman buyrulmakla Zaptiye Nezaretine tebligat icra kılınmış ve komisyonu mahsusa da malûmat verilmişti. Bunun üzerine Zaptiye Nezaretince şimendifer garı ve deniz zabıta memur ve müfettişleri ve gümrük muhafaza heyeti taraflarından lâzım gelen takayyüdat yapılmış ve Adalara dahi memuru mahsus gönderilmekle beraber bizzat Adalar kaymakamı da tafahhus ve taharriye memur edilmiş.

Neticei tahkikat ve takibat ve taharriyatta yukarki eşkâl ve evsafta kimse bulunamayıp ancak Rumeli şimendiferile Selânikten gelen iki erkek ve bir kadın üç yolcunun Çekmecede vagondan inip gaybubet ettikleri ve halbuki bilet kontrolünde hâmil oldukları biletlerin İstanbula kadar kesilmiş bulunduğu mahallî jandarma binbaşılığının iş'arından anlaşılmıştır. Keyfiyetin tarzı cereyanı ve memurini aidesi taraflarından yapılan takibat ve taharriyatı serianın hulâsai bisudi Hünkâra arzolunduktan sonra Hünkâr memleketimizde polisin noksanına bundan büyük bürhan olamaz diyerek izharı teessüf etmiş ve herşeyden evvel bu noksanın izalesini ve polis şifre teşkilâtının ikmalini irade eylemiştir ki bilâhare yapılan polis nizamnamesi bunun semeresidir. Ayni gaye ve maksat için Fransanın en meşhur polis erkânından Paris sabık polis müdürüsanisi Müsyü (Bonin) e evvelemirde sefaret vasıtasile mütaleası alınarak polis tensikatı hakkında bir lâyihai hususiye tanzim ettirilmiş ve bir müddet geçtikten sonra tahsisatı kâfiye ile İstanbula cel-

bolunmuştu.

8 Recep 1325 ve 4 Ağustos 1323 tarihli olup 167 maddeden müteşekkil bulunan polis nizamnamesi salifülbeyan teşebbüsün neticesidir.

"Müsyü Bonin„ İstanbula getirildiğinde Zaptiye Nazırı bulunan mahkemei temyiz reisi sabıkı Şefik Paşa merhum ile Hamdi ve Şûrayı Devlet azasından Yanko Vitinos ve Nazif Sürurî Beylerin iştirakile teşekkül eden heyet marifetile mezkûr polis nizamnamesinin lâyihası tanzim olunmuştur.

Polis pirivé de quartier
Mahalle polisi

Müsyü Bonin: Polis teşkilâtında bir de "Mahalle polisi„ namile bir şekil tavsiye etmiş ise de İstanbul, Beyoğlu, Üsküdar mahallâtının çokluğu hasebile fazla masarifi mucip olacağından icraat tehir edilmiştir.

Fransalı polis mütehassısının dediğine göre "mahalle polisi„ her mahallede heyeti ihtiyariyeye dahil olacak, daima o mahallede bulunacak ve bütün mahalle sekenesinin hüviyet ve meşguliyet ve ahval ve hareketlerini tetkik edecek, mutasarrıf, müstecir, misafir olarak bulunanları tanıyacak ve şüpheli gördüklerini merbut olduğu polis müdiriyetine bildirecekti ki umuru inzıbatiye de faidesi memul bir tedbirdir.

Mezkûr nizamnameye göre Zaptiye Nezareti maiyetine 35 sivil 15 müfettiş ve Beyoğlu mutasarrıflığına 20 sivil, 4 müfettiş Üsküdar için 2 müfettiş 15 sivil, İstanbul polis müdürlüğü için de 2 müfettiş, 10 sivil memur verilmiş ise de İstanbul vilâyetinin vüs'atine ve deniz ve kara yollarının tabiî müsaadatına nazaran kâfi değildi.

Nitekim sonradan sureti mükemmelede ıslah ve ikmal olunarak polis teşkilâtımız mucibi iftihar olacak hale gelmiştir.

Edvard Jorris kendilerile muarefe hâsıl edip Fransızca okumak istiyen Rus Matmazelinin o tarihte Beyoğlunda Yemenici sokağında Madam Devonun mektebine yakın bir hanede oturan Ripis ve Madam Ripisin yanında ikamet eylediğini ve mezbure Rus Matmazelinin tebdili hava için İstanbula gelerek birkaç ay kalacaklarını ve biraz müddet Kroker otelinde kalmışlar ise de yemeğini beğenmediklerinden Muradoviç apartımanında bir daire isticar ve iki odasını Moskofluya icar ettiğini ve Moskoflunun hasta bulunan kızına karşı zevcesi Madam Anna Nellens Jorriste bir muhabbeti mahsusa hâsıl olduğunu ve birlikte ikametleri esnasında merkumMoskoflunun "Samoel Fayin„ namında ve musevi mezhebinde ve Rus tebaasından ve pasaportlarında da Samoil Fayin ve familyası diye yazılı olarak gördüğünü ve Verosun kızı ile kendi karısının birlikte ve işlerile meşgul olarak çok vakitler merkum Samoel Fayine hariçten dostları gelip Rusça konuştuklarını hikâye etmiştir.

Müstantik tarafından olunan istizah üzerine: Bir ay sonra yani 1904 Kânunuevvelinin ortasında Samoel Fayin icar hesabını tesviye ederek

ve kızının tebdili havaya ihtiyacı olduğunu beyan ile hanelerinden ayrılıp gittiklerini ve Ripis ve Madam Ripise gelince bunların da geçen Mart içinde bir daha ders almıyacağını ve bazı işleri için Avrupaya gideceğini söyliyerek mufarakat etmiş olduklarını ve zevcesinin Madam Ripisten Viyana adresile selâmı havi bir iki kartpostal aldığını ve tarihi ifadesinden yani 15 Temmuz 321 den bir ay mukaddem Ripis ve Madamının avdetle Roayal otelinde misafir kaldıktan sonra mezkûr otelin sokağında kâin 12 numaralı pansiyona nakledip müteakiben kızları da gelmiş ve Ripis ile birlikte oturmuş ve kemafissabık kendisinin matmazele ders vermiş olduğunu ve ekseriya bunların nezdine giderek vakit geçirdiğini ifade etmiştir.

Edvard Jorris vuku bulan suale cevaben Ripisin yanına gelen bazı dostlarile yukarki odada yalnızca görüştüğünü ve bu dostlardan en çok gelip giden uzun boylu pek az bıyıklı ve sakalsız kuru yüzlü, solgun benizli olup Ripisin kâtibi diye tanıdığını, hattâ bu şahsın mukaddema Ripisin dışarıya azimetinde Yemenici sokağındaki mahut apartımanda oturduğunu ve ondan başka uzun boylu, bıyıkları pek çok ve uzun ve sarı simalı bir adamın da Ripis ile görüşmetke bulunduğunu ve bazan Lüksemburg gazinosunda Şatranç oynadıklarını ve ekseri vakitlerde yanlarında bir de kadın olduğunu ve sonradan Ripisin bu adamla gaybubet eylediklerini ve hattâ gaybubet edecekleri akşam veda için yanında kadın Ripisin adamile hanesine gelip Rusça konuştuğunu ve kendisine Ripisin adamı tercümanlık yaptığını ve esnayı mükâlemede yanında kadının kardeşi olup beraber Odesaya gideceklerini ve kendisinin musevi mezhebinde dul olup isminin "Ekova,, olduğunu söylemiştir.

Diğer taraftan da Ripis ve karısı ile Moskoflu kızın hâdisei cinaiyegünü akşamında birden bire gaybubet edip o sırada hane sahibine matmazelin ağırca hastalanmasından üç gün kadar köye gitmeğe mecbur kaldıklarını tebliğ etmesini rica eylemiş ve apartıman dairesinin kapı anahtarının kapıdaki hasırın altında bulunduğunu bildirmiştir.

Tavukları hane sahibine teslim ediniz

Madam Ripis alelâcele giderken kurşun kalemile küçük bir kâğıda üç gün sonra avdet edeceğiz, tavukları hane sahibine teslim ediniz diye yazıp masanın üstüne bırakmıştır. Ve tedelistifsar bu tavuklardan maksat ne olduğunu bilmediğini ve fakat mezkûr hanede şimdiye kadar hiçbir tavuk görmediğini ifade etmiştir.

Edvard Jorris: Müstantikin: Bu kadar sıkı ve samimî birleşip konuştuğunuz Ripis hakkındaki ihtisasatınızı söyler misiniz? Diye vuku bulan sualine cevaben merkum Ripisin "galeyanı efkâra malik ve tarzı maişeti pek acip olduğunu beyan etmekle beraber ifadesine devamla hâ-

dis gecesi saat bir sularında Ripisin yanına girerek bir saat kadar beraber bulunduktan sonra merkumun işi olduğunu behane edip yukarıya çıktığını ve kendisi Madam Ripis ve Matmazel Robina ile aşağıki odada kalıp gece saat dört buçukta hanesine döndüğü ve Ripisin o gece pek meşgul ve zihni perişan göründüğünü ve aşağıda bulunduğu sırada aklı, fikri tamamile yukarki odaya matuf bulunup seslerinden ve gezinmelerinden yukarda üç kişi mevcut olması lâzım geldiğini ve bunların hep Rusça konuştuklarını ve Cuma günü sabahleyin on iki raddelerinde Ripisin hanesine uğradığında merkumun halinden, yüzünden, gözünden çok yorgunluk nümayan olduğunu ve o akşam ders alamıyacağını söylemesinden ancak on beş dakika kadar kalıp işine gittiğini ve akşam saat on bir sularında Singer idarehanesinden çıktığında Yıldızdaki bomba hâdisesini duymuş ve tafsilât almak için çarşıya giderken Ripisin evine uğramış ise de bulamadığını ve fakat kapıcı Markonun ifadesinden öğle vaktine yakın bunların haneden çıkıp henüz dönmediklerini ve hane sahibi Muradoviç dahi Matmazel Robina Fayinin hastalanmış olması hasebile alelâcele gitmiş ve üç gün için köye gideceklerinin kendisine söylenmesini tembih ettiklerini ifade eylediğini beyan eylemiştir.

Jorris diyor ki: Ekseriya Ripisin nezdine gidip gelen, mahremane konuşan şahsın ismini "Karlo,, olarak biliyordum ve bunun Ripisin kâtibi diye tanıyorum. Bir gün Ripise bir mektup verdiği sırada zarfın üstünde "Silviyoriç,, yazılı olduğunu gördüm ve ikinci defa da merkumun cebinden çıkardığı cüzdanın içinde de Silviyoriçi namı muharrer bulunduğunu görerek bu Karlo denilen adamın Silviyoriçi olacağını istidlâl ettim.

Şahsı mezkûrun sakal, bıyığı tabiaten yok, sesi zayıf, gözleri kara ve ziyade asabiyetten çok açıp kapardı,, pek mütecessis, hırçın, hassas görünüyordu.

Ripis İstanbula ilk geldiğinde gezmek için aylıkla tutulmuş bir arabası vardı. Son gelişinde nasıl bir arabaya bindiklerini görmedim. Hanede Madam ve Matmazel Ripisten başka kadın yoktu. Bir hizmetçi kadın tutmak lüzumundan bahsettiğimde her hizmetçiye emin olmıyacaklarını beyan ile muvafakat etmediler. Ripis daima Fransız altını sarfederdi, sarfiyatı ziyade idi.,,

Bunlardan şüphelenmiş ise de zevcesi Anna Nellensin onlar lehinde idarei kelâm ederek şüphesini def'e çalıştığını söylemiştir

Beşiktaşta bir hane tutulacaktı

Bir gün esnayı sohbette oturdukları haneden memnun olmadıklarını ve daha iyi ve geniş bir hane tutup nakletmek istediklerini Semoil Fayin ve kerimesi Robina ve Ripis ve madaması söyleyip ertesi günü Beşiktaşa Ortaköye doğru giden caddede bir hane bulunduğunu beyan ile beraberce gidip haneyi görmüş-

lerdir. Bu hane on iki odalı ve dokuz lira kiralı olup kendisi okadar kira veremiyeceğini dermeyan etmiş ve merkumun tarafından dahi para işine ehemmiyet vermemesi söylenilmiş ve zevcesi de oraya nakledilerse civarda birçok islâm hanımları bulunacağından terzilikten de istifade edeceğini ileri sürerek nakli iltizam etmiş ise de kiranın fazlalığından ve kumpanyadan aldığı maaşa göre bunu yapamıyacağından bahs ile vazgeçmiştir.

Karısının bunlara okadar meclûp oluşu ve hizmetlerine hahişger bulunuşu neden ileri geldiği sorulunca zevcesinin parayı çokça sevmesinden ve kendisine çok iyiliklerde bulunacakları hakkındaki vaitlerine inanmasından onlara temayül ettiğini dermeyan eylemiş ve zevcesinin şimdi nerede olduğu sualine de nerede olduğunu bilmiyorum, anbean sabırsızlıkla bir haber ve mektup bekliyorum, fakat geçen hafta salı günü validesini görmek için Belçikaya gitmek üzere bir sandık ve bir çanta ve kırk lira para alarak ve pasaportunu konsoloshaneden yaptırarak İstanbuldan müfarekat eylediğini ve yevmi mezkûrda Sirkeciye kadar Madam Ripis ile beraber olduğu halde giderek zevcesini trene bindirdiğini ve o gün Viyanaya kadar bilet vermediklerinden mezburenin Belgrada kadar bilet kestirdiğini hikâye etmiştir.

Edvard Jorris karısını en hâr bir aşk ve muhabbetle sevmekte bulunduğunu ve henüz bir haber alamamasından son derece muztarip ve mükedder olduğunu müstantik beye yana yakıla anlatmıştır.

Atina sefaretinden telgrafname

Atina adliye tevkifhanesi bir cürmü adiden dolayı maznunen mevkuf bulunup iktisabı beraetle tahliye edilen Lânkazalı Tayfur Efendi sefarethaneye gelerek tevkifhaneden çıkacağı gün mevkuflardan iki Ermeninin Ermenice kunuştukları sırada "emanetlerin bugün Pireden hareket edecek A — T vapuruna konulduğu ve mezkûr vapurun doğruca Karadenize geçeceği ve geçerken Ayastafanos "Yeşilköy„ sahilinde bekliyecek olan bir balık kayığı tarafından alınacağı„ hakkında sözler söyleyip merak ve endişeli vaziyetler izhar ettiklerini ve bundan şüphelendiğinden hasbessadaka ihbara müsaraat ettiğini ifade etmiş olmasile arzı kenfiyet olunur.

RİFAT

Bu telgrafname de şifre edilerek arzolunmuş ve tedabiri lâzimeye tevessül olunması Zaptiye Nezaretile Rüsumat emanetine ve liman idaresine emir ve tebliğ edilmiştir. Liman idaresince ledettahkik filhakika bu namda bir vapurun on beş yirmi günde bir defa Karadenize geçip kereste hamulesile avdet ettiği, limanınızda tevakkuf etmediği bildirilmiş ve rüsumat emaneti tarafından da sahil muhafaza müfettişlerine tarasudatı lâzimede bulunmaları tenbih edilmesi üzerine Ayastafa-

nos sahili müfettişliğinde bulunan Hacı Hasan Fehmi Efendi gece saat üç buçuk raddelerinde muhafaza sandalı ile mezkûr sahilde dolaştığı sırada bir şilebin sahilden yarım mil kadar açıkta tevakkuf edip ve oralarda dolaşan bir kayığın da şilebe doğru ilerlediğini mehtap ışığı ile görerek hemen üstüne gitmiş ve şilep yoluna devam ettiği cihetle açılmak istiyen mezkûr kayığı derdest edip sahile getirmiştir.

Sahilde ledelmuayene kayık derununda iki sandık bulunmuş ve sandıklar açılmayıp doğruca gümrüğe getirilerek usulü veçhile ledelmuayene içlerinden yirmi dört küçük paket dinamit ve kırk sekiz adet rovelver zuhûr etmiştir Kayıkçı Hazaros isminde bir Ermeni olup anasıl Tiflis ahalisinden bulunduğu ve nefsülemirde balıkçı esnafından olmayıp mücerret bunları kaçırmak için Atinadan aldığı talimata binaen hareket eylediği anlaşılmıştır.

Jorris uzunuzadıya vaki olan ifadatından Atina, Pire, Filibe, Varna taraflarında bulunan komitecilerin gûnagûn hiyel ve desayise tevessül ile ikaı mefsedet ve cinayete çalıştıkları ve bu vapurla İstanbula gönderilen dinamit ve rovelverlerin vak'adan sonra vürûduna nazaran hâlâ mel'anetlerinde devam edip yeniden yeniye birşey yapmak istedikleri maddeten mahsûs olmakla Sultan Hamidin canı sıkılmıştır.

Binaenaleyh takyidatı inzıbatiyenin sıkıştırılması hakkında tekrar emirler ısdar olunmuştur.

Tahkikat komisyonunun icra ettiği tahkikatı amika ve tetkikatı istintakıye ile Viyana, Atina, Filibe, Sofya ve Paris ve Jeneveden alınan malûmatı mahsusadan başka İstanbulda müteaddit defalar kendisini mahut ve enkazı komisyon nezdinde mahfuz ve mevcut arabanın sahipleri ve adamları ile beraber gören şahitlerin şehadatı vakıası muvacehesinde Edvard Jorris hakikati ketmü inkâra imkân kalmadığını takdir ve idrak ile şifahen bazı ikrarlarda bulunmuş ve ifadatı lisaniyesi zaptı mahsusuna geçirilmiş olduğu gibi aşağıda tercümesi yazılan ifadei tahririyesini Fransızca olarak yazıp komisyona tevdi etmiştir.

Anarşist Jorrisin el yazısı ile itirafları

Benim fikir ve emel arkadaşlarımdan olup çok zamanlar buluşup sohbetler ettiğim Arnavutköylü "Viram Şabuh Kendiryan,, esasen müfrit hür fikirli ve başı taçlı müstebitlere karşı son derecede kinli bir adam idi. Ben de küçük yaşımdanberi ayni fikir ve emele sahip ve anarşistliğe salik olduğumdan aramızda ittihadı efkâr ve kanaati vicdan hükümferma idi.

Teatii efkâr ve hikâyei ahval ettiğimiz sırada bilmünasebe Ermeni komitelerinin gayei âmali mevzuu bahsolur ve bunların harekâtı şedideye tevessülleri düşünülürdü.

Viram Şabuh Kendiryanın bu hususta bana ika ettiği tesirden başka ekseriya mütalea ettiğim "Pro Armenia,, gazetesinin neşriyatı da dimağıma müessir olurdu. Mezkûr ga-

zete Osmanlı Hükûmetinin Ermeni milletine yaptığı mezalimi acı bir surette teşrih ederek her okuyana bir nevi heyecan ve asabiyet verebilirdi, hele (Sultan Ruj) namile yadolunarak Ermenilere zulmettiği yazılan Sultan Hamide karşı bende büyük bir infial uyandırıyordu.

O sırada Ermeni ihtilâl komitesinin İstanbulda büyük bir hareketi cinaiyede bulunmağa karar verdiği ve bazı fedaîlerini bu işe memur eylediği anlaşıldı. Hazırlanan bu hareketlerde meselâ Osmanlı Bankasının ve Galata, İstanbul köprüsünün berhava edilmesi düşünülerek Bankı Osmanî civarında tramvay yolu üzerinde bir fotoğraf makinesi mağazasının ve köprübaşında eski Kredi Liyone ve şimdi Fransız Bankasının bulunduğu binanın az ilerisinde Ömer Âbit hanı sokağının başındaki "eskiden şemsiyeci, şimdi yemişçi, dükkânının isticar olunarak hafriyatına başlanıldığını Kendiryandan işitiyordum. Bu esnada Filibede diğer bazı komiteler ile Ermeni fesat komitesinin fevkalâde mühim bir içtimaı oldu.

Bu içtimada pek çok erbabı ihtilâl hazır bulunmuş ve "Pro Armenia„ gazetesi başmuharriri Pirkiyar dahi bizzat iştirak ederek icraatın Yıldızda cuma selâmlığı esnasında ikaı takarrür etmişti.

Zaten Viram Şabuh Kendiryan beni Samoil Fayin ve kızı denilen Robina ile görüştürmüştü. Hakikati halde Robina Samoil Fayinin kızı değildi. Bunlar mühim Ermeni anarşistleridir.

İhtilâl terbiyesi görmüş, Ermeni ihtilâl cemiyetine girmiş kimselerdi. Yemenici sokağında 30 numaralı apartımanda isticar ettikleri dairede büyük salonda birçok defalar Samoil Fayin, Matmazel Robina ve Ripisin zevcesi, Kendiryan, Trase Yuvanoviç, Silviyoriçi ve Şarl Yuvanoviç Torkom, Madam Aşoya hazır bulundular, daha birçok kimse mevcut ise de isimlerini ve kim olduklarını öğrenmek mümkün olmadı diyerek onları saklamıştır. Komisyon heyeti bu saklamanın iyi olmadığını ve her halde onların isim ve hüviyetlerini bilmesi ve söylemesi lâzımgeldiğini ihtar etmiş ise de Jorris o meçhuller hakkında birşey ifşa etmemiştir.

Bunlardan bir kısım fedaîler geçen kânunuevvelde İstanbuldan gittiler. Pariste ve Bulgaristandaki içtimalarda delege sıfatile bulundular ve nihayet bomba tecrübesi sırasında Sofya civarında bir köyde ikisi telef oldular. Bilâhare umuru fesadiyenin icra riyaseti Liparipse intikal etti.

Liparips eski tertibat dairesinde hareket edip birkaç defa yeni el bombalarını tecrübeye gitti, bizzat tecrübeler yaptı ise de mezkûr yeni bombaların kabili istifade ve istimal olmadığını anladığından ondan vazgeçerek karısile birlikte Viyanaya gitti. Viyanada (Neseldorf) fabrikasına mahut arabayı yaptırdı. Ara-

ba tıpkı komisyonun öğrendiği tarzda ve vasıtalar ile İstanbula getirildi.

Arabanın İstanbula gelişinden birkaç gün sonra Ripis ve karısı da geldiler, otel Ruayale indiler.

Mezkûr otelde temdidi ikamet işlerine gelmediğinden üç gün sonra İngiliz sefarethanesi kurbünde kâin 2 numaralı apartımanı tuttular. On gün sonra Matmazel Ribina da geldi. Ripis ile beraber mezkûr apartımanda kaldılar. Bilâhare görünen lüzuma mebni benim ikamet ettiğim Yeniçarşıda kâin Muradoviç apartımanının ittisalindeki küçük eve nakli mekân eylediler.

Hepimiz vak'ai cinaiye gününe kadar orada ikamet ediyorduk. Vak'ai mezkûre başlıca Kafkas Ermeni İhtilâl cemiyeti ile Hınçak Jenev komitesinin eseridir.

Biz evvelce selâmlık resmi âlisi esnasında misafirini ecnebiyeye mahsus set üzerinden bomba atmağı tensip etmiş idik. Bu tarz ile muvaffakıyet mümkün olup olamıyacağını pek kestiremediğimiz gibi evvelce birer hile ve desise imalile Rus sefaretinden alabildiğimiz müsaade varakasını üçüncü defa da alabilmemiz meşkûk göründüğünden bundan sarfı nazar ile "Maşin Enfernal„ tedarik ve celbine karar verilmiş ve malûm olduğu üzere öylece tatbik ve icra olunmuş ise de muvaffakıyeti maksuda istihsal edilemiyerek birçok habersiz kimselerin hayatı heder olmuştur.

Kullanılan melinit 80 kilodur

Sureti mahsusada yaptırılan arabanın muakkar mahallinin ölçülen eb'adına göre ısmarlanıp hazırlanan sandık tam yüz kiloluk 100 hacmi istiabîyi havi olduğundan işbu mevaddı iştialiyeye "mitray„ denilen bazı çelik ve demir parçaları ilâve edilmiş ve vak'a gecesinden bir gün evvel bu sandık ağırlığı nisbetinde taşlar doldurularak Şişli haricinde arabanın derecei tahammül ve mukavemeti tetkik kılınmıştı.

İndettecrübe arabanın tahammülü ve sandığın vaziyeti matluba muvafık çıktığından cuma günü selâmlık resminden az evvel her türlü tedarikât bilikmal tayin olunan saat ve dakikada Ripis ile kızı Robinanın hareket ettiklerini ve Maşin Enfernali bizzat bu ikisinin iş'al eylediklerini biliyorum.

Hâdisenin cereyanı esnasında bunların vaziyetlerini bittabi görmemiş ve firara muvaffak, yahut infilâktan helâk olup olmadıkları dahi meçhuldür demiş ve kendisinin bunlara iştiraki tab'an ve esasen anarşist meşrep olup bahusus Sultan Hamidin komite gazeteleri tarafından mütemadiyen yazılan kitallerinden müteessir olup kuvvei fikriye ve muhakemesi icabatından bulunduğunu ve komisyon tarafından hâdisenin bütün asar ve delâili tamamen meydana çıkarıldığı cihetle artık saklamağa lüzum görmüyorum nihayet yaptığımı biliyorum, lâyık olduğum cezayı çekmeğe de amade bu-

lunuyorum. diyerek ifadei tahririyesini ikmal eylemiştir.

Edvard Jorris komite arkadaşlarının isimlerini söylemiyor

Bu itirafattan sonra Jorristen komite arkadaşlarının ve bu işte diğer çalışanların kimler olduğu sorulduğunda hiçbirisinin hakikî isim ve şöhretini bilmediğini hattâ komite nizamnamesini Viram Şabuh Kendiryanın kendisine tebliğ eylediği sırada Ripis ile Samoil Fayinin bile asıl isimlerini bildirmediğini ve mezkûr nizamnamenin bu bapta pek kat'î ahkâmı havi olup aksine hareketin en şiddetli ve serî mücazata duçar edileceğini ihtar etmiş bulunduğunu ifade etmiştir.

Samoil Fayinin hakikî adının Hiristofer Mikailyan olduğunu bilâhare Sofya civarında helâkinden bahseden gazetelerden öğrendiğini dermeyan eylemiştir.

Brüksel Osmanlı sefareti vasıtasile Belçikanın (Anvers) müddei umumîsi yazıyor:

Osmanlı Hükûmeti başmüddei umumîsinin istifarına cevaptır.

Jorris Şarl Edvard nam kimse "Jorris Jerar Jan ile Sens Katerin nam kadından„ 11 şubat 1876 senesinde Anverste doğmuştur. 1894 senesinden 1900 senesine kadar validesile birlikte hanelerinde ikamet etmiştir.

O tarihe kadar "M... Foryo„ namında birinin ticarethanesinde şehrî iki yüz elli frank alarak maişetini temin ederdi.

1901 senesinde Belçikadan İstanbula gitmiştir. Orada 1871 10 teşrinisani tevellütlü Matmazel Nellensen Korneli ile 1902 senesinin 26tem muzunda resmen izdivaçları vuku bulmuştur. Ne kendisinin ne de zevcesinin sabıkaları yoktur.

Jorris Anverste anarşist efkârı eshabından olarak tanınmıştır. Kendisi bu fikri taşıdığını saklamazdı. Fakat filiyat ile tatbik ve tamimi aleyhinde bulunduğunu söylerdi. Merkum son mutarakati tarihine kadar (Unitas) nam ticaret müstahdemin klübünün kâtibi olup iyi ahlâk ve saffeti kalp sahibi olduğu zannolunduğundan öyle bir anarşist cinayetine iştirak edeceği farzolunamıyordu„ Bilvesile arzı ihtiramat olunur.

(Anvers müddei umumîliği)

26 Ağustos 1321 tarihli 264 numaralı Belçika sefareti nin takriri

Yukarda (*) işaretli Osmanlı Bankasının ve Galata köprüsünün berhava edilmesi hakkında Jorris'in hikâye ettiği tasavvurları kaydetmiş idik.

Bunlar nerede ve nasıl yapılacaktı?..

Galatada Osmanlı Bankası yakınında kâin "Voyvoda„ hanı altında vaki içerlek mağazayı komitenin isticar edip Karagözof namı altında küşat ve derununda fotoğraf alât ve edevatı satarak gûya ticaretle işti-

gal ettikleri ve Karagözofun Rusyaya gitmesi hasebile mağazada vekâleten mahut Silviyoriçi kalarak icrayı ticaret eylediği istihbar kılınmış ve Zaptiye Nezaretinden evvelemirde merkum Karagözofun tayini hüviyeti hakkında malûmat istihsali iş' ar edilmekle varit olan cevapta Beyoğlu mutasarrıflığının tetkikatına istinaden Karagözofun hüviyeti mukayyedesinin Karakin veledi Takfor Karagözof olup ahiren Rus vapur kumpanyasının Ejof vapurile Batuma gittiği anlaşılmış, işbu dükkânda mukaddema çırak olarak bir sene kadar çalışan "Ojen Daliçyo veledi Aleksandır„ celbolunarak ifadesi alındıkta: Filhakika aragözofun Rusyaya gittiğini ve gitmesinin sebebi Rus yada askerlik kurasının çıkması olup giderken Silviyoriçiyi mağazaya vekil olarak bıraktığını ve Silviyoriçinin ekseriya mağazaya gelerek usta Karagözof ile görüşen uzun boylu, tüysüz, kadın sesli bir adam olduğunu ve merkum namına Fransız postası vasıtasile birçok mektuplar ve paralar alıp verdiğini söylemiştir.

Mağaza dahilinde icra kılınan taharriyat ve hafriyatta Bankı Osmanîyi istihdaf eder istikamette gayet kalın kâgir dıvarın delinip altından çok miktarda taş ve toprak çıkarılacak bir "karalâğım„ hazırlanmakta iken tehir olunduğu görülmüştür.

Kezalik fotoğraf alât ve edevatı sabtan bir mağazada hiç lüzum ve münasebeti olmadığı halde otuz kadar boya fıçısı bulunup bunların bazılarının içi toprak bakiyesile siyahlanmış olduğundan delinen duvardan çıkarılan toprakların bu vasıta ile harice taşındığı tahmin edilmiştir.

Galata köprüsüne yapılacak tecavüz için de mezkûr köprünün tam Galata başlığından on on beş metre ilerisinde kâin Fransız Bankasından sonra, Ömer Âbit hanına giden sokağın köşesinde vaki ve elyevm yemişçi dükkânı olarak kullanılan ve ol tarihte şemsiyeci dükkânı olan mahallin intihap edildiği ve komite tarafından hilekârane surette bilisticar derunundaki küçük bodrumun köprü istikametine doğru tevsi olunduğu ve çıkarılan toprakların sabah, akşam büyük bir el çantasile, bazan şemsiye paket sandığı şeklinde taşınıp Azapkapısına giden Kürekçiler sahilinden denize döküldüğü tetkikatı amika neticesinde anlaşılmıştır.

Burada kullanılacak "Kara lâğım„ fitilleri gayet musanna olup üstü ipekli ve sudan, rütubetten müteessir olmıyacak surette içleri boş madenî bir zarf şeklinde yapılmış iki kangalı kırmızı ve üçü siyah, beşi beyaz turadan mürekkep bulunduğu bilâhare Azapkapısındaki Avusturya hastahanesinden çıkarılan mevaddı infilâkıye meyanında görülmüştür ki, erbabı mefsedetin nelere teşebbüs etmek istedikleri anlaşılmaktadır.

* * *

Abdülhamidin bütün eğlencesi ara sıra parkta kısa bir tenezzühten ve nadiren tiyatroda oyun seyretmekten ibaret olduğunu söylemiştim. Yıldız parkının iç kısmında tulânî ve hayli büyükçe bir havuz, bu havuzun müntehasında da küçük ve zarif bir köşk vardı. Abdülhamit yazın ve ağaçların çiçek açtığı bahar mevsiminde bu parka gider, havuz başında dolaşırdı. Bir gün dairei kitabette otururken Hünkârın beni havuz başında beklediğine dair bir emir telâkki etmiştim. Hemen yetiştim. Havuzda alüminiyumdan yapılmış bir sandal duruyordu. Sandal pek hafif olduğu için binilirken pek dikkatli davranmak lâzımdı. Kendisi itina ile sandala bindi ve bana da binmemi emretti. Sandal gayet hafif olduğundan oturmak ta, ayakta durmak ta tehlikeli idi. O gün geçirdiğim halecan cidden ziyade idi. Abdülhamit metanet gösteriyordu. Sahilde Hünkârın mutemetlerinden bahriyeli Tufan Paşa ile diğer emekdarları vardı. Bunların da simalarında telâş ve halecan asarı vardı. Bir kaza vukuunda akıbetin ne olacağı malûm değildi. Her ne ise sahilden açıldık ve epeyce ilerledik. Tehlike olmaksızın karşı sahile yanaştık. Ancak sandalın hafifliği sebebile karaya çıkarken ayni tehlike başgöstermişti. Sandal muttasıl oynayıp duruyordu. Bu benim için bir tenezzüh değil, bir işkence olmuştu. Nihayet sağ salim sandaldan çıktık. Ayni havuzda gene alüminyumdan mamul ve elektrik le müteharrik bir istimbotla Hünkârla dolaşırken yangın zuhûr etmişti. Sakınılan göze çöp kaçar sözü işte böyle şeylerden çıkmıştır.

Havuzun müntehasındaki köşk denize nezareti ve etrafının nefaseti itibarile cidden fevkalâde bir şeydi. Oradan Marmaraya uzanan nazarlar emsalsiz bir manzara temaşa ederdi. Hünkâr esasen çok çalışkan bir adamdı, hâdisat ve vekayi karşısında tam iş başında ve müteyakkız bulunmak isterdi, bu itibar ile sarayın o kabîl bedayiinden istifadeye pek vakit bulamazdı. Ancak müsait vakitlerinde de vehim ve vesvesenin galebesile parka çıkmaz, havuzdan istifade etmez, menazırı tabiiyeye bigâne yaşardı. Maamafih inzivayı ve evham perdesi arkasında saklanmağı okadar severdi ki hayatın en zevkli ihtiyaçlarından olan bu tenezzühlerden nefsini mahrum edişi onda bir eza tevlit etmezdi, adeta böyle şeyler hatırından geçmezdi.

* * *

Türkiyeyi (Coloniser) etmek ötedenberi bazı devletlerin siyasetine dahil olan mesailden idi. Abdülhamit ise bundan bilhassa tevahhuş ederdi. Muhaceret tarikile Türkiyeye gelip yerleşecek ecnebilerin kendi devletleri için daima bir vesilei müdahale teşkil edeceklerini sık sık tekrar eder dururdu.

Bir aralık Rusya Hükûmeti de bu sevdaya düşmüş ve Rusyadan iki yüz bin kadar muhacirin gelip yerleşmesi hakkında bir teşebbüs vukua gelmişti. Hünkâr bu meselenin tetkikini İzzet Paşanın riyaset ettiği bir komisyona havale etmişti. Bir aralık komisyon her nedense işi hafif

telâkki etmeğe ve sefaretin teşebbüsüne mümaşatkâr görünmeğe başlamıştı. Ötedenberi Rusyadan da gelen muhacirler hükûmeti metbualarından izin almıyarak hicret etmekte, bir kısmı haç vesilesile gelip kalmakta idiler. Bazı Rus tebaası ticaret maksadile veya seyahat fikrile geldiklerini pasaportlarına kaydettirerek geldikten sonra artık avdet etmiyorlardı. Bundan maada Rusyadan firaren gelenler de oluyordu. Rus Hükûmeti hukuku düvel kavaidine ve bazı muahedat ahkâmına istinaden bunları kendi tebaasından addediyordu. Bu noktai nazarın kabul olunmaması iki devlet arasında, zıddiyeti, kabul olunması ise Rusya imparatorluğunun Türkiye hudutları dahilinde sakin yüz binlerce Rustan müteşekkil bir nüfus kütlesine malikiyetini icap edecekti. Abdülhamit buna bir türlü meydan vermek istemiyordu. Rus tâbiiyetinden alâkalarını kat'etmeden gelen muhacirlerin kabul olunmamasından başka yol yoktu. Rusları gücendirmemek te lâzımdı. Bu sahada mukabil teşebbüsat yapıldı. Rusya Hükûmeti bu cihete yanaşmadığından o iki yüz bin kişilik kafile de gelmedi.

* * *

Son zamanlarda bir risale intişar etmişti. Bunu yazan zat duvar ilânlarile bu risalenin ehemmiyetini halka ilân etmişti. Risale sahibi Abdülhamit devrinde saraya mensubiyet ve padişahı fartı itaat ve merbutiyet le tanımış olduğu halde bilâhare meşrutiyetin ilânı üzerine kendilerini birer hürriyet kahramanı diye satmağa kalkışanlar cinsinden birşeydir. Bunlar devrin değişmesinden ve maziyi bilenlerin ya vefat etmiş, yahut bir köşeye çekilmiş olmalarından istifade ederek "Köpeksiz köyde çomaksız dolaşmak„ kabilinden celâdet göstermektedirler. Hakikatte bunlar milletimiz için bir ibret dersi olmalıdır. İstibdat devrinin memlekete yaptığı fenalık malûm olmakla beraber herhalde bu fenalığın aleyhinde bulunacak insanlar o devrin seyyiatına karışmış bulunanlar olmamalıdır. Bu insanlar yalnız o fenalığı teşrih ile iktifa etmiyorlar. Gûya kendilerinin o zaman bu fenalıklara karşı mücadele ettiklerini de yazıyorlar ki yalanın bu derecesi tahammülfersadır.

Abdülhamidin Nuri Paşa isminde bir ikinci mabeyincisi vardı ki bilâhare başmabeyinci olmuş, meşrutiyet devrinde de siyasî bir fırkanın erkânı arasına girmişti. Bu Nuri Paşanın Yıldız sarayında hiçbir nüfuz ve mevkii yoktu. Arasıra şifahî bazı iradeleri tebliğ ederdi. Bir aralık her nedense Hünkâr bu Nuri Paşadan hoşlanmamağa başlamıştı. Sebebini anlıyamadığım bu hoşnutsuzluk günün birinde hiddete inkılâp etti. Bir sabah padişahın huzurunda bulunuyordum.Başmabeyinci Ali Paşa ile İzzet aşa da orada idiler. Abdülhamit:

— Nuri Paşayı Kastamonu valiliğine tayin ettim. Babıaliye tezkeresini yazınız, kendisine tebliğ ediniz, hemen vaizfesi başına gitsin.

dedi. Huzurdan çıkarak mabeyin dairesindeki salona gittim, Nuri Paşayı çağırttım ve iradeyi tebliğ ettim. İstanbulda yerleşmiş, sarayda bir mevkie ve her türlü refah ve rahata malik iken apansızın Kastamonuya sürgün edilmek bir felâket idi. Bahusus bu suretle gidenlerin bir müddet sonra azledilerek İstanbula avdetlerine müsaade olunmadığı ve bulundukları yerlerde ikamete memur edildikleri ve bu ikametin bazan ölünceye kadar devam ettiği malûm idi. Yıldırımla vurulmuşa dönen Nuri Paşa çocuk gibi ağlamağa ve affine delâlet için yalvarmağa başladı. Ancak irade kat'î şekilde idi. Bunu geri aldırmak için teşebbüsün faideli olamıyacağını, bilâkis benim hakkımda gazabı davet edebileceğini biliyordum. Ancak Nuri Paşa o derece ağlıyor, öyle yalvarıyordu ki, bir aile babasının, yaşlı başlı bir adamın bu haline dayanamadım. Hacı Ali Paşa bu Nuri Paşayı çekemez, Nuri Paşanın başmabeyincilikte gözü olduğunu ve günün birinde ayağını kaydıracağını düşünerek Nuri Paşayı daima tevecciihten düşürmeğe çalışırdı. Hünkâr nezdindeki delâletimin Hacı Ali Paşa tarafından akamete uğratılacağını bilmekle beraber gene şefaatte bulundum, fakat semere vermedi. Ancak Nuri Paşa yalvarıp duruyor, aile vasıtasile de niyazını tekit ediyordu. Hünkârın ademi muvafakati üzerine tekrar şefaatte bulunmak doğru olmamakla beraber mütemadiyen şahit olduğum azap ve tazallüm manzarasına dayanamıyarak bir daha arzettim. Nuri Paşanın sadakatini, nedametini, ıstırabını, merhameti şahaneye dahalet ettiğini söyledim, nihayet affetirmeğe muvaffak oldum. Meşrutiyetten sonra bir gün Boğaziçinde Şirketi Hayriye vapurile bir tenezzüh yapıyordum. Nuri Paşa da o vapurda imiş. Beni görünce yanıma geldi. Birçok hasbihalden sonra bu Kastamonu valiliği meselesine nakli kelâm etti. Ben Nuri aPşadan o münasebetle geçirdiği ıstırabı ve benim kendisine ettiğim hizmeti dinliyeceğimi zannederken paşa:

— Sarayda yaşamak bir azap oluyordu, çıkıp kurtulmak için Kastamonu valiliğine bile razı oldum, fakat Abdülhamit buna da müsaade etmedi.

demesin mi, o dakika ne hale geldiğim tasavvur olunabilir.

Sakızda menfi bulunduğum sırada benimle beraber ayni vaziyette olan Abdülhamidin nazırlarından biri kendini o devrin şaibelerinden münezzeh göstermek maksadile bana karşı bile celâdetkârane bir lisan kullanırdı.

Maahaza bu nazır paşa kendisinin her halini bildiğimden emin olduğu için bana karşı sahte celâdeti kullandıktan sonra gene Sakızda bulunan menfa arkadaşlarından diğer bir zat ile görüşürken benim kendisi tarafından verilmiş olan jurnallar hakkında birşey söyleyip söylemediğimi sorarmış.

* * *

Meşrutiyetin ilânında Abdülhamidin oynadığı rolü tenvire hizmet eder fikrile atideki hatırayı kaydediyorum: Meşrutiyetin ilânından hayli zaman evvel bir gün Ahmet Mithat Efendi Amerika parlâmentosunda cereyan etmiş olan gürültülü ve rezaletli bir müzakereyi tasvir ederek (Tercümanı Hakikat) gazetesinde bir makale yazmıştı. Bu makalenin sebebi tahriri parlâmento denilen müesseseyi gözden düşürmek ve Abdülhamidin siyasetine uygun gitmek olduğu zannedilebilir. Ahmet Mithat Efendi o devrin iyi yazı yazan ve üslûbile mevzuları canlandırabilen muharrirlerinden olduğu için bahsettiğim makalesini de calibi dikkat bir şekilde kaleme almıştı. Abdülhamit bu makaleyi okudu ve bittabi pek memnun oldu. Kendisini saraya davet etti, ikram ve izazda bulundu.

O esnada Mithat Efendiye telkin edilmek üzere şu sözleri söyledi:

"Amcam Abdülâziz merhumla Parise gittiğimiz zaman Fransa Hükûmeti Fransa ordusu binbaşılarından "Dresset„ isminde dirayetli bir zabiti bana mihmandar tayin etmişti. Bu binbaşının iktidar ve kabiliyetini daha o zaman anladığımdan Padişah olduktan sonra kendisini İstanbula davet ettim, hizmetime aldım, Yıldızda kendisine bir daire tahsis ettirdim, rütbesini tedricen terfi ettim.Dresset Paşa âlim ve mütefekkir bir Fransız idi, bilhassa iyi tarih bilirdi. Parlâmento ve kanunu esasî ilmine de vâkıf idi. Kendisile müsait vakitlerde dünya hükûmetlerinin eşkâli hakkında görüşürdüm. Bana karşı kıraliık taraftarı ve hükümdarlık idaresine mütemayil gibi görünürdüyse de hakikatte parlâmento usulüne taraftar olduğunu anlamak güç değildi. Bu zattan öğrendiğime ve 1293 meclisinden hâsıl ettiğim tecrübeye göre M. Meclisleri faydalı birşeydir. Fakat parti mücadeleleri iyi birşey değildir. Bir meseleyi akıl, mantık, edep ve terbiye, ilim ve fen noktasından müzakere ve müşavere etmek başka şeydir. Şahsî husumet ve emellerle partizanlık etmek başkadır. Birincisi faydalı, ikincisi fena ve zararlıdır. Bahusus muhtelif âmal ve efkâr besliyen unsurların içtima ettikleri yerlerde fırka münazaalarından memlekete daima zarar gelir. Bizim ilk Mecliste bunun acı tecrübeleri olmuştur. Bereket versin Ahmet Vefik ve Hasan Fehmi Paşalar iyi idare ettiler. Ahmet Vefik Paşa doğru sözlü ve muhatapları üzerinde nüfuzlu, ağırbaşlı bir zat idi. Hasan Fehmi Paşa hukuk ulemasından idi. Bu iki zat Osmanlı akalliyetlerinin oynamak istedikleri oyunlara meydan vermediler.„

Abdülhamit İstanbuldaki sefirlerin hatırlarını hoş etmeğe ve icabında bunları minnettar bırakacak cömertlikler göstermeğe pek itina ederdi.Sık sık muavenette bulunduğu bazı ufak elçi ve maslahatgüzarlardan başka büyük elçilere de arasıra cemilekârlık yapardi. Hindistan va-

lii umumisi Lord Döfren evvelce İstanbulda İngiliz sefiri idi. Abdülhamit ramazanda bilûmum süferayı ecnebiyeyi iftara davet eder ve kendilerine diş kirası namı ile hediyeler verirdi. Lord Döfrenin İstanbulda bulunduğu tarihte bir ramazan akşamı sefirin zevcesi Ledi Döfren ile kerimesi haremi humayunda iftara davet olundu. Sefirlerin mabeyini humayun dairesine davet olunması vaki ise de zevce ve kerimelerinin hareme davet olunmaları fevkalâde bir haldi. Abdülhamit bununla İngiliz sefiri hakkında son derece büyük bir eseri nezaket göstermiş oluyordu. Haremi humayunda ecnebi lisanı bilen olmadığı gibi Ledi Döfren ve kerimesi Türkçe bilmediklerinden o zaman Hariciye müsteşarlığında bulunan Artin Paşanın kerimesi tercümanlık vazifesini ifa için haremi humayunda hazır bulundurulmuştu. İftardan sonra Abdülhamit kendi tabiri veçhile bir (souvenir) olmak üzere bir tepsi derununda Ledi Döfrene ve kerimesine kıymettar hediyeler gönderdi. Sefirin kerimesine ait hediye fevkalâde kıymettar bir pembe inci idi. Bunun da sebebi şudur: O vakit sefarethanelerle temasta bulunan Madam Plâskova isminde bir kadın bir gün İngiliz sefirinin kızı ile görüşürken Matmazel Döfrenin pembe inciye pek meraklı olduğunu öğrenmiş. Bunu başka bir mecliste bilmünasebe söylemiş, oradan da Hünkârın kulağına gelmiş. Abdülhamit böyle jestleri pek severdi. Nitekim bir selâmlık günü Fransız sefiri M. Konstans'ın pek beğendiği bir çift al araba atı ferdası günü sefire tarafı şahaneden bir hediye olmak üzere götürülmüştü. Amerika sefiri M.Leyşman'ın zevcesine gene böyle bir münasebetle pırlanta işlemeli giranbaha bir yelpaze hediye etmişti. Mesele hediyenin kendisinde değil, tarzı itasında idi.

İngiliz sefirinden bahsettiğim bu fıkrada bilmünasebe şu hatırayı kaydetmek isterim:

Transuval muharebesi zamanında idi. Transuvallılar milî bir ordu vücude getirerek İngilizlerle kanlı muharebelere girişmişler ve memleketlerinin hukuk ve hududunu cansiparane müdafaaya koyulmuşlardı. Bu iş hayli devam etmiş ve İngilizler adeta mağlûp vaziyete düşmüştü. İşitildiğine göre Transuvallıların bu vatanperverane cihatları İstanbulda gizli gizli sevinç tezahürlerine vesile olurken İsmail Kemal ile o aralık İstanbulda müsafereten bulunan bir muallim tarafından vuku bulan teşvikat üzerine seksen dokuz kişi bir gün toplanarak müçtemian Beyoğlundaki İngiliz sefarethanesine gitmişler ve İngiltere lehine nümayişler yapmışlardır Bunlar icabında İngiliz hizmetine gönüllü olarak kayda âmade olduklarını da sefire söylemişlerdir.

Bu garip ve nabeca nümayişi haber alan Abdülhamit İngiliz siyasetine bu suretle taraftar bir cemaat ve cemiyetin vücudünden tevahhuş ederek derhal tahkikat icrasını em-

retmiş ve Atâ Efendi isminde olan o mualim ile İsmail Kemal Bey tahtı isticvaba alınmıştı. Bilâhare işin uzatılması İngilizleri münkesir edeceği düşünülerek vazgeçilmişti.

*

Hatıratımın bu kısmının mukaddemesinde Almanya Başvekili Prens (Bülow) un ahiren intişar etmiş olan hatıratında bize taallûk eden bazı cihetler hakkında bildiklerimi yazacağımı vadetmiştim. (Milliyet) gazetesinde tercüme suretile neşredilen o kısım hatıratı okudum. İlk önce gözümün önüne Abdülhamidin imparator (Wilhelm) i istikbal etmesi merasimine ait manzara geldi. Gerçi bunun bu hatıratta bir yeri olmadığı zannedilir ve tarihe karışmış bir teşrifat meselesinin ihyası ne fayda tevlit eder diye düşünenler bulunabilirse de bunlar devirler arasındaki zihniyet farklarını göstermeğe hizmet ettikleri için nisyana karışmalarından ise bir tarafta mukayyet ve mazbut bulunmaları elbette faidebahştır.

İmparatorun İstanbula muvasalatı günü yaklaşmıştı. İstikbal merasiminin fevkalâde parlak, her türlü tertibatın tam ve mükemmel olmasını Hünkâr bilhassa emretmişti. Osmanlı Padişahının misafiri hassülhası olan Almanya İmparatoru emsaline her veçhile faik bir tarzda tezahürat görmeli idi. Yapılan program mucibince Sadrazam ve birçok nazırlar (Hariciye Nazırı bu meyanda dahildi) İmparatoru hâmil olacak gemiye gidecekler, Hünkâr namına resmi selâm ve ihtiramı ifa edeceklerdi. Abdülhamit te Dolmabahçe rıhtımına inerek misafirini oradan karşılayacaktı. Ancak Dolmabahçe sarayı netameli olduğundan ve Hünkârın her türlü evhamı burada toplandığından vaktinden evvel Dolmabahçeye gidip orada beklemek istemezdi. Abdülhamidin bu vehmine sebep ne olduğu tamamen kestirilemez, esasen vehimlerinin pek çoğu manasız idi. Herhalde Veliahtın ikamet etmekte olduğu bir saraya gidip orada uzun müddet kalmak son derece vehmine dokunmuş olmalı ki karadan ve denizden birçok vesaitle tertibat alınmasını ve imparatorun gemisi görününce tam vaktinde kendisinin rıhtıma inebilmesi için derhal işaretler verilmesini emretmişti. Artık bütün iş güç durmuş, herkes bu işe sarılmıştı. Telgraflar, haberler biribirini takip ediyor, bunların hepsi dakikası dakikasına Hünkâra arzolunuyordu. Bir aralık geminin takarrüp ettiğine dair bir telgraf geldi, arzettim. Fakat sarayda yüksek bir mevkiden denizi tarassuda memur edilen İzzet Paşa bu telgrafın hilâfına olarak geminin henüz görünmediğini arzetmişti. İmparatoru istikbal için mürettep asker geminin göründüğü haberi üzerine hareket ettirileceği gibi Hünkâr da bu haberi müteakıp saraydan çıkıp Dolmabahçeye inecekti. İzzet Paşanın telgraf haberini tekzip eden maruzatı Hünkârın zihninde "kendisinin yalan bir haberle vaktinden evvel Dolmabahçeye indirilmek istenildi-

ği,, vahimesini uyandırdı. Dolmabahçe, asker, bütün bunlar onun nazarında en korkunç şeylerdi. Kimbilir belki de bu asker kuvvetile kendisini hal, ve Dolmabahçede hapsederek oradaki Veliahtı tahta iclâs etmek istiyenlerin bir tasavvuru olduğunu da düşünmüş olabilirdi.Derhal iş ehemmiyet kesbetti. Padişahın etrafında bulunanlar dahi türlü türlü tefsirlerle vahimeyi genişlettiler. Bunun üzerine İzzet Paşa ve Nadir Ağa mabeyin dairesinde vesair mürtefi dairelerin üst katlarına koşturuluyor, gemi tarassut ettiriliyordu. Ortalığı bir telâş almıştı. Geminin göründüğü hakkındaki telgrafı ben arzetmiş olduğum için hakkında şüpheler artmıştı. Bereket versin çok sürmeden gemi göründü, ondan sonra bozuk düzen bir alay ile aşağıya inildi. Abdülhamit daha yolda iken impartor için selâm topları atılmağa başlamıştı; çünkü imparatorun gemisi selâm menziline girmiş bulunuyordu.Hünkâr kemali istical ile rıhtıma indi, misafirlere yetişebildi, fakat o lüzumsuz telâş yüzünden Sadrazam ve nazırlar gemiye gidemediler, istikbal merasiminin bu kısmı noksan kaldı. Bu fıkrayı yazmaktan maksadım birtakım işgüzarların Padişahta vehmi tahrik etmek ve bu suretle sadıkane hizmet etmekte oldukları kanaatini uyandırarak kendilerine teveccüh ve iltifat celbeylemek maksadile yalan yanlış maruzatta bulunmalarından ne gibi neticeler tevellüt edebileceğini göstermektir. Bu gayretkeşlik yalnız bu gibi istikbal merasiminde değil, devletin en mühim işlerinde de tesirini göstermekte idi.

Prens (Bülow) un hatıratında Anadolu demiryolları hattına ait olan kısımları okurken daha o vakit bu mesele hakkında Abdülhamide gönderilmiş olan iki arizayı hatırladım.

Bunların biri o devirde Müsyü Necip Paşa denmekle maruf olan Ferik Necip Paşa tarafından takdim edilmiş, diğeri başmühendis Baron Herman tarafından Viyanadaki sefirimize verilip onun vasıtasile saraya gönderilmişti. Bu mektuplar okunduktan sonra Almanların vaktile Anadolu demiryolu imtiyazını ne maksatla istihsal etmiş oldukları ve Cümhuriyet Hükûmetinin bugünkü şimendifer siyaseti nekadar musip ve durendiş bir tedbir olduğu bir kat daha tezahür eder. Hele Anadolu hattının hükûmetçe mubayaa edilmiş olmasındaki isabet bununla tamamen taayyün etmiş demektir. Hükûmetimizin şimendifer siyasetine arasıra ilişenler mazinin bu dosyalarından bihaberdirler; esasen siyasetle uğraşanlarımızın vukuatı maziyeyi yakından ve membalarından takip etmelerindeki lüzum ve ihtiyaç buna müstenittir.

Eski zamanda Müsyü Necip Paşa denmekle maruf ferik Necip Paşanın arizası sureti:

Şevketmeap Efendimiz Hazretleri,

Almanların kemali hırs ve tehalükle temdidine talip oldukları Ana-

dolu demiryolu hakkında başkâtip Tahsin Paşa kullarına vuku bulan ifadei çakeranemin tahriren arzı ferman buyurulduğu müşarünileyh kulları tarafından tebliğ olunmakla bu arizeyi takdime müsaraat eyledim. Ammi ekremi humayunları Sultan Abdülâzizin Avrupa seyahatlerinde hâsıl ettikleri umranı bilâd siyasetine ve bunun şimendifer sayesinde husule geldiği hakkındaki kanaate binaen Viyanada bazı mütehassıslar ile görüşerek Rumeli şimendiferini tesis ettirdikleri ve Baron dö Hirş'in aynı sebeple Hükûmeti Osmaniyeyi mühim borçlara soktuğu malûmu şahaneleridir. Zaman geçtikçe Baron dö Hirş'in ahvali gayrimarziyesi anlaşılmış ise de Hükûmeti Osmaniye bir kere yakayı ele vermiş olduğundan kurtulamamıştır ki tafsilâtı mucibi tasdi olacağından hazfedilmiştir.

Hali hazırda Almanların tevsian temdidini istedikleri Anadolu şimendiferi gene mumaileyh Baron dö Hirş'in tuzağına düşmek tehlikesine maruz bulunmaktadır. Çünkü Baronun on yedi senedir Rumeli şimendiferleri müdürü umumîsi Müsyü Külman ve muavini Müsyü Hikân ve Kont Vitali ve Müsyü Kâp tekrar iş başına gelmişlerdir. Doyçe Bank Baron dö Hirş'in emri ve Alman müstemleke grupunun fikri ile meselenin kuvvei maliyesini deruhde etmiştir.İzmittenAnkaraya kadar olan hattın budü mesafesi 485 kilometre olduğu ve bunun Sabancaya kadar olan kısmı evvelce yapıldığı nezdi humayunlarında malûmdur. Sabancadan Vezirhana kadar olan hat ise şayanı ehemmiyet değildir. Şu halde Alfred Kaulla ve rüfekayı mahudesinin gösterdikleri hesabın yanlışlığı muhtacı izah addolunamaz. Kilometre başına yüz elli bin frank masraf kaydeden bu müsyü bazı mültezimlere azamî olarak meblâğı mezburun altıda birini vermek gayretindedirler ki şimendifer inşaatı ilmine vâkıf olan herhangibir bitaraftan sual buyrulursa maruzatımın sıhhati sabit olur. Ciheti maliyesinden ziyade bu işin ciheti siyasiyesi sezavarı ehemmiyet ve calibi dikkattir. Şimdiden muzır eserleri Anadoluda görülmeğe başlamış ve oralara Alman Yahudileri dolmakta bulunmuştur. Bunlardan başka müsaadei mülûkâneleri şayan buyurulduğu halde şifahen zatı humayunlarına arzedeceğim diğer bazı esbap daha vardır. Netice olarak Anadolu kıt'ası devleti aliyenin menşei ve ruhu olduğundan her ne suretle olursa olsun ağyarın yerleşmesine meydan bırakılmaması elzem bulunmakla şimendiferlerin hassaten hükûmeti seniyeleri nam ve hesabı âlisine yapılması ve bunu Ziraat Bankasının tevsii ile her sene üç yüz bin altın karşılık gösterilerek hariçten müsait şerait altında bir istikraz akdi ve bilûmum memurin ile ahalii şahaneleri hissedar olmak üzere beheri birer ve ikişer buçuk ve beşer lira kıymetli tahvilât çıkarılarak dahilî bir inşaatı nafia şirketi tesisi münasip olacağını arzeylerim ferman.

Başmühendis Baron Herman'ın Viyana sefareti marifetile Sultan Abdülhamide gönderdiği mütaleaname:

Almanyadan Amerika kıt'asına senevî binlerce kişi muhaceret suretile gitmektedir. Amerika kanunu mucibince Amerikaya giren muvakkat bir zaman için tâbiiyeti asliyesinde kalmakta ise de sonradan Amerikalı addolunmakta ve bahusus bunların tevellüdatı doğrudan doğruya Amerikalı olmaktadırlar.Binaenaleyh Alman devleti askerî ve malî menfaatlerini kaybetmektedir. Halbuki Almanyadan ve sair memaliki ecnebiyeden bilâdı şahaneye gelenler ve sülâleleri kapitülâsyon sayesinde tâbiiyeti asliyelerinde kalıyorlar. Bu yüzden Alman devleti muhacereti vakıadan zarar görmeyip hattâ kazanmaktadır. Çünkü kendi mükellefiyeti askeriye ve maliyesi mahfuz kalmaktadır. Memaliki şahanenin vüs'ati ve tabiî serveti hasebile senevî yüz bin muhacir gelse de kâfi ve vafidir. Ancak Rumeli ve hele Anadolunun vesaiti nakliyesi olmadığından muhacirini ecnebiye istifade edememektedir.Alman hükûmeti bunu mütalea ederek Anadolu kıt'asında kendi elile bir şimendifer tesisini münasip görmüştür. Bu fikri takviye eden bir sebep vardır ki o da yirmi yirmi beş senedenberi Suriye kıt'asına muhaceret eden ve şimdiki halde haylice çoğalan Alman neslinin memleketlerine gösterdikleri faidelerdir. Ankara hattının sahibi imtiyazı olup anası Alman bulunan Baron dö Hirş'in amcazadesi Müsyö Alfred Kaulla bu millî menafii cem' ve istihsale hizmet için Kayserin emirlerini telâkki etmiştir.Türkiyede iş görmek için âdet olduğu veçhile sarayı humayundan, Babıâliden müsait eller tutarak zemini hazırlamıştır.

Benim zatı şahanelerine tazimat ve sadakatim malûmu âli bulunduğundan Alman şimendifer siyasetinin Türkiyeye ait mahzurlarını arzetmeği arzu ettim. Eğerçi Almanya ile Türkiye arasında fâsıl birkaç hükûmet mevcut olup cari mülâsık bulunmadığı cihetle doğrudan doğruya karadan ve denizden savlet edecek vaziyette olmayan düşmandan korkulmaz ise de bir tarzı muslihanede memlekete sokulacak ve tedricen çoğalacak her kavi bir kavmin efkârı müstakbelesinden endişe etmek muvafıkı hikmeti hükûmettir. Almanların perverde ettikleri menafii âliye emelleri tesisini istedikleri Anadolu şimendiferlerile vücut bulacaktır. Eskişehirden başlıyarak birçok mutena mahallerde ikametgâh ittihaz ve Alman efrada iltihak eyliyecek muhacirler ve bunların tevellüdatı günden güne istilâî bir vaziyet alacaktır. Kendilerine mahsus mektepler, mabetler, hastaneler ve eğlence yerleri tesis eyliyeceklerdir. Diğer taraftan Alman Hükûmeti istimlâk protokolunu imza eden hükûmetlerden olmakla tebaası istedikleri kadar araziyi de teferruğ ede bileceklerdir. Anadolululardan zen-

gin oldukları cihetle bu bapta güçlük çekmiyecekleri tabiîdir.

Şu maruzatını teyit için arzederim ki Rusya Hükûmeti gibi kuvvetli bir devletin Alman muhacirlere karşı son vazettiği kanun ile Rusyaya gelecek Almanların bir müddet kaldıktan sonra Rusya askerî kanunu mucibince askere alınacakları ve vergilerce dahi Rus vergi kanunlarına hafiyen mutavaata mecburiyetleri kayıt ve tasrih edilmiştir. Netice olarak Anadolu şimendiferinin tevsian Almanlara verilmesinden evvel diğer tedbirler alınması lüzumunu kemali tazimat ile arzederim.

Bir devletin istikbal ve istiklâli emniyet altında bulunabilmek için haricin müdahalesine sebebiyet verecek vesilelerin mevcut olmaması şarttır. Buna riayet etmiyen devletler ergeç o kabîl müdahalelere maruz kalırlar. Şimendifer siyasetinde alelıtlak istikraz tarikına müracaat edilmesi, yani bu işin münhasıran ecnebi sermayeden beklenmesi çok defalar şimendiferden intizar olunan hizmeti gölgede bırakacak birtakım müşkülâtı siyasiyenin tevellüdüne sebep olabilir.

Abdülhamit bu Anadolu demiryolları işinde Almanya İmparatorunun vaitlerine kapılarak Alman grupuna çok müsait bulundu ve Müsyü Necip Paşanın arizasında ismi geçen (Hirş) gibi adamların hile tuzağından farkı olmayan Alman şirketinin tuzağına düştü. Her nekadar hattın mukavelenamesi tanzim olunurken birtakım mevat ve kuyut ilâve olunmak ve ezcümle bu sefer mubayaa keyfiyetine esas teşkil eden fıkra dercedilmek gibi tedabiri ihtiyatiyede kusur edilmedi ise de ne çareki esas itibarile imtiyaz Türkiye için çok ağır ve Almanlar için çok müsait şerait tahtında verildi. Binaenaleyh bilâtereddüt denilebilir ki Almanya İmparatoru İstanbul ve Türkiye seyahatine saik olan âmaline muvaffak olmuştu.Bu emellerin Türkiyeyi nev'ama kolonize etmek derecesinde geniş olduğu peyderpey vuku bulan neşriyat ve ifşaattan anlaşılmaktadır. O vakit Wilhelm bu emelleri Abdülhamidin şahsına muhabbet ve Türkiyeye karşı samimiyet perdesi arkasında saklanarak gûya iktısadî sahada Almanların Türkiyeye muzahereti suretile imparator tarafından müdafaa olunmakta idi. Abdülhamit bu hususta imparatorun siyasetine son derece mümaşatkâr davrandı ve bu sebepledir ki Almanlar o tarihte Türkiye üzerinde bir faikiyet kazandılar. Almanya sefaretinin mevkii, itibarı, nüfuzu, bilhassa sarayda haiz olduğu teveccüh nadir görülmüş bir tarz da idi. Wilhelm bu meseleyi azîm bir tehlike, boğazların kapanmasını bu tehlikeye karşı yegâne çare olarak tasvir ettiği halde Abdülhamit bunun bir muahedei düveliyeye müstenit olduğunu ve alâkadarlar haberdar edilmeden buna teşebbüs etmek muvafık olamıyacağını ileri sürerek işi geçiştirmişti.

Prens (Bülow) un hatıratında Ermeni vukuatı münasebetile bura-

da yapılan muamele ve ittihaz edilen tedbirlerin Almanyada ne suretle telâkkiye uğradığı hakkında bazı tafsilât görüldüğünden bu bahse bir kere daha avdet etmek isterim. Türkiyenin muhtelif mahallerinde Ermenilerin ika ettikleri cinayetler üzerine bunlar hakkında hükûmetçe ittihaz olunan tedabirin Avrupada ne gibi tesirler hâsıl ettiğine dair sefaretlerimizden peyderpey malûmat gelmekte idi. Abdülhamit bu iş'arata pek dikkat ve ehemmiyet atfederdi. Berlin sefaretinin iş'aratı Ermeni hâdisesi münasebetile ittihaz ettiğimiz tedbirlerin Almanyada aleyhimize bir cereyan uyandırmamış olduğunu teyit ediyordu. Abdülhamit bu hakikate vâkıf olduğundan bu noktada tevahhuşü zail olmuştu.

Ermeni erbabı ihtilâlinin Türklere karşı ika ettikleri cinayetler malûmdur; hatıratımın bundan evvelki kısımlarında fırsat düştükçe bu cinayetlerden bahsetmiştim, bilhassa bomba hâdisesine ait tafsilâtı okuyanlar Ermenilerin Türkiyede ihtilâl çıkarmak ve hem kendi millî emellerine nail, hem de bazı ecnebi emellerin husulüne alet olmak için yer yer vukua getirdikleri kıyam ve kitallerin ne derece şümullü bir plâna müstenit bulunduğunu anlamışlardır. Ermeni erbabı ihtilâli tasavvurlarını saklamak hususunda okadar azimkâr davranmatka idiler ki bunların rüesasından olup bomba hâdisesi münasebetile tevkif ve komisyonu mahsus tarafından isticvap olunan (Nişan) nam şahıs meselenin hakikatini söyletmek için vuku bulan sual ve tazyika cevaben: "Komitenin ne yaptığını söyledim, fakat ne yapacağını, tertipleri neden ibaret olduğunu söyliyemem, beni assanız gene bu hususta ağzımdan söz alamazsınız,, demiş ve fazla bir tazyika maruz kalır da söylemeğe mecbur olur korkusile tevkifanenin aptesanesinde teneke parçalarile intihar etmişti. Bu hareket Ermenilerin Türkiyeye karşı efkârı caniyane ve hainanelerinde nekadar ileri gittiklerini ve ne gibi zalimane tasavvurlar beslediklerini ispata kâfidir.

Malûm olduğu üzere Ermeniler Sultan Azizin zamanı saltanatında Fuat ve Âli Paşaların sadaretleri esnasında Babıâliye müracaat ederek Ermeni Patrikanesindeki ruhanî ve cismanî heyetlerin içtimaile bir meclisi umumî akdine müsaade olunmasını hükûmetten rica etmişlerdi. Mabeyin başkâtibi bulunduğum zaman bir gün ziyaretime gelen esbak hariciye müsteşarı Artin Paşa bana bu meseleyi hikâye etmiş ve Ermenilerin bu müracaatleri o vakit Babıalice is'af edildiğinden bu keyfiyet Ermeni milleti nezdinde büyük bir sürura mucip olmuştu.

Ermeni ihtilâli sergerdeleri Türkiyenin muhtelif yerlerinde karışıklıklar, kitaller ve cinayetler ika ve bu suretle düveli ecnebiyenin müdahalesini davet için tertibat ve teşvikattan bir an geri kalmamakta idiler. Bu tertibat ve teşvikatın ilk semeresi Samsunda görüldü.

Samsun isyanını Zeytun, Diyarı-

bekir, Sıvas, Trabzon,Eğin kıyamları takip etti. Manzara Türkiyenin birçok noktalarında tutuşturulan veya tutuşturulmak istenilen bir yangın levhası arzediyordu. Samsun isyanını müteakip Sultan Hamit oraya bir heyeti tahkikiye göndermişti. Meseleyi bütün teferruatile tetkika ve hiçbir noktası kapalı bırakılmıyarak hakikati zâhire ihraca memur edilen bu heyet Samsunda tam yüz doksan beş şahit dinledi. Bunların ifadatı Ermeni erbabı ihtilâlinin masum ahaliye ve hükûmete karşı yaptıkları fecaat ve cinayetleri meydana çıkarmış, komitecilerin bu maksatta kullanılmak üzere hariçten tedarik ve Türkiyeye ithal ettikleri tüfek, rovelver, kama, bomba gibi eslihai nariyenin büyük bir kısmı ele geçirilmişti. Ermeni asilerini bu suretle silâhlanmağa Türklerle hükûmete karşı ateş etmeğe teşvik eden rüesa arasında bilhassa Baron Kıt, doktor Hamparsom Boyacıyan, Dikran ve Minas Çıraz isimleri zikredilmek lâzım gelir. Abdülhamit Samsun heyeti tahkikiyesi tarafından meydana çıkarılan cinayetleri musavvir levhaların ve Ermenilere ait olup hükûmetçe ele geçirilen alât ve vesaiti cinayetin bir kolleksiyonu tanzim olunmasını emretmişti. Bu kolleksiyon yapılmış ve cihan efkârı umumiyesine teşhir edilmek üzere Londraya gönderilmişti. Londrada Avam Kamarası civarında teşhir olunan bu cinayetler o vakit aleyhimizde bulunan İngiliz efkârı umumiyesini hayliden hayli yatırmış ve bilhassa İngiliz kadınlarının önayak oldukları galeyanı efkârı bir dereceye kadar lehimize imaleye hizmet etmitşi.

Samsun vukuatı tahaddüs ettiği zaman sadaret mevkiinde Cevat Paşa bulunuyordu. Babıâli bu meseleyi ariz ve amik tetkik ettirmiş ve hiçbir tereddüt ve şüpheye mahal bırakmıyacak surette meselenin kün hünü meydana çıkarmağa muvaffak olmuştu. Sadrazam Cevat Paşa tarafından o vakit Hünkâra takdim olunan bir tezkerede: "Hernekadar Ermeni erbabı ihtilâli istiklâl sevdasile ve siyasî emellerle hareket ettiklerini söylüyorlarsa da Ermenilerin elyevm sakin bulundukları mahallerde bir gûna alâkai siyasiyeleri olmadığı ve oraları ötedenberi Türklerin ziri idaresinde bulunan yerler olup Ermeniler Devleti aliye tarafından bahşedilen müsaadatı mahsusa üzerine gelmiş olduklarını ve esasen bu yerlerin hiçbirinde ekseriyeti haiz bulunmadıklarını ve ekseriyeti kahire Türklerde olup buna nispetle Ermeni kesafeti hiç mesabesinde olduğunu,, tahkikat ve tetkikatı amikaya müsteniden arzeylemişti. Hünkârın emrile ve diğer vasıtalarla yapılan tahkikat dahi Babıalinin bu iş'arını teyit ediyordu.

Ermeni komitesinin başlıca merkez noktaları Londra ve Cenevre şehirleri idi. Bunlardan başka Rusyada da bir ihtilâl komitesi vardı ki Osmanlı Bankasına hücum edenler bu komitenin mensupları idiler.

Tarihin şu garip cilvesine bakınız ki Bitlis Ermeni isyanında en mü-

him cinayetlere mütecasir olmuş ve bu cinayeti bilmuhakeme tahakkuk ederek idamına hükmedilmiş olan bir Ermeni kadınının affini İngiliz sefiri müteveffa Sir Edvard Okonor bir cuma günü selâmlık merasiminden sonra Hünkârdan bizzat istirham etmiş idi. Sultan Hamit Ermenilere karşı şefkat ve merhametle muamele etmenin hiçbir faideyi müstelzim olmıyacağına ve bugibi müsamahakârlıkların Ermeniler nezdinde hiçbir hissi şükran uyandırmıyacağına kani olduğu için İngiliz sefirinin bu istirhamını bir müddet avutmuş ise de sefir tekrar tekrar istirhamda bulunduğundan nihayet o kadını affetmişti. İdam mahkûmunun affi hakkındaki iradesini bana tebliğ ederken Sulnayet ayetinden başka birşey söylemişti:

— Bak dünyada neler oluyor? Bu komiteciler kimlerin siyasî maksatlarına alet ettikleri İngiliz sefirinin nihayet maskesini atarak şefaatte bulunmasile sabittir. Ermeni isyanının mahiyetini bundan anlamalıyız. Bu komiteciler bazı devletlerin ellerinde birer cinayet aletinden başka birşey değildir.

İngiliz sefiri Sir Okonor'un balâda hikâyet ettiğim teşebbüsile de sabit olduğu üzere Ermeni ihtilâl cemiyet ve reisleri Londrada mazharı himaye oldukları gibi Rusyada da kendilerine melce ve himaye bulmakta idiler. Ermeniler kendi gayelerini temine matuf olan ihtilâl ve isyan hareketlerile bazı devletlerin dolayısile hususî ve siyasî emellerine hizmet ettiklerinden İstanbulda ve diğer vilâyetlerde vukua gelen Ermeni kıyamları üzerine bazı devletler buradaki sefirleri vasıtasile Babıali nezdinde teşebbüste bulunmuşlardı. O vakit Rusya sefiri olan Müsyü (Zinoviyef) te onlardan ayrılmamıştı. Sultan Hamit süferanın bu müşterek teşebbüslerine Rusya sefirinin de iştirak etmesini hiç hoş görmediğinden Petersburg'taki sefirimiz Hüsnü Paşayı Hariciye Nazırı Müsyü (Labanof) u görerek zırı Müsyük (Labanof) u görerek mur etmişti. Esasen Ermeni isyanının ciheti siyasiyesi Rusyadan ziyade İngilterenin işine yaramakta olduğundan Petersburg kabinesi Babıali nezdinde ifa edilen teşebbüsü siyasîye pek gönül hoşluğu ile iştirak etmemişti. Hüsnü Paşa bu esas üzerinden ve Hünkârın verdiği talimat dairesinde (Labanof) un nazarı dikkatini celbetti. Sefirimizin Rusya Hariciye Nazırı nezdinde icra ettiği bu teşebbüs hüsnü telâkki olunduğu gibi derhal tesirini de göstermişti. Filhakika o tarihlerde bir gün cuma selâmlığından sonra sair süfera misillû Rus sefiri Müsyü (Zinoviyef) huzura kabul olunmuş ve Abdülhamit bahsi Ermeni meselesine intikal ettirerek sefire uzun uzadıya beyanatta bulunmuştu. Rus sefiri Hünkârın bu beyanatını lâzım olduğu veçhile telâkki etmetke teahhur göstermemişti.

Yukarda izah ettiğim veçhile Ermenilerin harekâtı cinayetkâraneleri İngiltere ve Rusyanın âmali siyasi-

yesine alet ve vasıta olarak kullanmak istenildiğinden bu devletlerin sefirleri Ermeni isyanlarını müteakıp Babıaliye bir muhtıra vermişlerdi.

Bu muhtırada güya Anadolunun üç vilâyetinde Ermenilerin haizi ekseriyet oldukları ve oraların idaresi düveli muazzamanın intihabile bir (Hout Commissaire) e havale edilip oralardaki valilerin bu fevkalâde komiser tarafından nasp ve tayin edilmesi ve buna mümasil birtakım teklifat mündericiydi. Babıali bu muhtırayı saraya takdim etmişti. O gün Sadrazam ve Hariciye Nazırı saraya davet olundular. Meselenin tafsilâtı ve Petersburg kabinesi nezdinde yapılan teşebbüsatın netayici, nihayet Rus sefirinin mülâkatı ve Hünkârın sefire beyanatı etrafile anlatılarak buna göre muhtıraya bir cevap hazırlaması ve Ermenilerin hiçbir tarafta haizi ekseriyet olmadıklarının muhtıraya ayrıca ve tasrihan ilâve edilmesi tebliğ olundu.

O aralık bir gün Zaptiye Nazırından bir tezkere geldi. Bu tezkerede (Varahtat Kuyumcuyan) isminde bir papazın İzmit taraflarına giderek Erşe manastırını ziyaret ve bir hafta kadar ikamet ettikten sonra İstanbula döndüğü ve Londraya avdet etmek üzere bulunduğu, bu adamın anasıl İzmit ahalisinden olup mukaddema Londraya giderek Oxford darülfünununun ilâhiyat şubesinde tahsil gördüğünü söylemekte olduğu bildiriliyordu. İngiltereden gelen bir Ermeni papazının İzmit gibi; İstanbula civar bir mahalde dolaşmış olması Abdülhamidin vehmini uyandırmağa kâfi idi. Hünkâr derhal bu papazın tevkifini emretti. Zaptiye Nazırı papazın elinde muntazam bir İngiliz pasaportu bulunduğu gibi tevkif ve isticvabı mucip bir hali de görülmediğini arzetti.

Kapitülâsyonların ecnebi tebaaya bahşettiği imtiyazlardan biri olan bu keyfiyet bir gaile membaı olabilirdi; Zaptiye Nazırı böyle cevap göndermeyip te derhal iradeyi infaz etseydi bilâhare çıkacak gaileyi kendi mevkii ile ödemesi ve hattâ daha büyük bir felâkete uğraması muhtemel idi. Bunu düşünerek "Kuyumcıyan Efendinin zabıtaca tevkifine imkân olamadığını,, arzetti. Bunun üzerine Sultan Hamit sefarethaneye haber göndererek mumaileyhten bazı malûmat alınmak üzere ya onun saraya gönderilmesi yahut bulunduğu mahalle gönderilecek bir memuru mahsus ile görüştürülmesi arzusu bildirildi. Sefarethane Hünkârın bu arzusunu is'af etti. O aralık papaz efendi bir İngiliz şilebine binmiş bulunuyordu. Hünkâr elyevm dava vekâleti ile iştigal etmetke olan o vaktin hâkimlerinden biri ile Şûrayı Devlet azasından birini vapura gönderdi. Bunlar vapurda papaz efendiye şu sualleri sormuşlardı:

1 — Seyahatinizden memnun musunuz?

2 — Memleketin hali hazırını nasıl buldunuz, intibaatınız ne merkezdedir?

3 — Ermeni komitesinin asıl ga-

ye ve maksadı hakkında bize malûmat verebilir misiniz?

Hünkâr bu sualleri irat ve ayni zamanda tarafı şahaneden gönderilen bir hediyeyi mumaileyhe teslim etmelerini vapura gönderilen iki zata emretmişti.

Bunlar vapura gittiler, hediyeyi tevdi ettiler, üç sualin cevabını rica eylediler. Papaz Efendi hediyeyi teşekkürle kabul ettikten sonra şu cevapları vermişti:

1 — Seyahatimden memnun olarak avdet ediyorum.

2 —Memleketi eski halinden farksız buldum, hep eski sistem ve manzara devam etmetkedir. Şimendifer ler memlekete oldukça faide vermiştir.

3 — Ermeni komitelerile münasebet ve temasım yoktur; fakat Anadoluda birtakım mezalim yapıldığından şikâyet ediyorlar, buna muttaliim. İngiltere ve Amerikada teşhir edilen fecayi tabloları ve bu mezalime ait neşriyat bir Ermeni sıfat ve seciyesile beni müteessir etmektdir. Benim şahsî kanaatime göre bütün bu mezalimin sebebi müstakilli Sultan Abdülhamittir. Ermeni komitelerinin tek bir gayesi olduğunu bilirim ki o da Ermeni milliyetini müstakil bir şekilde ihya etmek ve bunu devleti aliyeye kabul ettirmektir.„

Papaz Efendi nezdine gönderilen iki zat bu muhavereleri sual ve cevap tarzında yazmışlar ve altını imzalıyarak Hünkâra takdim etmişlerdi. Papaz İstanbulu terkettikten sonra Abdülhamit bu adamın hüviyetini tahkik ettirdi, bu hususta gerek İzmit mutasarrıflığından ve gerek Ermeni Patrikhanesinden malûmat istedi.

Ta eski zamanlara kadar bütün nüfus defterleri karıştırıldı, diğer bazı tetkikat ta yapıldı, papazın hiçbir yerde kaydı bulunamadı, herhalde İzmit ahalisinden olmadığı resmen tebeyyün etti. Binaenaleyh (Kuyumcıyan) ın kendisini İzmitli diye tanıtması doğru değildi, bir İngiliz pasaportile seyahat etmesi bunun da bazı âmali siyasiyeye hizmet ettiğini gösteriyordu.

Meşrutiyetin ilânına takaddüm eden devre ait hatıratıma geçiyorum. Memleketin ahvali dahiliyesi artık en gafil gözden bile saklanamıyacak derecede bozulmuş, Abdülhamidin idarei maslahat politikası para etmez olmuştu. Hastalık okadar derinde, illetler okadar çok idi ki gündelik tedbirlerle, muvakkat ilâçlarla bunun önü alınamıyacağını herkes görüyor ve akıbetin fenalığı bütün kalpleri endişeye düşürüyordu. Bunu Abdülhamit te biliyor, anlıyor, görüyor, işlerin gitgide fenalaşması günün birinde kendisine de dokunacağından ve hattâ belki bu uğurda taç ve tahtını kaybedeceğinden korkuyordu. O tarihlerde Avrupada intişar ve Sultan Hamidin şahsı ve iradesi aleyhine birçok şiddetli yazıları ihtiva eden gazete ve risaleler bu korkuyu bir kat daha teşdit etmekte idi. Türkiyeden firar ederek

Mısıra ve Avrupaya giden bazı kimselerin orada içtimalar aktettikleri ve faaliyet programları hazırladıkları bususî vesaiti istihbariye tarafından peyderpey bildirilmekte idi. Rusyada Domanın teşekkülü, İranda idarei hükûmet usulünün tebeddülü nazarı dikkat ve ehemmiyeti celbetmekten hâli kalmıyordu. Abdülhamit bir aralık bunların tesirile kanunu esasînin iadei mer'iyeti meselesi üzerinde düşüncelere koyulmuştu. Hattâ Avrupa kanunu esasîlerinin birçoklarını getirtmiş, hepsini yanında toplatarak tercümelerini emretmişti. Alman kanunu esasîsini mabeyin mütercimlerinden Veli Bey tercüme etmişti. Hattâ işittiğim sahih ise Abdülhamit memleketin haline münasip bir kanunu esasî müsveddesi yapmak üzere Avrupa kanunlarının gözden geçirilmesini bazı taraflara sureti hususiyede emir ve havale etmişti.

Mesmuatıma nazaran Şemseddin Sami, Murat ve İsmail Kemal Beyler bu zevat meyanında bulunuyordu. Bilâhare İsmail Kemal Bey Paristen bu hususa dair Hünkâra uzun bir telgraf göndermiş ve buna cevap ta verilmişti. Abdülhamit ahvalin aldığı fena istikametten tevahhuş ederek bu kanunu esasî meselesile o kadar meşgul olmağa başlamıştı ki Avlonyalı Ferit Paşanın sadareti sonlarında bu zatın devlet umurunu tedvir edemiyeceği anlaşılması ve sadaretin Sait Paşaya tevcih edilmesi düşünüldüğü sıralarda Abdülhamit bir sadrazamın gelmesi hiçbir ehemmiyeti haiz olmadığını anlatmak için bana şu sözleri söylemişti:

Neme lâzım benim Ferit Paşa Sait Paşa; bunların biri gitmiş ötekisi gelmiş bunun hiç ehemmiyeti yok; bir hükûmdar için lâzım olan şey memleketin menfaatidir. Eğer bu menfaat kanunu esasînin ilânında ise o da yapılıyor; fakat iyi tatbik olunur mu Türkün menfaati mahfuz kalır mı burasını kestiremiyorum.

Hünkârın bu sözleri kanunu esasîye hakikaten taraftar olduğuna mı delâlet ederdi, yoksa Abdülhamit bununla o zamanın icabatına muvafık bir siyaset takip ederek ortalığın şiddet ve hiddetini teskin etmek gayesini mi takip ediyordu, yahut büsbütün başka bir emeli mi vardı; bunu anlayamamıştım ve anlamak ta mümkün değildi. Yalnız muhakkak olarak şu vardı ki Hünkârın bu sözleri ister samimî, ister cali olsun memleketin inhitata doğru gitmekte olmasına karşı bir çare düşünülmüyor, fenalık günden güne artıyor, hergün Devlet felâket uçurumuna bir parça daha yuvarlanıyordu.

İdarei Devleti ellerinde tutanlar ise bu hale seyirci mevkiinde bakmakta ve yahut günlerini gün etmekle vakit geçirmekte idiler. Memleket her taraftan tecezziye maruz idi. Rumeli elden gidiyordu. Ordular yokluk içinde idiler. Ahvali maliyemize gelince o büsbütün berbat bir manzara arzediyordu. Düyunu umumiye idaresi en mühim menabii varidata vaz'ıyet etmişti. Kapitülâsyonlar belâsı yüzünden rekabeti ha iciye

memleketin tüccarında çalışmak ve kazanmak imkânını bırakmamıştı. Halkın ziraat ve saireye sevk ve ikdarını düşünen yoktu. Masraf irattan kat kat ziyade idi. Bütçe namına hiçbir şey yoktu. Varidat membalarından ne gelebileceği düşünülmeksizin sadece masraflar ihdas veya eskileri tezyit olunup duruyordu. Memleketin çekmekte olduğu ıstırap tahammül edilmez bir dereceye gelmişti. Gençlik tamamile sönmüş kara bir cehalet ortalığı kaplamıştı. Fikir ve vicdanlar ya tazyik altında, yahut bin türlü tehlike korkusu ile bir köşede idiler.

Saray padişahın ilk başkâtibi olan Sait Paşa zamanında kurulan bir siyaset neticesi olarak devletin bütün kuvvet ve kudretlerini nefsinde cemetmiş, bütün muamelâtın merkez ve mercii Yıldız sarayı olmuştu. Âmal ve ikbalin tecelligâhı, rekabetlerin sahnesi hep burası idi. Resmî ve gayriresmî, iyi ve kötü, âciz ve muktedir, hayırhah ve bedhah, masum ve mücrim birçok kimseler sarayın içinde Devletin mukadderatile oynuyorlardı. Sarayın içi böyle olduğu gibi dışında ve hattâ memaliki ecnebiyede bile sarayın birçok mensupları vardı. Bunların saltanatına hizmet vesilesile vehmi çoğaltıyorlar ve memleketi daimî bir kâbus altında yaşatıyorlardı.

Sultan Hamit, Almanyadan profesör (Bergman) ve doktor (Bir)in celbini istilzam eden büyük hastalığından sonra artık eskisi gibi çalışamaz olmuştu. Bu hastalık onun vahimesini büsbütün artırdığından idarede teceddüt yapacak olursa neticenin korkulu bir şekilde tecelli etmesi ihtimali şekli sabıkta devamı bir kat daha teyit ediyordu. Diğer taraftan erkânı hükûmet padişahın idarei mutlakasına muhalif bir şekli teklif şöyle dursun hattâ tasavvur etmeği bile hatırdan geçirmiyordu. Böyle birşey düşünenler olsa bile bunlar da neticenin memleket için hayırlı bir yol açmağa vesile mi, yoksa kendilerinin felâketine bir sebep mi teşkil edeceğini kestiremediklerinden ses çıkarmıyorlardı. Bu şerait dahilinde memleketin terakki yolunda bir hatve bile atmasına imkân olmadığı aşikârdır. Toprağımız servet hazinelerile dolu olduğu halde uzun seneler zarfında imar, terakki ve teceddüt namına bir tek eserin herhangibir taraftan teklif edildiğine şahit olamadım. Babıâli denilen ve devletin siyasetine tecelligâh olmak lâzım gelen yerde ne gibi fikirler neşvünema bulduğunu göstermek için eski sadrazamlardan Cevat Paşanın (Siyaset Padişahlara yakışır, bunu onlara bırakalım) diye sarfettiği bir sözü burada hatırlatmak kâfidir. Artık bir sadrazam böyle söyler ve bu tarzda düşünürse devlet umurunun ne hale gireceği kolaylıkla kestirilebilir.

Ahval bu elim merkezde iken Padişaha gelen maruzattan ve aleddevam işitilen haberlerden gerek memleket dahilinde ve gerek memleket haricinde idare tebeddülünü istihdaf eden birtakım emellerin günden

güne kuvvet bulmakta olduğu ve marzii âliye muvafık görülmiyen birtakım faaliyetlerin hayli yol aldıkları anlaşılmağa başlamıştı.

Bu ihbarat arasında Selânikte müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşadan gelen şifreli telgrafname Abdülhamidin bilhassa dikkatini celbetmişti. Sultan Hamidin müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşanın dirayetine, gayretine ve sadakatine itimadı vardı. Bahusus ciddî esaslara istinat etmiyen haberleri vermiyeceğini biliyordu. Hüseyin Hilmi Paşadan 19 Mayıs 324 tarihinde gelen şifreli telgraf şu idi:

"Jön Türk, Ermeni, Makedonya fesat komitelerinin son umumî içtimalarında verdikleri karara tevfikan Selânik yahut Manastır dahilinde bir mahalli mahsusta "Merkez icraat komitesi,, namile bir heyeti ihtilâliye teşkil edip pek yakın vakitte filiyata başlıyacakları malûm olan İtalyan membaından istihbar edildi. Bu bapta tahkikatı mahremaneye devam olunuyor, alınacak malûmatı arzederim.,,

Müfettişi umumî
HÜSEYİN HİLMİ

Hüseyin Hilmi Paşaya bu malûmatı veren İtalyan membaı müfettişi umumîliğin vesaiti istihbariyesinden idi. Rumelide rekabeti düveliyeden bu suretle istifade olunmak fırsatı kaçırılmamıştı ve birçok mesailde bundan pek faideli neticeler elde edilmişti. Müfettişi umumîliğin bu telgrafı esasen Abdülhamidi kâfi derece kuşkulandırmış iken buna zamimeten bir de Göriceden İstanbula gelen üç zatın takdim ettiği ariza meselenin vehamet ve ehemmiyetini büsbütün arttırmıştı. Bu arizada müfettişi umumî paşanın maruzatı teyit olunuyor, isim ve mahal tasrih olunamamakla beraber içlerinde Türkler de bulunduğu halde muhtelif milletlere mensup ihtilâl komitelerinin birleştikleri ve hepsinin Paristen talimat almakta bulundukları ve ağlebi ihtimal Manastırı merkez ittihaz edecekleri bildiriliyordu. Bu arizayı veren Göriceliler Selânikte mason cemiyetine mensup ve maruf birtakım zevatın bunlara yardım etmekte olduklarını ve masonluğun gayet hafi ve fakat son derece kuvvetli teşkilâtından ihtilâlcilerin çok istifade ettiklerini, komitenin İstanbula da kol atarak burada teşkilâta başladığını ve bu işe iki üç zatın memur edildiğini şifahen ifade ettiler. Gene bu Göricelilerin beyanatına nazaran komitenin maksadı kanunu esasînin mer'iyetini iade ettirmek, Meclisi Meb'usanı toplamak ve meşrutiyeti idareyi tesis eylemek imiş. Bunlar şimdiye kadar Avrupanın muhtelif mahallerinde çıkan gazetelerle ve doğrudan doğruya saraya takdim ettikleri arizalarla bu meseleyi padişaha arzetmişler ise de Abdülhamit her nedense bunları kabul etmediğinden ve bundan fazla beklemeğe memleketin ve vaziyeti siyasiyenin tahammülü olmadığından eğer son teşebbüsleri üzerine gene bir netice çıkmazsa filen ve cebren

maksatlarını istihsale azmetmişlerdir.

Göricelilerin bu maruzatını Hünkâra aynen arzettiğim gibi birçok taraflardan ayni mesele hakkında gelen malûmat ve tafsilâtı da bildiriyordum. Bir müddet sonra Atina sefirimizden 9 Haziran 324 tarihli bir mektup aldık. Bunda sefarethanenin hususî istihbarat memurunun Makedonya komitecisi kıyafetine sokularak ve komiteci yazılarak ihtilâl heyetinin içine sokulduğu beyan edildikten sonra bu zatın komiteden topladığı şu malûmat bildiriliyordu: İkinci ve üçüncü ordulara mensup zabitandan birçoğu ihtilâl komitesinin fikir ve maksatlarına taraftardırlar, bunlar da idarei hükûmetin tebeddülüne ve meşrutiyetin iadesine çalışmak için söz vermişlerdir. Arnavutlardan nüfuzlu birtakım şahsiyetler de ikna edilmiş ve muavenetleri temin olunmuştur. Bu suretle alınan tertibat yakında filiyat sahasına çıkarılacaktır. Hünkârın Rumelide ve bahusus Arnavutlukta itimat ettiği pek çok kimseler vardı, Sultan Hamit bunların kendi aleyhine bir harekete iştirak etmiyeceklerinden emin idi. Ancak mutlakiyeti idarenin fenalikları herkesi biktırmış, usandırmış, ecnebilerin müdahalelerine karşı hükûmetin seyirci vaziyetinde kalması ve Türk milletinin muttasıl ezilmekte bulunması halkı yeise düşürmüş olduğu gibi ordu zabitanı da komiteciler tarafına geçmiş bulunduğundan Arnavutlukta Sultan Hamidin güvendiği simalar bütün nüfuz ve kudretlerine rağmen birşey yapamıyorlardı. Komite vaziyetin kendilerine bu derece müsait olmasından istifade ederek bu nüfuzlu Arnavutları da tehdide başlamıştı. Artık Sultan Hamidin Arnavutlukta birer karakol vazifesini gören mutemetleri ateşin önüne geçemiyorlar, bilâkis onlar da cereyanın önünde gitmek mecburiyetini hissediyorlardı.

Abdülhamit uzun müddet saltanat sürmüş, her nevi masalih ile uğraşmış, Avrupa hakkında az çok malûmat edinmiş bir padişah idi. İşler üzerinde bir nüfuzu nazara malik olduğu görülüyordu. Buna binaen memleketin asrî ihtiyacatını takdir etmesi ve idarei hükûmet aleyhinde dört taraftan haberler gelmeğe başladığını görünce kanunu esasînin ilânında bir dakika tereddüt etmemesi icap ederken ne çareki fıtraten istibdada taraftar bir hükümdar olduğundan mutlakiyeti idareyi bir türlü elden bırakamıyordu.

Abdülhamit bütün bu hareketlerde haricin ve ezcümle İngilizlerin parmağı olduğuna kani idi. Esasen Arabistan ahvalinden dolayı İngilizleri daimî bir tarassut altında bulundurmakta idi. Hatıratımın bu noktasına gelince Sultan Hamidin Arabistan siyaseti hakkında bazı izahat vermeği faideden hâli bulmuyorum. Abdülhamit devrinin tarihi siyasîsini yazacak olanlar bu izahatta kendileri için pek lüzumlu malûmat bulacaklardır.

Arabistanın idaresi

Hicaz, Yemen, Bağdat, Basra, Suriye, Beyrut, Cebelilübnan, Tarabulusgarp işleri Sultan Hamidi çok üzen, uğraştıran mesaili dahiliye dendi.

Bunlar hep haricin tesiratı altında hatır ve hayale gelmez dolaplar, entrikalar ile tezahürlerde bulunurlar, gûnagûn hileler, hud'alar icat ve ihtira ile Sultan Hamidi üzerler, meşgul ederlerdi.

Teşpihte hata olmaz derler, ben de bu darbı mesele istinaden söyliyebilirim ki iki taraf pek mahirane bir cambaz oyunu oynuyorlardı.

Bir tarafta müstakil bir hükümdar gibi yaşıyan Yemen imamı, Mısır Hidivi, Necit, Zafer Emirleri, Kürt şeyhi, Mekke Şerifi, Lahiç Sultanı, Basra Nakibüleşrafı, Cebeli Düruz Reisi Tarabulusgarp Sünusî şeyhülmeşayihi, Barzan, Maskıt şeyhleri vesaire diğer tarafta hilâfet izafesile bütün âlemi İslâma sahip görünen Osmanlı Padişahı bulunuyordu.

Bu iki kuvvetli tarafın arasına giren, her biri başka başka menafii siyasiye ve iktısadiye takip eden İngiliz, Fransız, İtalyan devletleri ise çizdikleri program dairesinde istifadelerini temine sây ve ihtimam eyliyorlardı.

İngilizler bu oyunda birinci rolü oynayandır. Tarihimizin acı bir sahifesinde görüldüğü üzere 1831 de Mısır valisi Kavalalı Mehmet Ali Paşanın bize karşı açtığı muharebede yegâne âmili müessir İngilizler idi. 60 bin kişilik bir ordu ile karşısına giden Sadrazam Reşit Paşa mağlûp olmuştu. Kütahyaya kadar gelen Mısır ordusu nihayet Rusların meş'um müdahalesile tevkif olunabilmiş, Osmanlı Devleti inhizamdan güç hal ile kurtulmuştu. Sultan Hamit bunu hiç unutmuyordu. İngilizlerin "Mancester Ticaret Odası„ marifetile Mehmet Ali Paşaya verdikleri altın madalyenin fotoğrafı da Sultan Hamidin yazıhanesinde mahfuz idi.

Bu madalyenin bir tarafında: İngilizce olarak:

"Hindin kara yolunu serbest tutan, düşman devletlerin tebaasını, mallarını himaye eden, nizam, ticaret, ilim dostuna„ ibaresi yazılıdır. Diğer tarafında İngiliz firması vardır.

Fransa Hükûmeti dahi daha o zamanlarda Mehmet Ali Paşaya böyle bir madalye vermişti, o madalyenin üzerinde "Memleketinin şerefini necabetile müdafaa etmeği bilen dosta!„ cümlesi mahkûktu. Mehmet Ali Paşanın ilk devresinde İngilizler her şubei idare için mütehassıs müşavirler göndermişlerdi. Bu mütehassıs müşavirler İngilizlerin Mısır kıt'asına matuf siyasetinin temellerini atmağa memur idiler. Eski, yeni bir İngiliz sisteminden bahsedeceğim. İngilizler, ve onları takliden diğer bazı hükûmetler şarktaki siyasetlerini başlıca iki tarik ile takip ve idare ederler ki bunu bilmek, daima hatırda tutmak hervakit hükûmet zî

mamdaranının faydalarını mucip olur.

Dahilde belli başlı cemaat ve aşayir ve kabailin ileri gelen reislerini okşıyarak, atiyeler vererek icabında himaye edeceklerine inandırarak kendilerine celp ve imale ederler. Bu işi başarmak için sureti mahsusada yetiştirilmiş, türlü türlü kıyafetlere girmiş memurlar gönderirler.

O memurlar lisan ve âdatı mahalliyeye gerçekten aşina olurlar. Memur olduklarını hiç hissettirmeksizin efkârı safiyeyi ifsada ve hükûmeti metbuallarından tavhişe ve soğutmağa çalışırlar.

8 ve 9 Temmuz 1323 tarihinde 800 gra 1800 fişek 8 sandık rovelver 4 küçük sandık dinamit Vasiliki vapurile Nebi Yusuf sahiline çıkarılmıştır.

25 Mayıs 323 ve 1 Haziran 1323 bir yelken gemisi ile 150 mavzer 3500 gra tüfekleri 50000 fişek 10 sandık dinamit ve 5 paket lâğım fitili, 250 torba barut, 18 sandık rovelver Sayda sahilinde Sarrafiye limanına çıkarılmıştır.

Dahiliye Nezaretile rüsumat emanetinden intihap edilen iki müfettiş ile ciheti askeriyeden iki zattan mürekkep olarak mahallerine gönderilen heyeti tahkikiye Beyrut ve Cebeli Lübnan taraflarında hafi,celi icrayı tetkikat ederek pek mühim bir kaçakçı takımı ele geçirmiş ve mahallî konsoloslarile temasta bulunan bu adamlar vasıtasile silâh ithalâtına devam olunduğu tahakkuk etmiştir. Bu silâhlar ve mühimmatı nariye umumiyetle içerilere sevkolunmakta ve Cebeli Düruz ehalisi vesaire tarafından alınmakta olup fiatları ise yok pahasına verildiğini gösterecek derecede ehven bulunmakta idi.

Yukarda yazdığım veçhile İngiliz ve Fransızlarda Arabistan hakkında birtakım âmali siyasiye vardı. Bir taraftan aşayir ve kabaili fikren izlâl ve kendilerine celp ve imale etmekte ve diğer taraftan içerlere silâh naklederek ucuz fiat ile urban eline vermekte idiler.

Sultan Abdülhamit bir gece akşam yemeğinden sonra huzuruna kabul ettiği Kâmil Paşaya şu sözleri söylemişti.

Malûmdur ki Fransız ceneralı mahut Bonapart 1213 senesinde ansızın Mısrı istilâ etmişti. Büyük dedem Sultan Selim ile Fransa hükûmeti hoş geçiniyorlardı, arada nizaı ve muhasamayı mucip olacak bir hâdise ve sebep yoktu. İki devlet arasındaki münasebet böyle olduğu halde Bonapartın elli bin kişilik bir ordu ile bağteten bize hücum edip İskenderiyeyi zaptetmesi ve Kahireye doğru yürümesi o sırada Fransızların işaa ettikleri üzere Hindistana savlet için değildi. Doğrudan doğruya o mühim ve zengin kıt'ayı istilâ için kurulmuş sergüzeştcuyane bir tecavüz idi.

Bereket versin ki Cezar Ahmet ve Sadrazam Yusuf Ziya ve kaptan küçük Hüseyin Paşalar iyi hareket ederek Bonapartı firara mecbur ettiler. Yoksa Fransızlar Mısırdan

başka Suriyeyi de teshire karar vermişler ve Akkâyı zorlamışlardı.

Binaenaleyh gerek bu eski hâdise ile, gerek yeniden izhar olunan teşebbüsat ile her iki hükûmetin Mısırda, Suriyede, bütün Arabistanda istilâkârane emeller takip ettikleri sabittir.

Fransızların Beyrut, Cebeli Lübnan, Suriyede Fransızlığı tesise çalıştıkları, külliyetli paralar sarfile mektepler, hastahaneler,mabetler yapıldığı, hattâ bir de tıbbiye mektebi vücude getirildiği malûmdur. Mukaddema Beyrut valisi mebani ve müessesatın bir fotoğrafî kolleksiyonunu göndermişti ki şayanı hayrettir. Şu aralık Fransızların bütün hırs ve emelleri Suriye taraflarında görülüyor. Bu menviyata karşı icap eden tedbirlerin bilmütalea bana bildirilmesini istiyorum.„

Kâmil Paşa Hünkârın bu beyanatı üzerine meselenin ehemmiyeti cihetile ariz ve amik mütalea olunarak ittihazı icap edecek tedbirlerin arzolunacağını beyan ve ancak bunun Meclisi vükelâca mı yoksa bizzat kendisi tarafından mütaleası mı irade buyurulduğunu istizan eylemiş Hünkâr hayır! Meclisi vükelâca değil, ikimiz arasında bir düşüncedir. Bizzat kendiniz mütalea ve arzedersiniz cevabını vermiştir.

Kâmil Paşa merhum dört beş gün sonra bir tezkerei hususiye ile ikinci bir zarfa mevzuan ve memhuren Hünkâra maruzatta bulundu ise de bir irade ile dairei kitabete gönderilmediğinden münderecatına ittıla hâsıl olmadı.

Bir aralık Fransızlar Mısırın İngilizler tarafından tahliyesini talepten vazgeçtiklerini ilân ettiklerinden Sultan Hamit "Dediklerim nasıl tezahür ediyor. Müsyü Fresine ve Lord Slais- Müsyü Kresite ve Lord Salisebori: Mısırda İngiliz askerinin muvakkaten bulunması eski vaziyeti tebdil etmiyeceğini söyliyerek istimali lisanı hiyel etmeleri üzerine mademki eski vaziyet tebeddül etmemiştir. Yani Osmanlı hükûmetinin Mısır üzerindeki hukuku 1856 ve 1878 muahedeleri mucibince kemakân baki ve mer'idir! Şu halde Fransızların Mısır meselesinden ferağat etmeleri ve İngilizlerin Mısırda yerleşmeğe çalışmaları ne demek oluyor, mütaleasını da Abdülhamit sert ve beyan eylemişti.

Abdülhamit memleketin aksamı mühimmesinin maruz olduğu tehlikeleri biliyordu. Merhum müşir Şakir ve Derviş ve Muhtar Paşalar ile sair erbabı ihtısas ve malûmattan istihsal ettiği kanaate binaen Hicaz şimendifer hattını tesise çoktan karar vermişti.

Şamdan Hicaza, Medinei Münevvere ile Mekkei Mükerremeye bir hat temdidini ve bu tedbir ile haricî tecavüzlerden oralarının muhafazası esbap ve vesaitinin teminini muvafık bulmuştu.

Arabistan şibih ceziresinin iki mühim sahillerinde yani Bahriahmer ve Basra körfezi taraflarında meselâ Küvit te Tayada, Yenbuda, Akabede İngilizlerin oynamakta ol-

dukları oyunun bir safhası pek melhuz görülüyordu. Küvit'te Şeyh Mübareküssabahı elde etmişlerdi. Hattâ konağının balâsına İngiliz bayrağı çektirmişlerdi. Basra eşrafından bazılarının gençlerini berayı tahsil ondraya götürmüşler ve orada kimisini donanmaya vermişler, kimisini siyasî mesleklere kaydetmişlerdi.

Diğer taraftan da "Lord Gürzon„ Basra civarında mühim seyahatler yapıyor, Fav telgrafhanemizde muhaberatı mühimme ile iştigal ediyor, Karun nehrinin seyrüsefer imtiyazını İranlılardan alıyordu.

Sultan Hamit bunlardan günü gününe haber alıyor ve bazı siyasî hatalarına yanıyordu.

"Hicazdan varit olan bir şifreli telgrafname„ İbnirreşit Eseyyit Emir Mehmet kendi dayısı tarafından o esnada öldürülmüştür. Tafsilâtını badehu arzederim ferman.

Şeyhülharem birinci ferik yaveri Hazreti şehriyarî Osman

Bundan Hünkâr müteessir oldu ve küçük çocuğu ile haremi Hicaza geldiklerinden iaşe ve hüsnü muhafazalarına dair mahalline emir verdi.

İbnirreşit ve onun pederi daima hükûmete sadakat göstermişlerdi ve bazı gaileler de hizmet eylemişlerdi.

Necit meşayihi ile aralarında zıddiyet vardı. Ceziretülârabın mühim unsurlarından Şemmar ve Anze ve Beni harp aşiretleri de mesleki sadakatten ayrılmazlardı.

O havalide ve aşayir arasında tahrikât ve ilkaatı hariciye devam ederdi.

Daha evvelce telgraf hatları temdidine ve sonraları şimendifer yapılırken kabaili Araptan bazılarına: "Bu hatlar yüzünden sizin eski an'anat ve âdatınız bozulacak, her sene hazineden almakta olduğunuz avait kesilecek, develer ile atlar ile icra ettiğiniz seyrüseferler muattal kalacak, kârvan kafile ticaretleri kaldırılacak diye türlü türlü izlâlât ve iğfalâtı bedihahane de bulunularak ve şeyhlerine bol bol paralar, hediyeler, silâhlar dağıtılarak kaç defalar inşaat aleyhine sevkedilmişti. Bunun üzerine vuku bulan tebligat neticesinde ciheti askeriyece mahallen icap eden tedabiri inzıbatiye ittihaz olunmuş ve beşinci ordu ile Hicaz fırkasından tertip edilen hecinsüvar, estersüvar kıtaat Maan sancağına Kademi şerif mevkiine sevk kılınmıştı.

Ayni zamanda kabaili mütecavire şeyhleri dahi taltif edilmiş ve kendilerine nesayihi münasibe yapıldığı gibi Tabe mevkiine de bir tabur asker ikame olunmuştu.

Rumeli ahvaline avdet ediyorum. Müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşanın telgrafnamesinde ve bunu teyiden alınan haberlerde Bulgar ve Ermeni çeteleri arasında Türk komitecileri de bulunması calibi dikkat olmakla beraber bir hakikat idi; çünkü Rumeli ahvalinin bozulmasından ve devletlerin müdahalesinden en çok zarar gören unsur Türk unsuru idi. Rusya ve Avusturya ve İngiltere devletleri Balkanlarda yekdiğerine tefevvuk daiyesini takip ederek zâhiren dostane, fakat hakikatte

menfatperestane hareketlerle ortalığı büsbütün karıştırdıkları gibi diğer bazı devletler de kendi hesaplarına göre oynamaktan geri durmuyorlardı. Babıâli buna karşı birşey yapamıyor, sarayın nüfûzu ve müdahalesi kâfi gelmiyordu. Bulgaristan Babıâlinin revişine bigâne durmakta, Babıâli örümcekağı gibi birçok teşkilâtı tahririyeye fedayı vaktü maslahat ederek ve sarayla da anlaşamıyarak içinden çıkılmaz bir mevkie düşmekte ve tehlike gittikçe büyümekte idi.

O aralık Reval mülâkatı olmuştu. Sultan Hamit bu mülâkattan hayli kuşkulandı ve bir cuma günü Rusya sefirinden bu mülâkat hakkında izahat istedi. Rusya sefiri Reval mülâkatının Tibet arazisi üzerinde İngilizlerle bir anlaşmadan ibaret olduğunu söylemiş ve meseleyi ehemmiyetten âri ve sırf iki devlete ait gibi göstermeğe çalışmıştı. Abdülhamit buna ne dereceye kadar inandı bilemezsem de herhalde işin vahametini lâyıkile takdir ettiği görülüyordu. Diğer taraftan Almanya sefiri Baron Marşal herşeyden evvel tayinatın muntazaman verilmesi lüzumunu imparator namına Sultan Hamide söylemiş ve bu maksatla Babıâliye müteaddit iradeler tebliğ olunmuştu. Almanya sefirinin Rumeli meselesini bir asker maaş ve tayinatı mahiyetinde görmesi Almanların oradaki vesaiti istihbariyelerinden aldıkları malûmata müstenit olacağı tabiî idi; esasen Rumelideki harekâta ordunun iltihakı maaşatın uzun müddet verilemiyerek zabitan ve efradın zaruret içinde kalmalarından tevellüt ettiği mlûmdur. Abdülhamit Almanya hükûmetinin bu suretle izhar ettiği hayırhahlığın derecesini takdir ve Almanyanın müzaheretine lâzım gelen kıymeti atfediyorsa da fakat Rusya ile hemhudut bulunmamız ve İngilterenin her tarafta ve hususile Hint yolları üzerinde aleddevam çalışmakta olması Rusya Çarı ile münasebatı dostane teyidine ve İngiltere ile mesele çıkarmaktan ihtiraza da sâik bulunuyordu.

Abdülhamidin kanaatine göre siyasî vaziyet o merkezde ve Rusya, İngiltere ve Avusturya siyasetlerinin rekabet ve zıddiyeti o raddede idi ki, Rumeli kıt'asında zuhûr edecek herhangibir hâdise bir Avrupa meselesi halini alabilirdi. Bunun içindir ki, Selânik vak'ası Hünkârı fevkalâde telâşa düşürmüş ve dirayetine itimat ettiği Hasan Fehmi Paşayı meselenin derhal yatıştırılması için oraya göndermişti.

Abdülhamit bu sıralarda İngiltere ile anlaşmanın faydasını takdir ederek son derece mahrem tutulmak kaydile bu anlaşma müzakeresini Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya havale etmişti: Hünkârın emri ile bu vazifeyi Tevfik Pş.ya tebliğ ettikten bir müddet sonra tekrar paşa ile görüştüğümde bu işi başaramıyacağını anlamıştım, nitekim öyle oldu.

Bu tarihlerde idi ki, Selânikten Talât Bey ve Emanoel Karasu Efendinin İstanbula geldikleri haber a-

lınmıştı. Sarayın tarassut memurları ve zaptiye nezaretinin vesaiti hususiyesi bu iki zatı takibe koyuldular. Hal ve hareketlerinden günü gününe malûmat alınıyordu. Bu malûmata nazaran Talât Bey ve Karasu Efendi Mason cemiyetine mensup bazı zevat ile beraber ricali ilmiyeden oldukça mühim kimselerle görüşmüşlerdi. Bunlar İstanbulda üç gün kaldıktan sonra avdet ettiler. Karasu Efendi celp ve isticvap olundu ise de birşey elde edilemedi, hiçbirşey söylemedi, takip olunan maksatla hiç münasebeti olmıyan birtakım işler için geldiğini beyan etti. Maamafih lâyıkı veçhile şüphe hâsıl olmuş olduğundan burada görüştükleri ricali ilmiye hakkında takibat yapılmakta devam edildi.

Göriceden geldiklerini yukarda söylemiş olduğum üç zatın ihbarları esasen esrarengiz bir tarzda cereyan etmiş olduğundan bunları takiben Talât Bey ile Karasu Efendinin İstanbula gelerek bazı masonlarla ve bahusus ricali ilmiye iel görüştükten sonra başka hiçbirşey yapmadan tekrar Selâniğe avdet etmeleri Abdülhamidin fena halde vehmine dokunmuştu. Göricedn gelen bu üç zat arzolunacak mühim haberleri olduğundan bahisle bunları bizzat Hünkâra söylemkte ısrar ediyorlardı. Abdülhamit her ne de olsa Rumeliden o aralık gelmiş kimseleri huzuruna kabul etmeği muvafıkı ihtiyat bulmamıştı; ancak bunların faideli bir haber vermeleri ihtimali de mevcut olduğundan kendilerinin rencide edildiklerini ve meyus olarak geri döndüklerini de istemiyordu. Binaenaleyh ifadelerinin tamamen mahrem kalacağını ve hususî bir surette dinleneceklerini kendilerine tebliğ etmemi emretti ve bu işe başmüddeiumumî Cemal Beyi memur eyledi. Cemal Bey bunların ifadelerini hususî bir mahalde ahz ve istima edecek ve mazruf bir ariza ile Hünkâra takdim eyliyecekti. Göriceden gelenler buna razı oldular, Cemal Beyle bir mev'idi telâkide görüştüler, ifadelerini verdiler, bu ifadeler ertesi gün Cemal Bey tarafından mazrufen Hünkâra takdim olundu. Zarf açıldığı zaman içinden çıkan kâğıtta muhbirlerin Rumeli taraflarında usulü idarenin tebdili için fikirler ve sözler cereyan etmekte olduğu muharrer idi. Muhbirler bundan başka birşey söylememişler, işin mühim ve mufassal safahatını bizzat Hünkâra arzetmek istediklerini ve başka kimseye emniyetleri olmadığını ifade etmişlerdi. Hünkâr ilkönce birkaç gün buna ses çıkarmadı, Cemal Beyin takdim etmiş olduğu o mazruf hakkında bir irade gelmedi. Nihayet bir sabah erkence evimden davet olundum. Abdülhamit müstacel ahvalde bazan geceyarısı ve ekseri zamanlar sabahleyin devam saatinden evvel beni evimden çağırttığı olurdu. O gün huzura girdiğim zaman Hünkârın elinde bir kâğıt vardı. Kâğıdı göstermeden bana şu sözleri söyledi:

"—Serasker paşayı çağırttım, Çit köşkünde bekliyor, kendisini gidip

görünüz, Rumelide bazı zabitan arasında inkılâp fikirleri, cereyanları, kanunu esasînin iadesi arzuları varmış, mütaleası nedir, sorunuz.

Huzurdan çıkıp Çit köşküne gittim. Filhakika Serasker Rıza Paşa gelmiş, bekliyordu. İradeyi tebliğ ettim. Ben sözümü bitirince Rıza Paşa şu cevabı verdi:

— Mütaleam şudur: Ceza kanunu mucibince muamele!

Bu söz İstanbulda ve idare başında bulunanların nasıl bir gaflet içinde gezdiklerini ispat eden bir deilldir. Yeni fikirler, yeni cereyanlar, usulü idareyi tebdil sözleri orduyu sarmış olduğu halde Serasker Paşa el'an bunlara karşı ceza kanunu mucibince muamele yapılabileceğini zannediyordu. Ceza kanununu tatbik etmek şöyle dursun, saray tarafından gönderilen bir müşür dağa kaldırılmıştı. Ben Serasker Rıza Pş. ile görüşürken Arap İzzet Paşa ile Müfettiş İsmail Paşa da geldiler, Onların da ayni suretle irade almış oldukları tarzı ifade ve tebliğlerinden anlaşıldı. Rıza Paşa bana söylediklerini onlara da tekrar etti. Fakat bidayeten benimle konuşurken soğukkanlılığını muhafaza etmiş olan Rıza Paşa bilâhare İzzet ve İsmail Paşalar geldikten sonra canı sıkılmış gibi görünüyordu. Rıza Paşanın cevabını alarak üçümüz birlikte huzura gittik, seraskerin mütaleasını arzettik. Abdülhamit seraskere haber göndererek dairei askeriyeye gitmesini tebliğ ettirdi.

Abdülhamit bu mesele hakkında peyderpey ve muhtelif membalardan gelen haberleri diğer vesait ile kontrol ettirmeğe lüzum görmüş olacak ki dairei kitabetin resmî kanalı haricinde bir de nimresmî ve hususî vasıtalara müracaat etmiş ve bu meyanda Selâniğe bir heyeti mahsusa gönderdiği gibi İzzet Paşa vasıtasile Hüseyin Hilmi Paşadan ve hususî şifre kalemi müdürü Esat Bey vasıtasile üçüncü orduda Şükrü Paşadan keyfiyeti sordurmuştu.Hüseyin Hilmi Paşa İzzet Paşaya gönderdiği cevapta yemin ile ademi malûmat beyan ediyordu. İzzet Paşa Hüseyin Hilmi Paşanın bu cevabını getirdiği zaman ben huzurda bulunuyordum. Şükrü Paşadan Esat Beye gelen cevapta ise filhakika öyle bir cereyan mevcut olduğu saklanmamıştı. Bu cevabı ilkönce görmedim, bana bilmünasebe Esat Bey anlattı, bilâhare cevabın metnini de gördüm, Şükrü Paşanın cevabı ihbaratı vakıayı teyit ve tasdik mahiyetinde idi.

O tarihte Selânik valiliğinde bulunan Rauf Paşadan da bir tahrirat gelmişti. Ancak Rauf Paşanın bu tahriratı başkitabet dairesi vasıtasile gönderilmeyip hernedense kızlarağası marifetile takdim edilmişti. Kızlarağası Abdülgani Ağanın bu gibi işlere tavassut ettiği ve Rauf Paşanın Abdülgani Ağa ile münasebet ve irtibatı bulunduğu malûm idi. Abdülhamit huzurda bulunduğum sırada bu tahriratı açıp okumaklığımı emretti. Rauf Paşa tahriratında: Selânik taraflarında müteaddit Ma-

son cemiyetleri bulunduğunu, bu cemiyetler mensubininin muhtelif milliyetlere mensup olduğunu hikâye ediyor, bu bapta uzun uzadıya tafsilât ve izahat veriyordu. Memlekette bir inkılâp vücude getirmek, şekli idareyi tebdil ve kanunu esasîyi ilân etmek hususunda bazı şüpheli hallerin Rumelide hissedilmeğe başlandığı da bu tahriratta yazılı idi. Esasen bu noktayı üçüncü ordu müşürü İbrahim Paşa da evvelce yazmış, Selâniğe izam olunan heyet tarafından da bazı raporlar gelmişti. Ancak şifre müdürü Esat Bey nezdinde mahfuz olan bu raporun münderecatına muttali olamamıştım.

İlânı meşrutiyete takaddüm eden bu günlerin umumî manzarası cidden dikkat ve haşyeti calip idi.

Abdülhamit için ahvalin hararetli tecelliyatı bugünlerde tezahür edecekti. Bunu görüp hissetmemek, Yıldız sarayının başı üstünde dolaşan haileyi sezmemek mümkün değildi. Böyle zamanlarda hâdiseyi soğukkanlılıkla karşılayıp ona göre en salim tedbirleri almak lâzım iken ne çare ki bütün Devri Hamidiye hâkim olan vehim ve vesvese, bütün idarede meş'um tesirini göstermiş olan jurnalcılık bilâfasıla işleyip duruyordu.

İşin en müthiş ve müz'ici Abdülhamidin herkesten,herşeyden tevehhümü ve itimatsızlığı idi.

Rumeliden gelen haberler, heyecanlı talpler; Burada Sadrazam ve Vükelânın kaçamaklı surette vuku bulan maruzatı, hususî bendegân tarafından vuku bulan ihbarat, bazı mühim sefaretlerin müphem manalı ihtaratı padişahın fıtraten suizan ve vehim ile malûl olan dimağını eziyordu.Bu müessir esbap 10Temmuz arifelerinde kendisinin mutat hayatının tarzını ihlâl etmişti. Hünkârın kocaman Yıldız sarayında ötedenberi işgal ettiği yalnız üç odadan ibaret bir dairesi vardı. Daima gecesi gündüzü burada geçerdi. Bu daire iki katlı olup yapıldı yapılalı ikinci katı hiç kullanılmamıştı.

Zeminden bir buçuk metre irtifaında olan alt katında bir methal ve üç odadan ibaret olan bu dairenin bir pencereli odasında kendi imal ettiği küçük bir yazıhane, ortada büyücek bir masa mevcuttu. Mefruşatı Hereke kumaşından yapılmış bir kanape, iki koltuk, bir de küçük sandaliyeden ibaret olup ayna falan yoktu. Masasının üzerinde Avrupanın büyük şehirlerinde çıkan haftalık aylık resimli gazeteler, mecmualar bulunurdu.

Hünkâr bunlara çok meraklı idi. Abone mucibince muntazaman gelen mezkûr gazeteleri daima takip ve tetkik eder ve bazan münderecatını mütercim Beylere tercüme ettirirdi. Kaç defa kendisinden aynen şu sözleri işittim:

Her resim bir fikirdir. Bir resim yüz sahifelik yazı ile ifade olunamıyacak siyasî ve hissî manaları telkin eder. Onun için ben tahrirî münderecatlarından ziyade resimlerinden istifade ederim.„

Hünkârın bazı defalar bulunduğu iki daire daha vardır ki biri süferayı kabul ettiği "Çit köşkü", diğeri bir

Fransız mimarına yaptırdığı küçük mabeyin dairesidir. Küçük mabeyin dairesinde de bir yazıhanesi vardı; bunun üstünde de o resimli gazeteler bulunurdu.

Bunu ayrıca kaydedişimin sebebi kendisinin resimli gazetelere verdiği ehemmiyeti göstermektir.

Burada bizzat tersim ettiği bir tasvir levhası vardı. Levha Sadrazam merhum mütercim Rüştü Paşa ile Mithat Paşayı gösteriyordu. Her iki sadrazam bir sandalda tersine kürek çekiyorlardı. Tersim ve tasvir san'ati itibarile levha pek muntazam birşey değildi. Lâkin iki nevi politika cereyanını ifade etmek suretile Osmanlı Devletinin eski şıarını ifade ediyordu.

10 Temmuz arifelerinde Sultan Hamit bunları ihmal etti. Resimli gazetelere bakmaz oldu, postadan peyderpey gelenleri istemiyordu.

Sultan Hamidin güvercinlere vesair kuşlara ve hayvanlara da merakı vardı.

Dünyanın her tarafından sureti mahsusada getirilmiş o güzel kuşları severdi. İyi bakılmaları, beslenmeleri için kuşçubaşıya emirler verirdi. Sık sık kuşhanelere, muntazam tel örgülü paviyonlara gider, eğlenirdi. Bir haftadanberi bunları da unuttu.

Sultan Hamit sarayında küçük mikyasta, fakat muntazam bir tiyatro yaptırmıştı. Avrupanın en meşhur tiyatro piyesleri meyanında kendisinin intihap ettiği parçaları temsil ettirirdi. Bu parçalar ekseriya içtimaî ve cinaî mevzulardan ibaretti. Bazan Süferayı ve Şehzadeleri davet ederdi. Süfera ile locasında hâdisatı cariyei siyasiyeye dair musahabeler yapardı.

Tiyatronun artistleri ekseriyetle İtalyanlardan intihap olunurdu. Bazan da Avrupadan yeni gelmiş turneci kumpanyalardan başka artistler de kabul edilirdi.

Sonraları Osmanlı sahne artistlerinden bazıları da alınmış ve Osmanlı müelliflerinden birkaçının eseri de temsil olunmuştu. Muthike kısmınna da meşhur komik Abdürrazak Ef. kabul edilmişti ki Abdürrazak Ef. ile eski Malûmat gazeteleri sahibi imtiyazı Tahir Beyin İstanbul Bidayet ceza mahkemesinde rüyet edilen dövüşme muhakemeleri oynatılmıştı.

10 Temmuz arifesinde Sultan Hamit bu tiyatrosunu da unutmuş, artık sahnei zevkiyatı kapatmış oluyordu.

Ecnebi musikişinasların bile beğendiği o mükemmel mabeyin muzika takımının mutat terennümatı da emri mahsus ile kısa kestiriliyordu.

Yalnız jurnalcılık hiç değişmemişti. Hattâ daha ziyade ihtimam ve tehalükle devam ediyordu. Memaliki ecnebiyedeki süferamızdan, başkonsoloslardan, dahilde valilerden, kumandanlardan, merkezde Nezaretlerden resmî iş'ar "maruzatı hususiye„ile bazı zevat tarafından yağ dırılan jurnalları görürdü. Bunlardan hâdisei hazıraya teallûk edenler üzerine alâkadar devaire iradeler tebliğ olunuyordu.

O sırada alman resmî, hususî ihbarnamelerin hemen umumundan çıkan mana memlekette şümullü bir

ihtilâl havası esmekte ve yakın bir günde mühim ve müthiş hâdiselerin infilâkı zarurî görünmekte idi. Nitekim öylede oldu.

Başağa, Darüssaadetişşerife ağası namlarile yadolunan ve eskidenberi Osmanlı Padişahlarının saraylarında büyük bir mevki işgal eden bendegândan biri de Kızlarağası idi.

Enderon tarihinde tafsilen muharrer olduğu üzere bu zatlar Haremi humayuna ait hususî umurdan başka saray dahilinde diğer işlere de nezaret ederlerdi. Gene tarihimizde yazıldığı veçhile bunlardan bazıları Babıâli işlerine de müdahale etmişelr ve istibdada alet olmuşlardı. Sultan Hamidin hengâmı saltanatında meşhur Hacı Behram Ağadan başkası, hareme ait vazifesinden başka birşeye girişmemiş, kendi hallerinde sakinane hizmet etmişlerdi. Son Kızlarağası Abdülgani Ağa idi. Bu zat iyikalpli hüsnühal sahibi, efendisine sadık bir zattı.

10 Temmuz arifesinden birkaç gün akdem bir gece alaturka on bir sularında dairei kitabete gelmişti.

Odamın kapısını hafifçe vurarak narin, munis sesile "destur„ diyerek içeri girdi.

Başka zamanlarında olduğu gibi karşımdaki kanapeye oturmayıp yazı masasının yakınındaki küçük koltuğa oturdu.Halinden pek müteessir görünüyordu. Hayırola Ağa Efendi! Dedim. Cevaben (birkaç gündür velinimeti çok endişeli,muztarip görüyorum. İçerden anladığıma göre uykusu da bozulmuş, yemesi,içmesi de azalmış, Rumeliden gelen haberlerden çok sıkıldığı, üzüldüğü besbelli! Acaba? Ne yapılsa da bu üzüntüsü hiç olmazsa biraz azalsa diye sizinle hasbihale geldim.) dedi. Bu da yukardanberi arzettiğim cereyanı halin bir bürhanıdır.

10 Temmuz arifesinde Cuma selâmlığı manzarasında nazarı dikkati calip bir eksiklik görünüyordu. İki üç haftadanberi Cuma selâmlığının eski hali değişmişti. Selâmlığa bermucibi münavebe gelmeleri lâzımgelen sunufu selâseye mensup ümeradan ve müteferrik hidematı askeriyede bulunan zevattan haylisi meydanı ihtiramda görünmüyorlardı.Hattâ maruf simalardan bile bazıları nöbetlerini ihmal edip gelmiyorlardı. Bizzat Hünkâr buna dikkat etmiş ve icap eden makamlara ihtarı keyfiyet olunmasını emreylemişti ki bu da memlekette hâsıl olan halâtı ruhiyenin bir tercümanıdır.

Rumeliden gelen haberler arasında orduya ve zabitana taallûk eden kısmı bilhassa Abdülhamidin telâş ve endişesini mucip olmatka idi. Hakikaten ihtilâl fikri zabitana sirayet etmiş miydi? Bu fikri besliyenler bir kuvvet teşkil edecek derecede midirler, yoksa kafaları Avrupadan gelen fikirlerle dolmuş bir ekalliyetten ibaret midir? Abdülhamit bu ciheti müteaddit vesaitle tahkika çalıştığı gibi bir aralık üçüncü ordu erkânı askeriyesi marifetile de birşey öğrenmek kabil olup olmadığını tetkika tevessül etmişti. Bu maksatla üçüncü orduya mensup erkânı askeriyeden iki zatın İstanbula celbini ira-

de eylemişti. Bu irade ordu müşürüne tebliğ olundu, gelen cevapta erkânı harp miralayı Ali Rıza ve topçu miralayı Hasan Rıza Beylerin İstanbula gönderildikleri bildiriliyordu.

Ali Rıza Bey, uzun müddet Taşlıca kumandanlığında bulunmuş ve bilâhare mülga meclisi âyan azalığına tayin edilmiş olan Süleyman Paşanın mahdumu idi. Topçu miralayı Hasan Rıza Beyle beraber bu Ali Rıza Bey İttihat ve Terakki cemiyetinin azasından oldukları ve esasen Yıldız sarayının tetkikat ve tahkikatını yanlış bir istikamete sevketmek ve ordunun hakikî vaziyetini saklıyarak ihtilâl hareketinin açığa vuracağı zamana kadar sarayın fikrini oyalamak maksadile bilhassa intihap ve izam edildikleri bilâhara anlaşılmıştır. Ali Rıza ve Hasan Rıza Beylerin —ki ilânı meşrutiyetten sonra herikisi mirlivalığa terfi etmişlerdi— İstanbula gönderildikleri hakkında üçüncü ordu müşüründen gelen telgraf üzerine kendilerinin Sirkeci istasyonuna muvasalatlerinde bir memuru mahsus tarafından alınarak merkez kumandanlığına götürülmeleri dairei askeriyeye tebliğ olunmuştu. Filhakika Ali Rıza ve Hasan Rıza Beyler gelerek o suretle memuru mahsus tarafından istikbal ve merkez kumandanlığına isal edildiler. Keyfiyeti Abdülhamide arzettim. Saraya celbedilmelerini emretti. Gene bir memuru mahsus refakatile saraya geldiler ve memur geri gönderilerek kendileri Çit köşküne alındılar. Çit köşkünün bir dairesinde komisyonu askerî inikat ederdi. O gün kendilerinden bazı malûmat alındı. Ali Rıza Beyin biraderi miralay Halil Bey o vakit Sadrazam olan Avlonyalı Ferit Paşanın damadı idi. Hasan Rıza Beyin de İstanbulda bir akrabası bulunduğu tahkik edilmişti. Hünkârdan telâkki ettiğim emir üzerine kendilerine gidip evlerinde istirahat etmelerini ve ertesi sabah gene Çit köşküne gelip Müşür Etem Paşayı görmelerini tebliğ ettim. Ayni zamanda Etem Paşaya da malûmat verdim. Filhakika ferdası gün Etem Paşa kendilerini görmüş ve bazı sualler sormuştu, fakat ahvali mahalliye hakkında birşey öğrenememişti. Bu iki zat kendilerine irat edilen suallere o suretle cevap veriyorlardı ki Ali Rıza Beyin Selânikte ordu erkânı harbiyesinde vazifei askeriyesile, Hasan Rıza Beyin de topçu kışlasında askerin talim ve terbiyesile meşgul oldukları, hiçbirinin ortada olup biten işlerden haberleri dahi bulunmadığı fikri hâsıl olmuştu.Hele Hasan Rıza Bey için dünyadan bihaber diye bir söz dahi çıkmıştı.

Yıldızda bu iki zata karşı öyle bir lâkaydî vardı ki bir aralık kendilerinin vücutleri bile unutulmuş idi. Mahalli memuriyetlerine avdetleri meselesi hiç kimseyi alâkadar etmiyor, ortalığı kasıp kavuran diğer haberler arasında bu iki zabitin de olacağını Hünkârdan sormak kimsenin aklından geçmiyordu. Esasen Yıldızın bir siyaseti de merak ve hararetle sarıldığı herhangibir işi bilâhare müruru zamanla derin bir

nisyan içine atması idi. Bu siyaset üçüncü ordudan gelen o iki miralay hakkında da tesirini göstermeğe başladı. Bunlar irade olmaksızın geri dönemezlerdi, kimse de padişaha bu ciheti arzedemiyordu. Ali Rıza ve Hasan Rıza Beylerin İstanbulda imtidadı ikametleri kendilerinin saray tarafından bir rehine olarak alıkonulmak istenildiği zehabını uyandırmış olacak ki Rumeliden müracaatlar başladı. O vakit Yıldızın gözü açıldı. Bu iki miralayın öyle zannedildiği gibi dairei askeriye ve kışladaki işlerinden başka şeylerle uğraşmaz, dünyadan bihaber takımdan olmadıkları anlaşıldı. Başka vakitte olsaydı bunları tazyik ve tehdit ile söyletmek mümkündü. Fakat şimdi bu tazyik ve tehdit yoluna gidilemezdi. Müfettiş Hüseyin Hilmi Paşadan gelen bir telgrafta bunların İstanbulda daha fazla alıkonulmaları suitesiratı mucip olacağı ehemmiyetli bir ifade ile bildiriliyordu. Bunu müteakıp Hüseyin Hilmi Paşadan ikinci bir telgraf alındı. Bunda miralay Ali Rıza ve Hasan Rıza Beylerin avdetleri için gün bile tayin olunduğu ve şayet o gün iade edilmezler ise fena şeyler tahaddüs edeceğine dair kendisine tehditkârane haberler gönderildiği yazılı idi. Abdülhamit gibi mutlak ve müstebit bir hükümdara bu derece açık bir tehdit lisanı kullanabilmek için işlerin hayli ilerlemiş olması lâzımdı. Bu tebliğlerin, bu tehditlerin hafi bir cemiyet ten geldiği malûm idi, cemiyetin kuvveti oderece mahsûs idi ki Hüseyin Hilmi Paşa kendisinden başka cemiyete girmemiş hiç kimse kalmadığını kat'iyyen iş'ar ediyordu. Bundan sonra Ali Rıza ve Hasan Rıza Beylerin hakikî vaziyetleri anlaşıldı ise de ne çare ki merkezin nüfuzu sarsılmış olduğundan Rumeliden gelen talebe mümaşattan başka çare yoktu; nitekim öyle oldu ve iki miralayın geldikleri yere avdetlerine müsaade edildi.

Abdülhamit bu meyanda ahvalin tahkiki için Rumeliye gönderilen heyeti mahsusaya fena halde kızıyor, bunların oraya uğramaları iyi birşey olmadığını görerek ızharı nedamet ediyordu. Hattâ birkaç defa bu heyetten bahsederken içlerinden bazıları için "şarlatan, münasebetsiz adamlar,, tabirini de kullanmıştı. Bu heyeti mahsusa dairei kitabetle muhabere etmiyordu. Sarayın bunlarla olan münasebet ve muhaberesi hususî şifre dairesi denilen ve Hünkârın dairesi civarında bulunan kalem vasıtasile yapılmakta idi. Bu itibar ile cereyan eden muhaberattan haberdar değildim. Yalnız Abdülhamidin bu heyet hakkında ızhar ettiği hiddete, nedamete ve bunlardan bazıları hakkında şarlatan ve münasebetsiz adamlar tabirini kullanmasına bakarak canı sıkıldığına hükmediyordum.

Aradan birkaç gün geçmişti. Bir gece huzurdan avdet ederken küçük mabeyin denilen ve Sadrazam ile vükelânın saraya geldikleri zaman oturdukları odaları da muhtevi olan dairenin önünden geçerken vükelâ odasında aydınlık gördüm. Halbuki vükelâ buraya gündüzleri gelirlerdi.

Geceleyin bu odada aydınlık olması orada ya Sadrazamın mevcudiyetine yahut bir Encümeni Vükelânın inikadına, yani fevkalâde bir hale delâlet ederdi. Dairei kitabete giden yol üzerinde vükelâ dairesi bekçisi Halil Ağaya tesadüf ettim, aydınlığın sebebini sordum. "Sait Paşa var,, dedi. Sait Paşanın böyle gece vakti saraya davet olunması Rumeli işlerile alâkadar olduğuna şüphe yoktu. Abdülhamit mühim meselelerde Sait Paşanın fikrini sormak itiyadını sadakatle muhafaza ederdi.

Bunu müteakıp gecelerde bu aydınlık tekrar vardı. Bekçi Halil Ağaya bir daha sordum: Sait ve Kâmil Paşaların bulunduğunu ve şifre kâtibi Esat Beyin bunlarla Hünkâr arasında arz ve tebliğa tavassut ettiğini söyledi. Bilâhare Esat Beyle görüştüm; Rumeliden gelen ve kendisinin nezdinde mahfuz bulunan evrakı bu iki paşaya gösterip mütalea etmeleri için Hünkârdan irade aldığını, bunun üzerine kendileri saraya davet olunduğunu, bu evrakın muhteviyatı Rumelide fikirlerin kanunu esasîyi ilân ve Meclisi Meb'usanı içtimaa davet merkezinde olduğunu söyledi. Bilâhare Hünkâr bana bu işten bahsederek Sait Paşanın kendisine ilk mülâkatında kanunu esasînin ilânı aleyhinde arzı mütalea etmiş olduğunu söyledi, fakat Kâmil Paşadan hiç bahsetmedi, Kâmil Paşanın ne fikirde olduğunu öğrenemedim, Hünkâr söylemeyince bittabi sormak ta caiz değildi.

Bu tarihten birkaç gün sonra bir sabah erken evimden saraya çağrıldım. O günlerde sabahları erken çağırılmak, geceleri pek geç vakte kadar iş başında bulunmak umuru tabiiyeden olmuştu. O gün de böyle bir davete intizar ediyordum. Hemen geldim ve dairei kitabete uğramadan huzura gittim. Hünkâr Ömer Rüştü Paşa komisyonu askerî azasından idi; bu komisyon Çit köşkünde toplandığından ve Paşanın başka bir vazifesi olmadığından ekseriya Çit köşkündeki dairede bulunurdu. Derhal tahkik ettirdim, Ömer Rüştü Paşa Çit köşküne gelmişti. Bunun üzerine Hünkârdan şu iradeyi aldım:

— Ömer Rüştü Paşayı görünüz, kendisini seraskerliğe tayin etmeği düşünüyorum. Esasen dün müfettiş İsmail Paşa vasıtasile istimzaç ettirmiştim. Siz de görüşünüz, bu tasavvurumu anlatınız.

Huzurdan çıkıp Çit köşküne gittim. Ömer Rüştü Paşayı komisyon odasında buldum. Yandaki odaya çekildik. İstimzaç suretinde iradeyi tebliğ ettim. Ömer Rüştü Paşa Hünkârın bir eseri itimat ve tevecciihü olan bu tasavvura karşı birçok teşekkürler, tahassüsler, minnettarlıklar beyan etti ve ellerini oğuşturarak ızharı acze başladı. Seraskerlik vazifesinin pek ağır olduğunu, kendisinde bu vazifeyi ifaya liyakat göremediğini, ahvali maliye hasebile haftalık mürettebatı askeriyenin tediyesinde teahhurat vukua gelmekte bulunduğunu ve bu teahhuratın temadisi halinde müteahhitlerin sızlanmaları ve belki de taahhütlerini ifadan imtina etmeleri ve bundan ı-

zayı âliye mugayir neticeler husule gelmesi muhtemel olduğunu, böyle bir netice karşısında teveccühü şahaneyi kaybetmekten,tehaşi ettiğini söyledi. Elhasıl Seraskerliği kabulde beyanı itizar etti. Tekrar huzura çıkarak Ömer Rüştü Paşanın itizarını, esbabı mucibesile, arzeyledim. Hünkâr tekrar gidip ısrar ve Paşayı ikna etmemi emretti. Gene Paşayı gördüm, iradeyi tekrar tebliğ ettim, kendisini seraskerliği kabule imale edecek bir hayli şeyler söyledim, Paşa gene kabulde mazeret beyan etti. Keyfiyeti tekrar arzettim. Bunun üzerine Hünkâr şu sözleri söyledi:

— Sadarete Sait Paşayı getireceğim, ancak Sait Paşa kendi kabinesinde Rıza Paşa ile birlikte bulunmak istemiyor. Rıza Paşa seraskerlikte kaldıkça sadareti kabul edemiyeceğin söylüyor, binaenaleyh Rıza Paşanın tebdili zarurîdir. Ömer Rüştü Paşayı tekrar görünüz, Harbiye Nezaretine tayini nezdimizde takarrür etmiş, iş olup bitmiştir, mazeret kabul etmem, kendisine böyle tebliğ ediniz ve irademin kat'î olduğunu söyleyiniz.

Abdülhamit Ömer Rüştü Paşa üzerindeki nüfuzunu ve Paşanın böyle son söze karşı ademi mukavemetini bildiği için nihayet bu çareye tevessül etmişti. Hünkârın bu kat'î iradesini tebliğ ettim, filhakika Ömer Rüştü Paşa için kabulden başka yapacak şey yoktu, teşekkürler ederek kabulünü beyan etti. Birkaç saat sonra mutat gündelik maruzatı huzuru humayuna takdim için gittiğim zaman mabeyinci Rıza Beyin sadaret mührünü istirdat ve vazifesine hitam verildiğini tebliğ için Avlonyalı Ferit Paşaya gönderildiğini haber aldım. Ben huzurda iken Rıza Bey geldi, sadaret mührünü Hünkâra takdim etti. Ferit Paşanın sadaretten azil kararını dinleyip mührü Rıza Beye tevdi ederken:

— Şevketmaap efendimizin çok ekmeğini yedim, fakat hizmet edemedim.

Dediğini Hünkâra arzetti. Bu bir hakikati mahza idi; Avlonyalı Ferit Paşa Hünkârdan çok lûtuf ve atıfet görmüş, fakat kısmen aczi, kısmen seciyesi sebebile hizmet edememişti. Herhalde sadaret mevkiine getirildiği zaman kendisinde toplanan ümitleri inkisara uğrattığına şüphe yoktu.

Ferdası çarşamba günü Sait Paşaya sadaret tevcih olundu, Cemaleddin Efendi meşihatte ipka ve Ömer Rüştü Paşa Harbiye Nezaretine tayin edildi. Bermutat hattı humayunu hâmilen ve Şehislâm Cemaleddin Efendi ile birlikte merasimi malûme dairesinde Babıâliye gidildi. Usulen sadaret tebeddülünde yeni Sadrazamın Babıâliye geleceği ve hattın okunacağı gün bildirilir; orada merasim hazırlığı yapılırdı.Ogün de Babıâliye malûmat verilmiş idi. Bu merasimde vükelânın arz odasında bulunmaları usuldendir; çünkü o devirde Sadrazamın tebeddülü vükelânın dahi tebeddülü demek olmayıp kabine usulü mevcut olmadığın-

dan yeni Sadrazam eski vükelâ ile de teşriki mesai edebilirdi. Binaenaleyh Sadrazamın tebeddül etmesi —eğer vükelâ için ayrıca bir muamele yapılmamış ise— nazırların tebeddülü demek olmadığından eski Sadrazamla birlikte bulunmuş olan nazırlar yeni Sadrazamın hattı humayun kıraati merasiminde, üzerlerinde sıfatı memuriyetleri olduğu halde, hazır bulunurlardı. Binaenaleyh o gün serasker Rıza Paşa da Babıâliye gelmişti. Hünkâra bu cihet bildirildiğinden Rıza Paşanın hemen mabeyine azimeti hakkında telgrafhane vasıtasile Babıâliye bir irade geldi, bu iradeyi Rıza Paşaya tebliğ ettiler. Rıza Paşa hattı humayun kıraati merasimini beklemeksizin Babıâliden çıktı, saraya gelirken Harbiye Nezaretinden infisalini mübeyyin iradei seniyeyi havi tezkere bunu isale memur olan yaver bey tarafından yolda arabası durdurularak kendisine tevdi olunmuştu.

Sait Paşa ferdası Perşembe günü bermutat saraya geldi. Sadrazamın ve vükelânın haftada iki gün mabeyine gelmeleri âdetti. O aralık Selânikten, Manastırdan ve bazı mutasarrıflıklardan ve Kosova taraflarından kanunu esasînin ilânı talebini havi telgrafnameler gelmeğe başlamıştı. Huzurda bulunuyordum. Sultan Hamit bu telgrafnameleri birer birer okuttu, ondan sonra İzzet Paşayı çağırtarak mabeyinde bulunan Sait Paşaya gönderdi ve Meclisi Vükelânın hemen mabeyinde inikadını emretti. Çok geçmeden bütün nazırlar mabeyinde toplanmış bulunuyorlardı. İzzet Paşa ile ben huzurda idik. Ben telgrafnameleri okuyordum. İzzet Paşa da Meclisi Vükelâya götürüyor ve bunların mecliste kıraat edilerek müzakeresi hakkındaki iradeyi tebliğ ediyordu. Meclisin müzakeresi hayli uzamıştı. Hünkâr tekrar İzzet Paşayı istetti ve mecliste ne cereyan ettiğini sordu. İzzet Paşa vükelânın telgrafları birer birer okumakta oldukların söyledi.

Abdülhamidin devri saltanatı mühim bir dönüm noktasına geldiği aşikâr idi. Hünkârın dahilden ve hariçten devam edegelen tazyikler karşısında ne yapacağını, bunlara şiddetle mi, yoksa mülâyemetle serfüru mu edeceğini kestirmek mümkün değildi. Bu hususta ağzından bir kelime bile çıkarmıyordu. Herhalde inkılâbı vücude getirmek için dahilen ve haricen cereyan eden faaliyetleri gayet dikkatle takip etmekte olduğuna şüphe yoktu. Bilhassa Pariste ve Mısırda bu maksatla vuku bulan içtimaları pek yakından tarassut ettiriyor, bunların ne yaptıklarını ve ne yapmak tasavvurunda olduklarını muntazaman öğreniyordu. O zamanın tabiri veçhile (erbabı fesat) denilen ve memlekette hür bir idarenin teessüsü gayesini takip eden mileli muhtelifeye mensup Osmanlıların çıkarmakta oldukları gazeteleri muntazaman celbettirir, münderecatına ıttıla hâsıl ederdi. Bunlar (Osmanlı), (Yıldız), (Sadayı Millet), (Errakip),(Türk),

(Şûrayı Ümmet), (Meşveret), (Mizan), (Ahali), (Terakki), (Hilâfet), (Sancak), (Havatır), (Yıldırım), (Arnavutluk), (Selâmet), (Hak), (İstikbal), (Meşrutiyet), (Emel) vesaire idi. Bunların münderecatı bir taraftan Hünkârı korkutmakta ve diğer taraftan bu gazetelerin memleket ahvali hakkında neşriyatı onu fena fena düşündürmetke idi. En sonra (Abdülhamidin son günleri) namı altında bir risale çıkmıştı. Bu risalenin muhteviyatı büsbütün dehşet veriyordu.

Diğer taraftan Rumeliden peyderpey gelmekte olan malûmat ve tafsilât usulü meşrutiyetin kabul ve ilânı için kat'iyyet telkin ediyordu. Artık Yıldız sarayında anlaşılmıştı ki bu işte vakit geçirmek siyaseti para etmezdi, dikkatli davranmak ve aksülâmellere meydan vermemek lâzımdı. Halktaki tehalükten ziyade ordunun azmi aşikâr idi, ordu behemehal maksadı istihsale karar vermişti. Abdülhamit ilkönce ordunun bu derece samimî bir tarzda iştirakini hatıra getirmemişti. Herne de olsa ordunun ekseriyeti kendisi tarafından gelecek bir emir ile hâdiseyi bastıracak ve ordu içindeki ekalliyet tedip olunacak zannediyordu. Nitekim meselenin bidayetinde Üçüncü Orduya mensup bazı zabitanın işte methaldar oldukları haber alınması üzerine bunlar hakkında ne düşündüğü serasker Rıza Paşadan sorulduğu zaman Serasker Paşa -'Ceza kanunu mucibince muamele„ demiş ve bu cevap Hünkârın belki de hoşuna gitmiş ve fikrine mülâyemet gelmişti. Ancak bundan sonra yekdiğerini takip eden haberler meselenin öyle çarçabuk bastırılacak şekilden çok uzaklaşmış ve inkılâp fikrinin orduya tamamile yerleşmiş olduğunu ve artık buna karşı yapılacak birşey kalmadığını teyit edince Sultan Hamit Rumeliye heyeti tahkikiye gönderdiğine pişman olmuş ve kendisine bu fikri telkin edenlerin yanlış düşünmüş olduklarını söylemişti. Bir aralık bu heyeti tahkikiyeye mensup bazı zevat hakkında "şarlatan„ ve "münasebetsiz adamlar„ tabirlerini kullanması da bu nedamet ve hiddetten mütevellit idi.. İşte bu kuvvet ve bunun verdiği işaret idarei mutlakanın hitamına ve kanunu esasînin ilânına sebep olmuştur. Binaenaleyh Sultan Hamidi kanunu esasîyi ilâna ve Meclisi Meb'usanı içtimaa davet ettiren en büyük, en mühim, en kuvvetli saik ordu olduğu bilâtereddüt iddia edilebilir. Yoksa Abdülhamit Sait Paşayı sadarete getirmeden evvel kanunu esasînin ilânı muvafık olamıyacağı hakkında müşarünileyhin vaki olan maruzat ve vasayası üzerinde iştigal etmiyerek başka yollarla temini muvaffakıyete çalışırdı. Sait Paşanın kanunu esasîyi ilân ettirmemek ve Rumelideki harekâtı vesaiti münasibe ile durdurmağa çalışmak hususundaki vesayası ne gibi mütalealara müstenit olduğunu bilmiyorum. Yalnız vâkıf olduğum nokta şudur ki Sultan Hamit Sait Paşayı sadarete getirmeden evvel

ve Rumeli ahvalinin hararet kesbettiği günlerde müşarünileyhi sık sık saraya çağırtıyor, kendisi ile istişare ediyor, vaziyete hâkim olabilmek çarelerini düşünüyordu.

Padişahın daima yanında bulunmak ve muhakemelerinin seyrini takip imkânına malik olmak sıfatile elde ettiğim kanaat budur. İşte ordunun azmi, şiddeti, kararı bunları zirüzeber etmiştir. Bu hakikat bilâhare Fondergolç Paşa ile Mahmut Şevket Paşa arasında cereyan etmiş olan muhaberelerden bir kat daha anlaşılmaktadır. Bu muhaberelerin bazı aksamı mevzuun tenvirine ve tarihin daha iyi tetkikine hizmet edeceği için aynen naklediyorum:

On üçs ene devam eden bir ayrılığı müteakıp Abdülhamidin bir daveti üzerine Dersaadeti 1908 senesi ilkbaharında yeniden ilk defa olarak ziyaret ettiğim zaman dahi Mahmut Şevket Paşayı görmemiştim. İdarei müstebiddenin son günleri idi.Haricen payitaht hayatında pek az tebeddülât husule gelmişti. Bütün büyük şehirler gibi o da müşkülâtı ve münakalâtı umumiyesi noktai nazarından, diğerleri kadar seri ve calibi nazarı dikkat olmamakla beraber iyice ilerliyordu. Zuhûru pek karip olan hâdisatı mühimme hiçbir kimsenin hatırına gelmiyordu. Eski umuru inzıbatiye usulü bir kat daha kesbi şiddet etmiş, muamelâtı umumiyenin sarayı padişahîde temerküzü iyiden iyiye terakki etmişti. Eski dostlarımın bir çoğu bu halin müddeti medide devam edemiyeceğini bana temin ediyorlardı. Halbuki ben ayni sözleri bundan yirmi beş sene evvel işittiğim halde ayni hal olduğu gibi devam eylemiş ti. .Makedonyadaki galeyana dair ilk haberler, payitahta aksetmeğe başlamştı, fakat pek mahrem olan mehafilde mevzuu bahsediliyordu. Yalnız bir kişi, ailesi müddeti medide Şarkta ikamet eden payitahtın en muteber tüccarından müteveffa (Vilyam Vitol) o zaman «yakın bir hâdise karşısında bulunduğumuza hiç şüphe yoktur, memleketi tanıyan bütün dostlar bu fikirde müttehittirler. Fakat bu hâdisenin hariçten mi, yoksa dahilden mi geleceği meselesinde fikirler biri birinden ayrılmaktadır.„ demişti.

O vakit Mahmut Şevket Pasanın ismi hiçbir yerde geçmiyordu. O müşkül vazifesini sakitane ve fakat kemali muvaffakıyetle ifa ediyordu. Daima isyan eden, rahat ve huzur vermiyen Arnavutları o, tahtı intizama almak gibi bir meharet göstermişti. Halbuki bu adamın on altı ay sonra memlekette en birinci rolü ifa edeceğini o esnada kalkıp biri iddia eylemiş olsaydı şüphesiz kimse

kendisine havalei sem'i itibar etmiyecekti.

Böyle olmakla beraber hiç ümit edilmiyen şey vukua geldi. Ehemmiyeti lüzumundan fazla takdir edilen 1908 senesindeki (Reval) Hükümdaran mülâkatının bütün memleket dahilinde tevlit ettiği endişei vatanperverane, Makedonyada ittihaz edilen vakitsiz tedabiri şedide ve efkârı umumiyede hâsıl olan galeyan, intizar olunduğundan daha az bir zaman zarfında 23 temmuz 1908 İnkılâbı kebirini zuhûra getirdi. Herkesin birçok zamandanberi gayrimümkün olarak telâkki ettiği mucize vuku bulurererek herkesi hayrete ilka etti. Tarihi ceditte görülen en kuvvetli idarei müstebidde birkaç gün zarfında ifrat derecede bir idarei meşruta halini kespetti. Ve bu anî tebeddül, ciddî tezelzülâta sebebiyet vermeden hâsıl olabildi. Abdülhamit emri vakii kabul ve bütün hareketin mehdi zuhûru olan Selânik te Genç Türk cemiyetine kendisini fahrî reis tayin etti!

Devleti Osmaniyenin bilcümle aksamında ve hususile payitahtı ile Avrupayi Osmanînin büyük şehirlerinde ızhar edilen azîm sürur ve şadımanîye işte alâkadar olanların cümlesi bilâkaydü şart kapılıp gitmediler. Fikri son derece münevver olduğu halde ve millet ve memleketi için serbestîi hareketin eşeddi lüzumunu takdir etmekle beraber M. Şevket devri cedide bilâşek ve şüphe atılmıyan ihatalı zevat meyanında bulunuyordu.

Genç Türk taraftarlarının ihraz ettikleri galibiyeti müteakıp müşarünileyh 27 temmuz da Üsküpten bana bir mektup yazdı. Bu mektubu yalnız kendisinin zekâ ve dirayetini ispat etmek için değil, onda inkılâbı devlete negibi âmâli nezihe ile ibtidar olunduğunu da gösterdiğniden dolayı buraya dercediyorum.

«Size karşı büyük bir hissi hürmet perverde eyliyen talebenizin eski Türk hükûmetini idarei müstebiddei meş'umeyi terk ve meşrutiyeti kabule mecbur ettiklerini zatı âlinize tebliğ ile kesbi şeref eylerim.»

Osmanlı milletinin meşrutiyet ile idare olunacak kadar henüz kemale ermediğini tasdik eylerim. Fakat Türkiye ahvaline vâkıf olan bir kimse, Saray hükûmetinin istimal ettiği desayis ve veliaht ile bilcümle Osmanlı azayı hanedanının tamamen mahpus bir halde bulundurulmalarından dolayı bir gün ihraz edecekleri mevkii âli için lâzımolan talim ve terbiyeyi iktisap edemedikleri nazari dikkate alınacak olursa her iki usulü hükûmeti yekdiğerile mukayese edip meşrutiyetin her halde idarei müstebiddeden daha ziyade vatanı

tahlis etmeğe kabiliyeti olduğunu tasdik edeceğine şüphe yoktur. Talebenizin icraatı bu sebepten şayanı takdirdir.

İhtimal ki ordunun bir hareketi siyasiyeye iştirakini bazı kimseler hüsnü suretle telâkki etmiyeceklerdir. Bu doğru olabilir. Fakat harekette süratle bir neticei kat'iye vermek, alâkadar Düveli ecnebiyenin müdahalei muhtemelesine mâni olmak ve Türkiyeyi bir taksim tehlikesinden kurtarmak için biçare, muhakkar millet yalnız çok iş göremezdi. Onun için ordunun önayak olması mutlak lâzımgeliyordu.

Kosva valii umumîsi olduğum için doğrudan doğruya harekete iştirak etmedim. Fakat icrayı harekete müsaade ettim. Onun için üç ay devam eden heyecanlı zamanlarda malûm olduğu veçhile bütün ahalinin müsellâh olduğu vilâyetimde bir vak'ai cinaiye bile zuhûr etmedi.

Açılan mücahedei azîmeye Üsküb'ün şimali garbîsinde ve şehirden elli kilometre budümesafede kâin Ferizvikte içtima eden (6000) Arnavudun keşide ettiği telgrafname kararı kat'îyi ita eyledi. Arnavutlar bu telgrafnamede sadakat ve ubudiyetlerinden emin olunmasını padişaha temin eyliyerek meşrutiyet ilân edilmiyecek olursa kendilerine iltihak edecek (50,000) Arnavutla İstanbul üzerine yürüyeceklerini bildirdiler. Bundan sonra cereyan eden ahvale dair gazetelerden malûmat almışsınızdır.

Bukadar izahat ita edildikten sonra size mektubumun maksadını bildireyim.

Osmanlı zabitleri hususile Üçüncü Kolordudakiler bugün Osmanlı İttihat ve Terakki cemiyetinin âzalarındandır. Böyle olmak lâzmgeliyordu. Zira yukarda da bahsettiğim veçhile meşrutiyet başka türlü cebren istihsal olunamazdı. Fakat mademki artık maksat hâsıl olmuştur, ordudaki itaati askeriyeyi ihlâl etmemek için, zabitan bundan böyle siyaset ile iştigal etmemelidir. Bununla beraber gene müteyakkızane hareketten geri durmamalıdırlar. Çünkü vücude getirdikleri eserin idarei sabıka tarafından tekrar mahvü harap edilmesi bugün baidülihtimal değildir.»

Mahmut Şevket Paşanın bahsettiği maksat siyasiyat ile iştigal etmemeleri için heyeti zabitana icrayı tesir etmemi rica eylemesi idi. Hemen ayni günde kendisine yazdığım cevapta bu arzusunu yerine getireceğimi söyledim. Çünkü ben de tamamile ayni fikirde bulunuyordum. Vadimi yerine getirmek için meseleye dair makale yazdım. Berlindeki Osmanlı sefiri ile kısa bir müzakereden sonra mezkûr makale Şarkta en ziyade münteşir ve muteber olan (Naye Fraye

Presse) gazetesinde neşredildi. Malûm olduğu veçhile makalede, heyeti zabitanın vaziyeti bizde olduğundan büsbütün başka bir mahiyeti hâiz bulunduğu, çünkü zabitanın adeden Devleti Osmaniye dahilinde yegâne bir efkârı münevvere ashabı tabakası teşkil ettiği ve memlekette bir hareketi fikriye ve siyasiye ancak onlar tarafından zuhûra getirilebileceği mevzuu bahsolmuştu.

Rumeli ahvalinden devletlerin şikâyet ve teşebbüsleri devam etmekte ve ordunun azim ve kararı tereddüde mahal bırakmıyacak derece kendini hissettirmekte olduğu sırada muhtelif yerlerden gelen telgrafnamelerin sarahat ve kat'iyeti de calibi dikkat görünüyordu. Hattâ bunlardan birinde —Serezden gelen telgrafnamede— kanunu esasînin ilânına müsaade edilmediği halde "Tecdidi biat„ olunacağı yazılı idi. Sultan Abdülhamit Rumeliden gelen bütün mektup ve telgrafnameler gibi bu telgrafı "İzzet Paşa vasıtasile mabeyindeki heyeti vükelâya göndermişti. O aralık vükelâdan biri padişaha bir arizai mazrufe takdim ederek bu "Tecdidi biat„ tabirinin şümulü ve ehemmiyeti üzerinde nazarı dikkati celbetmiş ve veliaht Reşat Efendi dairesine ait muhafaza ve takayyüt tedabirinin takviyesi lüzumuna işaret eylemişti. Memleketin bir kısmında ihtilâf ve inkılâp ateşi başgöstermiş ve hele bazı noktalarda işbu alev saçağı sarmışken vükelâlık mevkiinde bulunan ve vaziyetin müzakeresile mükellef bir zatın hâlâ o miskin jurnalcılık zihniyetile meşgul olması ve padişahın vehmi üzerinde çalışmaktan vazgeçememesi cidden ibreteşayan bir keyfiyettir. Başka bir zamanda olsaydı bu jurnal çok makbule geçer ve onu yazan adam çok iltifat görürdü; fakat o aralık Abdülhamit vaziyetin böyle ufak tedbirler ve sakat mülâhazalarla kurtarılamıyacağını, meselenin hakikaten çok büyük ve mühim olduğunu, mutlakıyet idaresinin hitamı yaklaştığını anlamış olduğu için bu jurnal hasıraltı olmuştu; tabiri mahsusile padişah can baş kaygusuna düşmüştü.

Rumeliden gelen telgrafnameler içinde en mühimmi Manastır İttihat ve Terakki merkezi imzasile vürut edendi. Bunda Sultan Hamide karşı son derece tazimkâr bir lisan kullanılmakla beraber ayni derece kat'iyyeti ifade de vardı. Ve askerden esnafa kadar her zümrenin kanunu esasîyi iade ettirmek yolunda yemin ile biribirine bağlanmış olduğu münderiçti.

Bu telgrafnameyi aynen naklediyorum.

Huzuru akdesi Hazreti Padişahîye

İradatı seniyelerile tebaa ve ziri destanlarına bahş ve ihsan buyurulan kanunu esasînin, tatbikatı filiyesine müsaade ve icabı halin irade buyurulması suretile sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini

istirham ederiz. Pazar gününe kadar Meclisi Meb'usanın küşadma fermanı humayunları istar buyurulmadığı halde rızayı şehriyarîlerine muhalif ahvalin vukuu derkâr olup Manastır vilâyeti dahilinde elyevm mevcut bulunan memurini mülkiye ve erkân ve ümera ve zabitanı askeriye ve efradı şahanelerile ulema velhasıl kibar ve sıgar edyanı muhtelife mensubininin bilâistisna vahdaniyeti hudaya karşı ahdü misak altında bulunduğunu arzederiz.

9 Temmuz 324

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti Manastır Merkezi

Bu İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Hünkâra verilmiş bir ültimatomdan başka bir şey değildi. Rızayı âliye muhalif ahvalin vukuu demek istenilmiyen şeyin cebren yaptırılacağı demekti. Ayni zamanda Abdülhamidin o havalide istinat edebileceği hiçbir kuvvet kalmadığı da sarihan anlaşılıyordu. Nitekim Müşür Osman Paşa kumandası altında Manastıra memur edilmiş olan kuvvei askeriye Manastıra muvasalet eder etmez Müşür Paşanın bir zabitan heyeti tarafından evinden ve kumandan mevkiinden alınarak Resne dağlarına götürülmesi hüküm ve icra kuvvetinin tamamen cemiyet eline geçmiş olduğuna bir alâmetti.

İstanbulda da (Hüseyin Avni) ve (Süleyman Paşa) komiteleri namı altında teşekkül eden komitelerin çalıştıkları ve ötede beride tesirler yapmakta oldukları haber alınıyordu.

Sultan Hamidin bu meselede de işin hâd devresi geçinceye kadar itidal ile hareket siyasetini takip etmek istediği kaviyyen zannolunabilir; çüukü arasıra fırsat düşüp te vukuatı tarihiyeden bahsederken: "Devlet işlerinde buhranı geçiştirinceye kadar itidal ile hareket hayırlı olur. Her işin bir vakti merhunu vardır, o gelince iş yapılır,, derdi.

Bu Abdülhamitte yer eden kanaatlerden idi. Binaenaleyh Rumeli vukuatı bu derece ehemmiyetle vüs'at kesbetmeyip bilfarz bütün saltanatı müddetince sık sık görünen hürriyet fikirlerinin mevziî bir tezahüründen iberet kalsaydı Sultan Hamit bunu da itidal meslekile geçiştirmeğe çalışırdı. Fakat yukarda da izah ettiğim veçhile Rumelide baş gösteren hâdise münferit ve mevziî bir şey değildi. Dünyanın başka memleketlerinde de mutlakiyet idareleri birer birer devrilmekte idiler. Rusyada Doma teşekkül, İranda şekli idare tebeddül etmişti. Petersburg'ta halkın imparator sarayının önüne giderek metalibatta bulundukları ve kendilerine silâhla mukabele edildiği, maamafih vaziyetin otokrasi aleyhine günden güne fenalaştığı malûm idi. Sultan Hamit bu hallere bakarak idarei maslahat politikasında bir faide olmıyacağını ve hele Rumeliden gelen talepleri cevapsız bırakmak çok fena neticeler vereceğini anlıyor, bunun akıbeti kendi şahsı ve saltanatı için

iyi olmıyacağını görüyordu. Bununla beraber itiraf ederim ki zihninden neler geçtiğini keşfetmek mümkün olamıyordu. Bazan saatlerce kâğıt arzedip iradeler telâkki ve bunları lâzımgelenlere tebliğ ettiğim halde asıl fikir ve mütaleası ne olduğunu anlıyamıyordum. Kendisi de buna dair sarih bir tek kelime olsun söylemiyordu.

Sultan Hamit o aralık bu işte pek çok istihdam ettiği şifre kâtibi Esat Bey—ki meşrutiyeti müteakıp mülkiye hizmetlerinde bir müddet bulunduktan sonra Meclisi Âyan kalemlerinden birinde mümeyyizliğe tayin olunmuş ve orada vefat etmiştir—. Saraya yeni gelmiş, daha doğrusu şifre kâtibi Asım Beyin vefatından sonra bu işe yeni tayin olunmuş bir zat idi. Ahlâkına itimat olunur bir adam olup entrikalardan anlamazdı. Sarayın ahvali hakkında ondan işittiği ve bittakip aldığı sözler dahi Hünkârda bir tesir uyandırmakta ve bu halden ayrıca muztarip olmakta idi. Bu tesirat altında olsa gerektir ki bir gün Sultan Hamit, Esat Beyin istimzaçkârane beyanatına cevaben: "Suyun akıntısına gideceğim..,, demiş olduğunu bilâhare Esat Beyden işitmiştim.

İşte Rumeliden telgraflar peyderpey geldiği sıralarda Abdülhamidin haleti ruhiyesi bu merkezde idi. Telgrafhane bunları alıp içeriye gönderdikçe ben huzurda birer birer okuyordum, ondan sonra heyeti vükelâya gönderiyordum. Nihayet bütün telgraflar okundu, yeniden de telgraf gelmedi ve Rumeli telgrafhanelerinden de soruldukta başka bir telgraf olmadığı cevabı alındı. Demek oluyor ki İttihat ve Terakki Cemiyeti yazacağı şeylerin hepsini yazmış, arzu ve fikrini tamamen bildirmiş, şimdi cevap bekliyordu. Huzurda işim kalmadığından verilen müsaade üzerine çıkıp dairei kitabete geldim. O gün Hünkâr bir aralık Sadrazam Sait Paşayı huzuruna kabul etmişti. Gene o gün huzura celbolunduğumda Sultan Hamit bana (Sait Paşayı huzuruna kabul ederek sadarete tayininden evvel arzeylediği mütaleasını muhafaza edip etmediğini sorduğunu ve Sait Paşanın ayni mütaleayı yani Rumeliden gelen taleplere mümaşat olunmaması ve kanunu esasînin ilân edilmemesi mütaleasını tekrar etmiş olduğunu söyledi.

Bunu bizzat Padişahın ağzından işittim.Sultan Hamit o gün ikinci fırka kumandanı paşanın da bu yolda bir ariza takdim etmiş olduğunu söyledi. Sultan Hamidin bana (Sait Paşa kanunu esasînin ilânına taraftar değildir) dediği zaman bunu ne maksatla söylediğini bilmiyorum. Vakıâ Sait Paşayı kanunu esasî ilânına taraftar olmadığı için sadarete getirdiği kabul olunabilirse de kanunu esasîyi ilân ederken buna taraftar olmıyan bir sadrazamı neden iktidar mevkiinde tuttuğunu anlıyamadım. Bilâhare Meclisi Meb'usanın küşadı günü irat olunan nutku humayunda münderiç ve "muhalif mütalealara rağmen kanunu esasîyi

ilân ettiğine„ dair cümle ile (Sait Paşa kanunu esasînin ilânına taraftar bulunmuyor) diye bana vaki olan ifadesi arasında bir münasebet bulunmak lâzımgelir.

9 Temmuz 324 günü akşam yaklaştığı halde henüz Meclisi Vükelânın ne karar verdiği hakkında bir arz vaki olmamış, İzzet Paşa huzura gelmemişti. Bunun üzerine Hünkâr musahip Nadir Ağayı göndererek İzzet Paşayı çağırttı, sordu. İzzet Paşa telgrafnameleri okuyorlar, daha bir karar vermediler cevabında bulundu. Hünkâr ayakta duruyordu. Karşısında İzzet Paşa ve ben, sakit, bekliyorduk. Sultan Hamit gözlerini sabit bir noktaya rekzederek bir müddet düşündü.

Ne düşünüyordu? Bir müddet sonra İzzet Paşaya tevcihi hitap ederek "kanunu esasînin ilânı benim zamanımda olmuştur. Bunun müessisi benim; bir müddet hasbellüzum meriyeti tatil edilmişti. Heyeti vükelâya gidiniz, bunları söyleyiniz ve ilânı için mazbatanın yazılmasını irade ettiğimi tebliğ ediniz!„ dedi. İzzet Paşa huuzurdan çıkıp gidince bana hitaben: "Meclisi vükelânın mazbatası gelince hemen getiriniz!„ emrini verdi. Muztarip ve meyus olduğu halinden pek aşikâr idi. Bana bu emri verdikten sonra salonun yanındaki odaya çekildi.

Meselenin bundan sonraya ve Meclisi vükelâya taallûk eden safhasını İzzet Paşadan şu veçhile işittim: İzzet Paşa iradeyi aldıktan sonra Meclis odasına gitmiş. Sadrazam Paşaya keyfiyeti tebliğ etmiş, buna rağmen meclis faaliyet gösteremiyor, tereddüt içinde bocalayıp duruyormuş, nihayet meclisin kâtibine dikte etmek suretile mazbatayı yazdırmış, mazbata hazırlanıp vükelâ tarafından mühürlenince huzura gidip keyfiyeti arzetmiş.

İzzet Paşanın bu arzı üzerine huzura çağırıldım, bir taraftan da İzzet Paşa mazbatayı alıp getirmeğe memur edilmişti. Çok geçmeden mazbata geldi, okundu, Hünkâr masasının başına oturdu, kalemi aldı ve mutat olan tarih vaz'ı suretile mazbatayı tasdik ederek bana verdi, hemen sadarete tebliğ olunmasını irade etti. Bunu müteakıp İzzet Paşa vükelânın mabeyinde kalmaları mı yoksa konaklarına dönmeleri mi irade buyurulduğunu sordu. Hünkâr cevaben:

— Gidip sadrazam Paşayı görünüz, başkâtip şimdi irade tebliğ edecektir, vükelâ da konaklarına gidebilirler.

Dedi. Bunun üzerine İzzet Paşa sadrazamı görmek, ben de mazbatanın iradesini yazdırmak üzere huzurdan çıktık. Derhal iradeyi yazdırdım ve nöbetçi yaverini çağırarak mabeyinde bulunan Sadrazam Sait Paşaya gönderttim, giden yaver Sadrazamın imzasını havi makbuz ilmühaberini getirdi, bunun üzerine evime döndüm.

Sait ve Kâmil Paşaların hatıralarında kanunu esasînin mevkii meriyete vaz'ı ve Meclisi meb'usanın küşadı hakkında verilen kararın ava-

mili müessiresi ve olbaptaki mazbatanın keyfiyeti tahriri bahsinde münderiç yazılar yekdiğerini nâkız olduğundan ve tağliti ezhan edeceğinden işi olduğu gibi bildirmiş olmak için mazbataların suretleri derci sütun kılınmıştır. Meclisi vükelâya tevdi olunmuş olan evrakı mühimmeden ve anifen arzolunan tafsilâttan vazıhan anlaşılacağı üzere kanunu esasînin ilân kararını müstelzim olan hakikat arzuyu memleket ve ordunun azim ve kararındaki ciddiyettir. Mazbatanın esası da İzzet Paşanın Hünkârdan aldığı emir üzerine meclise giderek dikte etmesile yazılmıştır.

Heyeti Vükelâ mazbatası

"Rumeli vilâyeti selâsesinde cereyan eden af'ali ihtilâliyeye müteallik olup 8, 9 Temmuz tarihlerile müverrehan gelen 77 yetmiş yedi adet telgraf vesair muharrerat iradei seniyeyi mülûkâneleri veçhile meyanei bendegânemizde yegân yegân mütalea olundu. Hâdisatı mevcudenin esbabı daiyesini teşrihe muhatı ilmi âlii hazreti Padişahî olan hal; icabınca zaman kâfi olmamasına nazaran esbabı mucibesi ayrıca ba mazbata derdesti arz ise de mütehakkikullüzum olan sürat hâsıl olmak için iki nüsha olarak leffen takdim olunan mümza iki kıt'a müsveddeye tevfikan vilâyeti selâse müfettişi umumîliği ile valilere serian telgrafnameler tastiri ve kararı mebhusun sair vilâyat ile elviyei gayri mülhakaya dahi tebliği tasvip olunmakla iradei seniyei hazreti Padişahî şerefsudur buyurulduğu halde icapı icra kılınacağı muhatı ilmi âli buyuruldukta olbapta,

24 Cemaziyelâhir 326 ve 10 Temmuz 324.

Sadrazam Sait, Adliye Nazırı Abdürrahman,Meclisi vükelâya memur Kâmil, Harbiye Nazırı Ömer Rüştü, Şûrayı Devlet Reisi Hasan Fehmi, Hariciye Nazırı Tevfik, Dahiliye Nazırı Memduh, Maliye Nazırı Mehmet Ziya, Ticaret Nazırı Zihni, Maarif Nazırı Haşim, Erkânı Harbiyei Umumiye Reisi Şakir.

Rumeliden gelen haberler arasında Sultan Hamidi pek ziyade telâşa düşürenlerden biri de Şemsi Paşanın bir İttihat ve terakki gönüllüsü tarafından katli olmuştu.

Şemsi Paşa Sultan Hamitten aldığı emirleri sürat ve gayretle ifa ettiği için Hünkârın kendisine teveccüh ve itimadı fazla idi. Müşür Osman Paşanın bir zabitan heyeti tarafından kumanda mevkiinden alınarak dağa kaldırılması üzerine Abdülhamit, Şemsi Paşaya maiyetindeki Arnavut efrat ile bir tedip hareketi yaptırmağı düşünmüş ve kendisine bu hususta mahremane talimat göndermişti. Filhakika bu efradın Manastır tarikile ihtilâl merkezleri üzerinde yapacağı tazyik ve tedip ameliyesi bir muvaffakıyete varacak olursa meselenin vahamet ciheti hayli hafiflemiş olurdu. Sarayda bazı kimseler ve bilhassa Hünkârın etrafındaki yüksek rütbeli si-

lâhşorlar bu fikirde bulunuyorlardı. Hünkâr hernekadar suyun akıntısına gideceğini söylemiş ise de bu akıntının istikametini değiştirmek imkânı mevcut oldukça bundan istifade fırsatını fevtetmek istemiyeceği de aşikâr idi.

Şemsi Paşanın sadakat ve mutavaatı, Hünkârın türlü türlü ihsan ve müsaadelerine mazhar olmuş olan Arnavutların Yıldızdan gelecek emirlere inkıyatları dahili hesap edilerek Şemsi Paşanın zahiren bir nümayiş hareketi ve hakikatte bir tedip ameliyesi yapmak üzere şayanı itimat bir kuvvet ile ihtilâlin karşısına çıkması münasip görülmüştü. Şemsi Paşa aldığı emir üzerine maiyeti efradile Manastıra geldi, telgrafhaneye gitti, Yıldızla muhabere etti, iradei seniye dairesinde işe başlamak için hareket etmek üzere bulunduğunu beyan ederek birçok iltifatı şahaneye mazhar olduktan sonra telgrafhaneden çıktı; tam o esnada İttihat ve terakki gönüllülerinden Âtıf Bey tarafından atılan bir kurşunla kalbinden vurularak derhal vefat etti. Manastır valisi Hıfzı Paşa bu haberi şifreli telgrafla saraya bildirdi. Telgrafnameyi okuduğum zaman meselenin bütün ehemmiyetini kavramakta tereddüt etmedim.

Şemsi Paşa kuvvetli bir ümit idi. Bunun yüzlerce Arnavut efrattan mürekkep bir kuvvet arasında bilâperva katlolunması ve kurşunun bir mülâzim tarafından atılmış bulunması ordunun azim ve kararını gösteren bir delil olduğu gibi bütün muhaberatın esrarı İttihat ve terakki cemiyetine açık bulunduğuna bir alâmet idi. Sultan Hamidin bütün Rumelide yegâne istinat kuvvetini teşkil eden Arnavutlar da sarsılmıştı. Onlardan da nahoş haberler geliyordu. Bilhassa Firezovikteki içtima açıktan açığa bir tehdit ifade etmekte idi. Vakıâ (İsa Polâtin) denilen ve nev'ama derebey tarzında yaşıyan zattan gelen telgrafta hilâfı sadakat birşey olmadığı yazılı idise de Hünkâr buna hiç ehemmiyet vermemişti; çünkü İsa Polâtinin teminatı bir kavli mücerretten ibaret idi. Hattâ daha ileri gidilerek denilebilirdi ki (İsa Polâtin) in sarayda haizi itimat olduğunu bilen İttihat ve terakki cemiyeti bir hilei siyasiye olmak üzere (İsa Polâtin) e öyle bir telgraf yazdırmıştır. Herne de olsa (İsa Polâtin) in teminatına Hünkâr ehemmiyet atfetmemişti.

Bu (İsa Polâtin) denilen adam saraydan gördüğü himaye ve sahabet üzerine hakikaten aşırı derece şımarmış ve nev'ama derebey tarzında harekete koyulmuştu. Vaktile memleketinde nüfuz sahibi olup Sırp milletine mensup Hıristiyan köylüleri iz'aç ve tazyik ettiği için Sırbistan hükûmeti, ondan sonra Belgrat kabinesinin müracaati üzerine Rusya hükûmeti tarafından (İsa Polâtin) aleyhinde Babıâliye sık, sık şikâyetler vuku bulmağa başladı. Rusya sefareti, hükûmetin kuvvei askeriye ile bu (İsa Polâtin) i tedip etmesini ve herhalde oradan

çıkarılarak halkın emniyet ve rahatı temin olunmasını talep ediyordu. Babıâli bu talebe binaen tedabiri lâzimeye tevessül etti ise de muvaffak olamadı. (İsa Polâtin) kulesine çekilerek mukavemet ediyordu. Gerçi bu kuleyi yıkmak ve (İsa Polâtin) i tenkil etmek arzu olununca ergeç buna vâsıl olmak mümkündü. Ancak Sultan Hamit Arnavut unsurunu bu suretle kırmak cihetine pek yanaşmıyordu. Hem siyasî bir mesele çıkarmamak, hem de (İsa Polâtin) gibi ledelhace kullanılabilecek bir kuvveti dilgir etmemek istiyordu. Bunun üzerine doğrudan doğruya (İsa Polâtin) le muhabereye girişildi, vaziyetin nezaketi kendisine anlatıldı ve tarafı şahaneden teminat verilerek İstanbula gelmesi tebilğ olundu. (İsa Polâtin) bu teminata itimat ederek İstanbula geldi, hayli müddet Yıldızda kaldı, birçok iltifatlara nail oldu, mesele bu suretle yatıştı ve nihayet tekrar memleketine döndü.Balâda zikri geçen telgrafname, ki hilâfı sadakat bir hal mevcut olmadığına dair teminatı muhtevi idi, bu avdeti müteakıp gelmişti; ancak gene balâda beyan olunduğu veçhile Sultan Hamit vaziyetin mahiyet ve vahametini lâyıkile kavramış olduğundan (İsa Polâtin) in telgrafnamesi hiçbir tesir göstermedi. Hattâ bunun İttihat ve terakki cemiyeti tarafından müracaat edilen bir hilei siyasiye olduğu yolunda bir zehap ta zihinlere geldi.

Kanunu esasînin ilânı hakkındaki Meclisi vükelâ mazbatası üzerine sâdır olan iradei seniyeyi Sadrazam Paşaya gönderip makbuz ilmühaberini aldığımı yukarda yazmıştım. Meclisi vükelâdan ayni zamanda Meclisi Meb'usanın içtimaa daveti hakkında takdim olunan mazbata dahi tasdika iktiran etmişti. Şimdi meselenin gazetelerle ilânı geliyordu. Bunun için de atideki mazbata takdim olunmuştu.

Tesisi celili cenabı hilâfetpenahî olan kanunu esasîde sureti teşkili beyan olunan Meclisi Meb'usanın içtimaa davet olunması hakkında bilistizan şerefsudur buyurulan iradei seniyei hazreti Padişahî hükmü celili bilcümle vilâyatı şahane ve elviyei gayri mülhakaya ba telgraf tebliğ kılınmış ve keyfiyetin Dersaadet evrakı havadisi iel dahi resmen ilânı iktızayı maslahattan görünmüş olmakla muvafıkı emrü fermanı humayunu hazreti Padişahî buyurulduğu halde ifayı muktezasının Dahiliye Nezareti celilesine havale kılınacağı ve Rumeli ahvaline müteferri olup tevdi buyurulan evrakın takımile takdim ve iade kılındığı muhatı ilmi âli buyuruldukta olbapta.

Ayni imzalar

24 Cemaziyelâhır 1326 ve 10 Temmuz 324

İradei seniyeyi mübelliğ hamiş sureti

Meclisi vükelânın manzuru âli buyurulan işbu mazbatası üzerine

mucibince iradei seniyei cenabı hilâfetpenahî şerefsudur buyurulmakla olbapta.

Serkâtibi hazreti şehriyarî
TAHSİN

İlân için yazılan işbu mazbatayı takdim ettiğimde Hünkâr tabiî değil midir diye gülümsemiştir.

Diğer mazbata sureti

Manastır ve Kosova ve Selânik vilâyetleri ahalii umumiyesinin ve orduyu humayunlarının bazı mıntakalarında bulunan asakiri şahane efrat ve zabitanının şu son günlerde ittihaz ettikleri harekâtın mahiyetine dair vilâyat ve manatıkı mezkûre vülât ve kumandanlarmdan ve müfettişi umumîlikten 8, 10 Temmuz 324 tarihlerinde varit olan 77 adet telgraflar ile muharrerat bermantukuiradei seniyei cenabı Padişahî meyanei bendegânemizde yegân yegân mütalea olundu.

Evrakı varideye nazaran ekseri mahallerde bulunan ahalinin kıyamı ve mevakii kesirede zabitan ve efradı askeriyenin onlara iştiraki ile bazı askerî depolarının kapıları şikest edilerek birçok esliha ve cephane ve tabur sandıklarından mebaliği mevcude alınarak ve kendilerine muhalefet edenleri eşeddi ukubat ve itlâf ile tehdit ve nihayet toplar endahtile ve nutuklar iradile ilânı hürriyet sadedinde birtakım nümayişlerde bulundukları ve dün gece Manastırda bazı kumandanların ve hattâ Müşir Osman Paşanın ikamet ettiği mevkii abluka ederek Osman Paşayıahzü tevkif eyledikleri ve işbu harekâtın kanunu esasînin meriyeti ahkâmile Meclisi Meb'usanın içtimaa davet ettirilmesi esasına müstenit olduğu bu bapta hergûna nasayihi isga etmeyip gittikçe tevsii dairei iğtişaş edecekleri anlaşılmış ve eğerçi kanunu mezkûr mer'i olup meclisi mezkûrun bir müddeti muvakkate için tatili ilcaatı haliye ve mukteziyatı memleketten olmasile bir müddettenberi davet olunmamış ise de beynelâhali sefki dimanın vukuunu menetmek ve düveli ecnebiyenin müdahalâtına sebebiyet verilmemek vacibatı umurdan bulunduğundan mezkûr meclisin küşadı zarurî olmakla keyfiyetin meyanei ubeydanemizde bittezekkür kararının arzı şerefyabı telâkki olduğumuz iradei seniyei cenabı mülûkâne icabı âlisinden olup filvaki memleketin istikrarı asayişi noktasından matuf olan mütaleatı seniyei hazreti şehriyarî mahzı isabet bulunduğundan intihap hakkında zaten mevcut olan usule tevfikan sıfatı lâzimeyi haiz azanın intihabile peyderpey iş'arı hususunun tamimen vilâyati şahane ve elviyei gayri mülhakaya tebliğ ve bu kararın eşhası merkumeye tefhimi ile cemiyetlerinin dağıtılması tezekkür ve tensip kılınmış ve olbapta kaleme alınan telgrafname sureti leffen arz ve takdim olunmuş olmakla olbapta emrü fermanı hümayunu şehriyarî her ne veçhile şerefsudur buyurulur ise isabet onda olmakla katıbei ah-

valde emrü ferman Hazreti veliyyülemir efendimizindir.

24 Cemaziyelâhır 1326 ve 10 Temmuz 1324

"Ayni imzalar,,

Bu mazbata üzerine iradei seniyei mübelliğ yazılan hamiş

Meclisi vükelânın manzuru âli buyurulan işbu mazbatası üzerine mucibince iradei seniyei hazreti hilâfetpenahî şerefsudur buyurulmuş olmakla olbapta emrü ferman hazreti veliyyülemrindir.

Serkâtibi Hazreti Şehriyarî
TAHSİN

Bunun üzerine ertesi sabah çıkan gazetelerle keyfiyet ilnâ olundu. O günün sürur ve şadümanîsi hatırlardadır. Halk fevç fevç saraya geliyor, hissiyatı teşekküriyesini padişaha arzetmek istiyor, padişahı bizzat görmek için talep ve ricalar vuku buluyordu.

O tarihe kadar gazeteler sansür usulüne tâbi idiler. Her gazetede intişar edecek yazılar tab'ından evvel zahiren Dahiliye Nezaretine merbut ve hakikatte Yıldız sarayının emir ve iradesile müteharrik olan matbuat müdiriyetinde görülür, ya aynen, yahut tadil ve tashih suretile tab'ına müsaade edildikten sonra intişar eder, bazı yazıların da tab'ına hiç müsaade edilmezdi. Kanunu esasî ilân olunduktan sonra sansür usulü tabiatile kalkmış olmak lâzımdı. Ancak makamatı aidesi bunu kestiremediğinden matbuat müdiriyeti umumiyesinin mercii olan Dahiliye Nezareti keyfiyeti telgrafla Sadrazam Sait Paşadan sormuştu. Dahiliye Nazırı Memduh Paşa bu telgrafında hernekadar matbuatın kanun dairesinde serbest olacağı kanunu esasîde musarrah ise de bu serbestinin derecesi ne olacağı tayin edilmediğindein istizah ve istizana lüzum görüldüğünü yazıyaordu. Sait Paşa bu telgrafa sarih ve kat'î bir cevap verememişti. Binaenaleyh idarei maslahat tedbirlerine müracaat olundu ve iş yine saraydan soruldu. Abdülhamit matbuatın kullanacağı lisanı düşünerek pek endişe ediyordu. Zaman pek nazik, halkın efkâr ve hissiyatı son derece galeyanda olduğundan matbuatın neşriyatı bu nezaket ve galeyanı fena yola sevk edebilirdi. Böyle olmakla beraber matbuatın hürriyetine riayet edilmek noktai nazarı terviç olunmuştu. O aralık Osmanlı matbuatı namına atideki telgraf geldi:

Tesisi celili hilâfetpenahîleri olan Kanunu esasînin mevkii tatbik ve icraya vaz'ile hukuku âmmenin tahtı temine alınmasından dolayı bütün milletin hissiyatı şükranına iştirak ile matbuatı Osmaniye namına arzı minnet eyleriz ferman.

* * *

İstanbulda, Kadıköyünde, Bakırköyünde, Üsküdarda bahusus Beyoğlunda sokaklarda, Tepebaşı caddesinde Tokatlıyanda, sair gazinolarda gûnagûn nümayişler cuş ve

huruşlar oluyor, iskemle, masa üstüne çıkan sunuf ve tabakatı muhtelifeden kimseler tarafından istibdat hükûmeti ve bizzat Hünkâr aleyhinde nutuklar, hitabeler irat olunuyordu.

Birtakım kimselerin önüne düştükleri müteferrik kütleler canibinden dahi Babıâliye, Adliye, Maarif vesair devaire müracaatlar yapılarak birçok metalip dermeyan ediliyordu ki, bu meyanda bazı nazırların ve saray erkânının, valilerin azil ve ihracı, hafiyeliğin ilgası, bütün mahbusin ve mevkufinin affi ve ihlâsı gibi şeyler mevzuubahs ve makal oluyordu. Ortada cereyan eden bu nümayişlerin önüne düşenler İttihat ve terakki cemiyetinin erkân ve mensubininden olup ötedenberi sarayın bende ve bende zadesi ve binbir vesile ile hulûskâr ve lûtufdidesi olan eşhası marufeden bulunuyordu.

Yeni Dahiliye Nazırı Hacı Akif Paşa pek muhterem bir zat idi. Sultan Abdülhamit Han ile arası hoş değildi. Doğru sözlü, doğru özlü, sert tabiatli bir devlet recülü idi. Nezaret sandalyesine oturur oturmaz Babıâlide kendisini görmeğe gelen nümayişçi destelerin hükûmet umuruna müdahale tarzında vaki olan beyanat ve metalibatından bizar olarak istifaya mecbur olmuş kendisine müracaat eden nümayişçiler valilerden on beş zatın tebdilini ve yerlerine falan filân zatların hemen tayinini havi bir pusla vermişler; Hacı Akif Paşa puslayı okuduktan sonra gözlüğünü kaşlarına doğru kaldırarak: Efendiler! Ben meşrutiyet idaresinin Dahiliye Nazırıyım, meşrutî hükûmetlerde Nazırlar, memurlar kanunların, nizamların yazdığı şerait, çizdiği hudut haricinde hareketten memnudur. Siz bana bu usul ve kaideyi bozmağı mı teklif ediyorsunuz? Lûtfen çıkınız! Ben vazifemi bilirim demiş.

Memlekette cereyan eden bu ahval ve akvalden Sultan Hamit günügününe haberdar oluyordu. Saray mensuplarından ve hususî bendegândan bazı zevat hariçteki müşahede ve mesmuatı şifahî ve tahrirî olarak kendisine arz ve isma ediyorlardı. Padişah bunlardan mütehassis olarak icap eden ihtiyatî tedbirlerin ittihazını emretti.

Ezcümle: (1) Bir gûna hakarete maruz kalmamak üzere Şehzadeler Beyoğlu, İstanbul taraflarına gitmiyecekler.

(2) Tüfekçilerden Arap, Arnavut taburlarından mezun efrat şehir dahilinde dolaşmıyacaklar.

(3) Hususî yaver, Paşalardan ve Beylerden ve ikinci fırka ümera ve zabitanından vesair bendegândan herhangisi hariçte gerek Hünkârın, gerek kendi şahsı aleyhinde bir hitaba maruz kalırsa kat'iyen mukabele etmiyecek, sabır ve sükûnetle çekilecektir.

(4) Hafiyeliğin ilgası mukarrer olduğundan resmî polis ve jandarma memurlarından başka hiçbir kimsenin ihbarnamesi kabul olunmıyacak, zabıta ve Adliye, Rüsumat

kanun ve nizamları mucibince her nevi ceraimin ve kaçakçılığın taharri ve ihbar ve takibi ait olduğu merci ve makamlarca alelûsul yapılacaktır.

(5) Meşrutiyetin ilânile hükûmetin idare sistemi değişmiş olduğundan büyük, küçük sefaretler ve ecnebi müessesatı maliye ve patrikhaneler tarafından tercümanları, vekilleri vasıtasile Başkitabet dairesine vuku bulacak müracaatlara bittabi hitam verilmiştir, ckabîl müracaatlar vukuunda alâkadar hükûmet makamlarına ifadesi sureti nazikânede tefhim olunacaktır.

Hünkâr şekli idarei cedidenin icabatını takdirde gecikmemişti, saray haricinde muhafazai sükûnet içinse ikinci fırka mensubinine berveçhi muharrer tenbihat ve iradatı kat'iyede bulunduğu gibi saray dahilinde de maiyet bölüğü ve tüfekçi bölüğü vesaire evamiri kat'iye almış olduklarından bir sükûnu tam görülüyordu.

Bir aralık Vahdettin gelmişti. Vahdettin sair şehzadeler gibi olmayıp sık sık gelirdi, geldikte doğruca Çit köşküne dahil olurdu. Oradan dairesine celp ve kabul ederdi.

Mülâkat hayli devam ederdi. Daha ziyade akşama yakın geldiğinden ayrıca taam eder ve sonra tiyatro dairesine alınırdı. Sultan Abdülhamit havadis meraklısı olduğundan Vahdettin ile mülâkattan sıkılmazdı, fakat o günü Vahdettin avdet eyledikten sonra Hünkâr düşünceli görünüyordu. Akşamdan sonra kumandan Şevket Paşayı istediği, görüştüğü işitildi. Bilâhare anlaşıldığına göre memleketteki feveran ve galeyan ki, zaten Hünkârca hergün haber alınıp bilinen işlerdi, Vahdettin tarafından bir hâdisei cedide tarzında ve mubalâğalı şekilde tasvir olunmuş, Padişahın evhamı arttırılmış, hattâ ikinci fırkanın hakkında şüpheyi tevlit edecek mütaleat ileri sürülmüştü. Vahdettin adeta Sultan Abdülhamidi korkutmuştu. Fakat Vahdettinin ötedenberi çok şeyler arzeylediği halde çoğunun aslı çıkmadığına Sultan Abdülhamit bittecrübe vâkıf olduğundan ilkönce Vahdettinin bu maruzatile hâsıl olan telâş ve korku bilâhare itidale münkalip olmuştur.

İlânı hürriyet olunduktan sonra usulü meşrutiyete tevfikan Sadrazam Sait Paşa heyeti vükelâyı teşkil etmişti. Kanunu esasînin mahfuziyeti mer'iyeti mucibi bahis olmağa başlamış ve bu bapta Sultan Abdülhamidin yemin etmesi istenilmiş, Şeyhülislâm Cemaleddin Efendi dairei meşihatte yemin etti ise de hünkârın yemin etmesi bahsi devam eylemişti. Sultan Abdülhamit Sadrazam Sait Paşaya bir irade yazmaklığını emretti. Kanunu esasînin de-

vamı mer'iyeti hakkında yemin etmek mi, yoksa hattı humayun ısdarile maksadı temin eylemek mi mufıktır; havassı vükelâ ile müzakere ve mütalea olunarak verilecek kararın bamazbata arzını irade ettiğimi tebliğ ediniz„ dedi. Bu iradeyi Sait Paşaya tezkere ile tebliğ eyledim. Hattı humayun ısdarı kâfi olacağı müttefikan karalaştırıldığına dair bir arz mazbatası geldi. Bunun üzerine hünkâr bir hat müsveddesinin tanzimini bittarif bu âcize emretti. Hazır ettim, sabahleyin huzura celbolunduğumda takdim ediyordum. Nedir diye suale cevaben vaki olan arz ve beyanın üzerine "Sadrazam Paşaya da söylemiştim. Mazrufen göndermiş, açınız, diyerek okunmasını emretti. Okudum "Sadrazam Paşanın yazdığını gönderelim, siz telgrafhaneye gidiniz. Edirneden asker müracaat ediyor, onu anlayınız.

Hattı humayunu ikinci mabeyinci Nuri Paşa götürsün Sadrazama malûmat veriniz. Usulen lâzımgelen şeyler yapılsın„ emrini verdi. Tertibat yapıldı, Nuri Paşa da hattı alarak Babıaliye gitti. Telgrafhaneye gittim, askerin müracaatını istizah eyledim. Hünkârı görmek, İstanbula gelmek istediklerini söylediler, Edirne mühim yerdir, orasını bırakıp İstanbula gelmek doğru değildir, maksat ne ise söyleyiniz. Padişaha arzedeyim diye telgrafla cevap verdim. Telgrafhanenin içi dışı dolmuş, trenlere binip gelmeğe hazırlanmış oldukları anlaşılıyor. Hün kârın tehlikede olduğunu işittik, gibi birtakım sözlerle gelmek için ısrar ediyorlardı. Hepsinin gelmekten vazgeçirilmesini taraflarından bir kısım efrat göndermelerini ve bu veçhile kısmen ve mürahhasan gelmelerini emretti. Trenle bir kısım asker geldi.

Sultan Abdülâzizin hal'inde Yemene gönderilecek diye bir vapur içinde Kızkulesi önünde asker bulundurulmuş olduğunu Abdülhamit söyler ve sevkiyatı askeriyeye daima atfı enzarı dikkat ve ehemmiyet ederdi. Vaktile Almanya imparatoru nun Preveze kurbinde Yunanistan cihetindeki şatosuna azimeti dolayısile ve civariyet cihetile merasimi lâzimede bulunmak üzere gönderilmiş olan askerin iadelerine başlandığı sırada iki taburun vapura irkâben gönderilmek üzere bulunduğunu kumandaya memur Rahmi Paşa telgrafla yazmıştı. Bu iş'arı tabiî görmüş, evrakı saire sırasında o his ve telâkki ile okumuştum. Derhal infial vaki oldu, askerin vapurdan çıkarılması izam olundukları gibi iadesi ve vapurun kâmilen tahliyesi şedit bir surette irade ve beyan ve böyle şeylere dikkat olunması lüzumu gene Abdülâzizin hal'i esnasında vapurda asker bulundurulmuş olduğu hakkındaki hatırat tekrar edildi.

Nuri Paşanın Babıaliye götürdü-

ğu hattı hümayun ki Sait Paşa tarafından müsveddesi kaleme alınmıştı. Sait Paşa Harbiye ve Bahriye Nazırlarının Padişah tarafından intihap ve tayin olunacaklarını hatta dercetmiş olduğundan kıylükali davet etmiş ve Şeyhülislâm Cemaleddin Ef. Sait Paşaya hitaben ve itirazen Harbiye ve Bahriye Nazırlarının Padişah tarafından intihabı kelimesini ya siz yahut Başkâtip yazmıştır, demiş. Sait Paşa birtakım izahat ve beyanata kalkışmış; Nuri Paşa avdetinde arzeyledi. Hakikati hal yani bu kelimenin benim tarafımdan yazılmadığı ve hattın Sait Paşa tarafından tanzim edilmiş olduğu malûm olmuş, idiyse de âciz hakkında muahezeli neşriyat oldu. Hünkâr gazetelere birşey yazmamaklığını emir ve irade eyledi. Şeyhülislâm Ef. olvakit Sultan Abdülhamide takdim eylediği arizada Sait Paşadan şikâyet eylemişti.

İnkılâptan sonra Kâmil Paşa merhum mabeyne gelmişti; hünkâr "Kâmil Paşayı görünüz; kendisini kabul edecek olursam Sait Paşa vesvese eder, bir arizaları varsa size tevdi etsinler„ diye irade etti. Kâmil Paşa mabeyin dairesinde vezir odasında idi.

İradeyi tebliğ eyledim, mühim şeyler vardı, arzedecektim, dedi. Hünkâra arzettim, diğer bir gün görüşeceğini beyan etmesile Kâmil Pş. nın bulunduğu odaya gelerek tebliğ eyledim. Kâmil Paşa gideceği sırada gazetelerde hakkımda bazı şeyler gördüğünü ve bunlara cevap suretinde tarafından bazı mütaleat yazılacağını söylediğinden teşekkür ettim. Gazetelere birşey yazmamaklığım emir buyurulmuş olduğunu beyan ettim.

Memleketimizin tarihi siyasîsini tetkik etmiş olanlarca malûm bulunduğu üzere eskiden gelip geçmiş hükûmetler memlekette salim bir idare tesisi ve Türklüğü lâyık olduğu mertebei kemale isal edecek ve haricin aleyhimize beslemekte olduğu amâl ve ihtirasatı siyasiyeyi kökünden kesecek esaslı tedbirler ittihazına çalışmamış ve bu uğurda çok kıymetli günler ve ele geçmez fırsatlar fevtedilmiştir. Reşit Paşa, Fuat Paşa Âli Paşa gibi tarihimizde birer şöhreti mahsusayı haiz bulunan ve müteaddit defalar sadaret mevkiini işgal eden zevat, ellerinde namütenahi kudret ve salâhiyet bulunduğu halde bile ecnebi devletlerin topraklarımız ve istiklâlimiz üzerindeki emellerine set çekilmemişti. O vakitler müdahalâtı ecnebiye bir aralık o dereceyi bulmuştu ki Babıali vali tayininde bile bir sefiri kebirin rey ve muvafakatini istihsale mecbur olmak derekesine düşürülmüştü. Gerek ecnebilerin bu kabîl müdahalelerine ve gerek dahilden vuku bulan şikâyetlere karşı o zamanın hükûmetleri idarei maslahat tedbirlerile ve manevra nev'inden bir siyasetle vakit geçirmiş-

lerdi. Memleketimiz baştan aşağı bir servet hazinesi olduğu halde devletin hazinesi, sıkıntıdan ve borçtan kurtulamıyor, topraklarımızın lâyuat ve lâyuhsa menabiinden bir türlü istifade olunmuyordu. Ecnebi devletlerin bize karşı tatbik edegeldikleri siyaset gün gibi aşikâr idi:

Memleketimizin her cihetinde türlü türlü tesvilât ve tahrikât ile Türkiyeyi rahat bırakmamak, bu kargaşalıklar arasında kendi efkâr ve amâli harinsanelerini tatbika imkân bulmak. Bu siyaset onlarca bir umdei esasiye idi. Memleketin hiç bir noktası bu siyasetin tesirinden hâli, değildi. İstanbulda bu siyaset cari, uzak vilâyetlerimizde gene bu siyasetin tesiri hâkim idi. Hele Arabistandaki tahrikât göz ile görülecek derecede aşikâr idi. Gerek oralardaki memurlarımızın peyderpey vuku bulan iş'aratı,gerek sureti mahsusa ve hususiyede yaptırılan tetkikat ve tahkikat ecnebi tahrikâtının derecesini apaşikâr göstermekte idi.

Sultan Hamidin Arabistan hakkında ve bazı devletlerin Arabistan siyaseti bahsindeki düşüncelerini bundan evvelki yazılarımızda teşrih ederken Kâmil Paşa ile mülâkatında ona neler söylediğini ve Kâmil Paşanın Hünkârdan aldığı emir üzerine bir ariza yazarak mazrufen Sultan Hamide takdim ettiğini ve bu ariza dairei kitabete uğramadığından mündericatından malûmatım olmadığını beyan etmiştim. İngilizlerin eczayı memalikimizden olan Mısırı hotbehot işgal etmelerindeki haksızlık aşikârdır.

Babıali ile İngiltere hükûmeti arasında olvakit bu mesele için bir çok muhaberat cereyan etmiş ve Kâmil Paşanın o zamanki sadaretinde İngiltere murahhası Sir "Dromond Wolf„ ile bilmüzakere İngilterenin iki sene sonra Mısırı askerinden tahliye için bir mukavelename tanzimi tahtı karara alınmış olduğu işitilmişti. Vakıâ olvakit başkitabete tayin olunmamış olduğum cihetle mesele başkitabette gördüğüm ve hatırladığım şeylerden olmamasına binaen o cümle meyanında olarak bu hatıratta ona mahalli beyn olmadığı derkâr ise de Arabistan ve minelcümle Mısır işleri hakkında Yıldızda bulunduğum tarihte Sultan Abdülhamidin muttali olduğum düşüncelerini yukarda yazarken zihne tebadür eden mezkûr mukavelename hakkında tereddüt teşkil eden bir mülâhazanın arzı münasebetsiz birşey addolunmıyacağı zannında bulunduğumdan mülâhazai mezkûreyi arzeyledim. Mısır eczayı memaliki devletten olup bu esas ile beraber devlet tarafından vaktile Mısıra verilmiş olan fermanlar ahkâmının mahfuziyeti İngilterece beyanatı resmiyelerile teyit olunmuş olduğu daima söylenirdi ve Mısra dair indelicap bir irade tebliğ olundukta bu keyfiyet teyidi müd-

dea sadedinde tekrar ediliyordu. Zaten Mısır İngiltere tarafından zaptolunmamış hukuku mülkiyeti devletten nasp ve tayin edilmekte bulunmuş idi. Şu hale göre Babıâlinin "devletin bir mülkü üzerine hiçbir ahde ve hakka müstenit olmıyarak ahar bir devlet tarafından çıkarılmış olan kıt'ayı işgaliyeyi iki sene sonra tahliye etmesi,, yolunda o devletle mukavelename tanzim ve teati eylemesi bu ahar devletin orada haizi hukuk olduğuna kail olmak manasında tefsir edileceğine nazaran Babıâlinin olvakit böyle bir mukavele akdi mütaleasında bulunması fahiş bir hatayı siyasî teşkil ettiği şüphesizdir. Sultan Hamidin bu mukavelenameyi kabul ve tasvip etmemesi cayi nazardır.

Maamafih harbi umumî bu meseleyi kökünden halletmiş olduğu cihetle işin münakaşa edilecek cihati kalmadı ise de tarihi siyasî noktasından zapta geçmesi faideden hâli değildir.

Başta İngiltere olduğu halde Fransa ve İtalya devletlerinin Arabistan cihetlerinde besledikleri amali ve Sultan Hamidin bunlara karşı ittihaz ettiği siyaseti yukarda yazmıştım. Şimdi İtalyanlardan bir nebze bahsetmek isterim:

İtalyanlar pek sinsi ve pek hakimane hareket ediyorlar. İngilizler Fransızlar gibi açık surette memalikimize filî tasallût ve tecavüzlerde bulunmuyorlardı.

Hünkârın hergün her membadan topladığı malûmata göre bunlar başlıca üç noktadan hukuk ve hududumuza fena emeller besliyorlardı.

1 — Trablusgarp, Bingazi,

2 — Masu, Zıl, Sevakin sevahili,

3 — Akdenizin İzmir, İskenderon, Antalya tarafları.

Trablusgarp ve Bingaziye ait olarak pek çok evrak gelirdi. Resmî, hususî vürut eden telgraflar, tahriratlar İtalyanların Trablus, Bingazi ülkeelrine taallûk eden teşebbüsatile, bunun taraf taraf sureti tatbikat ve icraatını musavvir bulunurdu.

Meselâ son zamanlarda merhum Müşür Recep Paşadan varit olan hususî adresli bir arizede Trablusgarbin "Oclecalo,, denilen bir kazasında yakalanan bir İtalyalıdan bahisle merkum hakkında olunacak muamele istizan olunuyordu.

Bu İtalyalı adeta Arap lisanına aşina bir misyoner idi. Sünusi şeyhi kıyafetinde "Oclecalo,, da yakalanmıştır. "Oclecalo,, Trablusgarp vilâyet merkezinden "yaya,, ile otuz beş günlük mesafededir. Merkum İtalyan misyoneri Sünusi zaviyeleri eshabına mahsus kıyafete girerek ve yürüyerek "Oclecalo,, ya kadar gelmiştir. Asıl ismi "Sinyor Boneti Salvadora,, olduğu halde Şeyh Haşimülurcavi,, namı müstearile seyahat eylediği anlaşılmıştır.

Üzerinde zuhûr eden cep defterinde geştügüzar ettiği yolların, vahaların, tilâlin, su bulunan yerle-

rin küçük mikyasta bir krokisi görüldüğü iş'ar olunuyordu. Bu şeyh Haşimülurcavi namı müstearını taşıyan sinyor misyoner gibi dört beş İtalyan seyyahının Trablusgarp ve Bingazi taraflarında dolaştığı Sünusi şeyhlerine sokularak ifsadatta bulunduğu Cebeligarbî mutasarrıfı Arnavut Şevki Paşa tarafından haber alınarak Dahiliye Nezareti vasıtasile arzolunmuştu.

Bunlardan İtalyanların Trablusgarp ve Bingazi cihetleri hakkındaki niyatı anlaşıldığından tebliğ olunan iradei seniye mucibince meclisi mahsus vükelâ kararile ittihaz edilen ihtiyatî tedbirler mahallerince mevkii fiil ve tatbika konulmuştu.

Ezcümle Trablusgarp fırkai askeriyesinin yeniden iki batarya ve topçu ve bir süvari alayı ilâvesile takviyesi ve esliha ve mühimmatının tezyidi gibi tedabir ittihaz kılınmış ve Trablusgarpte "Kuloğullarından„ millî mahallî teşkilâtı askeriye için irade çıkmış ve işin dağdagasız tatbik edilmesi hakkında talimat verilmişti.

Eski salnamelerde münderiç olduğu üzere "Kuloğlu başağalığı„ mühim bir makam olup kaymakamlık derecesinde addolunmuş ve mezkûr başağalığa Trablusgarp vilâyet merkezinin Menşin, Sahil, Refiat, Alâvne, Civarı namlarında beş nahiyesi tahsis kılınmıştı. Bu beş nahiyeden müteşekkil mıntakada topçu kaymakamı Hacı Ali Bey kademli Başağa olarak irade ile mansup bulunuyordu. Hacı Ali Bey tecrübeli, ihtiyatkâr bir zat idi. Kuloğulları anasıl Türk evlâdından olup çok zamanlardanberi oralarda yerleşmiş ve yerli kadınlar ile izdivaç ederek teselsül ve tenasül etmiş ceri, cesur cündi bir sınıf halk olduğundan ekseriya hükûmetin postacılığı, tahsildarlığı, ve jandarma zabitliği gibi hidematını ifa ederler, herbiri hayvan beslemek şartile vergice bazı muafiyete mazhar olurlardı. Pek kıymetli ricali askeriyemizden olan Recep Paşa merhumun himmet ve gayretile "Kuloğullarından„ 1200 kişilik bir süvari alayı vücude gelmişti.

Kezalik Kuloğullarından ve yerli ahaliden mürekep olmak üzere beheri 100 er nefer gönüllüden ve beşer bölükten ibaret 5000 kişilik bir de piyade livası teşkil olunmuş ve yerli ahaliden vesaiti mahsusa ile uyandırılan muhafazai vatan ve an'ane his ve fikrinin netayici filiyesi görülmeğe başlamıştı.

İtalyanların nagehanî bir tasallût ve tecavüzleri vukuunda Osmanlı kuvvei askeriyesi yetişinceye kadar mahallen müdafaaya imkân hazırlanmıştı.

Akşam geç vakit idi, Sultan Abdülhamit sabahleyin Bankı Osmanî direktörünün celbini ve geldiğinde herhalde bu ay içinde Trablusgarp vilâyetinde Bankı Osmanî için bir

şube açılmasını, masarife tekabül edecek hasılat olmadığı takdirde hükûmetçe icabı hale bakılacağını emrü irade eyledi.

Ertesi günü Bankı Osmanî direktörünü davet ve tebliği keyfiyet ettim, şube de açıldı.

Hünkârın bunu tacilen yaptırmasına sebep orada lüzumu ticarî göstererek İtalyanların açmak teşebbüsünde bulundukları İtalyan bankasına mâni olmak idi.

Alelûmum bankaların umuru ticariye ve iktısadiyedeki hizmetleri malûm olup doğrudan doğruya hükûmeti mahalliyenin murakabesi elinde bulunmayan veyahut milletin mal ve sermayesi ile teşekkül etmemiş olan ecnebi bankaların herhangi bir memlekette icrayı muamelât etmesi mahaziri görülmüş ahval cümlesinden bulunduğu cihetle hükûmeti cümhuriyemizin bir "Devlet Bankası„ tesisi hakkındaki kararı âlisinin Türk vatan ve milletine iktısaden, mülken, siyaseten temin edeceği fevaide payan tasavvur olunamaz.

İtalyanlar Bahrisefitte ötedenberi büyük mikyasta seyrüseferlere ve muamelâtı ticariyeye devam edegelmişlerdir.

M. Krispi de kemali hararetle bu işi ileri götürmeğe alışıyordu.

İstanbulda, İzmirde, Beyrutta İtalyan mektepleri açılıyor. İtalyan lisanının Türkiyede Fransız lisanı ile müsabaka tarzında neşir ve tamimi için ne yapılmak lâzımsa bilâihmal yapılıyor.

Diğer taraftan da Türkiyedeki katoliklerin himayesini çok eski tarihtenberi Fransızlar deruhde etmiş ve bunu kısmen bazı muahedelere bile kayit ve dercetmiş olduğundan İtalyanlar bunu almak arzusuna düşmüşler ise de meşhur Papa 13 üncü Pix Leon razı olmamış, bilâkis katoliklerin himayesi Fransaya müfevvazdır„ diye bir de emirname neşrreylemişti.

Gariptir ki, ahiren vukubulan bir hâdise neticesinde (Papalık) makamının İtalyan katolik müessesatını İtalya hükûmetinin himayesine almasını tazammun eden mühim bir tezahürü görüldü.

(Elyans nasyonali Ditali) şirketinin son zamanlarda yani Kâmil Paşanın valilikte bulunduğu tarihte İzmirde inşa ettiridiği mekteplerin küşat resminden bir gün evvel kapılarına talik olunan levhalar gece vakti tebdil olunarak "İtalya misyonerleri muaveneti milliye şirketi„ ünvanı mahsusunu havi firmalar vazı ve talik kılınmış ve üstüne bir de Papanın bayrağı çekilmiş idi. O gün küşat resmi icra kılınmış, limanda iki İtalyan gemisinden toplar atılmış, sokaklarda nümayişler yapılmış idi ki hükûmetin nekadar feci ve şayanı teessüf bir mevkii zillete, aciz ve meskenete düşmüş olduğunu ispata kâfidir.

Asıl teessüf olunacak cihet vali

paşanın bu merasime resmî üniforma ile iştirak etmesi ve verilen büyük ziyafette hazır bulunmasıdır.

Sultan Hamit buna kızmış ve Kâmil Paşaya şedidülmeal bir telgraf yazdırmıştı. Fakat iş olup bitmiş ve İtalyanların bu siyasî manevrası bir emrivaki haline gelmişti ki İtalya ülkesinde "Vatikan,, sarayının pencerelerinden dışarı çıkamıyan papanın sesi İtalya menafii namına nafiz olmuştu. Bu inkılâbı siyasî pek mühim bir vak'adır.

Masu, Sevakin, Zilâ, Tacura, Asap, Berbere, Somalı sahilleri3000 kilometre tulünde arazii vâsiayı ihata edip İtalyan gemileri oralarda geceli gündüzlü dolaşmakta, dahilden tuttuğu eller ile uyuşmakta idi. Bun lardan Mısır hududuna civar yerler için Hidiviye, Yemen ve Hicaza ait kısımlar hakkında mezkûr vilâyetlere tebligat yapılmış ise de hiçbir faydayı mucip olmamış ve bilâhare bu yerler İtalyanlar tarafından kısmen işgal kılınmıştır.

Babıaliden Hidiviyete çekilen tel grafnamelerde cünudu Mısriyenin mevkilerinde sebat etmesi lüzumu bildirilmiş ve Hidiv tarafından ızharı aciz olunmuş ve hükûmeti Osmaniyece mahallerine kuvayı askeriye sevkedilemiyerek hukuku asliye haleldar olmuştur.

Halbuki diğer devletler İtalyanların bu hareketlerıie karşı devleti aliye tarafından ufak bir mukavemet görselerdi, oun serriştei müdahale ad ve ittihaz eyliyecekler ve bu rekabet yüzünden İtalyanların tecavüzleri akamete duçar olacaktı.

Hayif sad hayif ki hukuku devlet ve hududu memleket muhafaza olunamıyordu.

* * *

Bu bahsi bitirmeden evvel memleketimizin bir zamanlar ecnebi âmali siyasiyesine nasıl cevelângâh olduğunu ve hükûmetin gaflet ve aciz perdesile örtülen ne entrikalar döndürüldüğünü, hulâsa Avrupa devletlerinin Türkiyeyi kendi maksat ve menfaatlerine nasıl alet ettiklerini gösteren bir hâdiseyi hikâye etmek isterim.

Vaktile mühendishanei berrî Fransızca muallimliğinde bulunmuş ve sonradan mirlivalığa kadar terfi ederek İstanbulda, Adanada, Yemende hüsnü hizmetler etmiş olan Bekir Paşa zade Rüştü Paşa bir alış veriş saikasile Galatada temas ettiği Rus tebaasından iki kimseden aldığı malûmatı hususiye üzerine hünkâra ihbarda bulunmuş ve Sultan Hamit bu mesele hakkında tahkikatı mahremane icrasını emretmişti.

Bir taraftan mumaileyh Rüştü Paşa ve diğer taraftan Beyoğlu zabıtası tahkikata giriştiler. Galatada kâin ve Ruslara ait Andriyafeski manastırında mühim ve calibi nazar bir cemiyetin mevcudiyetini meydana çıkardılar. Bu cemiyet "M. Teodoroviç,, nam kimsenin tahtı riya-

setinde olup mahalli mezkûrda kâin Ayas Nikola, Ayas Ligoryos, Ayas Pandeleon, Ayas Atanasyos manastırları erkânı ruhaniye ve cismaniyesini dahi ihtiva etmektedir. Cemiyetin zahirî meşgalesi sırf diyaneti İseviyeye ve insaniyeye hizmetten ibaret olduğu gösterilmekte ise de hakikatte vazifei asliyesinin siyasî gayelere müstenit olduğu anlaşılmaktadır.

Bu cemiyete dahil olanlara on rubleden iki yüz elli rubleye kadar bir vergi tarholunmaktadır. On ruble verenlerin isim ve şöhretleri defteri mahsusuna kaydedilmekte ve yirmi ruble verenlere tunçtan, yüz ruble verenlere gümüşten ve iki yüz elli ruble verenlere altından madalye ve ayrıca da birer alâmet ve kıyafeti mahsusa verilmekte idi.

Madalyaların üzerinde hâmillerinin isimleri mahkûktur. Cemiyete dahil olacaklar hakkında tahkikatı hususiye icra olunmakta ve azadan birinin kefaleti meşru tutulmaktadır. Cemiyeti mezkûreye girmiş olanların Rus devletinin maddî, manevî himayesine mazhar olmaları mev'uttur.

Osmanlı tebaasından Rum ve Ermenilerden girenler vardır. Rus Çarının kız kardeşi, Yunan kıralının zevcesi cemiyetin fahrî reisi olup geçen sene İstanbuldan Rusyaya geçerken cemiyet reisi ve erkânı vapurda mülâkatına kabul etmiştir.

Rusya sefaretinin maiyetine memur bir Rus rahibi vardı. Müthiş bir şahsiyetti. Bu rahip ve tercüman Mandelston ve Kançılarya adamlarından küçük Hacı Pir Ef. yukarda zikredilen cemiyetle hemen ekseriya temasta bulunuyordu.

Ruslar şarkta ortodoksların ahdî hâkimiyetini haiz olduklarını, Ermenilerin dahi ortodoks mezhebine intikalleri halinde ayni himayeye mazhar olacaklarını beyan ve telkin ettiriyordu. Tifliste, Nançuvanda, Aleksandr Polde ekseriyetle bulunan Rus Ermenileri Rusların bu emellerine hâdim ve mütemayil görünüyordu.

Rusların maksadı esas itibarile Ermenilere bir mevcudiyeti siyasiye vermek değildi, fakat devleti Osmaniyeye karşı kendi menafiini temin edecek tarzda kullanmaktan ibaret olup İstanbulda, vilâyatı şarkiyede hep bunun için çalışıyorlardı. Bizim bazı mürtekip memurlarımızı da para ile elde etmişlerdi.

Diğer cephede ahzi mevki etmiş olan İngilizler Rusların bu isticlâpkârane teşebbüslerine mukabelede kusur etmiyorlardı.

İngiltereden sureti mahsusada İstanbula gelen ve Rum patrikanesi ile temas eden heyeti ruhaniye Türkiyedeki Rumları "Anglos Sakson,, kilisesinin dairei nüfuzuna ithale sây eyleyordu.

Bir gün Büyükada kaymakamlığından ve hususî istihbarat memuru beyden varit olan iki telgrafna-

mede Büyükadada kâin Rum kilisesinde bir İngiliz rahibinin icrayi ayine riyaset ettiğini ve patrik Efendinin bu ayinde bilvekâle hazır bulunduğunu bildiriyordu. Yani patrik Yuvakim Efendi bizzat gelmemiş ve fakat kendini temsil etmek üzere bir piskopos göndermiş bulunuyordu. Ledettahkik İngiliz kilisesile İstanbul Rum patrikhanesi arasmda hâsıl olan bir itilâf üzerine iki taraf rüesayı ruhaniyesinden her hangi birinin ispatı vücut edebildikleri yerde ortodoks ayini ruhanîsi icra olunabilmesi takarrür etmişti.

Patrikhane bu itilâf üzerine İstanbuldan intihap ettiği bir piskoposu Londraya göndermiş orada bir müddet kalarak her iki kilise ayinleri hakkındaki mütabakati tetkik ettirmişti.

Bütün bu hakayık İstanbulda ve Londrada icra edilen muşikâfane tetkikatı amika ile mertebei subuta vâsıl olmuştu ki memleketimizde dönen entrikaları anlamak için hâdisei marufe bir misaldir. Elyevm berhayat bulunan Adliye hâkimlerinden ve Şurayı devlet tanzimat dairesi azasından üç zata muvaffakıyetle icra ettirilen bu tahkikatın raporlarını Sultan Hamide arzettiğim zaman (görüyorsunuz ya memleketimiz de muhteris ecnebilerin cevelângâhı seyiatı olmuş, buna karşı bizim için hiç uyumamak, daima müteyakkız bulunmak farzı ayın olmuştur) demişti.

Avrupa devletlerinin Türkiye üzerindeki efkâr ve amali harisanelerinin müteaddit delâili arasmda bir de Tabe denilen ve İngiltere ile Babıalı arasında tehaddüs eden meseleyi zikretmek mümkündür. Bundan evvelki yazılarımda bir nebze bahsetmiş olduğum bu mesele Londra kabinesinin Türkiyeyi Arabistan havalisinde daima iz'aç ve işgal ederek o havalinin Türkiye hükûmetile alâka ve rabıtasını günden güne zâfa düşürmek ve İngiliz nüfuzuna peyderpey vüs'at vererek günün birinde tehaddüs edecek ilk fırsattan istifade etmek hususundaki emelini sarihan göstermektedir.

Tesadüfatı garibedendir ki bu (Tabe) meselesi Fas hâdisesinin hâd devresinde ve Elcezire konferansının in'ikadı zamanında vukua gelmiştir. İngiltere hükûmeti bundan büyük endişe ve telâşa düşmüştü. İngilizler Sultan Hamidin bu kadar cür'et ve cesaret göstereceğini, adi, mevzii hâdiseleri behane ederek hotbehot Mısır arazisine asker ithaline başlamasını tefsir ve tabir edemiyorlardı. En çok şüpheleri Almanyadandı.

Fransa ve İngilterenin mukavelei münakideleri Fastaki vaziyeti tebdil edemediği ve mezkûr mukavelenin Mısırdaki hukuku Osmaniyeye de tesiri olmayacağı anlaşılıyor ve işin içinde pek mühim ve kuvvetli bir âmilin, hattâ bir rakip siyasetinin vücüdünü ihsas ediyor ve bunun

da ancak Almanya olacağı tahmin olunuyordu.

İşte bundan dolayı İngnlizleri telâş almıştı. Halbuki (Tabe) nin Osmanlı askeri tarafından işgalinden Almanya hükûmetinin haberi bile yoktu, yalnız Osmanlı ordusunda muallim ve müşavir sıfatile bulunan bazı Alman Cenerallerinin dolayısile hâdiseye ıttılaları vaki idi.

İngilterenin İstanbul sefiri (Sir Nikola Okonör) Hariciye Nazırı Tevfik Paşaya 3 Mayıs 1906 da şu notayı verdi:

"Malûmu devletleri olmak lâzımgeldiği üzere Hariciye Nezareti Celileniz Hidiviyeti Mısriyeye Abbas Hilmi Paşanın tayinini mutazammın olan 28 Şaban 1309 tarihli fermanı şahanesile Turusina şibihceziresi hakkında sadrazam canibinden çekilen 8 Nisan 1892 tarihli telgrafı lûtfen sefarethanemize tebliğ etmişti.

Bu ferman üzerine mezkûr şibihcezire Hidivi cedit Abbas Hilmi Paşanın selefleri olan Tevfik ve İsmail Paşalar zamanında olduğu gibi Hidiviyeti Mısriye tarafından idare olunacaktı.

Hükmü mezkûr hilâfına olarak bu kere hükûmeti Osmaniye nagehani Taba'ya asker sevkı ile işgal etmiş ve Hidiv Hazretlerine ait bulunan arazi dahilinden askerin çekilmesi için vuku bulan haklı temennilere rağmen elyevm işgalde devam etmekte bulunmuştur.

Bu hâdise üzerine Sadrazamın telgrafla vuku bulan cevabına nazaran hudut hakkında Kahirede müzakeratın devamı gayri kabildir. Çünkü devamı Mısırın zararına badi olacak, Süveyş kanlı ile Mısırın mevkii idarî ve siyasîsini haleldar edecek tarzda Babıâlinin müddeiyatını arttırmağa vesile teşkil etmekten başka bir netice hâsıl edemiyecektir.

Hükûmeti Osmaniyece malûm olduğu veçhile İngiltere hükûmeti Mısır arazisinin tenkisini müstelzim olacak harekâta nazarı bikaydi ile bakamaz. Hidiviyetin muahedat ile muayyen hukukunun ihlâline razı olamaz. Binaenaleyh Rüfhah mevkiinde Akabe körfezinin başına kadar olan hududu Mısriyenin salifüzzikir telgrafnamede münderiç esasa tevfikan tefrik ve tayin olnmasına ve o vakte kadar Tebadaki askerin geri çekilmesine hükûmeti Osmaniyenin muvafakat buyurmasını rica için İngiltere hükûmeti fahimesi Hariciye Nezaretinden talimat aldığını zati âlilerine tebliğ ile kesbi şeref ederim.

Bu ricaya 10 gün zarfında muvafakat olunmazsa müşkülatın tezayüdü ile ahvalin vahamet kesbeyleyeceğini ilâveten arzeylerim.

Bu nota on gün müddetli bir ültimatomdan başka birşey değildi, nitekim büyük mikyasta harpgemilerinden mürekkep bir İngiliz filosunun Akdenize müteveccihen ha-

reket ettiklerine dair müteaddit resmî ve hususî membalardan telgrafnameler gelmeğe başladı.

O gece mabeyni humayunda encümeni vükelâ içtima etti. İngilterenin bu notasına verilecek cevap müzakere olundu.

Hariciye Nezaretimiz tarafından verilen cevabî notada hükûmeti Osmaniyenin eczayı memalikinden olan Mısır üzerindeki hukukundan bahs ile Akabeyi işgal eden askerin mahallernie iade olunduğu ve maamafih hali hazırın tamamii muhafazasını temine salih esbap ve vesaite bilittifak tevessül eylemek üzere mahallinde bulunan kumandan ve iki erkânı harp zabitile itilâf etmeleri zımnında memurini Mısriyeye evamiri kat'iye itası için Hidiv Hazretlerine tebliğatı lâzime icra kılındığı bildirilmişti.

Ayni zamanda Mabeyin başkâtibinden mevki kumandanına sureti hususiyede iradeyi şahaneyi mübelliğ bir telgrafname çekilmiş ve makamı Seraskerîden dahi mahalline iş'aratta bulunulmuştu.

İkinci nota

İngiliz sefiri Sir Nikola Okonör bizim cevabımızı Londraya bildirmiş, fakat mucibi memnuniyet olmadığından Babıaliye atideki ikinci bir nota vermişti:

12 Mayıs 1906 Taba ile Şibihcezirede Hidiv Hazretlerinin hakkı işgalini hükûmeti seniyenin teslim etmemesine teessüf ederim.

Zatı nezaretpenahîlerinin cevabî notasındaki tarzı ifade ile bu misillû vakayiin tekerrürüne karşı İngiltere hükûmeti lâkayıt kalamaz, bunlar Şibihcezire hududunun Rifihten Akabe körfezinin resine doğru takriben şarkı cenubî istikametinde olarak kat'î surette tesbit ve tayinini ziyade tahtı elzemiyete vazeder.

Binaenaleyh işbu hattı hududun hükûmeti seniye ile Hidiviyeti Mısriye tarafından tayin olunacak bir komisyon marifetile tayin edilerek komisyonu mezkûrca hazırlanacak bir harita üzerine işaret kılınacağı hakkında hükûmeti seniyeden kat'î teminat itası lâzımgelir.

Mahali mezburede maatteessüf zuhûr eden müşkülâtı vahimeye karşı tabiratı müpheme istimali hoşnutsuzluğu idame edeceğini ve İngiltere hükûmetinin münasebatı dostanede bulunmak istediği hükûmeti seniye beyninde vahameti istilzam eyliyeceğini kaydederim.

Münasebatı hasenenin muhafazası zımnında hükûmeti seniyenin 3 Mayıs tarihli notamda iş'ar ettiğim müddetin hitamından evvel metalibimize sureti sariha ve kat'iyede muvafakat etmesini tekrar beyan eylerim.„

Bu esnada yani 1906 tarihinde Hicaz ve Şam kıt'ası dahilinde siyasî ve ilmî teftişte bulunan merhum Mahmut Şevket Paşadan Hünkâra mahsus bir ariza geldi. Bu arizada

İngilizlerin maksadı, Hidiviyetin bu maksada meclûben hizmeti cidden âlimane ve hakimane surette tavzih ve teşrih olunuyordu.

Mahmut Şevket Paşa merhum, Sultan Hamidin pek ziyade takdirine mazhar idi. Hünkâr Mahmut Şevket Paşayı "Fon der Golç„ Paşanın münteşir kitabı hatıratında dediği vechile pek sevdiği Tophane fen komisyonundan ayırmış ve inşa ve temdit edilmekte olan Hicaz ve Beriyetüşşam telgraf hatlarını tetkika memur etmişti.

Mahmut Paşanın zâhirde vazifesi bundan ibaret olarak gösteriliyordu. Halbuki hakikatte Sultan Hamit, Mahmut Şevket Paşanın zekâsından ve Arap nesline mensubiyetinden ve fününu askeriyeye vukufundan istifade etmek ve Hicaz, Mısır, Suriye taraflarında dönen entrikalardan hakikî haberler almak ve bilhassa bunlara karşı tedabiri mania ittihazma fırsat ve çare bulabilmek için müşarünileyhe talimatı mahremane vermişti.

Binaenaleyh Mahmut Paşanın maruzatı Hünkâr nezdinde ehemmiyetle telâkki olunuyordu.

Müşarünileyhten gelen son raporda Mısır meselesinin bu vaziyet ve şerait dahilinde halli kabil olamıyacağı ve maksadı mukaddesi istihsal için bir müddet daha sıra ile her türlü esbap ve vesaili muvaffakıyeti hazırladıktan sonra işe başlanılması tavsiye olunmuştu.

Hünkâr Mahmut Şevket Paşa merhumun bu maruzatına muttali olduktan sonra Almanya imparatoruna şifreli bir telgraf çekti. Macerayı hikâye ile rey ve mütaleasını sordu.

Abdülhamit ile Kayser arasında hususî muhaberata mahsus bir şifre miftahı vardı. Gerçi iki hükûmet yekdiğerine bir ittifak veya itilâf muahedenamesile bağlı değillerdi; ancak Kayser ile Abdülhamit arasında samimiyet ve taraftarlık haddi kemalde bulunuyordu. Kayserin İstanbulu ilk ziyaretile başlıyan bu mukarenet müruru zamanla o dereceyi bulmuştu ki iki hükümdarın kendi kabinelerinden ve sefirlerinden gizli olarak muhabere edebilmeleri için hususî bir şifre miftahı tanzim olunmuştu. Bunu ilkönce imparator düşünmüş ve o tertip ettirmişti. Miftahın Abdülhamide mahsus nüshası Hünkârın yazıhanesinde ve evrakı mühimme ile birlikte kilitli dururdu.

Mısır meselesinin hiç yoktan kespettiği ehemmiyet ve İngilizlerin gösterdiği hummalı hareket Sultan Hamidin âsabını tahrik ettiğinden ve işin filî bir tecavüzü davet edeceği Sir Nikola Okonorun Babıâliye gönderdiği notalarından anlaşıldığından Hünkâr Alman imparatoruna hal ve vaziyet hakkında bu şifre ile malûmat vermeyi ve bu baptaki rey ve mütaleasını sormayı zarurî görmüştü.

Beni huzuruna çağırarak kendisi dikte etmek suretile atide münderiç telgrafnameyi yazdırdı. Mütercim

Nişan Efendiyi telgrafın şifresinde bulundurmuştum:

"Memalikimizden Mısırın İngilizler tarafından bir behane ile haksız olarak muvakkaten işgali kıt'ai mezkûredeki hukuku asliyemize halel veremiyeceği Düveli muazzamaca da musaddak bir keyfiyet olduğu halde ahiren Hicaza şimendifer ve telgraf hatlarının temdidi gibi esbabı umranı temin için cevelân eden bir taburdan ibaret askerimizin on gün zarfında Tabeden çekilmesi ve aksi takdirde Devleti aliyemiz için netayici vahime tevlidine sebebiyet verilmiş olacağı ültimatom tarzında bir nota ile İngiltere Hariciye Nezaretinden Babıâlimize tebliğ olunmuştur.

Bağdat şimendifer hattının duçarı müşkülât ve akamet olması ve Basra körfezine ait İngiliz noktai nazarının inkişafı gayesini takip etmekte olan İngilizlerin Küveyt şeyhi Mubareküssabahın yeniden teslihi ve mezkûr körfeze iki küçük kruvazörün gönderilmesi ve Mısırdaki İngiliz askerinin takviyesi gibi teşebbüsatta bulundukları işitilmektedir. Ehemmiyeti maslahata binaen mütaleatı haşmetanelerini rica ederim.„

Abdülhamit, dostu ve taraftarı Kayser Wilhelm'e bu telgrafı yazıp gönderdikten sonra müsterib oldu; çünkü Cezirетülârap ve hususile Mısır ve Basra körfezi meselelerinde İngilizlerle Almanlar arasındaki rekabeti körüklemiş bulunuyordu. Almanya imparatorunun bu telgrafa bigâne kalamıyacağı ve Bağdat demir yolunu alâkadar eden bu mesele onun en hassas noktasına dokunacağı kanaatinde idi. İngilizler altın hazinelerinin yatağı ve servet membalarının en faydalı kaynağı olan Irak, Suriye ve Hicaz havalisinin Hindistan yolu üzerinde bir geçit ve bir uğrak olduğunu ve bu havaliden İngilterenin hayatiyetine kastedilebilmek ihtimali mevcut bulunduğunu gördükleri için buraların pek müsait sahillerine ötedenberi göz dikmişlerdi. Binaenaleyh bu pek kıymetli saha üzerinde Almanların kendilerine yegâne rakip olarak çıkmaları ve Hünkâr ile uyuşmaları İngiliz siyasetini çileden çıkarıyordu. Kayser ile Abdülhamit din bilhassa bu havali üzerinde ve İngiliz menafii aleyhinde itilâf etmiş olduklarını İngilizler bir fikri sabit olarak kafalarında taşımakta idiler. Alman nüfuzunun gün geçtikçe İslâm âleminde tesiratını arttırmakta olması bu itilâfın neticesi olduğuna ve Abdülhamidin Tabe meselesindeki cesurane ve müteceddidane hareketi bu itilâftan aldığı kuvvet ve cür'ete müstenit bulunduğuna şüphe etmiyorlardı.

Yukarda bahsetriğim sefir Sir Nikola Okonorun Babıâliye gönderdiği mahut notadan sonra amiral (Lord Çarlis Bresford) un kumandasındaki muntazam Bahrisefit filo-

sunun Maltadan hareket ettiği haberi vürut etti. Ayni tarihte Prens dö Batenberg de kruvazör filosile Adalar denizine geliyormuş, bundan maada Bahri Muhiti Atlâsî donanması Cebelüttarıkta toplanıp hertürlü hazırlıklarını ikmal için emir almıştı.

Ertesi günü Alman imparatorundan hususî şifre ile gelen cevapta "hukuku hükümdarîye binaen ve malûm olan hududu mülkiyeleri dahilinde esbabı umran ve refahı temin maksadını istihdafen vuku bulan askerî cevelânın Mısır meselesini temelinden hal için ihtiyar olunmuş bir hareket olmadığı alâkadarlara ifham edilerek hâdisenin vahameti kalmadığı„ bildirilmiş ve Tabedeki askerin avdeti tavsiye olunmuştu.

Kayserin bu müphem manalı telgrafı üzerine Hünkâr: Tabede bulunan mevki kumandanı merhum Rüştü Paşaya atideki telgrafı yazdırdı.

Akabeye takarrübü arzolunan zırhlı sahile geldiği halde kumandanına deyiniz ki:

Bu işe Mısır fevkalâde komiseri Muhtar Paşa Hz. memur buyurulmuştur. Müşarünileyh oraya gelmek üzeredir. Burada İngiltere sefaretile Babıâli arasında olbapta itilâf hâsıl olmuştur... Binaenaleyh zırhlı tarafından filî teşebbüsata hacet kalmamıştır, şayet bu beyanat ve vasaya is'af olunmıyarak hudut ve hukuku Osmaniyeye tecavüze kıyam olunursa hilâfı usul ve hukuk olduğundan bahs ile protesto ediniz.

İşbu protesto ve ihtarattan sonra zırhlı tarafından tecavüz vukua gelirse filen mukabele etmeyiniz, cereyanı hali hemen yazınız.

Bilâhare Babıâli hududu tayin etmek üzere bir heyeti mahsusa izamma karar verdi. Mısır komiseri Muhtar Paşayı da memur eyledi.

İngiltere hükûmeti Hindistan ile Hindistana musil olan yolları tahtı temine almak ve bununla beraber asıl mal ve mülk sahibini kendisine karşı âciz görerek Mısır ve Irak kıt'alarını elde etmek arzu ettiğinden diğer bir devletin hususile Almanların Bağdat şimendiferi vesilesile icrayı tesirat edebilmelerine tahammül edemiyordu.

Almanları bu mühim işte kendine karşı en muzır ve kavi bir rakip olarak telâkki eyliyordu.

Almanyanın şarkta takip ettiği iktısadî politika ve hele Kayserin son Suriye seyahati ve Sultan Hamit ile pek samimî surette mukareneti ve Türkiye dahilinde birtakım imtiyazlar istihsaline muvaffakıyeti İngilizleri çok endişeye düşürüyordu.

Buna binaen Sultan Hamidin Tabeye asker sevketmesini mutlaka Alman imparatorunun tertibat ve tesiratı siyasiyesine müpteni bir hareket olarak sanıyordu.

Japonların harikanüma savleti ile Aksayı şarktan inecek müthiş fırtınadan kurtulduğu halde şimdi de karşısına mehip Alman nüfuzu-

nun çıkmış olmasma yanıyordu.

Senelerdenberi hükûmeti Osmaniye ve düveli muazzama ile Mısırın İngiliz muvakkat işgalinden tahlis ve tahliyesi için cereyan ve devam edegelen muhaberat ve müzakerat ve teşebbüsatın artık mevkii tatbika konulması ve filiyata geçilmesi takarrür ettiğine zahip bulunuyordu. Onun için olanca ihtimamı sarf ile nimeti maksudenin elinden gitmesine mâni olmağa çalışıyordu. Bu sırada Alman imparatorunun gayet mahirane ve muslihane olarak maksadın bu olmadığını Londraya ifham ve izah etmesi tayfun fırtınalarından daha müthiş olan o buhranı bertaraf etti.

Nihayet hükûmeti Osmaniye ile Mısır Hidiviyeti canibinden tayin olunan komisyon azası tetkikatta bulunarak Elârişten bed'ile hudud bir haritasını tanzim eyledi. 18 eylûl 1322 ve 1 teşrinievvel 1906 tarihli itilâfname akdolunarak mesele kapanmış oldu.

Sultan Hamit ile Almanya imparatoru arasında cereyan eden ve balâda izah olunan muhaberatı hususiye daha o tarihte patlamak istidadını haiz bulunan harbi umumînin 1914 senesine kadar teahhurunu mucip olduğu ve binaenaleyh o muhaberat ve teşebbüsat neticesinde vücude gelen itilâfın cihan sulhuna bir hizmet ifa ettiği iddia olunabilir. Yoksa o zaman içinde bulunulan ahval ve vakayie nazaran Avrupa ve İspanyada en dehşetli bir harbin zuhûruna ramak kalmıştı.

Meselâ İngilizler "Mizva„ kruvazörünü (Gazze), (Elâriş) hattı fasılı sahiline izam ve Mısırlılara ait on bir telgraf direğinin değiştirilmesini serriştei müdahale ittihaz etmişler ve balâda beyan olunduğu üzere birtakım sefaini harbiye sevk ve ihzarına da başlamışlardı. Devleti aliyeyi tehdit eden ve Almanyanın siyasetine dokunan şu halden başka Fransanın kuvvei maliyesile günden güne artan Rusya tensikatı askeriyesi de Almanyayı düşündürmekte olduğundan hal pek nazikti. İngilizler Mısırda hukuku hükümdarînin mahfuz ve İngiliz askerlerinin vücudü muvakkat bulunduğu hakkında beyanatta bulundukları halde Türkiyenin mahza Tabaya urbanın tasallûtatına mâni olmak maksadile ve muvakkat suretle asker göndermesi üzerine böyle tedarikâtı harbiyeye girişmeleri çok mühimdi. Sultan Abdülhamit (İngilizlerin Mısırdaki işgali Sait ve Kâmil Paşaların arzettikleri veçhile muvakkat değilse aldanmış oluyorum) diyerek bunlara hücum ediyordu. İşte bu hengâmeler arasında şifreli muhabere bir netice verdi ve mesele bitti.

Bundan evvelki yazılarımın birinde bahsetmiş olduğum veçhile Arabistan, Elcezire Mısır, Irak ve Hicaz kıt'aları dünyanın en zengin topraklarını ihtiva etmesi ve Hindistan ile Çine giden yolların güzergâhında bulunması cihetile öteden beri cihanın gözü bu kıtaların üzerinde idi. Buralara vaktile temelini

atmış olan Osmanlı hükûmeti ise bin türlü sebeplerden dolayı o topraklarda bihakkın teessüs edememiş, buraların payansız servet membalarından istifade edemediği gibi hâkimiyetini de filen ve tamamen teyide muvaffak olamamıştı. Bu havalide muhtelif kabail ve aşiretlerden mürekkep cemaatler sakin bulunuyorlardı, bunları hükûmetin nüfuz ve idaresi altına almak bir türlü mümkün olamıyordu. On dokuzuncu asrın bidayetinden Sultan Hamit devrinin sonuna kadar gelip geçen Osmanlı hükûmetleri bu kıt'alar üzerinde Avrupa devletlerinin takip ettikleri siyaseti nazarı dikkatten uzak bulundurmadıkları ve ahalii mahalliyenin idaresi hususlarında hayli himmetler ettikleri halde maalesef esaslı bir muvaffakıyet elde edememişlerdi. İngiltere ve Fransa ve İtalya devletlerinin Arabistan havalisindeki faaliyeti siyasiyeleri muhtelif şekil ve cephelerde devam edip dururken Ruslar da öte taraftan kendi makasıdı siyasiyelerini terviç ettirebilmek için çalışmaktan ve Osmanlı hükûmeti aleyhine tahrikât yapmaktan hâli kalmıyorlardı. Ruslar Grandük Nikolanın riyaseti altında bir cemiyeti mahsusa teşkil etmişlerdi. Habeşistan ile teşisi münasebet arzusunda bulunan bu cemiyet Suriye taraflarında da bazı mevaki ve araziyi satınalmak sevdasına düşmüştü. Vakıâ vehlei ulâda Rusların Arabistanda bir politika takip etmeleri müsteb'at gibi görünüyorsa da hakikatte bu bir emrivaki idi ve Rus siyaseti Arabistan hususunda fiilî bir vaziyet almış bulunuyordu.

Rusların Filot Vulonter denilen bir gönüllü donanması vardı. Büyük kıt'ada kırk elli vapurdan mürekkep olan bu gönüllü donanma Rusların mühim teçhizatı bahriyesindendir, hali harpte nakliyatı ifa ederler, derunlarına küçük çapta toplar vazı ve tabiye olunarak bir nevi hafif kruvazör halini alırlar. Bu gönüllü donanmadadan her ay büyük bir vapur Karadenizden kalkar, Basra körfezine gider. Orada Ruslardan Araplardan acentaları vardı. Dahilde bazı müteneffiz meşayih ve tüccar ile temas eyler, Basra valileri ve sahil komodorları tarafından icra kılınan tahkikat neticesinde eski hurma sandıkları içinde külliyetli miktarda tüfek ve rovelver kaçırıldığı, içerilere doğru sevkolunduğu ve buna mukabil hiçbir para kabul edilmeyip doğrudan doğruya meşayiha hediye edildiği anlaşılmıştır.

1896 ve 1897 senelerinde Rus erkânı harp zabitanından Doltşin ve Kafkasyalı askerî doktoru Salih Kolatef, suvari Kazak yüzbaşılarından Davit İvan Lifkin nam memurlar sureti mahsusada Bağdat, Basra ve Hicaz taraflarına gitmişler, tacir sıfat ve kıyafetlerile dolaşmışlar ve rüesasile teşisi münasebat etmişler ve o mahaller hakkında askerî, iktısadî, coğrafî tetkikat yapmışlar, bilâhare anlaşıldığına göre Rus zabitlerinden Doltşin 163 sahifelik bir rapor yazmış ve bilâhare bu rapo-

run münderecatından Petersburg şark işleri heyeti mahsusası tarafından bir kitap yazılarak "yalnız alâkadar memurlara,, tevzi kılınmıştır.

Bunlardan başka Rusyada kâin Orinburg müftisi Rusya hükûmeti tarafından memuriyeti mahsusa ile şarka izam olunmuş ve mumaileyh zâhirde haç farizesini ifa için İstanbul selâmlığından sonra Hünkârın huzuruna kabul olunduktan sonra Hicaza gitmiş ve Mekkei Mükerreme ve Medinei Münevverede birkaç ay kalarak Rus hükûmetinin lehine ve Devleti aliyenin aleyhine hareket edip ahalii mahalliyenin ileri gelenlerine ve ulema sınıfına Rusların iyiliklerini bastü beyan ile fesat tohumu ekmeğe çalışmıştır. Rusyaya fesat ekmeğe çalışmıştır. Rusyaya avdetinde Hicazdaki müşahedatını ve halka telkinatını havi mühim bir eser yazarak Rus hükûmetine vermiş ve hatimesinde o taraflara lisan ve âdatı mahalliyeye mükemmelen vâkıf ve siyasette mahir konsoloslar gönderildiği ve masraf ihtiyar edildiği halde arzu edilen muvaffakıyatın elde edileceği ve Devleti Osmaniyenin diyarı mezkûrede hiçbir hüküm ve nüfuzu kalmıyacağını bildirmiştir. O vakit saraya gönderilen evraktan Rusların büyük muharrir ve profesörlerinden "Kâmarofski'nin,, "Şark meselesi,, ve Rus Şûrayi Devlet azasından Çirivanskinin "İslâmiyet âlemi,, nam eserinin bu bapta etraflı malûmat ve mütaleatı siyasiyeyi havi olduğu anlaşılıyordu. İngilizlerin, Almanların şarka ait âmal ve ihtiraslarını gâh hulûlü muslihane, gâh tecavüzkârane mevkii tatbika koymağa çalıştıklarını görerek Rus menafiini bu nazardan takip etmekte ve hergün bir vesile bularak Arabistandan istifadeye koşmakta oldukları görülüyordu. Rus hükûmeti İstanbulda pek mühim bir şubei istıtlaiye teşkil etmiş ve Beyoğlunda meşhur Yani lokantasının üstündeki dairei mahsusayı bunun için istical ettirerek yerli gayri müslimlerden hattâ Osmanlı memurlarından vasıtalar tedarik edip külli miktarda para sarfetmetke bulunmuştu ki Beyoğlu zabıtasından başka sarayın hususî hafiyeleri caniplerinden de sureti daimede takip ve tafahhus olunurdu.

Rusların meşhur iktısadiyununda Vlâdemir Kapitest Bahri sefitten İran körfezine kadar bir şimendifer hattı tesis etmek, hattı Suriyeden geçirmek, Küveyte götürmek, Bağdat ve Kerbelâya şubeler uzatmak üzere bir proje yapmıştı, sendika da teşkil etmişti, fakat İngiliz ve Alman rekabeti Vlâdemirin teşebbüsünü akamete uğrattı idi.

* * *

Avrupa devletlerinin Türkiye umuru dahiliyesine müdahale ve devletimizin istiklâli siyasîsine tecavüz maksadile hiçbir fırsatı kaçırmadıkları tafsilâtı sabıkadan kâfi derece vuzuh ile anlaşılmıştır. Bu meyanda Rusların şarkta ve Ortodoks Hıristiyanlık âleminde tesisi nüfuz edebilmek için muhtelif zamanlarda ve muhtelif şekil ve suretlerle yaptık-

ları intrikalar Berlin kongresine ait bir hatıra ile büsbütün tavazzuh ettiğinden mezkûr kongrede hazır bulunan ve bizzat ortodoks olması hasebile şehadetinin bitaraflığında şüphe caiz olmıyan bir zatın bu mesele hakkında bana anlattığı bir vak'ayı burada nakletmeyi faydadan hâli bulmadım.

Vak'ayı hikâye eden zat Aleksandr Kara Todori Paşadır. Son asırlık siyasî tarihimizde bir mevkii mahsus sahibi olan Aleksandr Todori Paşa Osmanlı hükûmetinin muhtelif memuriyetlerinde bulunarak derece derece yükseldikten sonra Hariciye Nazırlığına kadar çıkarılmış ve Türk — Rus muharebesini müteakıp Berlinde Prens Bismarkın riyaseti altında toplanan kongreye Osmanlı hükûmetinin murahhası olarak gönderilmişti. Kara Todori Paşa vâsi malûmata malik, görgüsü ve tecrübesi ziyade, derin tetebbüat bir dairei mahsusa tahsis ettirecek ve tetkikatile tanınmış bir diplomat idi. Sultan Hamit bu zatın vukuf ve irfanına, tecrübe ve melekesine karşı büyük bir itimat taşır, birçok mühim mesailde onun reyini sorardı. Bu itimat son zamanlarda Kara Todori Paşaya Yıldız sarayı dahilinde bir daireyi mahsusa tahsis ettirecek dereceyi bulmuştu. Kara Todori Paşa dairesi bir aralık başkitabet, başmabeyincilik, seryaverlik gibi resmi daireler meyanında madut idi. Kara Todori Paşa uzun müddet diplomasi vazifeleri ifa etmiş ve Berlin kongresinde de bulunmuş olduğu cihetle kendisile görüşmek şayanı istifade idi ve gâh iş hasebile, gâh herhangibir fırsat zuhûrunda Paşa ile mülâkata imkân bulduğum zaman sohbetinden, beyanatından, maziye ait hatıralarından ve umumî fikirlerinden bir zevkı hakikat çıkarır, kendisini merak ve lezzetle dinlerdim.

Berlin kongresine ait evrak ve vesaiki resmiyeden ve alelûmum neşriyattan anlaşıldığına göre, Rus murahhasları hükûmeti metbualarının harpte galip çıkmış olmasından mütevellit gurur ve şımarıklık ile kongre müzakeratında hâlâ memleketimize ve işlerimize müdahale için behane aramakta ve hiçbir behane bulamazlarsa vesileler ihdas edip duruyorlardı. Bu hakikatler malûm olmakla beraber herhalde bir defa da Kara Todori Paşa gibi salâhiyettar bir ağızdan işitmek hakikate daha yakından ıttıla husulüne medar olurdu. Bahusus Rus murahhaslarının Türkiye umur ve muamelâtına müdahale maksadile vuku bulan metalip ve müddeiyatına karşı Kara Todori Paşanın mühim müdafaatta bulunduğu da işitilmişti. Bu itibarla bir fırsat düşürerek meseleyi sordum. Paşa bana aynen ve harfiyen şu sözleri söyledi:

"Rus murahhasları şarktaki Hıristiyanların mezalim ve itisafata uğramakta ve kiliselerde serbest ayin icra edememetke, hulâsa hürriyeti vicdaniyelerine malik olamamakta bulunduklarını makamı şikâyette ve acı bir lisanla söyliyerek bu Hıristiyanların hukuku diniyeleri tahtı te-

mine alınmak üzere muahedenameye bir maddei mahsusa dercini talep ve teklif ettiler. Diğer murahhasların hissiyatı diniyeleri üzerinde bir tesir icrası maksadile ve gayet meharetle ileri sürülmüş olan bu teklifi çürütmek vazife icabı olduğu gibi ayni zamanda Ortodoks milletine mensup bulunmaklığım hasebile söz lerimin kongre üzerinde bir tesiri mahsus icra edeceği de şüphesizdi. Bunun için kongre reisi Prens Bismarktan söz istedim ve şu beyanatta bulundum:

"Bu konferasta murahhas olarak bulunan muhterem simalardan bazılarile mukaddema Şarkta sefaret hizmetlerinde arkadaşlık şerefini ihraz etmiştim. Kendileri benim ortodoks bir Hıristiyan olduğumu bilirler. Memaliki Osmaniyede bulundukları sırada memleketin her tarafında serbestçe icrayı ayin eden ve tezahüratı mezhebiyede hiçbir arızaya maruz bulunmıyan Hıristiyan kilise ve manastırlarda icrayı ibadete davet için çalınan çanları kulaklarile işitmişler, paskalyada vesair yortu günlerinde Hıristiyan ahalinin sokaklarda alenen ve kemali serbestî ile merasimi diniyelerini yaptıklarına ve bunlara hiçbir taraftan zulüm ve itisaf şöyle dursun hat tâ ufak bir muhalefet dahi yapılmadığına şahit olmuşlardır. Binaenaenaleyh Rus murahhası tarafından dermeyan olunan meseleye hacet yoktur.

Kara Todori Paşa bu hikâyeyi anlattıktan sonra Rus murahhaslarının gene kani olmayıp tekliflerinde ısrar ettiklerini ve hernekadar onların arzuları dairesinde birşey yapılmadı ise de malûm olan şekilde muahedenameye bazı ahkâm vazolunduğunu söylemiştir.

Bu hâdise Avrupa devletlerinin Osmanlı hükûmeti umuruna müdahale için neler yaptıklarını ve bizzat Hıristiyan bir aza tarafından müdafaa edilen hakayıkı bile çiğniyerek amal ve ihtirasatı siyasiyelerini tatmine yol aradıklarını gösteren bir misaldir. Bu hakikat gün gibi aşikâr iken ne yazık ki o vakittenberi gelip geçen hükûmetler müteyakkız davranmamış, ya ihmal, yahut vazifeyi suiistimal yüzünden ecnebilerin müdahalâtına ve memleketimiz için zararlı suimisaller hudusuna sebebiyet verilmiştir.

Rumeli ıslahatı meselesi de ayni suretle mütalea olunabilir. Devletlerin Rumeli ahvalinden dolayı Babıâliye sık sık müracaat ve şikâyetleri, tarihin müteaddit tecrübelerinden anlaşıldığına göre, o havalide bir müdahaleye ve binnetice Rumeli kıt'asını taksime müncer olacağı malûm bulunduğundan hem şikâyetlerin, hem de mutasavver olan müdahalenin önüne geçilmek üzere müfettişi umumîlik ihdas edilmişti. Müfettişi umumîliğin iş'arat ve tasavvuratını süratle tetkik ve ıslahatı mutasavvereyi vakit geçirmeksizin tatbik edebilmek için bir de komisyon teşkil olundu ve bunun riyasetine Konya valiliğinden getirilen Avlunyalı Ferit Paşa tayin edildi.

Sadaret mevkiinde Sait Paşa bulunuyordu. Bilhassa Almanya sefareti halisane nasihatler, tavsiyeler, ihtarlarla Babıâlinin nazarı dikkatini celbediyordu. Diğer taraftan vaziyeti lâyıkile kavramağa muvaffak olmuş olan müfettişi umumî Hüseyin Hilmi Paşa da Rumelinin ihtiyacatı acilesini ve bunlara karşı ittihazı lâzım gelen tedabiri ve ayni zamanda haricin sevkı ihtirası ile Rumelide çevirmekte olduğu dolapları tafsilâtile ve bilâfasıla Babıâliye yazıyordu. Ne yazık ki Hüseyin Hilmi Paşa siyasî tarihimiz için kıymettar olan hatıratını neşretmemiştir; bu hatırat münteşir bulunsaydı pek çok hakikatler meydana çıkardı. Hüseyin Hilmi Paşa bir aralık okadar açık lisan kullanmıştı ki eğer Rumeli ıslahatı ciddî, mükemmel ve tam surette ve kemali hüsnüniyetle icra edilmezse encamı vahim olacağını da yazmıştı. Lâkin Babıâli ötedenberi mesleki mahsusu icabı olan sürünceme siyasetile pek kıymetli vakitleri geçiriyor, halbuki öte tarafta Balkan hükûmetleri olanca kuvvetlerile aleyhimize çalışıyorlar, haricin müzahereti siyasiyesini elde ederek mevkilerini takviye ve emellerini günden güne tezyit ediyorlardı. Görülüyor ki bir taraftan geceli, gündüzlü, resmî ve gayri resmî, meşru ve gayrimeşru, hafi ve alenî, siyasî ve askerî, hulâsa her cepheden faaliyetine mukabil asıl alâkadar olan, asıl zarar ve felâkete maruz bulunan, asıl ihtirasa hedef teşkil eden taraf yani Osmanlı hükûmeti tekâsül ve ihmal içinde vakit geçiriyordu. Rumelinin haritadan silinmesine ve meselenin haricen istenildiği gibi halloluunmasına ramak kalmıştı. (Reval) mülâkatı bu felâketin bir pişdarı halinde ve bütün fecaatile meydana çıkıyordu. 324 inkılâbı bir bediai semaviye gibi zuhûr etmeseydi Türkler daha o vakit Avrupa topraklarından çıkarılmış bulunacaklardı.

Meşrutiyetin ilâesi İstanbulda 10 temmuza tesadüf eden cuma günü gazetelerde münderiç ilânı resmî ile İstanbul ahalisinin ıttılaına isal edilmiş ve ayni günde vilâyetlere ve müstakil mutasarrıflıklara yazılan telgraflarla taşrada da kayfiyet malûm olmuştu.

O günün akşamında ve ferdasında İstanbulda bulunan ve esasen hürriyet ve meşrutiyet taraftarı olan bazı zevat taraflarından saraya açık telgrafnameler yazılarak padişaha arzı şükran olunuyor ve millet ve memleketin bu yüzden mes'ut ve bahtiyar olacağı beyan ve izah kılınıyordu.

İzmirden, Selânikten, Edirneden yalnız İttihat ve Terakki cemiyetine mensup zevat tarafından muhtasar ve ihtiramkâr ibarelerle yazılmış telgraflar da geldi.

Bermucibi iradei seniye Dahiliye Nezaretinin tebliğ ettiği ilânı meşrutiyet ve tecdidi intihap telgrafnameleri bazı uzak vilâyetlerce süratle halka tebliğ ve işaa olunmamış, daha doğrusu bazı valilerin riyakârlığı, yahut cebaneti yüzünden he-

men mevkii icraya vazedilmemiş ve halbuki İttihat ve Terakki merkezinden mahallerindeki mümessil ve azasına çekilen telgraflar üzerine meşrutiyetin resmen ilân olunduğu bildirilmiş olduğundan cemiyetin ilk şikâyeti başladı. Sadrazam tarafından vilâyetlerde derhal tebligatı müessire yapıldı. Ve hiç lüzumu yokken mabeyin telgrafhanesinden dahi Sararetin bu emir ve tebliğini müeyyit hususî emirler verildi.

1324 temmuzunun on beşinci günü akşamı sabık ayan reisi, Ahmet Rıza Beyin sureti aşağıda münderiç tahriratı geldi.

Şevketmaap Efendimiz Hz.

1892 tarihinde borsadaki vazifemi terk ile İstanbuldan mufarekatimde hâkipayi malûmanelerine takdim ettiğim ıslahatı dahiliye lâyihası elbette hatır nişanı şahaneleridir. Mezkûr lâyihaya merbut arizamda kemali ihlâs ile arzeylediğim veçhile zatı humayunlarına hürmet ve tazimim berkemaldir.

Hiçbir kimse hakkında hissi iğbirar ve husumet beslemediğim gibi şahsıma ait bir gûna menfaat takip edenlerden değilim. Maksadım ancak millet ve memleketimizin temini saadet ve terakkiyatından ibarttir. Bu maksadın da 1293 tarihinde tesis buyurulan usulü meşrutiyetin iadesile kabil olacağına kani bulunduğumdan bunun istihsaline hasrı hayat etmiştim..

On beş sene cebrü sebat ile vazifei vataniyemi ifaya çalıştım. Tafsilâtı pek uzun olan Paris Jenoda geçen muhakemelerden sonra nihayet Paris sefiri Münir ve Ferik Ahmet Celâlettin Paşalarla Başkonsül Esat Beyin fermanı şahanelerile bendenize tebliğ ettikleri vasayaya karşı verdiğim cevaplarda da bu maksadı mukaddesi takipten fariğ olamıyacağımı bildirmiş ve son olarak (Jenoda kontinantal) otelinde oturan Ahmet Celâlettin Paşaya kabulü mümkün olabilecek bir itilâfname projesi tevdi etmiştim ki 1892 tarihli lâyihamın esasatını havi idi.

Mezkûr projede (1) Siyasî affı umumî ilânı, (2) Matbuatın serbestisi, (3) Aleniyet halini alan irtikâp ve irtişanın men'i, (4) Sarayı humayunlarından kumanda usulünün kaldırılıp, vazife, mes'uliyet namındaki risalemde yazdığım veçhile Babıâlinin bütün işleri yedi mes'uliyetine alması ve tanzimatı hayriyenin umdei esasiyesinden olan hürriyet ve müsavatın tanınması ve vilâyat meclisi umumîlerinin içtimaa davetleri gibi en hayırlı ve mübrem içtimaî vecibeleri yazmış ve efendimizden mütevazıane istirham etmiştim.

Şüphesiz ki zatı humayunları bu maruzatımı is'af buyururdunuz. Maalesef birtakım vatan, millet hainleri mâni olduklarından seneler geçtiği halde hiçbir semere görülememiş ve bu yüzden hem zatı humayunları, hem de necip ve masum milletimiz pek mühim ve elîm zararlara maruz kalmıştır.

1321 senesinde Ermeni komitelerinin, nezih fikir ve emel refiklerime ve bilhassa bu âcizlerine vuku bu-

lan fiilî hareket tekliflerine muvafakat etmediğim pek çok zevatı muteberece malûm olup bu mümanaatim saikı gerek zatı şahanelerine, gerek aziz vatanımıza karşı ecanibin zarar iras edebilecek bir vaziyet almalarına mahal bırakmamaktı.

Ahiren Rumelide artan asayiş şikenane ahval ve düveli muazzamanın fırsattan istifade için beyinlerinde müdavelei efkâr ile Revalde verdikleri son karar meselenin süratle hallini istilzam ettiğinden ve cemiyetimizin ruhunu teşkil eden ordumuza mensup münevveran taraflarımdan hâkipayi şehriyarîlerine ana li miliyenin herhalde is'af ve incazı arzolunmakla 10 temmuz 1324 tarihli iradei seniyelerile meşrutiyetin tecdiden ilânına müsaade buyurulduğunu istipşar eylediğimden muvaffakıyeti mes'udeden dolayı duyduğum en hâr hissi sürur ve mefhareti arz ve izhar ile beraber tebrikât ve şükranımı izhar ve takdime müsaraat eylerim ferman.

Hünkâr, Ahmet Rıza Beyin bu mektubunu okudu, ehemmiyetle telâkki ettiği ve memnun olduğu hissediliyordu.

Bu mektubu ayrıca bir zarfa vaz ile bürosunun çekmesinde sakladı. Hünkârın bu âdeti idi. Kendince ehemmiyet verdiği ve ilerde istifade etmek istediği mektupları, vesikaları ayrıca zarflara koyar ve üstüne tarih ve numara kaydile saklardı. Ve bunların içinde mektum tutulmasını arzu ettiği şeyler de bulunduğu cihetle Başkitabet dairesinde umumî ve hususî dosyalara tevdi etmezdi.

Ahmet Rıza Beyin mektubu Sultan Abdülhamit üzerinde ne gibi bir tesir icra etmiş, ve Hünkâr bundan ne suretle istifade etmek istemişti. Bilmem; ancak, mektubu geldikten iki gün sonra bazı maruzatı resmiye için huzurunda bulunduğum sırada Rıza Beyden bahsederek: "Bu adamı şahsen görmedim, fakat ilk ıslahat lâyihasından ve son arizesinden ve Pariste çıkardığı Meşveret nüshalarından ve "Vazife ve mes'uliyet„ namile neşrettiği risalelerden mutedil ve sade fikirli, müsalemetperver bir adam olduğu anlaşılmaktadır. Kezalik son yazısından meşrutiyetin bu defaki ilânında şahsının dahlü tesiri olmayıp sırf ordunun kuvvetile "İttihat ve Tarakki„ teşkilâtının âmil olduğunu kendisinin bu meyanda bulunmadığını görerek izharı hissiyat ettiği görülüyor„ buyuruldu. "Yakında İstanbula gelecektir. Gerek Rıza Bey ve gerek burada bulunan hemşerileri çok müzayaka çekmişlerdir. Bu acıları Rıza Beye unutturmak vatanî hizmetinin heba olmadığını göstermek icap eder.„ Mülâhazasını irat ile beraber cuma günü selâmlık resminde bulunan ahaliye Zaptiye Nazırı vasıtasile tebliğ ettirdiğim veçhile Meclisi Meb'usan dairesinin bütün levazım ve mefruşatı tarafımdan sureti mükemmelede tecdit ve ikmal olunacağı gibi Ahmet Rıza Beyin ikameti için de bir mahal bulunarak teftişi için hazinei hassaya tebligat

icra olunsun emrini vermiştir. Çok geçmeden Ahmet Rıza Bey hakkındaki bu cemilekârane beyanat ve tebligat gazetelere sermayei makalât olmuş ve bahusus Mizan gazetesi muharriri Murat Bey hararetli tenkidatta bulunmuştu.

Merhum Ahmet Rıza ve Murat Beyler Avrupada ve burada meşrutiyeti idarenin istihsali için çok çalışmışlarsa da herikisinin noktai nazarı, hedefi fikri tamamen itilâf etmiş değildi.

Daha Avrupada iken bu iki zat beyninde ihtilâf hâsıl olmuştu. Paris, Jenova içtimalarında birisi gayrimüslimlerin hukuk ve vazifece öz Türklerle müsavatını terviç etmekte diğeri de unsuru aslînin hakimiyetini iltizam eylemekte idi. Buraya geldikten sonra Rıza Bey ve Mizan'ı neşrettikten sonra da Murat Bey ayni fikirde ısrar ettiler. Biri eski dostu Alber Fuanın çıkardığı Libre Parol gazetesinde, diğeri Mizan'da yekdiğerlerini tenkit ve muahazede devam ve istimrar gösteriyorlardı. İttihat ve Terakki cemiyeti ise efkârı umumiyede kazandığı teveccühe binaen Rıza Beye bir mevki verdiği halde tabiati icabınca şiddetli muhalif tavrını takınan Murat Beyi hiç te hoş görmemekte idi. Ahmet Rıza Beyin Hünkâra yazdığı mektup Murat Bey tarafından tenkit olunuyor, Murat Beyin Mizan gazetesinin eski imtiyazını matbuat idaresinden kanun mucibince tecdit ile badelistihsal gazeteyi neşre başlıyacağını bir arizai mahsusa ile Hünkâra istizankârane bir şekilde bildirmesi de matbuatta Murat Bey aleyhinde dedikoduyu istilzam ediyordu.

O esnada Başkitabetten çıkarılmıştım. Kurenadan Dağıstanlı Emin Bey merhum vasıtasile Sultan Hamidin Murat Beye sureti mahsusada iltifatta bulunduğu ve Mizan'ın tekrar sahai intişara çıkmasını teshil için mübrem masarifine medar olmak üzere beş yüz lira ihsan ettiği sonradan haber alındı.

Herşeyin hakikatine muttali olabildiğim mertebede aynen ifade etmek istediğimden yukarda ismi geçen kurenadan Dağıstanlı Emin B. hakkında muhtasaran arzı malûmatı ihtiyar eyledim.

Emin Bey Yıldız sarayında yaşayan afif müstakim bir zat olup ulûmu içtimaiyeye bihakkın vâkıf ve bahusus ilmi tarihte ve coğrafyada ihtısası tam ile mütearifti. Sarayda bulunduğu müddetçe devletin müşevveş idaresine hiç karışmamış, gayet nezih ve masum bir hayat yaşamıştı.

Sonraları Vahdettin tarafından hazinei hassa Nezaretinde kullanıldığı işitildiyse de ne Vahdettin ne ondan evel ve sonraki zamanlarda saraya gitmediğim cihetle Emin Beyin esbabı istihdamı hakkında bir fikir hâsıl edilememiştir.

Murat Beyle hemşerilik cihetinden ileri gelip Sultan Hamitle Murat Beyin temasına bu veçhile tavassut eylemiştir.

Mutlakiyet idaresi 10 temmuz

1324 senesinde cuma günkü resmî ilân ile iadeten meşrutiyete inkılâp etti.

Meclisi Vükelânın mazbatası üzerine sâdır olan iradei seniye muhtasar bir ilânı resmî ile millete bu inkılâbı tebliğ ediyor, eski kanunu esasî mucibince intihabatın icrasını emreyliyordu. Sultan Hamidin bunu nasıl kabul ettiğini nekadar tereddütlü ve endişeli, belki de tehlikeli haller geçtiğini mukaddema arz ve hikâye etmiştim.

Maruzatı vakıamda Sultan Hamidin Meclisi Meb'usanı tekrar açmağa karar vermesindeki ıztırarı anlatmağa çalışmıştım. Kanaatime göre Hünkâr iki sebepten dolayı bunu istemiyordu.

1 — İradatı şahsiyede istiklâlini kaybetmek, kayıt altına girmek,

2 — Meşrutiyetin hüsnü tatbik ve iradesini müteassir görmekti.

Bu iki mâni telâkki ve mütalea karşısında vukua gelen metalibatın begayet sert ve tehditkâr olması fıtraten vehham ve bedbin bulunmsı hasebile herçibat abat diyerek kabulde muztar kalmıştı.

İlânnamenin yarınki gazetelere dercettirilmesi, vilâyetlere tebligatı mukteziyenin icrasını emrettikten sonra mukadderata teslimı nefsedenlerde görülen bir sükûnet ve istirahat hal ve tavrını göstermişti. O gece çok meşgul olmadı. Hücrei iştigaline kimseyi çağırmadı. Bu iş hakkında hiçbirşey emretmedi. Gûya o gece saraym eski zamanlardaki alelâde yaşadığı asudeliği yaşatıyordu. Sabah oldu. Alaturka saat iki buçuğa kadar içeriden hiçbir ses çık madı. Üçe doğru bir bekçi geldi. Selâmlık resminin mutat emrini verdi. Öğle vakti oldu, selâmlıkta fevkalâde bir hal görülmedi. Fakat selâmlıktan sonra Zaptiye Nezaretinden, birinci fırka kumandanlığından, şehremanuetinden vürut eden raporlardan ekserisi Selânikli esnaf ve tacirlerden olmak üzere bir kısım halkın bir nevi aleyhtar tezahürat yaptıklarını ve İkdam gazetesi matbaasının bayraklar ile donatıldığını polis trafndan vuku bulan nazikâne müdahaleye dürüşt cevaplar verildiğini yazıyor ve olunacak muamele istizan olunuyordu. Bunlara idarei maslahat olunması ve bir gûna hâdise zuhûruna mahal verilmemesi için emir verildi.

Akşamüstü matbuatı Osmaniye namına gazeteciler tarafından kanunu esasînin mevkii mer'iyete vaz'ından dolayı tebrikât ve teşekküratı havi bir telgrafname geldi. Bunu takiben diğer tebrik ve teşekkür telgrafnameleri de tevarüt eyledi. Ogünkü gazeteler ilânı meşrutiyeti kemali memnuniyetle kaydediyor ve zatı şahanenin bu suretle millet ve memlekete taze hayat verdiğini yazıyordu.

Bitti